

170
1924

170
1924

ქართული
ბიბლიოთეკა

საქართველოს ცენტრალური ბიბლიოთეკა

საისტორიო მოაზრება

წიგნი I

BULLETIN HISTORIQUE

Livre I

27/6

4295

თბილისი 1924 TIFLIS

4(082)

9(05)

საქართველოს
ბიბლიოთეკა

საქართველოს ცენტრალური ბიბლიოთეკა

საისტორიო მოკვება

წიგნი I

BULLETIN HISTORIQUE

Livre I

თბილისი 1924 TIFLIS

699

27255

შინაარსი:

ს. კაკაბაძე. ქართული სახელმწიფო- ებრიობის გენეზისის საკითხები . . .	1-120
ს. კაკაბაძე. ვეფხე-სატყაოსნის პრობ- ლემის გარეშე	121-166
ლ. შელაგეთ-შავე. კლდეკარნი . . .	167-172
ს. კაკაბაძე. ბარათაინთ გავრცელების 1536 წლისა	173-192
Д. Гордеев. Материалы к обследо- ванию Хонских древностей . . .	193-226
ი. ჯიშველი. დარეჯან ბატონიშვი- ლის სახლი ქუთაისში	227-232
М. Полищук. Восточная Ев- ропа и Восток в Европе	233-254

პატარა წერილები და შენიშვნები:

ს. კაკაბაძე. 1) მოგვთა	255
2) ფხოვლი-მოსოხი	255-256
3) ეტიმოლოგია სიტყ- ვისა სპილენძი	256-258
4) გაგესქუა	258-259
5) აზნაური-ჟინოსქუა	259
6) იბერიის მოსახლეო- ბის რიცხვი	259-266
7) საარქივო საკმის შე- სახებ საქართველოში	267-272
8) მოსხენება ს. კაკაბა- ძისა წრილ. კავკა- სიიდან არქივების და სამუზეუმო კოლექ- ციების რეგულაცი- ის შესახებ 1923 წ.	272-281

კრიტიკა და ბიბლიოგრა-

ფია 282-297

SOMMAIRE:

	PAGE
S. Kakabadzé. Problèmes de l'origine de l'Etat Géorgien . . .	1-120
S. Kakabadzé. Sur le problème du poème „L'homme à la peau de léopard“	121-166
L. Melikseth-beg. Forter. sse Kldekarni	167-172
S. Kakabadzé. L'acte de par- tage de la maison féodale des Baratachvili de l'an 1536	173-192
D. Gordéeff. Matériaux pour les recherches des antiquités de Khoni	193-226
I. Tchegchevili. La maison de la princesse Daredjani à Koutaïs . . .	227-232
M. Polierckloff. L'Europe Orien- tale et l'Orient en Europe	233-254

Petits articles et remarques:

S. Kakabadzé. 1) Terme „Mo- gutha“	255
2) Terme éthni- que „Pkhochi- Mossokhi“	255-256
3) Etymologie du mot „spilen- dzi“ - cuivre	256-258
4) Terme „ga- guéskoua“	258-259
5) l'arallèle des mots „aznaou- ri-ginoskoua“	259
6) Nombre de la population de l'Ibérie	259-266
7) Etat actuel des archives en Géorgie	267-272
8) Rapport de S. Kakabadzé sur la réva- cation du Caucase du Nord des ar- chives et des collections de musées en 1923	272-281

Critique et bibliographie 282-297

სარგის კაკაბაძე

ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარების საკითხები.

I.

ი ბ ე რ ი ა.

ქართველი ხალხის ძველი ისტორიის გასაგებად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ საკითხების გარკვევას, რომელიც დაკავშირებულია ქართული სახელმწიფოებრივ ცხოვრებისთვის საფუძვლის ჩაყრასთან ქართველების ისტორიულ შიდა-ქართლში დამკვიდრების შემდეგ და ამ საფუძველზე თანდათან განსაზღვრულ კულტურულ, სოციალურ და პოლიტიკურ ანაგებთა განვითარებასთან. ცდა ამ ანაგებთა ზოგიერთ ხაზების გაგებისა არა ერთხელ ყოფილა წამოყენებული (დ. ბაქრაძე, მ. ჯანაშვილი, ს. გორგაძე, განსაკუთრებით ივ. ჯავახიშვილი). ცალკე საკითხების გასარკვევად უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს ნიკ. მარბის მიერ დაწყებულ და წარმოებულ ლინგვისტურ მუშაობას იაფეტურ ენათმეცნიერების ნიადაგზე. მაგრამ არსებულ ისტორიულ მასალებისაგან ბევრი კიდევ საჭიროებს ჯეროვან გამოყენებას, სხვა კიდევ მოითხოვს ხელახლად გადაშუშვებას. ამიტომაც ახალი ცდები ქართულ სახელმწიფოებრიობას განვითარების საკითხების გარკვევისა აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს. ამას მოითხოვს ჩვენი ისტორიული მეცნიერების აქტუალური და მისი მომავლის განვითარების ინტერესები.

საკითხი ქართულ სახელმწიფოებრიობის პირველ საფეხურების ჩამოყალიბებისა არსებითად დაკავშირებულია შიდა-ქართლის ტერიტორიასთან, კერძოდ მცხეთის რაიონთან, სადაც, ისტორიულ ხანისთვის უძველეს უტყუარ ცნობებით, ქართული სახელმწიფოებრიობა და ქართული ხალხისობა თავიდანვე მტკიცე და განვითარების მხრივ შემდეგ არ შეჩერებულ კულტურულ ცხოვრების გზას დაადგა. ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარების საკითხების გარკვევას ცდა ამიტომ შიდა-ქართლის, უკეთ მცხეთის უძველეს ისტორიისა და სოციალურ-კულტურულ სტრუქტურის შესწავლიდან და გაგებიდან უნდა იქმნას დაწყებული. ჩვენც აქედან დავიწყეთ და უპირველეს ყოვლისა შევჩერდეთ მცხეთის რაიონზე, ქართულ სახელმწიფოებრიობის ამ ისტორიულ აკვანზე, უძველეს ხანაში მის კულტურულ, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, განვითარებისთვის დამახასიათებელ ხაზების განხილვით.

სახელი მცხეთა ჩვეულებრივ დაკავშირებულია მესხების ტომის სახელთან. უკანასკნელ მას მეცნიერული განმარტება მისცა ნ. მარჩა (История термина Абхаз, Изв. И. Ак. Н. 1912, 704), ნ. მარჩი უკავშირებდა ერთმანეთს ტერმინს მესხ, მოს-ოხ, ბაზგ, ა-ბაზ გ ა-ფაზ და ამბობდა: „От тех же согласных (მასქ, მასქ-უთ-ქ—სომხური გამოთქმა მასკუთების სახელისა), воспринятых как трехсложный корень мсх, при том с по'демом с в ц, с помощью суффикса ет в эмфатической форме образовано название древнейшего города Грузии мцхета, очевидно, насаждения абхазов=абазхов, собственно их прародителей мо-сохов, а не картов. С картским префиксом са, образующим названия места, от того же „корня“ имеем самцхе, название страны, при-мыкавшей на западе к Тави и Кларджии“.

ივ. ჯავახიშვილი იმეორებს არსებითად ნ. მარჩის აზრს და ამ-
ლევს მას ისტორიულს განმარტებას. ივ. ჯავახიშვილი, ეხება რა საკითხს,
„თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა აღმ. საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვ-
რებაში სხვადასხვა დროს თვითეულ ქართველ ტომს“, ამბობს: „რაკი
ამ სამეფოს (იმერიის) დედაქალაქს მცხეთა ერქვა, უძველესი უძველეს
დროს, მაშინ როცა ქართველი ტომები კავკასიაში შეხიზნულან, უმ-
თავრესი პოლიტიკური მნიშვნელობა მესხების ტომს უნდა ჰქონოდა,
იმიტომ რომ საქართველოს უძველეს სატახტო ქალაქის სახელი მცხე-
თი ანუ მცხეთა მესხეთს ანუ მესხების ბინას ნიშნავს; მესხების სახე-
ლის ამ გვარივე სახე „მცხე“ იმ ქვეყანის სახელწოდებაშია შერჩენი-
ლი, სადაც შემდეგ მესხების მცირედი ნაწილი ცხოვრობდა, „სამცხე“-ში
(სა-მცხე): აქაც, როგორც სიტყვა „მცხეთა“-ში, „მცხე“ მესხებსა ნიშ-
ნავს. შემდეგ მესხებს პოლიტიკური მნიშვნელობა დაუკარგავთ და
იმერნი გაბატონებულან და მთელი სამეფოსათვის თავიანთი სახელი
მიუნიჭებიათ. ეს უძველესი პირველ საუკუნეზე გაცილებით ჯერო
ადრე უნდა მომხდარიყო, იმიტომ რომ სტრაბონის დროს პირველ სა-
უკუნის დასასრულს ქრ. წ. იმერია უკვე ჩვეულებრივი და, როგორც
ეტყობა, დიდის ხნითგან განმტკიცებული სახელი იყო. დასასრულ პირ-
ველი ადგილი ქართველს დაიჭირეს; ცნობები იმის შესახებ, თუ როდის
გაბატონდნ ისინი, არ მოიპოვება, მაგრამ დაახლოვებით II—III
საუკუნეში უნდა მომხდარიყო ეს ამბავი“ (ქართ. ერ. ისტორია,
I, 89).

მხედველობაში მისაღებია ის გარემოება, რომ აქ სათანადოდ
არ არის გარკვეული ტომობრივ ტერმინების სხვადასხვაობა, მესხები
და იმერები პირდაპირ ქართველ ტომებად არიან აღიარებული, ე. ი.
არსებითად ერთი და იგივე, მხოლოდ სხვადასხვა ფორმაციის სახელე-
ბის მატარებლად და ამიტომაც, ნ. მარჩის აზრზე დაყრდნობით, მხო-

ლოდ დადასტურებულია ტერმინების კარგად ცნობილი თანდათან ცვა-
ლებადობა: მცხეთა=მესხეთი, მერმე იბერია კლასიკურ მწერლებისა და
შემდეგ ქართველების ქვეყნის ადგილობრივი გამოთქმა—ქართლი.

ვინაიდან ტერმინი იბერია არის ბერძნულ-ლათინური გამოთქმა
ადგილობრივ სახელწოდებისა, სიტყვა ქართლი კიდევ ქართულ ენის
ნიადაგზეა წარმოშობილი, ამიტომ ტერმინის მცხეთა=მესხეთისთვის
გვერდის ავლითაც, საჭირო ხდება, ამ სახელწოდებათა ისტორიულ
მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად, მათი შეთანხმება ჯერ კიდევ
საძიებელ და გასარკვევ, მაგრამ წყაროებში მაინც არსებულ რეალებ-
თან, რათა ამით შესაძლებელი გახდეს სწორი პერსპექტივის წამოყე-
ნება ქართველი ტომის საბოლოოდ ჩამოყალიბების საკითხში.

რომ საკითხი მართლაც ძლიერ რთულია, ეს სჩანს თუნდაც ტერ-
მინის „მცხეთას“ მაგალითზე. ნ. მარრის მიერ წამოყენებული ფილო-
ლოგიური ახსნა ამ სახელწოდებისა ივ. ჯავახიშვილმა ისტორიულ
პერსპექტივის შესადგენად გამოიყენა და ამიტომ, როგორც ვნახეთ,
მცხეთის დაარსება ტერმინის იბერიის წარმოშობაზე აღრინდელ დროს
მიაკუთვნა და ვინაიდან ტერმინი იბერია პარველსაუკ. ქრ. წ., მისივე
სიტყვით, დიდის ხნითგან განმტკიცებული სახელი იყო, ამიტომ სახე-
ლი მცხეთაც, როგორც მესხების ბატონობის მაჩვენებელი, პირველ
საუკუნეზე „გაცილებით უფრო ადრე“ უნდა შემოსულიყო. მაგრამ ამ
მოსაზრების წინააღმდეგია ის გარემოება, რომ მცხეთა, როგორც იბე-
რიის სატახტო ქალაქი, არ აქვს მოხსენებული სტრაბონსაც კი და
როგორც ასეთი არ იხსენიება კარგა ხანს მის შემდეგაც. ამ გარემოე-
ბამ, რომელსაც არ შეიძლება ანგარიში არ გავწიოს, ათქმევინა ლ.
მელიქსეთეგს,—„თუ ჩვენ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოე-
ბას, რომ თვით „ქართლ. მოქცევის“ ცნობებით საწარმართო დროის
მთელი რიგი ქართველი „მეფეები“, როგორც, მაგ., ფარნავაზ, საურ-
მაგ, მირიან, არსოვ საერთოდ სცდილობენ მხოლოდ და მხოლოდ არ-
მაზის დასამაგრებლად და დასამშვენებლად, მცხეთის არსებობა კი მათ
ფიქრათაც არ მოსდით, უეჭველად ის დასკვნა უნდა მივიღოთ, რომ
შეუძლებელია მცხეთა „ქალაქი“ არსებულყოფილიყო არამც თუ პირ-
ველ საუკუნეზე (ქრ. წინ!) გაცილებით უფრო ადრე“, როგორც ფიქ-
რობს ბ. ივ. ჯავახიშვილი, არამედ ქრისტეს შემდეგ ერთი საუკუნის
განმავლობაშიაც და ასეთი დანასაკვი აუცილებელი უნდა იყოს ჩვენ-
თვის მით უმეტეს, თუ ჩვენ უპირატესობას მივსცემთ ქრისტეს თანა-
მედროვე და ყოველ შემთხვევაში პირველი საუკუნეების კლასიკურ
მწერლების ცნობებს წინაშე მე-9—11 საუკუნეთა ქართულ წყაროების
ზღაპრული ნააზრობთა“ (მცხეთა-ქალაქის დაარსების საკითხის გარშემო,
ჟურნ. „მოძაე“. № 2, 1921 წ.).

თავისთავად იგულისხმება, რომ რეალურად კლასიკურ მწერალთა ცნობებზე დამყარებით სხვანაირი დასკვნის გამოტანა შეუძლებელია, მაგრამ ეს გარემოება ჯერ კიდევ საკითხს საბოლოოდ ვერ სწყვეტავს. საქმე ის არის, რომ მცხეთა, როგორც ადგილის საკუთარი სახელი, დაკავშირებულია ქართველთა პირველ მეფის აზოს სახელთან. „ესე აზოა — ვკითხულობთ „მოქც. ქარ.“-ში — წარვიდა არან ქართოდ მამისა თვისა და წარმოიყვანა რვა სახლი და ათნი სახლინი მამამაჟმეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანა ჰყუანდეს კერპნი ღწოდ გაცი და გაიმ და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა“ (Опис. рук. общ. грам. II, 709). მათიანესაც აგრეთვე მცხეთის დაარსება გადააქვს უძველეს ხანაში. ქართლოსი მათიანეთი „მოვიდა პირველად ადგილსა მას სადა შერთვის არაგვი მტკვარსა და განვიდა მთასა მასზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი და პირველად შექმნა სიმაგრენი მას ზედა და იშენა ზუნ ზედა სახლი და უწოდა მთასა მას სახელი თავისა თვისა ქართლი დავიდრე აღმართებდამდე მუნ ზედა კერპი არმაზისი ერქუა მთასა მას ქართლი და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი ხუნანიდგან ვიდრე ზღუდამდე სპერისა“ (ქ. ცხ. I, 19). ქართლოსის უფროსი შვილი მცხეთას „დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა ქართლოსისათა, რომელსა აწ ჰქუიან არმაზი და მანვე აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკვრისა და არაგვისასა და უწოდა სახელი თვისი მცხეთა“ (იქვე, 20). მათიანეც ამ გვარად მცხეთის დაარსებას უძველეს დროს აკლავს, ქართულ მოსახლეობის ამ ადგილას გაჩენის პირველ ხანას. განსხვავება „მოქც. ქარ.“ და მათიანეს შორის ამ შემთხვევაში არის ის, რომ ქართველების მოსვლისას „მოქც. ქართლ.“ მცხეთას, როგორც გეოგრაფიულ ტერმინს, უკვე არსებულად გულისხმობს („აზო დაჯდა ძველს მცხეთას“), მაშინ როდესაც მათიანეს მიხედვით თვით სახელიც მცხეთა შემდეგ დროინდელ წარმომავლობისად სჩანს.

საკითხის გასარკვევად ჩვენ შევუდგეთ ფაქტიურ ცნობების შესწავლას. რასაკვირველია, ამ შემთხვევაში პირველ წყაროდ მათიანე ვერ გამოდგება თუნდაც იმიტომ, რომ კ. პატკანოვის შემდეგ ჩვენი მათიანის უძველეს ნაწილს, როგორც საისტორიო წყაროს, სახელი გატეხილი აქვს და ბოლო დრომდის ის ითვლებოდა მე-11 საუკუნის ნაწარმოებად. საჭიროა, მაშასადამე, ამ მიზნით გამოყენებულ იქმნას კლასიკურ მწერალთა ცნობები.

უძველესი ცნობა მცხეთის რაიონის შესახებ, რომელიც ჩვენ მოგვეპოვება, მიეკუთვნება 6^წ წ. ქრ. წ., როდესაც პომპეიუსის ლაშქრობამ რომაელები მოიყვანა იზერიაში. პომპეიუსის ამ ლაშქრობის შესახებ ცნობები შენახული აქვს დიო კასიუსს (მე-2—3 საუკ. ქრ. წ.). თუმცა დიო კასიუსი თანამედროვე არ იყო ამ ამბებისა, მაგრამ, როგორც სჩანს,

მას ხელთ ჰქონია ფრიად კარგი და სანდო წყარო. შეიძლე ა ამ წყაროს წარმოდგენდა იმ თეოფანეს ნაწერები, რომელიც სტრაბონის სიტყვით თან ახლდა პომპეიუსის მისი ლაშქრობათა დროს და იყო ალბანიაშიც (Geogr. XI, 5.). ამას შეიძლება უჩვენებდეს ის გარემოება, რომ სტრაბონი ამ თეოფანეს სიტყვით იხსენიებს მახონებსა და ალბანელებს შორის გელ-ებს და ლეგ-ებს. ამავე ცნობას გელეს და ლეგების შესახებ იმეორებს ტაციტიც, რომელიც ამასთანავე გადმოგვცემს იმნაირ დეტალებს პომპეიუსის ლაშქრობის შესახებ იბერიასა და ალბანიაში, რომელიც ცხადად ამტკიცებს ტაციტის და დიო კასიუსის წყაროს იგივეობას ამ შემთხვევაში (შეად. ტაციტი, Annales VI, 33—34, Латыш., Известия... II, 234—235). თუ ეს მოსაზრება მართალია, მაშინ გამოდის, რომ დიო კასიუსს ხელთ ჰქონდა პომპეიუსის იბერიაში ლაშქრობათა შესახებ ამისი თანხმე პირის დაწერილი ცნობები, რაც დიო კასიუსის გადმოცემასაც, თავისთავად იგულისხმება, დიდად ავტორიტეტულად ხდის.

დიო კასიუსი, მოგვითხრობს რა პომპეიუსის გალაშქრებაზე იბერიის მეფის არტოგის (ანუ ქართული გამოთქმით არტაგის) წინააღმდეგ, გადმოგვცემს:

...και ἔφθε και πρὸς τῆς πό- (პომპეიმ) მოსწრო მისელა (თვით)
λιν τῆς Ἀκρόπολιν ἀναμασ- ქალაქამდის, რომელსაც ზედაქა-
μένην προχωρήσας, πρὶν και ლაქი ერქვა, სანამდის არტოგმა
αἰσθῆσθαι τὸν Ἀρτάχην, ὅτι გაიგო მისი მოახლოების შესახებ.
παρεῖη. (Lat. I, 613)

ამ გვარად იბერიის სატახტო ქალაქს ერქვა პომპეიუსის დროს Ἀκρόπολις, რაც გადათარგმნით ნიშნავს ზედაქალაქს. ცხადია, აქ იგულისხმება შემდეგ დროინდელი არმაზი, რომლის შესახებ მათიანეში ვკითხულობთ: „განვიდა (ქართლი) მთასა ზედა რომელსა ეწოდების არმაზი და პირველად შექმნა სიმაღლენი მას ზედა... და ვიდრე აღმართებამდე მუნ ზედა კერპი არმაზისი ერქუა მთასა მას ქართლი“ (ქ. ცხ. I, 19). Ἀκρόπολις — ზედაქალაქი, ეს უნდა იყოს ადგილობრივი სახელწოდების ბერძნული თარგმანი, როგორც ანალოგიურ შემთხვევებში კლასიკური მწერლები ჩვეულებრივ იქცეოდნენ კიდევ. ამას ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ დიო კასიუსი პირდაპირ ამბობს — არტოგის ქალაქს ზედა-ქალაქი ერქვაო. ამით ეწეს გარეშე ხდება, რომ ამ ძვარფას ცნობაში ჩვენ შენახული გვაქვს არმაზის ადგილობრივი უძველესი სახელწოდება. როგორია ეს სახელწოდება, ან როგორ გამოითქმოდა ის?

ამ კითხვის დასმისას პირველი აზრი, რომელიც თავის თავად ჩნდება, ეს არის ამ საძიებელ სახელწოდების შეჯერება მათიანეში დაცულ ცნობასთან იმის შესახებ, რომ არმაზის წინანდელი სახელი ქართლი

უნდა ყოფილიყო. ფრიად საინტერესოა ამასთან დაკავშირებით ვიქონიოთ მხედველობაში, რომ სვანურად ქვლთხი ცხლაც მაღალს ნიშნავს. პარალელიზმი ქ(ა)თლ(ა) და ქ(ვ)ლთ-სი ძირებს შორის თავის თავად ცხადია. ქართლი მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებლის ლ გამოკლებით (H. Marr, Из поездок в Сванию, Xp. B. II, 33) გვაძლევს ძირს ქართ. პარალელურად ამისა ჩვენ გვაქვს ძველი ქართული ქარდავი „მოქ. ქართ.“ ში: „აღაშენეს აზნაურთა წა იგი ეკლესიაჲ მცხეთას და დაამო-მოთუალეს დიდსა მას ეკლესიასა სოფლებითა და ქარდაგებითა ქართლს შინა“ (Опис. рук. общ. грам.—II, 720). ქარდავი აქ სოფლის აგ ან განსხვავებულად სჩანს და შესაძლებელია ის ნიშნავდეს მაღლობ ადგი-ლებზე შენებულობას, ყოველს შემთხვევაში საყურადღებოა, რომ ძველს ქართულში ამავე ძირიდან კნინობითი დაბოლოების ზგ (==ავ) გამოკ-ლებით მივიღებთ სიტყვას ქორედა, რაც ნიშნავს მრავალსართულიანს სახლს (იერემ. 20₂). რაჭულ თქმაში სიტყვა ქორეთი ეხლაც ნიშნავს სხვენს (ვ. ბერიძე, იმერ. და რაქ. თქმათა ლექსიკონი 50). ძველს ქართულშივე გვხვება ქორი (იერემ. 22₁₄), —სახლის ერდოზე დაშენე-ბული სახლი (ჩუბინ.). სახარებაშიც, როგორც სომხურიდან (მე-ნ. საუკ.) ნათარგმნს, ისე ბერძნულთან შეჯერებულ ტექსტში, იხსენიება ქორი სახლის მნიშვნელობით (მარკ. 14₁₅). ქართა ქვემო იმერულში სემასიურად შეცვლით ეხლა ნიშნავს საღორეს, საერთოდ ბაგას. საყურად-ღებოა, რომ ასევე სემასიურად შეცვლით ძირი ქორი ქ-ს გადასვლით რბილ ჰ-ში შერჩენილია ზუნძახურში (აერულში): ჭორ, მრავლ. ჭორაღ—თივის შესანახი გადახურული ადგილი. ძირი ქართ-ისაგან კანონიერი ფონეტიკური შეცვლით და მეორე-მესამე თანხმოვნთან გადასმისაგან წარმომდგარი სიტყვა დაცული ყოფილა მესხეთში მე-13 საუკუნეში, როგორც ეს სჩანს ბექას კანონებიდან. ამ კანონების § 9 ვკითხუ-ლობთ: „ქ-თლთსისას და აჭრთსისას და კარვთსისას და ჰატრთთან რომ კელი აქუნდეს ახუ ჭქონებადეს, მისი სისხლი თორმეტი ათასი თეთრი იყოს“... § 10. „თუ კარვთს-ქათლთსისათა აზნაურშეიდად მსახური ეოფიდიოეს და მოკედეს... მისი სისხლი ათასივე თეთრი იყოს“ (ქართ. ქრისტ. დ. ჩუბი-ნოვისა, 1863 წ. I, 210). ქოთლოსანი აქ აშკარად დაკავშირებულია კარვოსანთან. ქოთლოსანი ამიტომ შესაძლებელია რაიმე შენებულობის მეპატრონედ სჩანდეს, ქოთალი მაშინ შესაძლებელია მე-13 საუკუნეში მესხეთში რაიმე შენებულობას ნიშნავდა. წარმოშობით ეს სიტყვა, რასაკვირველია, უკავშირდება სიტყვა ქართა-ს (ქართ || ქთლ).

ზემოაღნიშნულ სვანურ ქვლთხი-ს—მაღალი დაკავშირებით საინტე-რესოა უდური ქლაა—დიდი და სვანურივე ესევე ფორმა ორმაგად ხმარე-ბული—განგალ (==გაღგალ), როგორც ქართული დიდ-დიდი, სომხური

skamle (Н. Марр, Археол. эксп. 1916 г. в Ван, Петерб. 1922 г., 50).

ამ შედარებებიდან ჩვენ შეგვიძლია გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ არამზის წინანდელი სახელწოდება ქართლი მართლაც უნდა წარმოგვიდგენდეს ისეთი ძირის სიტყვას, რომელიც თავისი მნიშვნელობით ამართლებდეს დიო კასიუსის ზედა-ქალაქის სახელწოდებას. ქათ-ლი || სჳან. ქვლთ-ნი; ქათ=ქლთ (ქართული ფონეტიკის კანონით ლ და ჳ ხომ ერთმანეთის შემავსებელი ბგერებია).

ამ გვარად გამოდის, რომ დიო კასიუსს დაცული აქვს ძვირფასი ცნობა იბერიის სატახტო ქალაქის უძველეს სახელისა, რომელიც ქართული გამოთქმით უნდა უდრიდეს ჩვენი მათიანის ქართლს და რომელიც ეხლანდელ სვანურ კილოსთან დაცვენიერებით შეიძლება წარმოდგენილი იქნას როგორც ქართლ-ი, სადაც ჯ მრავლ. რიცხ. მაჩვენებელია, ე. ი. მალღობები, მაღალი შენებულებანი. ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ 1 ს. ქრ. წ. იერიის ცენტრში ლაპარაკობდნენ აგრეთვე შემდეგდროინდელ სვანურთან უფრო ახლოს მდგარ კილოზედაც? ანალიზი არმაზის წინანდელ სახელწოდების ქართლას ტერმინისა თითქმის ამას ადასტურებს. მაგრამ გარდა ამ დადასტურებისა ამავე დროს ჩვენ ვღებულობთ ძვირფას ფაქტს, რომ მათიანეში დაცული ცნობა არმაზის წინანდელ სახელის ქართლის არსებობის შესახებ ზღაპარი არ ყოფილა, არამედ ისტორიული სიმართლე.

ამ გარემოებასთან დაკავშირებით მნიშვნელობას არაა მოკლებული მეგრულში აქამდის შერჩენილი სახელწოდება საქართველოს დედაქალაქისა. მეგრულად ქართველი — იწოდება ქართუ, ტფილისი კი — ქართი. რომ ტფილისის აღმნიშვნელი მეგრული სიტყვა ქართი ქართველსთან არ არის დაკავშირებული, ეს ცხადი უნდა იყოს, რადგან სიტყვისაგან ქართუ ქვეყნის წარმომავლობის მაჩვენებელი ტერმინი, კანონიერად წარმოებული, იქნებოდა *ო-ქართუ-ე* (ცხლა იხმარება ქართული პრეფიქსით *სა-ქართუ-ე*). შესაძლებელია, რომ აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ფრიად საყუარდღებო ისტორიულ ნაშთთან, როდესაც იბერიის და შემდეგ ქართველობის დედაქალაქის სახელი ქართი უკვე ტერიტორიალურადაც საკმაოდ ჩამოშორებულ მეგრულ ტომის მიერ თავისთავად გადატანილ იქნა საშუალო საუკუნეების ქართლის და საქართველოს დედაქალაქს ტფილისზე. მეგრულში ამის პირველი გეოგრაფიული სახელი ფრიად კარგად (ქართი) შენახულად გამოჩნდებოდა.

მაგრამ აქ თავს იჩენს ამ ტერმინის მეორე ახსნაც, დაკავშირებული ძველ ქართულ ტერმინთან *ჟალა*, იხ. ამის შესახებ ს. კაკაბ.—საისტ. ძიებანი, გვ. 89, და მაშინ მეგრული ქართი უკვე ვერ დაუკავშირდებოდა.

ბოდა არმაზის უძველეს სახელს, არამედ იქნებოდა ნაშთი ტფილისის მალაღობის ანუ ციხის ადგილის უძველეს სახელისა კალა, რაც, დაკავშირებული იმავე იაფეტურ — (სვანურში ორმაგად შენახულ განკალ=გალკალ) უდურ ქალა-სთან, არსებითად ნიშნავს აგრეთვე მალაღობს, სიმაღლეს.

ამისდა მიხედვით ჩვენ ვღებულობთ, რომ უძველესი სახელი არმაზისა უნდა ყოფილიყო ქართლი (შესაძლებელია ქართი), რაც ნიშნავდა ზედა-(ქალაქს) და ასეთ სახელს ატარებდა იბერიის სამეფოს ეს უმნიშვნელოვანესი პუნქტი ჯერ კიდევ 65 წ. ქრ. წ., მაგრამ შემდეგ, ალბად 1 საუკუნეშივე ქრ. წ., ეს სახელი ოფიციალურად შეიცვალა არმაზად. ასეთი ცვლილება დაკავშირებული უნდა იყოს, როგორც ეს ამ ახალი სახელიდან — ქართლი იჩანს, ახალ სარწმუნოებრივ კულტის — ცეცხლთაყვანისმცემლობის საბოლოოდ დამყარებასთან. არმაზი, როგორც ცნობილია, არის ზორაასტრის კულტის კეთილი ღმერთის აპურამაზდის ქართული გამოთქმა.

ქალ. არმაზის წარმოშობისთვის და მაშასადამე ქართლის უძველეს ისტორიისთვისაც დიდი მნიშვნელობა აქვს „მოქც. ქართლ.“-ში მოთავსებულ ცნობებს, მხოლოდ საჭიროა ეს ცნობები ამასთანავე სათანადოთ გარკვეულ იქნას.

არმაზის, ასე ვთქვათ, დაარსებას „მოქც. ქართლ.“. მიაწერს ფარნავაზს: „ამან აღმართა კერძი დიდი ცხესა ზა და დასდგა სახელი მისი არმაზ და მოქმნა ზღუდე წყლით კერძი და ჭრქვან არმაზ (Опис. рукоп. общ. грам. II, 709). ამის შემდეგ საურმაგ „იწყო არმაზს შენებად“, ხოლო მირვან „აღაშენა არმაზი“ (იქვე). მირვანის შემდეგ მეფობდა ფარნაჯობ, შემდეგ არსოკ (არშაკ) და ამის შემდეგ არიკ. ეს არიკ არის იგივე არტაგი „და მეფობდა (არსოკის შემდეგ) არიკ და რწ შადაცისე აღაშენა არმაზს“ (Опис. рук. общ. грам. II, 709). „ქართლ. ცხოვ.“ არიკის მაგიერად აქ კითხულობს არტაგს, რომელი წაითხვაც ამოღებულია უფრო ძველი ხელნაწერიდან, ვიდრე შატბერდის მე-X საუკ. ხელნაწერი, რომელშიდაც დაცულია „მოქც. ქართლ.“, და უფრო სწორიც უნდა იყოს.

საჭიროა გარკვეულ იქნას, თუ როდის ცხოვრობდა „მოქც. ქართლ.“-ის ფარნავაზი, საურმაგი და არტაგი, არმაზის ამშენებელი. ჩვენი მკვლევარები ამ საკითხში აქამდის ანგარიშს უწევდნენ ვახუშტის მიერ შემუშავებულ ქრონოლოგიას და, რადგანაც ვახუშტი ფარნაოზიდან ვიდრე მირიანამდის მისდევდა ქრონოლოგიურს ანგარიშს სრულ თაობათა მიხედვით, ამიტომ იბერიის უძველეს მეფეთა ქრონოლოგია და, ამ ქრონოლოგიის ზმირად შეუსაბამობის გამო კლასიკურ მწერალთა ცნობებთან, თვით მეფეთა ვინაობაც ეჭვს იწვევდა. ივ. ჯავახიშვილი ყოველს შემთხვევაში სრულიად უარყოფით ექცევა „მოქც.

ქართ. “-ს ცნობებს უძველეს ხანის შესახებ და მათი ისტორიულ რეალურ ღირებულებას უარყოფდა. უნდა ითქვას, რომ ასე ერთბაშად უარყოფა ისტორიულ ცნობებისა თუმცა ადვილია, მაგრამ მეცნიერების ინტერესისთვის მიზანშეუწონელი, მით უმეტეს რომ ვახუშტიმაც, ამ მართლაც მაღალნიჭიერმა მეცლევარმა, გასაოცარი ინტუიციით შესძლო, მიუხედავად წყაროების მხრივ თავისი შეზღუდულ მდგომარეობისა, ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც დაახლოვებით სწორი გაუშუქების მოცემა. ასე, მაგალითად, არტაგს ვახუშტი 81—66 წლებით ქრ. წ. ათარიღებს, რაც უდგება კლასიკურ მწერალთა ცნობებს პომპეისის ლაშქრობის შესახებ კავკასიაში. საზოგადოდ კი უნდა ითქვას, რომ უფრო მიზანშეუწონილი იქნება ამ ჩვენს უძველეს ისტორიულ ნაწარმოებში ჩართულ ცნობების გაგების თუნდაც არა უნაკლულო ცდა, ვიდრე მათი სრულიად უარყოფა ამ გაგების ცდასთან თანდაყოლილ სიძნელეთა გამო.

იმ უძველეს ქართველ მეფეთა სიაში, რომელიც წარმოდგენილია „მოქც. ქართ.“-ში, უპირველესად ყოვლისა ყურადღება უნდა მიექცეს სხვა წყაროებით ცნობილ მეფეების სახელს. ასეთია პირველი — არიკ (=არტაგი), რომელსაც იხსენიებს აპიანი და დიო კასიუსი პომპეისის თანამედროვედ, მეორე — ამაზაერ, რომელიც ცნობილია წმ. ნინოს ცხოვრებაში როგორც ქრისტეს თანამედროვე (მის დროს მოიტანეს მცხეთას კვართი ქრისტესი — იხ. წმ. ნინოს ცხოვრება, — „მოქც. ქართლ.“ (Опис. рук. II, 766). ეს ცნობა ქრისტეს თანამედროვე ქართველ მეფის ვინაობის შესახებ, როგორც საგულისხმებელია, ძველი და სანდო წყაროდან უნდა იყოს ამოღებული. მესამე მეფე, რომელიც წყაროებში კარგად ცნობილია, არის ფარსმან ქველი. ის იხსენიება მეფედ 35—58 წლებში ქრ. წ. (დიო კასიუსი, Hist. Rom. LVIII, 26, ტატიუსი Annal. VI, 33—36; XI, 5 XII, 44—51, XIII, 6. Латыш. I, 622 pass.).

საერთოდ სია მეფეებისა დაწყებული აზოდან ვიდრე მირიანამდის „მოქც. ქართ.“-ში წარმოდგენილია შემდეგნაირად:

აზო	არსუკ
ფარნავაზ	როკ (ქ. წხ.: ადერკი)
საურმაგ	ქარამ — ბრატმან
მირვან	ფარსმან — კაოზ
ფარნაჯობ	არსოკ — ამაზაერ
არსოკ (ქართლ. წხ.: არშაკ)	ამაზასკ — დერუკ
არიკ (=ქ. წხ.: არტაგ.)	ფარსმან ქველი — ფარსმანავაზ
ბრატმან	როკ — მირდატ
მირვან	ლადამი

ფარსმან	მირდატ
ამაზასპ	ასფაგურ
რეე მართალი	ლევ
ვაჩე	მირიან
ბაკურ	

ამ სიაში წარმოდგენილ უძველეს მეფეთა ქრონოლოგიის დაახლო-
ვებით ვინც გასარკვევად საყურადღებოა, რომ არტაგს (65 წლ. ქრ.
წ.) და ფარსმან ქველს (35 წ. ქრ. წ.) შორის მოთავსებულია და-
ხოლოვებით 100 წლის სიგრძეზე 8 მეფე (თუ ვგვრდ წოდებულ ორ
მეფობის დროინდელი მეფეებს წყვილად ავიღებთ). თითო თაობის მეფეზე
მოღის ამგვარად 12 წელი. ფარსმან ქველიდან (58 წ. ქრ. წ.) მირიან-
ნამდის (320 წლ. ახლ.) კიდევ იანგარიშება დაახლოვებით 260 წლის
სიგრძეზე 10 მეფე, თითო თაობის მეფეზე აქ მოღის უკვე 26 წელი-
წადი. განსხვავება, როგორც ვხედავთ, პირველი რიგის და მეორე რი-
გის მეფეთა შორის თაობათა სიგრძის მხრივ არის ძალიან თვალსაჩინო.
ამ განსხვავების მიზეზი უნდა ვეძიოთ თვით იბერიის წყობილების ნორ-
მებში. მართლაც, სტრაბონის მიხედვით ჩვენ ვიცით, რომ იბერიის
მეფედ ითვლებოდა სტრაბონის დროს უხუცესი წევრი პირველი ანუ
მართველი კლასისა. უზენაესი გამგებლობის უფლება იბერიაში ამ დროს
ჯერ კიდევ, პატრიარქალურ წყობილების ნორმის მიხედვით, უხუცე-
სობაზე გვარში იყო დამყარებული და ამიტომაც ყოველი მეფის გამ-
გებლობის ხანაც ძლიერ მოკლე უნდა ყოფილიყო. მაგრამ 1 საუკუ-
ნეშივე ქრ. წ. გარემოება იცვლება და უკვე ფარსმან ქველის შემდეგ
იბერიის მეფედ ჯდება შვილი მისი მიტრიდატი, რომელიც მეფედ
იხსენიება 75 წ. ქრ. წ. ნაქულობაქევის ცნობილ ბერძნულ წარწერაში.

ამ გვარად „მოქც. ქართლ.“-ს უძველეს ცნობების ანალიზით ჩვენ
ვღებულობთ არა თუ საკმაოდ მტკიცე საფუძველს ძველი მეფეების ცხოვ-
რების დროის დახლოვებით მაინც გასარკვევად, არამედ იმავე დროს
თარიღს იბერიაში მეფობის მხრივ ახალი წესის დამყარების შესახებ,
როდესაც უზენაესი გამგებლობის უფლება, მემკვიდრეობით მამიდან
შვილზე გადასვლით, ერთ, გვარის საკუთრებად ხდება. ის მეფე, რომ-
ლის დროიდან დამყარდა მემკვიდრეობით მამიდან შვილზე ტახტის
გადასვლის წესი იბერიაში, უნდა ყოფილიყო, ამისდა მიხედვით, ფარს-
მან ქველი (იხსენიება 35—58 წ. ქრ. წ.). ამის შემდეგ თითოეულ
მეფის გამგებლობის დროც უფრო გრძელი იყო და, როგორც ვნახეთ,
დაახლოვებით უდრიდა თაობათა ცვალებადობის ნორმალურ ხანას.

ზემოთ ხსენებულის მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია დავათარიღოთ,
დაახლოვებით რასაკვირველია, აზოს მეთაურობით 18 სახლის მოსვლა
ძველ-მცხეთას და აგრეთვე ფარნავაზის ცხოვრების დროც. მხედველო-

ბაში მისაღებია აქ კიდევ ის გარემოება, რომ არტაგიდან (65 წ. ქრ. წ.) ადერკამდის ითვლება 3 მეფე, ხოლო ადერკი, ძველი ქართული მატრიანური გადმოცემით, ითვლება ქრისტეს დაბადების თანამედროვედ. ამისდა მიხედვით აქ საშუალო რიცხვით საანგარიშებლად თითო მეფეზე დაახლოვებით 15—16 წელი გამოდის. შეიძლება ჯიქანასკნელი ციფრი 15 საშუალო ანგარიშში ყოველ შემთხვევისთვის უფრო მისაღები იყოს, მით უმეტეს რ. მ. ჩვენ არ გვაქვს გარანტია „მოქც. ქართლ“-ში მოთავსებულ სიის სისრულის შესახებ და მაშინ ჩვენ მივიღებთ შემდეგს სიას ქართლის უძველეს მეფეებისა მათი გამგებლობის შესახებ დაახლოვებით ქრონოლოგიურ თარიღის ჩვენებით აზო 171—156 წ. ქრ. წ., ფარნავაზი 155—140 წ., საურმაგი 139—124 წ., მირვანი 123—108 წ., ფარნაჯობი 107—92 წ., არშაკი 91—76 წ., არტაგი 75—60 წ., ბრატმანი 60—44 წ., მირვანი 44—28 წ., არსუკი 28—12 წ., როკ (=ადერკი) 12 წ. ქრ. წ.—5 წ. ქრ. წ. ადერკის შემდეგ ამაზაერამდის, რომელსაც წმ. ნინოს ცხოვრების აღწერელი სიუჟეტის ჯვარცმის მომსწრედ, სია შეიძლება წარმოდგენილ იქნას შემდეგ ნაირად: ქარამ—ბრატმან 3—13 წ., ფარსმან—კაოზ 13—23 წ., არსოკ—ამაზაერ 23—33 წ., ამაზასკ—დერუკ 33—35 წ., ფარსმან ქველი (და მასთან ერთად ფარმანავაზ) 35—58 წ.

ესლა შეიძლება არმაზის თანდათან გაშენების დათარიღებაც.

ფარნავაზის გამგებლობა დაახლოვებითი ანგარიშით შეიძლება მიეწეროს 155—140 წლ. ახლო ხანებს ქრ. წინ, საურმაგისა 139—124 წ. ქრ. წ. და არტაგისა 75—60 წ. ქრ. წ. არმაზის გაშენება შიდაციხითურთ ფარნავაზის, საურმაგის და არტაგის დროს, ამ ანგარიშის მიხედვით, მომხდარა 80 წლის სიგრძეზე—150—70 წ. ქრ. წ. ანუ $2\frac{1}{2}$ თაობის მანძილზე, რადგანაც ცნობილია, რომ ცეცხლ-თაყვანისმცემელთა ბოძონები მალეობებზე უნდა ყოფილიყო გაშენებული—ამას ადასტურებს ჰეროდოტეს და სტრაბონის ცნობები—ამიტომ არმაზის დაარსებაც დაკავშირებულია „მოქც. ქართლ“-ში სრულიად სამართლიანად ფარნავაზის მიერ არმაზის კერპის აღმართვასთან „ცხვირზედა“. მაშინვე აშენებულ იქნა ზღუდე „წყლით კერძო“. თვით ქალაქი, როგორც წმ. ნინოს ცხოვრებიდან სჩანს, არმაზის კლდის ბოლოს უნდა ყოფილიყო. „წარმოვედ წიად კერძო, ვეითხულობთ ნინოს ცაშაი ნინოს შესახებ, დასსრულეს (ქელ. ვარ.: დასაგდეს) მის კლდისას სადა ძეღ ქადაქი ყოფილიყო და მის ადგილსა ყოფიად არის ცხე“ (Опис. рук. II, 755). დიო კასიუსის მოწმობითაც პომპეიუსის დროს (65 წ. ქრ. წ.) „ქალაქი მდებარეობდა თვით ზეობასთან. ერთის მხრივ (ქალაქს) ეკა კავკასიის მთები, აქ ქალაქი გამაგრებული იყო შემოსევათაგან დასაცავად“ (Dio Cassius, Hist. Rom. LI, 20; Латиш. I, 613). ეს ცნობა საერთოდ უდგება

ქართულ წყაროების ცნობებს და ამართლებს მათ. ამიტომაც თვით ქალაქის დაარსება არმაზის ადგილას „მოქც. ქართლ“-ს ცნობების თანახმად უნდა მიეკუთვნოს მე-2 საუკ. დასასრულს ქრ. წ. და არტაგის დროს ის უკვე თავისი მთავარი შენებულებათა მიხედვით უკვე დიდი ხნის დამთავრებულ იქნებოდა და რადგანაც ამავე დროს ამ ქალაქის ახალი სახელწოდება არმაზი, ცეცხლ-თაყვანისმცემლობის კულტთან დაკავშირებული, „მოქც. ქართლ“-ს ცნობების მიხედვით ამავე მე-2 საუკ. დასასრულს ფარნავაზის დროს უნდა წარმოჩენილიყო, ხოლო არტაგის დროს ხალხი ქალაქს უმთავრესად ისევ ქართლს უწოდებდა, ამიტომ ამ ცნობათა ერთმანეთთან დაპირდაპირებით ჩვენ შეგვიძლია გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნა. უძველესი სახელი ამადგილისა, სახელად ბრ ქართლი, ხალხის გამოთქმაში ცოცხალი იყო არტაგის დროსაც. არტაგზე $2\frac{1}{2}$ თაობით წინ ფარნავაზს, „მოქც. ქართლ“-ს მიხედვით, უნდა შემოედო ზორაოსტრის სარწმუნოება, მოეწყო ბომონი ქართლის მაღლობ ადგილზე და თვით ქალაქისთვის ახალი სარწმუნოების კეთილ ღმერთის პატივსაცემად სახელი გამოეცვლა არმაზად.

ეს სახელი, ისე, როგორც საგულისხმებელია, ცეცხლთაყვანისმცემლობაც, დარჩა მართველ წრეებისთვის ოფიციალურ სახმარებლად. ხალხში ყოველს შემთხვევაში იბერიის სატახტო ქალაქი ცნობილი იყო 1 საუკ. ნახევარში ქრ. წ. ისევ წინანდელი სახელით.

საყურადღებოა, რომ კიდევ ორიოდ თაობის შემდეგ სტრაბონი 1 საუკ. დასაწყისს ქრ. წ. იხსენიებს უკვე მდ. მტკვრის და არაგვის შესართავთან ერთმანეთისაგან 16 სტადიონის მანძილზე ორს ქალაქს: Ἀρμαζηνή და Σαυαμάχεια. პირველი სახელი უკვე ქართული ფორმით გვეჩვენება ჰეროდოტე — ჰარპა(ზ)ციხე, ხოლო მეორე — შემდეგ ღროინდელ ქართულ სახელის წაწმუნას შესატყვისი სახელი, თავისი ძირით ენათესავება ეხლაც ხუნძახურში წარმოდგენილ ძირს წეწ, რაც ნიშნავს კორძს, ბებერას. წიწმური წარმოადგენს არსებ. სახელს ორმაგი მრავლობითი რიცხვით წეწ-ამ(=ი)-არ. ამ დაბოლოებათაგან სიტყვა წეწ-მურ-ში ერთი ამ წარმოადგენს დეგრადიულ აბ-ს რომელიც ეხლაც იხმარება, თუმცა არა საყოველთაოდ, ხუნძახურში, ხოლო მეორე დაბოლოება — შემდეგ ღროინდელი ურ (წიწმ-ური) არის იგივე არ, რომელიც წარმოადგენს პარალელურს ფორმას შედარებით სვანურ მრავლ. რიცხვის დაბოლოებასთან არ. სტრაბონი ამ საკუთარ სახელს იხსენიებს ძირით წეწ და დაბოლოებით არ (Σαυαμάχεια). არმაზიდან 16 სტადიონის (2,84 კილომ.) მანძილზე, როგორც ეს უკვე აღნიშნა ლ. მელიქსეძემ (В поисках Страбона. Севсаморы), მოდის შემდეგ ღროინდელი ბებრისციხე. ზემოდ მოყვანილ განმარტების შემდეგ ცხადია, რომ ქართული სახელწოდება ამ პუნქტისა — ბებრისციხე წარმოადგენს თარგმანს წინადასრულებულ სა-

ხელისა: წყა-მ-არა=ბებერაები ანუ ბებრის-(ციხე). შემდეგ დროებში ამ სტრაბონის დროს ცნობილ ქალაქის ადგილს შერჩა ქართული სახელი (ბებრის-ციხე), წინად არსებული სახელი კი მიეთვისა არაგვის აღმოსავლეთ ნაპირას მდებარე სხვა პუნქტს, რომელიც ეხლაც ცნობილია სოფელ წიწამურის სახელით.

ამ ნაირად ჩვენ ვღებულობთ ფრიად საინტერესო დასკვნას. სტრაბონის დროს წინანდელი ქართლი ან, შესაძლებელია, ქართა უკვე ცნობილი იყო საკმაოდ კარგად არმაზის სახელით. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ არმაზი სტრაბონის მიერ იხსენიება ქართული ფორმით—არმა(ზ)ციხე. ამავე დროს არმაზის ახლოსვე, მ კილომეტრზე ნაკლებ მანძილზე, მდებარეობდა პატარა ქალაქი *Ἰσαδάριον*—წყა-მ-არი, რომელიც ჯერ კიდევ ატარებდა თვის ძველს, აწინდელ ხუნძახურთან დაახლოვებულ სახელს ორმაგი მრავლობითი რიცხვით, რომელთაგან მეორე სუფიქსი მრავალ. რიცხვისა შემდეგ დროინდელ სვანურთან ახლო მდგარ კილოს მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო. სტრაბონის წყა-მ-არ-ი ამ გვარად წარმოგვიდგენს ჩვენ იბერიის ტერიტორიის ლინგვისტურ გარდაქმნის ორს ფენას. ფუძე—დაახლოვებული ეხლანდელ ხუნძახურთან, მეორე დაბოლოვება მრავლობითი რიცხვისა კი მაჩვენებელი ამ საფუძველზე განვითარებულ მეორე ფენისა, რომელი ფენაც ალბად უფრო შემდეგ დროინდელ სვანურთან ახლოს მდგარი კილო უნდა ყოფილიყო. ეს მეორე ფენა, როგორც ვნახეთ, წარმოდგენილია ტერმინს ქართლ-სა ანუ ქართ-ში. სტრაბონის *Ἀρμαζία* კი გვიჩვენებს არაგვის შესართვის რაიონში ქრისტიანობის წელთ-აღრიცხვის დაწყების ახლო ხანებში უკვე ახალი—მესამე ფენის, სახელდობრ ქართულ ფენის მიერ მტკიცედ ფეხმოკიდებას იმდენად, რომ იბერიის ეს სატახტო ქალაქი უკვე ქართულ სახელწოდებას ატარებს.

არმაზის სახელთან მტკიცედ დაკავშირებულია არა მარტო გეოგრაფიულად, არამედ ისტორიულადაც სახელი მცხეთა. რომ მცხეთა უფრო ძველი სახელია, ვიდრე არმაზი, ეს პირდაპირ სჩანს „მოქც. ქართლ.“-დან, რომლის მიხედვით აზო თავის მოსვლისას „დაჯდა ძველ მცხეთას“, ხოლო არმაზი უკვე შემდეგ დააფუძნა ფარნავაზმა. როგორც გეოგრაფიული სახელწოდება, მცხეთა, ეკვს გარეშეა, ძალიან ძველი უნდა იყოს, მხოლოდ სიძნელეს იწვევს მისი ჯეროვანი განმარტება. მცხეთა-ს ჩვეულებრივი ახსნა, წარმოდგენილი ნ. მარბის მიერ და შემდეგ სხვების მიერ განმეორებული, მიუხედავად თავისი სიმართივისა, რამოდენადმე ეკვს იწვევს ისტორიული პერსპექტივის თვალსაზრისით. მართლაც მცხე-თა წარმოდგენილია, როგორც ეს უკვე უჩვენა ნ. მარბა (Ист. терм. Ахаз და სხვაგან) ადგილის მაჩვენებელ აფხაზური სუფიქსით თა და ამ სახელწოდების ძირთან მცხე-სთან ერ-

თად (მცხე=მესხ) გვეხატება როგორც ნაშთი ერთ-ერთ მესხურ ტომის ნაწილის მოსახლეობისა არაგვის შესართავში. აქ იბადება მხოლოდ საკითხი, როგორ მოხდა, რომ ეს ტერმინი, ტომობრივ მაშასადამე, წარმოშობისა, შერჩა ქართულ ენას მთლიანად მესხური, ასე ვთქვათ, ფორმით, მაშინ როდესაც ჩვეულებრივ წესის მიხედვით მას წინანდელ ფორმის შენარჩუნებასთან ერთად უნდა განეცადა გაქართულების ერთ-გვარი ზედგავლენა. ეს მოსაზრება, მე მგონი, ამჟღავნებს ტერმინის მცხეთა ს მიღებულ განმარტების სუსტ მხარეს.

ამ ტერმინის განმარტების უფრო რეალურ ნიადაგზე დასაყენებლად ზედმეტად არ იქნება მოვიგონოთ, რომ მცხეთის მეზობლად მდებარე არმაზის განვითარება, როგორც ენახეთ, დაკავშირებულია განსაზღვრულ რელიგიურ კულტის შემოღებასთან. თუ მივიღებთ მხედველობაში სარწმუნოებრივ კულტის დიდს მნიშვნელოვან როლს მამასახლისურ წყობილების ნორმებისთვის და ამას დაეუკავშირებთ ზოროასტრის სჯულის შემოღების შემდეგ არმაზის განვითარებას, მაშინ შეგვიძლია მცხეთის წარმოშობის საკითხის განმარტებაც სარწმუნოებრივ კულტის განვითარების ნიადაგზე ვეძებოთ. ამ მხრივ საყურადღებოა აფხაზურში აქამდის შენახული სიტყვა—შ'ზა (ა-შ'ზა)—მთვარე, ხე (ა ხე)—ნაწილი, ერთად შეერთებული შ'ზ'ხე, რაც ნიშნავს მთვარის ნაწილს ანუ მთვარის ლოცვას (Н. Джанашия, Религ. вер. афх., Xp. B, IV, 99). შ'ზ'ხე, ზ-ს კანონიერი ამალღებით, ქართულ ნიადაგზე გარდაიქცევა მცხე, რაც აფხაზურისავე ადგილის მაჩვენებელ სუფიქსით თა (მცხე-თა) უნდა ნიშნავდეს მთვარის სალოცავ ადგილს. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ როგორც იაფეტურ, ისე საზოგადოდ წინა-აზიის ძველი ხალხების ერთ უძველეს სარწმუნოებად, რომელიც ჩვენში წინაუხსრებდა ოფიციალურ ცეცხლ-თაყვანისმცემლობას, იყო მთვარის და საზოგადოთ მნათობთა თაყვანისცემა (შეად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია I, თავი III), იმას კიდევ, რომ სტრაბონის დროსაც ყველაზე მეტი მნიშვნელობა კულტის თვალსაზრისით ალბანიაში, იბერიის მოსაზღვრედ, ჰქონდა მთვარეს, რომელიც მთავარი თაყვანისცემის საგნად იყო გარდაქცეული, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ სახელი მცხეთა-ს დაკავშირება მთვარის სალოცავ ადგილთან ისტორიულ სინამდვილესაც არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს. „მოქ. ქ.“ ქართველების მოსვლამდის აზოს წინამძღოლობით ისტორ. ქართლის მთავარ პუნქტად სწორედ მცხეთას (ძველ მცხეთას) სთვლის და სრულიად ადვილად შესაძლებელია, რომ ეს მთავარი პუნქტი ატარებდა მთვარის სალოცავის სახელს, სწორედ ისე როგორც შემდეგ იბერიის მეფეთა ადგ-ლსამყოფელს დამეკვიდრა, ზოროასტრის კულტის მიხედვით, სახელი არმაზისა.

საყურადღებოა, რომ მცხეთა ატარებს მთავრის სალოცავის სახელწოდებას, რომელიც ეხლა თითქმის პირდაპირ წარმოდგენილია აფხაზურში. თუ მივიღებთ მხედველობაში ნ. მარის დებულებას—აფხაზურსა და სვანურში ერთი საერთო ფენის არსებობის შესახებ, შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ტერმინი მცხეთა დაკავშირებული უნდა იყოს იმ, შემდეგ უკვე გაქრობილ კილოსთან, რომლის კვალს ჩვენ ვხედავდით ტერმინის ქართლი-ს განმარტებასა და წყნ-ამ-ორ-ის მრავლ. რიცხვის მეორე დაბოლოებაში, ე. ი. ეხლანდელ სვანურის მთავარ ფენის მიმართ ახლოს მდგარ კილოსთან. ვინაიდან სახელი მცხეთა ძალიან კარგად განმარტება სწორედ ეხლანდელი აფხაზურის ნიადაგზე, ამიტომ უფრო სამართლიანი იქნება, უკეთუ ამ კილოს, რომელიც ქრისტეს წინა დავრცელებული ყოფილა მდ. არაგვის შესართავის რაიონში, ვუწოდებთ სვანურ-აფხაზურის ძირითად ფენის პროტოტიპს, რომელიც ძალიან ახლოს უნდა ყოფილიყო შემდეგ დროინდელის სვანურისა და აფხაზურისთვის საერთო ფენასთან. პირობით ამ ფენას შეიძლება ძველ-მესხურის მონათესავე ერთ-ერთი კილოს სახელი მიეცემოდა, რომ ასეთ სახელთან არ იყოს დაკავშირებული ტერმინების რამოდენიმე აღრევა. თავის თავად იგულისხმება, რომ ამ სვანურ-აფხაზურის პროტოტიპის კილოს მატარებელი ტომის ნაშთი არ შეიძლება შემდეგს დროებში მთლად უკვალოდ დაკარგულიყო. ამ ტერმინის უკან დახვევაც მისი ლინგვისტური და ეთნიურა მოცულობით ქართველების დამკვიდრების შემდეგ უფრო მოსალოდნელი იყო ჩრდილოეთისაკენ და მართლაც შემდეგ დროებში მცხეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით იხსენიება ტომი ფსო-ელთა. ნ. მარმა უკვე უჩვენა (Кавк. плем. назв. и местные параллели, 3—4) ვარიაციები ამ ტერმინისა ფს = ფოს || ფუსს || ფასს. უკანასკნელი ორი ტერმინი ფუსს და ფასს მოხსენებულია უსახელო სომხ. გეოგრაფიაში, როგორც სარმატულ ჯგუფის ტომების მაჩვენებელი (სომხ. გეოგრ., სუკრის გამ., სომხ. ტექ. 27). ფუსს, ფასს კიდევ შეიძლება მიღებულ იქნას როგორც ტერმინების მასს, მეს-ხ-ის მონათესავე არა მარტო ფონეტიკურად—ეს ცხადია, არამედ რეალურადაც ამ სახელების მატარებელ ტომების ერთმანეთთან ლინგვისტურად სიახლოვის გულისხმობით. პირობით ამიტომ შეიძლება მცხეთის რაიონში ქართულზე უწინარეს სვანურ-აფხაზურის პროტოტიპის მონათესავე ფენას ეწოდოს ფოხური ფენა.

საინტერესოა, რომ წმ. ნინოს დროსაც კი საკუთრივ ფხოვლთ ეპირათ ქვეყანა ახლოს მცხეთასთან. როდესაც ნინო მთავარებისკოპოსით, მღვდლებით და ერისთავით გაემართა მთიულების მოსაქცევად, ერისთავი „დადგა წაბენს და მოუწოდა მთიულთა ჭაწაღელთა და ფსოელთა და წაღკანელთა და უქადაგა საწმენოებაჲ ქცსა“ (Опис. рук. II, 716).

ტავში ეს ხიდეები დასწვა, ასე რომ პომპეიუსი მდინარეს გავიდა მხოლოდ მაშინ, როდესაც ზაფხული დაიწყო და მდინარემ დაიკლო. ეს ცნობები უდგება არაგვის, რომელიც მე-4 საუკ., მაგ., როგორც ეს სჩანს წმ. ნინოს ცხოვრებაში სუჯთა დედოფლის შესახებ თხრობიდან, წყალდიდობისაგან ხშირად გაუვალი იყო: „მოიწია (სუჯთა დედოფალი) მდინარესა ზედა აზგუსს და მდიდრად მდინარე იგი ფად და უკან იქცემადეს მსახურნი იგი მისნი ენი მართლუქნ“ (Опис. рук. II, 729).

სახელი ჰელ-არ შეიძლება დაკავშირებულ იქმნას სვანურ ზელ-თან, რაც ნაშნავს ტუჩს, ნაპირს, არ კიდევ არის მრ. რიცხვის მაჩვენებელი (არ-არ). ჰელ-არ ამის მიხედვით შეიძლება ნიშნავდეს იმავე სვანურ — აფხაზურის პროტოტიპის მონათესავე, ასე ვთქვათ, ფოხურ ჯგუფის კილოზე „ნაპირებს“. საინტერესოა, რომ ხუნძახურში სიტყვა ზაგ ეხლა ცნო ნიშნავს გვერდს, მხარეს და თბრილსაც (II. Услар, Аварский яз., 169). საკუთარი სახელი აზგუ-ი ამ შემთხვევაში წარმოგვიდგებოდა იმავე ძირის სახელწოდებად აფხაზურში ეხლა ცნო ნიშნულ თავსართით ა. სემსიურად კიდევ ეხლანდელ სვანურის ზელ-არ (ნაპირები) და ხუნძახურის ზაგ (მხარე, თბრილი) ერთმანეთთან დაკავშირება ადვილია და ცხადიც. ამიტომაც შეგვიძლია მივიღოთ, რომ აზგუ-ი და ჰელ-არ ერთი და იგივე სახელია, მეორე პირველის თარგმანი და თავდაპირველად ალბად ნიშნავდა ნაპირებს, ხოლო აქედან შეიძლება მდინარის კალაპოტსაც. ისე როგორც წყ-ამ-არ-ის მაგალითზე, აქაც ეხედებით აზგუ-ის სახით გეოგრაფიულ ტერმინის სახელს ამ რაიონისთვის ერთ უძველეს ლინგვისტურ ფენის კილოზე, რომელიც, როგორც სჩანს, ენათესავებოდა ეხლანდელს ხუნძახურს. ჰელ-არ ამ თვალსაზრისით წარმოადგენს მეორე ფენის სახელს, თარგმანს პირველისას, რომელ ფენას ჩვენ ხელოვნურად ფოხური ჯგუფის ფენას ვუწოდებთ. როგორც სჩანს ამ მაგალითიდანაც, I საუკ. ქრ. წ. ლინგვისტურად არაგვის შესართავში ფოხური ჯგუფის ფენა ყოფილა გავრცელებული, რაც უდგება ზემოდ მოყვანილ დასკვნას ქალაქ ქართლის ან ქართის სახელწოდების შესახებ, საყურადღებოა, რომ შემდეგ ეს სახელი ქართველობამ შეითვისა არა ფოხური, არამედ წინადასკნულ ფენის წოდებულობის მიხედვით. ჯერ სტრაბონი ამ მდინარეს იცნობს ამ ძველი და ქართველებისთვის შემდეგ ჩვეულებრივი სახელით (Ἰστρος).

ყველა ზემოდსხსენებულის მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ ერთი უძველესი ლინგვისტური ფენა მდინარე არაგვის შესართავში უნდა ყოფილიყო აწყო ხუნძახურთან ალოს მდგარი კილო. მისი ადგილი შემდეგ დაიჭირა სვანურ-აფხაზურის ძირითად ფენის მონათესავე ფოხური ჯგუფის კილომ, რომელიც 18 ქართველ

სახლის ამ რაიონში მოსვლისას აზოს წინამძღოლობით მე-2 საუკ. ნახევარში ქრ. წ. უკვე კარგახნის გაბატონებული უნდა ყოფილიყო. ამას ამტკიცებს სახელი მცხეთის ამ დროს უკვე არსებობა. ეს ფოხური ჯგუფის კილო გავრცელებული იყო ამის შემდეგაც კარგა ხანს, ყოველს შემთხვევაში პომპეიუსის დროსაც (65 წ. ქრ. წ.) ზნობლოდ შემდეგ თანდათან იწყო პირველობის ხელში ჩაგდება ქართულმა ენამ. სტრაბონის დროს ჯერ კიდევ, როგორც საფიქრებელია, ეს ორი ენა ერთმანერთს ებრძოდა. ამისი მაჩვენებელი უნდა იყოს სტრაბონის მიერ ერთის მხრივ ქართული ფორმით არპაზის სახელის ხმარება — *Ἀρπασζή*, *არპა(ზ)ციხე*, და მეორეს მხრივ ბებრის ციხის მოხსენება ფოხურ ნიადაზე განვითარებულ წინანდელი სახელით (*Νεωτάμειρα* — წწ-ამ-ორ). 1 საუკუნიდან ქრ. შ. თანდათან ფეხს იკიდებს უკვე ქართული ენა. რუსაკირველია, აქ იგულისხმება ენა მისთვის დამახასიათებელ და ნიშანდობლივ თვისებათა მიხედვით და სრულებით არ არის ლაპარაკი თვით ამ ადგილობრივ უკვე არსებულ ლინგვისტურ ფენათა საფუძველზე ქართულ ენის მიერ განვლილ გზათა შესახებ, კერძოდ ამ ფენააფან, განსაკუთრებით უკანასკნელ ფენისაგან, ქართულის მიერ შეთვისებათა შესახებ, რომელ შეთვისებათ უცილობლად ადგილი ექმნებოდა. ეს საკითხი, თავისთავად მეტად საინტერესო, შეიძლება გახდეს მხოლოდ წმინდა ლინგვისტურ ძიებათა საგნად და ამიტომ აქ თუნდაც ამ მიზეზის გამო უნდა გვერდ ავლილ იქმნას.

იბერიის სახელმწიფოს როგორც ეთნიურ, ისე ლინგვისტურ ფეხათა ისტორიული ცვალებადობის და თანდათან განვითარების გასარკვევად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ ისტორიულ ხასიათის ცნობებს, რომელიც დატული აქვს იბერიის სახელმწიფოს მოცულობის შესახებ სხვადასხვა დროის კლასიკურ მწერლებს, კერძოდ სტრაბონს. სტრაბონი პირდაპირ უჩვენებს, რომ იბერიას მასზე უფრო წინანდელ ხანაში მეტი სივრცე ეკია. სომხეთის მეფეებმა არტაქსიასმ და ზარიადრისმა (ანტიოქ დიდის ყოფილ მხედართ-მთავრებმა) წაართვეს სხვათა ზორის იბერიელებსაც, როგორც ეს სჩანს სტრაბონის სიტყვებიდან (Geogr. XI, 14₃. Hist. II, 280), „მთის ქვეყანა პარიადრი, ხორძენე და გოგარენე, რომელიც მტკვრის იქით (იგულისხმება აღმოსავლეთით) მდებარეობს“. პარიადრის მთები (Παραδρείς) სტრაბონისავე სიტყვით „მდებარეობს სიდენიდან და თემისკირიდან მცირე სომხეთამდის და პონტის აღმოსავლეთ მხარეს შეადგენს“ (Geogr. XII, 3₁₈). ქვეყანა სადენე და ამავე სახელის მდინარე პლინიუსის მიხედვით ტრავპეზენტსა და კერასუნტს შუა იდგა, თემისკირა კედვე ცნობილი პუნქტია, რომელიც მდებარეობდა შავ ზღვაზე მდ. თერმოლონტეს შესართავში კერასუნტიდან დასავლეთის მიმართულებით (პლინიუსი, Hist. Natur. VI, 4). აღმოსავლეთისკენ კი

დევ პარიადრის ქელი 1 საუკ. ქრ. შ. უღწევდა იბერიის მიმართულებას. პლინიუსი ამბობს: „იბერიის შემდეგ, მდებარეობს ქვეყანა Thasie და Triare პარიადრის მთებამდის. ამ მთების იქით მდებარეობს კოლხიდის უღამური ადგილი. კერაუნის (=კავკასიის) მთებისაკენ მდებარე მხარეზე კი ცხოვრებენ არმენოხალიბები და მოსხები“ (Hist. Nat., X, 2, Латыш. II, 181).

ამ ცნობების მიხედვით ცხადია, რომ პარიადრის მთებამდ უნდა იგულისხმებოდეს ეხლანდელი პონტის ანუ ლაზისტიანის ქელი, რომელიც, როგორც ცნობილია, ჩრდილო-აღმოსავლეთით აქარაღის უწევს. პარიადრის ქვეყანაც ამის მიხედვით ქოროხის ხეობაში უნდა ყოფილიყო, უკეთ ამ მდინარის თავსა და შუა წელში, ანუ ეხლანდელ კარხალის მთების მიდგამდის. პარიადრი ამ გვარად წარმოადგენდა უმთავრესად შემდეგ დროინდელ ისპირს და ტაოსაც.

მეორე ქვეყანა, რომელიც სომხებს წაურთმევიათ იბერიელებისთვის, არის სომ-ენე. „ხომ-ენე და კამბის-ენე, ამბობს სტრაბონი, არის ყველაზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყანა (სომხეთში) და ამასთანავე სომხეთის ყველაზე უფრო თოვლიანი ოლქები კავკასიის მთების, იბერიის და კოლხიდის საზღვრად“ (Geogr. XI, 14, Латыш. I, 155).

კამბის-ენეს (ქართ. — კამბეჩოვანის) მდებარეობა ცნობილია. სახელდობრ, ის მდებარეობდა იორის აღმოსავლეთით და, როგორც სტრაბონის ამ ცნობიდან სჩანს, მის დროს იგულისხმებოდა მტკვრის ჩრდილოეთით და მტკვრის სამხრეთითაც, რადგანაც სტრაბონის დროს სომხეთს აღბანიისაგან მტკვარი ყოფდა (Geogr. XI, 3, Латыш. I, 139), ამიტომ კამბეჩოვანის სომხეთში მოხსენება ცხადად ამტკიცებს, რომ ეს ქვეყანა ამ დროს მტკვრის სამხრეთითაც იგულისხმებოდა. ვინაიდან სომ-ენე და კამბის-ენე „კავკასიის მთების, იბერიის და კოლხიდის“ მოსაზღვრედ არის მოხსენებული, ხოლო ამათგან კამბის-ენე იბერიის საზღვარზე უნდა ვიგულისხმოთ, ამიტომ კავკასიის მთების და კოლხიდის მოსაზღვრედ რჩება სომ-ენე. მხედველობაში მისაღებია აგრეთვე, რომ სტრაბონი გოგარ-ენეს „მტკვრის იქით“ ანუ აღმოსავლეთით იხსენიებს. ამისდა მიხედვით ჩვენ მივიღებთ, რომ გოგარ-ენეს ამ დროს ეჭირა მტკვრის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა, ყოველს შემთხვევაში შემდეგდროინდელი ჯავახეთი და ტაშირი და მაშინ სომ-ენესთვის რჩება ქვეყანა მტკვრის დასავლეთით ვიდრე ქოროხამდის და მესხეთის მთებამდის. კავკასიის მთების სახელით სტრაბონი აქ აღბად გულისხმობს სწორედ მესხეთის ქედს. პომპონიუს მელა (1 ს. ქრ. შ.) პირდაპირ ამბობს, რომ მთები, — იგულისხმება კავკასიისა, სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ნაირად იწოდებოდა — კერაუნის, თავრის, მოსხის, ამაზონის, კასპის, კორაქსის და კავკასიის მთებადო (Латыш. II, 117).

სოფლ-ენეს ქვეშ სტრაბონი ამ გვარად გულისხმობს შემდეგ დრო-
ინდელ საზღვრებს და მის სამხრეთით მდებარე ოლქებს ვიდრე ჰორო-
ხაშის. გასაგებია ამიტომ, რომ როდესაც სტრაბონი სახავს სოფლ-ენეს
და კაშიის-ენეს დიდთოვლიან ქვეყნებად, ის აქ გულისხმობს უმთავრე-
სად სოფლ-ენეს და არა კაშიის-ენეს. „ამბობენ, — განაგრძობს გეოგრაფი —
რომ როდესაც აქ მოდის დიდი თოვლი, მთებზე გარდასვლისას მთელი
ქარავანი იფლობა თოვლში. მაგრამ ამის საწინააღმდეგო მცხოვრებთ
აქვთ გრძელი ლატანი, რომელსაც თოვლში არჭობენ ზედაპირამდის
ერთის მხრივ ჰაერის ასამუშავებლად და მეორე მხრივ გამვლელთათვის
სანიშნოდ, რათა მათი გამოყვანა თოვლიდან შესაძლებელი იქნეს“ (Geog.
XI, 14, Латыш. I, 155).

ეს აწერილობა, რასაკვირველია, უდგება შემდეგ დროინდელ სამე-
ხე — არტან — შავშეთ — იმერხეს ზემო-კლარჯეთითურთ, რომელთა
ტერიტორიაზე, როგორც სჩანს, უნდა იგულისხმებოდეს სტრაბონის
სოფლ-ენე.

გოგარენე — ეს არის ჰაიური გამოთქმის შემდეგ დროინდელი გუ-
გარქი ბერძნული ენა დაბოლოვების ჰაიური ქ-ს გამოცვლით (გა-
გარქუგარ). ფორმაში გოგარ, გუგარ წარმოდგენილია კიდევ დაბოლოვება
არ, რომელიც შეიძლება იყოს მრავლობითი რიცხვის დაბოლოება და
შეიძლება კიდევ იყოს სადაურობის ანუ ადგილიდან წარმომავლობის
მაჩვენებელი, რომელიც გადასულა და შემდეგ შენახულად დარჩენილი
იყო სამხრეთ ქართულ კილოებში (აზიზ-არი, სხუდ-არი, სერთავს-არი
და სხ. იხ. ს. კაკაბ., კვლევა-ძიებანი, 8, სამშეილდ-არი იხ. ქ. ცხ. I, 223).
სახელი ტომისა, რომელმაც მისცა წარმოშობა გეოგრაფიულ ტერმინს
გოგარენე, გუგარქ, ამ გვარად არის გოგარქუგ. ამავე წარმოშობის უნდა
იყოს სახელი გავი, საშუალო საუკუნეებში ცნობილ ციხის სახელი,
რომელიც ვარდან დიდის ცნობების მიხედვით (Мамик. հայկ., ტფილ.
გამ., 58) კანგარში იმყოფებოდა, კანგარი კი გუგარქის სამხ.-აღმოს.
ნაწილში მდებარეობდა. თვით ვარდანი, ალბად ამ სახელის ებონიმიზა-
ციის ზედგავლენით, გავის დაფუძნებას მიაკუთვნებს გავიკ I-ს, რომე-
ლიც მე-10—11 საუკ. მიჯნაზე ცხოვრობდა (დასახელ. წიგნი, 190).

სტრაბონის დროს გოგარ-ენე მტკვრის აღმოსავლეთით იგულისხმე-
ბოდა და ამიტომ ის, ანონიმურ სომხურ გეოგრაფიაში ჩამოთვლილ
გუგარქის ოლქებს შორის, სტრაბონის დროს შეიცავდა ზემო-ჯავახეთს,
ტაშირს, მათი მიმდებარე ქვეყანას (მათ შორის თრელ-ს, იხ. ქვემოთ)
და ტაშირის აღმოსავლეთით მტკვრის მიმართულებით მდებარე ოლქებს.

იბერიელებს ამ გვარად მე-2 საუკუნის უწინარეს ქრ. წ. სტრაბონის
მოწმობით ეკირათ საკმაოდ დიდი ტერიტორია მდ. ჰოროხის აუზის
მიმართულებით. საზოგადოდ ყოფილა დრო, როდესაც იბერიელების უბი-

რატესობის უფლება ვრცელდებოდა შემდეგდროინდელ იბერიასთან შედარებით შორს სამხრეთით. იგივე სტრაბონი გადმოგვცემს (Geogr. I, 3₂₁), რომ „დასავლეთის იბერები გადავიდნენ პონტის და კოლხიდის ზემოთ მდებარე ქვეყანაში, რომელიც აპოლოლოდორის სიტყვით განიყოფება არმენიისაგან მდ. არეზით, მაგრამ უფრო კი მტკვარით (Κῆρυξ) და მესხეთის მთებით (τὰ Μεσχητὸς ὄρη)“. სტრაბონის ამ მოწმობიდან ცხადად სჩანს, რომ აპოლოლოდორი იბერიელების და არმენების საზღვრად მდ. არეზს უჩვენებდა, რაც სტრაბონისთვის მიუღებელად სჩანდა და ამიტომ მას ამ ადგილას აპოლოლოდორის ცნობაში ვითომ თავისი შესწორება შეაქვს. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ აპოლოლოდორი ქრ. წ. მე-2 საუკუნის დასაწყისის მწერალია, მაშინ ცხადი იქნება, რომ აქ ჩვენს წინაშე არის კიდევ ერთი ცნობა იბერიელების სამფლობელოს სამხრეთით გავრცელების შესახებ ქრ. წ. მეორე საუკუნეზე უწინარეს. ეს ცნობა უფრო აფართოებს, მაგრამ საერთოდ უდგება სტრაბონის მოწმობასაც, რომ არტაქსიასა და ზარიადრი-სამდის იბერია გოგარ-ენის თან მითვლით უფრო სამხრეთით აღწევდა. შესაძლებელია ისიც და უფრო მისაღებიცაა, რომ აპოლოლოდორის ცნობა თავისი რეალური შინაარსით წინაუღწრებდეს სტრაბონის მოწმობას შესახებ იბერიის სახელმწიფოს მოცულობისა არტაქსიასის და ზარიადრი-სამდისამდის. ყოფილა დრო, მაშასადამე, და ეს დრო იყო მე-3 საუკ. ქრ. წ., როდესაც იბერიის სამფლობელო შეიცავდა დიდ ნაწილს ამიერკავკასიისას კავკასიონის ქედის შუა წელიდან მდ. არეზამდის და მდ. ქოროხის აუზამდის ამ უკანასკნელის თანმივლით. ასეთი დასკვნა გამომდინარეობს სტრაბონის ცნობათაგან.

ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს დაახლოებით მაინც იმ ხალხის ენაობის გარკვევას, რომლის სახელი—იბერები—ეთნიკურ-კულტურულ ცხოვრების საბოლოოდ მტკვრის აუზში ჩამოყალიბების შემდეგ შერჩა ქართველებს, მით უმეტეს რომ, როგორც ვნახეთ, თვით სახელი იბერია თვალსაზრისით უნდა წინაუღწრებდეს ქართულ ენის გავრცელებას და ჩამოყალიბებას იბერიაში par excellence. ბერძნებსა და რომაელებს გარდა, რომელნიც პირველ საუკუნეში ქრ. წ. და შემდეგაც ქართველებს იბერებს ეძახდნენ (Ἰβηρ, იბ; Hiber, eris), ამავე ფორმაციის სახელს ქართველებს აძლევდნენ ჰაიები-სომხები (იბერ-ე, იბერ-აყ). რომაელებს ეს სახელი შეიძლება მიეღოთ ბერძნებისაგან, ბერძნულში კიდევ ეს სიტყვა წარმოდგენილია Ἰβηρ, რომელიც რამოდენადმე უდგება ჰაიურს იბერ-ე, ხოლო ლათინურში ამ სიტყვას ჩვენ ვხედავთ ფორმით Hiber. ლათინურში სიტყვის დასაწყისში ჰ-ს გაჩენა შეიძლება მიეწეროს ამ სახელის ბერძნულ გამოთქმის შესაძლებას ტერმინის ადაპტაციისგან გამომდინარეობს. მაგრამ აქ იბადება ფრიად დიდმნიშვნელოვანი

საკითხი, რომელიც ჯერ არც დასმულა და რომლის გარდაწყვეტა ჯერ-
ჯერობით ძნელია, სახელდობრ, თუ როგორ გამო-თქმოდა ეს ტერმინი
ადგილობრივ ენაზე. ამ საკითხის გასარკვევად ჩვენ შეგვიძლია მოვი-
შველიოთ ერთი ცნობა, რომელიც დაცული აქვს ჰორაციუსს.

(*Canidia iubet*)

Herbasque, quas Iolcos atque Hi-

beria

Mittit venerorum ferax

Et ossa ab cre rapta ieiunae canis

Flammis aduri Colchicis.

(*Ep. lib. V. 61—62, Mar. II, 31*)

(კანიდია უბრძანებს), რათა ბა-

ლახები, რომელიც მოყავს იოლკ-ს

აგრეთვე იბერიას, მდიდარს საწამ-

ლავებით, დაკიდევ ძვლები, წართმე-

ული გამხდარი ძაღლის პირიდან,

დამწვარ იქმნას კოლხურ ცეცხლზე.

პირველ საუკ. ქრ. წ. მცხოვრებ ამ დიდებულ პოეტის სიტყვებს ერთ-
ერთი სხოლისტი ჰელენი აკრთ განმარტავს შემდეგ ნაირად:

Herbasque, quas Iolcos aut Hiberia. და ბალახები, რომელიც იოლკს ანუ

[*Iolcos*] *civitas Ponti est herbis* იბერიას. იოლკი—ქვეყანა პონტში,

veneficis abundans... Nam et hic qui- შხამიან ბალახებით აღსავსე... რად-

dam volunt Hiberiam non Hispaniam გან ზოგნი ფიქრობენ, რომ იქაც

dictam, sed Ponto civitatem vicinam იბერიად იწოდება არა ისპანია, არა-

(*Ep. V, 21, Mar. II, 36*). მედ პონტის მეზობელი ქვეყანა.

ამ ბუნდოვან ცნობათგან, განსაკუთრებით სხოლისტის განმარტები-
დან, შეიძლება გამოტანილ იქნას დასკვნა იოლკ-ის და იბერიას იგივეობის
შესახებ. სამწუხაროდ დაბეჯითებით ამის თქმის უფლებას ტექსტი არ
იძლევა, მაგრამ რომელიც პოეტს და მის სხოლისტს არ შეიძლება მოე-
თხოვოს ამ მხრივ დიდი ზუნქტულობა. ჰორაციუსი ამბობს—იოლკი ა-
გრეთვე იბერია, მისი სხოლისტი კი პირდაპირ განმარტავს—იოლკი ანუ
იბერია. თუ აქ მართლაც ჩვენ ამ სახელების იგივეობის ჩვენებასთან
გვაქვს საქმე, მაშინ იგი ძლიერ საინტერესოა. საყურადღებოა მხედვე-
ლობაში მიღებულ იქმნას იოსებ ფლავიუსის მოწმობაც თუბალის და
იბერიას იგივეობის შესახებ: *Thobelus Thobelis sedem dedit, qui nostra*
aetate Iberi vocantur: et Mosocheni a Mosoche conditi, nunc quidem
Cappadoces dicti sunt... I, cap. VI. ცნობა თუბალ-ის და იბერიას იგივე-
ობის შესახებ მოხსენებული აქვს ესტატე ანტოქ. მთ.-ეპისკოპოსს (მე-4
ს. პირვ. ნახ.) და თეოდორიტე კვიპრელ ეპისკოპოსს (მე-4 ს.). *Латыш.*
I, 700, 773.

მაგრამ მაშინ, როდესაც თუბალ-ის ისტორიულ განმარტებაში ჩვენ
უნდა გვქონდეს საქმე ტომობრივ ტერმინის უფრო თანდათანობით გან-
ვითარების ჩვენებასთან, იოლკ უნდა წარმოადგენდეს მართლაც განსაზ-
ღვრულსავე ხანაში იბერიის პარალელურ ფორმას.

მაინც თუბაღ-ის ფორმის ისტორიულად იბუთან დაკავშირებას ჩვენთვის აქვს დიდი მნიშვნელობა. თუბაღის განვითარება ბერძნულს ბერ და ჰაიურს ვიარ-ქ-ად ფაქტიურად გამოახატება დასაწყისში თ-ს ბგერის გაქრობის მარცხ—თბაღ < ბრ || ვრ. თ-ს გაქრობა სიტყვის დასაწყისში უმთავრესად ახასიათებს ეხლაც მეგრულს, მაგ. თინა, ინა და სხ. (Н. Кипш. Грамм. мингр. яз., 08). ამისდა მიხედვით შეიძლება ნაგულისხმევ იქმნას, რომ როგორც ბერძნებმა, ისე ჰაიებმა ეს ტერმინი ისევე თანამედროვე მეგრულთან ახლოს მდგარ ერთ ძველ კოლოსაგან. ამ გარემოებაზე ჩვენ შემდეგ შევჩერდებით, აქ კი ზედმეტი არ იქნება აღინიშნოს, რომ ტერმინი თუბაღ. თითქმის უცვლელად წარმოდგენილია ეხლაც ხუნძურში, სადაც ლაკებს ანუ ყაზი-ყუმუხებს ეხლაც უწოდებენ თუბ-აღ (Н. Марр, Кавк. плем. назв. 34). საყურადღებოა, რომ დიდოურში ეხლა შენახულია ტერმინი ვილა-ზი (ვილა-ზი) ვილაზ, რომლითაც დიდოურად უწოდებენ კახეთს (იქვე, 34), ხოლო ვილა || ვილაზ, ცხადია, როგორც პარალელური ფორმა ჰაიურ ვიარ-ქ-ის, ეკავშირება ტერმინს თუბაღ || თუმაღ. აქ მედველობაში მისაღებია სტრაბონის მიერ მოხსენებული ცნობა პომპეიუსის თანმხლე თეოფანესი იმის შესახებ, რომ ამაზონებსა და ალბანელებს შორის გელები (Γῆλαι) და ლეგები (Λῆγαι) ცხოვრობდნენ (Geogr. XI, 51; Латыш. I. 144). ამაზონელები კიდევ მისივე სიტყვით კავკასიის ქედის ნაწილის კერაუნის მთების ჩრდილოეთ მხარეზე ცხოვრობდნენ. საფიქრებელია ამიტომ, რომ ლეგები, რომელნიც ცხადია შემდეგ დროინდელი ქართული გამოთქმის ლეკები არიან და პირვ. საუკუნეშივე ქრ. წ., როგორც მოსალოდნელიც უნდა ყოფილიყო, იბერიაში და ალბანიაშიც სვანურთან დაახლოვებულ ახმოვანებით (ქ) იყვნენ ცნობილნი, პომპეიუსის დროს უკვე დაღისტანში ყოფილან მოკალათებულნი. დიდოური სახელწოდება კახეთისა ვილა-ის, ვილაზ შეესაბამება თუბაღ ს, თუმაღს, ხოლო თუმაღი, შეიძლება არა ეთნიურად და ლინგვისტურად, მაგრამ სახელით ეხლა უკავშირდება ღაკ-ს (=სტრაბონის Λῆγαι). ამიტომაც საფიქრებელია დიდოურს უნდა შეენახოს კვალი თუმაღ (=ვილა || ვიარ) ბინადრობისა აწინდელს კახეთს. ეს დიდოური ტერმინი, ამის მიხედვით, თავისი წარმოშობით უნდა წინაუსწრებდეს 1 საუკუნეს ქრ. წ., ყოველს შემთხვევაში საინტერესოა, რომ ეხლანდელს ეთნიურ სახელშიაც ყოფილა შერჩენილი კვალი ტომის თუბაღ, თუმაღ, ვილა, ვიარ ბინადრობის შესახებ 1 საუკუნეზე ადრე ქრ. წ. აწინდელ კახეთის ტერიტორიაზე.

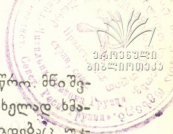
საყურადღებოა, რომ ხუნძები ყველა დაღისტნის ტომებს ეხლა ეძახიან ჭობაღ-ად მახვილით მეორე ზარცვალზე (Н. Марр, Кавк. плем. назв. 31). ჭობაღ-ად, სადაც აღ მრავლ. რიც. დაბოლოვებაა, გულისხმობს ხუნძურად როგორც დაღისტნის ყველა ტომებს, ისე თვით ხუნ-

ძეხსაც. ჭობაღ—ეს თითქოს პარალელური ფორმაა შედარებით ბერძნ. *Ψηρη* და განსაკუთრებით ლათ. *Hiber*-თან. გამოდის, რომ ხუნძურს ეხლაც შეუნახავს ძველი თუბალ, იბერ, ჭიბერ, პირველი—მეზობელ ტომის ლაქების აღსანიშნავად, ხოლო მეორე—თავისი მონათესავე ტომებისთვის ზოგადი მნიშვნელობით.

აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ ხუნძების ერთი სახელი, სახელდობრ კარატინულ ენაზე დაღისტიანშიც, საკმაოდ კარგად მოგვეგონებას ჰორაციუსის და მას სხოლისტის მიერ მოხსენებულს პარალელურ სახელწოდებას იბერიისას—იფლკ-ს. კარატინულ ენაზე ხუნძები იწოდებიან ჭალ-ბა (*H. Mapp., loc. cit.*), რომელ ფორმაშიდაც ბა წარმოადგენს მრავლობითი რიცხ. დაბოლოვებას. იფლკ-ს, კ-ს (=ქ) როგორც მრავლ. რიცხვის მაჩვენებლის გამოკლებით, წარმოადგენს პარალელურ ფორმას კარატინულ ჭალ-თან, მხოლოდ ჰ-ის დაწვეით და გადასვლით ი-ში. ჭალ არის იგივე ძველი ქართული ჭერ (აქედან ჭერ-ეთი), რ და ლ-ს კანონიერ ცვალეზადობით და სვანურის ხასიათის ახმოვანებით (ე). ეს უკანასკნელი გაჩემოება შეიძლება იმისი მაჩვენებელი იყოს, რომ ტერმინი ჭალ ქართველებმა გაიცნეს სვანურთან დაახლოვებულ კილოს საშუალებით, რაც უღებმა ზემოდ ვრცლად განვითარებულს პერსექტივას ქართული ენის დამკვიდრების საფეხურების შესახებ არავის შესართავში.

ყოველს შემთხვევაში ცხადი უნდა იყოს, რომ ტერმინი ჭალ თუნდაც გენეტიურად დაკავშირებული არ იყოს ტერმინთან თუბალ-იბერ—ამ გვარ გენეტიურ და უშუალო დაკავშირებისთვის თითქმის მტკიცე საბუთი არ უნდა სჩანდეს—მაინც ისტორიულად და, ასე ვთქვათ, გეოგრაფიულადაც ის ძლიერ ახლოს დგას თუბალ-თან. ამის დამამტკიცებელია თითქმის ის, რომ ეს ორი ტერმინი ტრიალებს ეხლაც მეზობლად მცხოვრებ ტომებს შორის, ყოველს შემთხვევაში მათ ეხება—სახელდობრ ხუნძებს და ლაქებს.

ზემოდ ხსენებულის მიხედვით შეიძლება გამოტანილ იქნას შემდეგი დასკვნა. თუბალ და ჭალ ერთმანეთთან უძველეს დროიდან გეოგრაფიულად ახლოს მდგარი, ერთმანეთზე გავლენის მომხდენი და ერთმანეთის მნათესავე ცალკე ტომების სახელები უნდა იყოს. ამათგან უფრო ძველი უნდა იყოს თუბალ-იბერ, რომელსაც უძველეს ხანაში, ალბათ ამ სახელის მატარებელ ტომის ერთგვარ პოლიტიკურ უპირატესობის გამო ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონდა მიჩნეული განსაზღვრულ ტერიტორიაზე მოსახლე ტომების აღსანიშნავად. ასეთი ზოგადი მნიშვნელობით—მხოლოდ შეზღუდვით, რასაკვირელია—იხმარება ეხლაც ხუნძებში ამავე ძირის ტერმინი ჭობაღ. ხუნძურად (ხუნძახურად) ჭობაღ-ალ ეხლა ნიშნავს საზოგადოდ კავკასიის მთიულებს.

პარალელურად ამისა არსებობდა ტერმინი ჰალ უფრო ვიწრო მნიშვნელობით და, როგორც ეტყობა, განსაზღვრულ ტომის სახელად ხმარებული. ჰალ შეიძლება ყოფილიყო ადგილობრივი სახელწოდებაც უკვე თვალსაჩინოდ შემცირებულ იბერიისა 1 საუკ. ქრ. წ. (=ილ-კჰორაციუსისა). ეს სახელწოდება, მაშასადამე, შერჩა ამ ქვეყანას მაშინაც, როდესაც ლინგვისტურად იბერია ფერს იცვლიდა და ყოველს შემთხვევაში არაგვის შესართავში სვანურთან დაახლოებული კილო იყო ყებზოკიდებული.

ახლად ჩამოყალიბების გზაზე დამდგარმა ქართულმა ენამ ქრისტიანობის წელთაღრიცხვის დაწყების ახლოს შეითვისა ეს ტერმინი სვანურივე ახმოვანებით — ჰქრ, რომელი სახელწოდება მიეცა ქართველების კუთვნილ ქვეყნის აღმოსავლეთით გადასულ თუ უკვე წინადაც მოკალათებულ ძველ ჰალ იბერების მონათესავე ტომს, ქართველებში ისტორიულად ჰერების სახელით ცნობილს.

ზემოდ თქმულის მიხედვით შეიძლება დაშვებულ იქნას, რომ „მოქ. ქ.“-ში დაცული ცნობა აზოს მეთაურობით 18 სახლის მოსვლის შესახებ მცხეთას საერთო მოცულობით სიმართლეს უნდა შეეფერებოდეს, მხოლოდ მცხეთას მაგიერად რეალურად აქ უფრო ფართო რაიონი უნდა იგულისხმებოდეს. ესლა საინტერესოა დაახლოვებით მაინც გარკვეულ იქნას, თუ საიდან, როგორ და რა პირობებში უნდა მომხდარიყო ქართველების ეს ღირსშესანიშნავი გადმოსვლა ახალს სამკვიდრებელს ადგილას.

ზემოდ ჩვენ ვნახეთ, რომ აზოს გამგებლობის დასაწყისი დაახლოვებითი ანგარიშით შეიძლება მიეწეროს 172 წლ. ახლო ხანებს ქრ. წ.. მამა მისი იყო არან ქართლის მეფე, რომელიც ამ დროს ცოცხალი იყო. თავისთავად იგულისხმება, რომ ამ ქამად ჩვენ განზე უნდა დავტოვოთ საკითხი თვით „სახლების“ რეალურ მოცულობის შესახებ, საკითხიც მათ მიერ დაპყრობილ ტერიტორიის ურთიერთშორის დანაწილების პროცესისა და სხვა. ეს საკითხები ქვემოდ შეძლების დავარად ცალკე იქნება განხილული, ამ ქამად კი ჩვენ გვინტერესებდეს „მოქ. ქ.“-ში დაცული ცნობის საერთო მოხაზულობით შეჯერება ისტორიულ ხასიათის ფაქტებთან.

უპირველეს ყოვლისა ცხადი უნდა იყოს, რომ „მოქ. ქ.-ა“, 18 სახლის მოსვლის ფაქტის მოთხრობით, გულისხმობს საზოგადოდ ქართველების მოსვლას პირველად მდ. არაგვის შესართავში. ეს მოსვლა მომხდარა ქართლით და ქართლადაც ამავე დროს მექრონიკე თითქოს შიდა-ქართლის გარედ მდებარე ქართლს უნდა გულისხმობდეს. ეს სჩანს იქიდან, რომ აზოს შემკვიდრების ბატონობის გაქვიდრება მცხეთის რაიონიდან უფრო ინტენსიურად დასავლეთით მტკვრის ხეობის აღმე

მიდიოდა. ფარნაჯობა „აღმართა კერპი ზადენი მთასა ზელა და აღაშენა ციხე“, და მხოლოდ არსუკმა „კასპი შეიპყრა და უფლის ციხე განაგო“ (Опис. II, 709). ეს უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ აზოს ჰოსვლა მცხეთას უფრო სამხრეთის მიმართულებიდან უნდა ყოფილიყო და არა დასავლეთიდან. დასავლეთისკენ კი აზოს შემკვიდრეებს უზღებოდათ ძლიერ ნელა და, როგორც სჩანს, დიდის სიძნელით თავისი ბატონობისთვის გზის გაკაფვა.

რა გარემოებას უნდა გამოეწვია აზოს ასეთი მსვლელობა მცხეთის მიმართულებით? საფიქრებელია, რომ ასეთი მოძრაობა, რომელიც ადგილობრივი მასშტაბით ხალხთა გადაჯგუფების შედეგის მქონი იყო, ყოველს შემთხვევაში მაშინვე პოლიტიკურ სურათის მძლავრად შემცვლელი, გარგნულად რაიმე რთულ პოლიტიკურ მიზეზებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. შეძლება ამ პოლიტიკურ მიზეზების გარშემოწვევი ყოფილიყო მეორე საუკუნის ქრ. წ. დასასრულის ამგები, როდესაც ანტიოქ დიდის ერთ-ერთმა სარდალმა არტაქსიასმა დაიპყრო არმენია 189 წ. ქრ. წ. და გახდა დამოუკიდებელ ხელმწიფედ (189—159 წ. ქრ. წ.).

ამ არტაქსიასმა, სტრაბონის ცნობით, როგორც ვნახეთ, ძლიერ დაასუსტა იბერია, წაართვა იბერიელებს პარიადრი, ხორძენე და გოგარენე, რომელნიც შეუერთა არმენიას. სტრაბონის პარიადრი და გოგარენე ზემოდ უკვე გარკვეული იყო-და ქვემოთაც განმარტებული იქნებოდა, პარიადრი—ეს არის უცნობი წარმომავლობის გეოგრაფიული სახელი, გოგარენე კი, სახელის მიხედვით, როგორც ნახევრები იყო, დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ჯაგის ტომთან.

რაც შეეხება ხორძენეს (Χορδηνή), დაბოლოების ენეს-ს გამოკლებით ვღებულობთ ძირს სომხ. ამის პარალელურ ფორმას წარმოადგენს სირიული ფორმა გურსან, რომელსაც ხმარობს უკვე მე-6 საუკუნეში ქრ. წ. ზაქარია რიტორი ქართლის სახელწოდებად (Н. Адонц, Арм. в эпоху Юст., 219). მართლაც, სომხ უნდა იყოს ბერძნულ დამწერლობის ნიადაგზე ქართული სახელწოდებიდან ქართ—თ ს გადასვლით გ-ში, რის მაგალითი არის თანამედროვე მეგრულშიც, (I. Кишин., Грамм. минг. яз. 07) და მეგრულ-ქანურ (ო) ახმოვანებით—წარმოებული ქართ ქართქარცხლან. უკანასკნელი ფორმის პარალელური არის სტრაბონის სომქენე და ზაქარია რიტორის გურსან. საყურადღებოა, რომ სტრაბონს ეს სახელი ნახმარი აქვს მეგრულ-ქანურ ახმოვანებით—სომქ, რაც წარმოადგენს თანამედროვე მეგრულში არსებულ ქართუ-ს—ქართელების სახელწოდების პარალელურ ფორმას. სომქენე ამიტომაც უნდა ნიშნავდეს ქართველების ანუ ქართველების ქვეყანას—ქართლს. მართლაც, ჩვენ ვიცით, რომ შემდეგს დროებში ის ქვეყანა, რომელსაც სტრაბონი ხორ-

ქენე-ს ეძახის, ქართულად ცნობილი იყო ქართლის, კერძოდ ზემო-ქართლის სახელით. აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ სტრაბონის ხორძენე-ს ტერიტორია მთლად ნაკულისხმევია მატინის ეპონიმთა და ეთნარქთა სქემაში ქართლოსის წილად, რაც იმას ამტკიცებს, რომ ქართველების შეგნებაში ძველი დროიდანვე ეს ქვეყანა ქართლად იყო ცნობილი. ამისდა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია ვივულისხმოთ, რომ სტრაბონის ხორძენე არის ქართლი, რომ სტრაბონს ამ გვარად დაცული აქვს ქართლის სახელწოდების ძველი ბერძნული გამოთქმა მეგრულ-ქანური ჯგუფის ო-ს ახმოვანებით.

ასეთი განმარტების შემდეგ უფრო ადვილი ხდება ქართველთა 18 სახლის ამოძრავების შესახებ ფაქტებში გარკვევა. ეს ხორძენე—ქართლი, როგორც მოხსენებული იყო, სტრაბონის ცნობით დაიპყრა არტაქსიასმა (186—159 წ. ქრ. წ.). ამის თანამედროვედ სჩანს აზო, „ძე არან ქართლისა მეფისაჲ“ („მოქ. ქ.“). შესაძლებელია ამიტომ, რომ აზოს და მასთან ერთად ქართველთა სახლების ერთი ნაწილის ამოძრავება ჩრდილოეთისაკენ გამოწვეული ყოფილიყო არტაქსიასის გაძლიერების გამო პოლიტიკურ მდგომარეობის შეცვლით ქართლში (=ხორძენე-ში). შესაძლებელია, აზომ და მასთან ერთად ქართველ სახლების ერთმა ჯგუფმა ვერ შესძლეს არმენიის მფლობელობის ქვეშ დარჩენა და დაიძრნენ თავისი ქვეყნიდან—ჯერ, როგორც სჩანს, აღმოსავლეთისკენ და შემდეგ ჩრდილოეთით მცხეთის მიმართულებით. ვინაიდან, როგორც ვნახეთ, „მოქ. ქ.“-ს მიხედვით, მცხეთის დასავლეთით—კასპსა და უფლისციხისკენ მხოლოდ აზოს საკმაოდ დაშორებული მემკვიდრეები ახერხებენ ფეხის მოკიდებას, ამიტომ აზოს მარშრუტი მცხეთისკენ სამხრეთიდან უნდა ყოფილიყო და მაშინ მივიღებთ ქართველთა სახლების მსვლელობის გზას ქვემო-ჯავახეთიდან ქციის (ხრამის) ან ალგეთის ხევით აღმოსავლეთისაკენ და შემდეგ მცხეთის მიმართულებით ჩრდილოეთით.

ფრიად საყურადღებოა ის ევოლუტურა, რომელიც გამოიარა ძველ ქართველების შემეცნებაში აზოს პიროვნებამ. ცნობა აზოს მცხეთაში მოსვლას შესახებ დაცულია „მოქ. ქარ.“-ს ძველ ქრონიკის ნაწილში. ეს ნაწილი ქრონიკისა, როგორც უკვე ნაჩვენებია (ს. კაკაბა, საისტორიო ძიებანი I, 76—80), უნდა შეიცავდეს უძველეს ქართულ საისტორიო, შესაძლებელია თავდაპირველად არამეულ-ენაზე დაწერილ წყაროდან ამოღებულ ცნობებს, რომელი წყაროც „მოქ. ქ.“-ში წარმოდგენილია ფაქტიური თხრობით დაწყებული აზოდან ვიდრე არშაკ მეფემდის (30—12 წლ. ახლ. ქრ. წ.). ვინაიდან ეს თხრობა თავდება არშაკ მეფის შესახებ ცნობაზე, ამიტომ შესაძლებელია მივიღოთ, რომ დასახელებული საისტორიო წყაროც შედგენილი უნდა ყოფილიყო და-

ახლოვებით ქრისტიანობის წელთ-აღრიცხვის დაწყებისას, ოდნავ წინ დაან შემდეგ. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ პირველ საუკუნის პირველ ნახევარში ქართველებს უკვე ჰქონდათ ისტორიული ნაწარმოები, რომელიც მოგვითხრობდა აზოს, არან ქართლის მეფის ძის, მოსვლას მცხეთას. ნაწილიდან ქრ. წ. იბერია უკვე რომის იმპერიის პოლიტიკურ და კულტურულ ზედგავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. ამ ზედგავლენის შედეგი იყო ქართული ანბანისთვის საფუძვლის ჩაყრა მარცხნიდან მარჯვნივ წერაზე გადასვლით, რაც დაახლოვებით პირველ საუკ. მეორე ნახევარში ქრ. წ., ან, რაც უფრო მისაღებია, პირველ საუკუნეში ქრ. წ. უნდა მომხდარიყო (იქვე, 83). რომის იმპერიის საშუალებით ბერძნულ კულტურულ გავლენის გამკვიდრებამ ხელი შეუწყო აზოს პიროვნების თავისებურ ტრანსფორმაციის უკვე ბერძნულ გადმოცემების ნიადაგზე. ტაციტუს დაცული აქვს საყურადღებო ცნობა იმის შესახებ, რომ იბერიელები და ალბანელები „თავის თავს სთვლიან თესალიელების შთამომავლობად და ამბობენ, რომ აზონი მედეას მოტაცების და მისგან შეილების შეძენის შემდეგ და მედეას მამის აეტის საკვდილის შემდეგ მოვიდა უმეგოდ დარჩენილ კოლხებთან და აეტის ტახტი დაიკავა. მართლაც იქ ბევრი რომ მოწმობის მისი (იაზონის) და ორაკულ ფრიქსის შესახებ. ვერძს იქ ზეარაკად არავინ არ შესწირავს, რადგან სწამთ, რომ ვერძმა მოიყვანა ფრიქსი, იყ-ა ეს მართლაც ვერძი თუ ვერძის ნიშანი გეზზე“ (Annales, VI, 44; Латыш. II, 235). ტაციტუს ეს ცნობა ეხება იბერიის მეფის ფარსმანის (სჩანს 35 – 58 წ. ქრ. წ.) ხანას, მაგრამ ეს საინტერესო დამოწმება იბერიაში გავრცელებულ აზრისა, რასაკვირველია, უნდა დათარიღდეს 117 წლ. ახლო დროით, როდესაც ტაციტუს დასახელებული თხზულება დაწერილი. ის გარემოება, რომ აქ იბერიელები (იგულისხმება მართლად წერები) თავის თავს ტაციტუს დროს ბერძნულ გადმოცემათა იაზონს უკავშირებდნენ, რომელი იაზონის ფიქსაცია კოლხიდის ტერიტორიაზე, ტაციტუსავე სიტყვით, იბერიელებს კარგად ჰსცოდნიათ, — ჩემის აზრით, უნდა ამტკიცდეს იბერიაში აზოს შესახებ გადმოცემის ერთგვარ ტრანსფორმაციის ცდას, რომელიც მე-2 საუკ. დასაწყისში შესრულებული ფაქტი იყო. აზო, ამ გვარად, შეტყვლილ კულტურულ გეზის მიხედვით, უკავშირდებოდა ბერძნულ გადმოცემის იაზონს. ეს გარემოება, როგორც დაშვასიათებელი ქართულ ისტორიულ აზროვნებისთვის მე 2 საუკ. დასაწყისში, არის თავის თავად, რასაკვირველია, ფრიად საყურადღებო.

უკანასკნელი დანაკვირ აზოს პიროვნების ლიტერატურულ ნიადაგზე განვითარების შესარულო მე-5 საუკ. მიწურულს ფარნავაზის ცხოვრების დამწერმა, რომელმაც შეათავსა ქართულ აზროვნებაში უკვე დამკვიდრებული შეხედულება — აზოს ბერძნულ სამყაროსთან და-

კავშირების შესახებ, ფარნავაზის სახლის ქართულ წარმომადგენლობის იდეასთან და ამგვარად ჩამოაყალიბა ცნობილი ისტორიული ქარგა: აზო—ალექსანდრე მაკედონელის მხედართ-მთავარი, ფარნავაზი—უკანასკნელ მცხეთის მამასახლისის ძმისწული, მისი მოწინააღმდეგე.

II.

იბერიის ტერიტორია.

ტერიტორიალური მოცულობა იბერიისა პირველად საკმაოდ გარკვევით გვხვატება სტრაბონის ცნობებში. არტაქსიასისა და ზარიადრისის დრომდის, როგორც ვნახეთ, იბერია, სტრაბონის ცნობის მიხედვით, საკმაოდ ვრცელი ყოფილა. უფრო ადრე კიდეც მას სქერია ტერიტორია თითქმის მდ. არეზამდის. სტრაბონის დროს იბერია უკვე შემცირებულ ტერიტორიაზე იგულისხმებოდა. დასავლეთიდან იბერიაში მიმავალი გზა კოლხიდის ციხე შორაპანზე (Σοραπανά) და მის ზევით მდებარე ხეობებზე გადიოდა. ამ ხეობებით მდ. ფაზისი შფოთიანდ და მშლივრად მიემართებოდა კოლხიდაში (Geogr. XI, 2₁₇, 3₄; Латыш. I, 136, 139). ამ ცნობის მიხედვით, რომელშიდაც ფაზისად აღზად ეხლანდ. ყვირილა იგულისხმება, გამოდის, რომ იბერიის დასავლეთი საზღვარი დაახლოვებით ლიხის მთაზე გადიოდა. რადგანაც ლიხის მთა უძველესი ბუნებრივი საზღვარია კავკასიის შუაგულში, ამიტომ თითქმის დაბეჭდვით შეიძლება ითქვას, რომ სტრაბონის დროს იბერია აღზად ლიხის მთამდის უწყდა.

აღმოსავლეთით იბერია საზღვრავდა აღზანიას. სტრაბონი არ უჩვენებს გარკვევით იბერიის და აღზანიის განმსაზღვრელ ხაზს, მაგრამ პლინიუსი პირდაპირ ამბობს რომ იბერებს აღზანელებიდან აღზანი ყოფსო (Natur. Hist, VI, 26. Латыш. II, 181; ლათინურ-აღზანის სახელი შეცდომით მოყავს Осазани ნაცვლად Alazo). სტრაბონის გეოგრაფიიდან სწანს კიდეც, რომ იბერია აღმოსავლეთით, უკეთ აღმ. სამხრეთით, კამბეჩოვანამდის უწყდა. ამ ცნობებს ესაჭიროება გარკვევა.

კამბეჩოვანი Καμψασην-ის სახელით ცნობილია პირველად სტრაბონის მიხედვით. სტრაბონი გარკვევით უჩვენებს კამბეჩოვანს, როგორც აღზანიის ნაწილს. აქ, მისი სიტყვით, თავს იყრიდა სომხეთის, იბერიის და აღზანიის საზღვრები. Geogr. XI, 4₁ Латыш. I, 141. მაგრამ იგივე სტრაბონი კამბეჩოვანს ასახელებს როგორც სომხეთის ნაწილსაც: „ხოროსენე და კამბისენე არისო ყველაზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე და ამასთანავე სომხეთის ყველაზე უფრო თოვლიანი ოლქები კავკასიის მთების, იბერიის და კოლხიდის საზღვრად“ (Geogr. XI, 14₄; Латыш. I, 155). ამასთანავე მხედველობაში მისაღება, რომ სტრაბონისავე სიტყვით აღზანიას სომხეთისაგან მტკვარი ყოფდა: „მტკვარი—არავგის შერთვის შემ-

დევ—ვიწრო ველით შედის ალბანიაში, ალბანიასა და სომხეთს შორის მიმდინარეობს საძოვრებით მდიდარ ველზე, აქვს მძლავრი დენა და შეირთავს მრავალ სხვა მდინარეთ, როგორც ალაზანს (Αλαζανος), სანდოზანს (Σανδοζανης), რეტაკესს (Ρειτακης) და (Χανης) ხანეს“ (Geogr. XI, 3, Латыш. I, 139).

თვით კამბეჩოვანის მდებარეობის გამოსარკვევად მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ სტრაბონი ეხლაზან მოყვანილ ადგილას მდ. ალაზანს ალბანიიდან მომდინარედ გულისხმობს. მეორე ადგილას ის გარკვევით ამბობს, რომ „ალბანიიდან სომხეთისკენ გასავლელი გზა უწყლო და მკაცრ კამბისენით მიდისო მდ. ალაზანისკენ.“ გზა ალბანიიდან სომხეთისკენ, მაშასადამე, უდაბურ ადგილით მიდიოდა და მდ. ალაზანზე გადიოდა. ცხადია, ასეთს გზას წარმოადგენს ეხლანდელი შირაქის ველი და ალაზნად აქ შემდეგდროინდელი იორი უნდა იგულისხმებოდეს. მართლაც „ქართ. ცხ. I“ მესამე ნაწარმოების — „მეფეთა ცხოვრების“ — მიხედვით კამბეჩოვანი უწევდა მდ. იორამდის. „ხოლო ესე ყოველნი ჩრდილონი განსრულ იყუნეს მტკუარსა და მოსრულ იყუნეს კანბეჩოვანს და დაეზანკათ იორსა ზედა“ (ქ. ცხ. I, 49). აქ ნაგულისხმევი უკან მსვლელობა ქართველების და მათი მოკავშირეების ჯარისა სწარმოებდა ნახჭევანიდან ჩრდილოეთით მტკვრამდის და მტკვარზე გასვლის შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით იორისკენ. საყურადღებოა, რომ მდ. იორს ალაზანის სახელით იცნობს „მამათა და ნათესავთ ცხოვრების“ ავტორიც, რომელიც იორს მცირე ალაზანს უწოდებს, განსარჩევლად მეორე, ნამდვილ ალაზანისაგან. „მოვაკანს მისცა (თარგამოსმა) მტკუარისა ჩრდილო მცირისა ალაზანისა შესართავითგან ვიდრე ზღუადმდე... ხოლო ჰეროსს მისცა ქუეყანა მტკუარისა ჩრდილო მცირისა ალაზანის შესართავითგან ვიდრე ტყეებადმდე, რომელსა აწ ჰქუიან გულგულა და აჰან ჰეროს ალაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზანთასა“ (ქ. ცხ. I, 17).

ყველა ზემოდ მოხსენებულის მიხედვით გამოდის, რომ უძველესი სახელი იორისა უნდა ყოფილიყო ალაზანი. სტრაბონი ამ სახელით იცნობს ამ მდინარეს და კამბეჩოვანაც უწევდა მდ. იორამდის და მდებარეობდა მის აღმოსავლეთით. სტრაბონის დროს კამბეჩოვანი გაშლილი ყოფილა მტკვრის სამხრეთითაც და ერთი ნაწილი მისი (ჩრდილოეთი) ეკუთვნოდა ალბანიას, მტკვრის სამხრეთით მდებარე კი შედიოდა სომხეთში. აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ დიო კასიუსი I საუკუნისთვის ქრ. წ. (66 წლ. ახლოს ქრ. წ.) იორს იხსენიებს კამბიზის (Καμβισης) სახელით. სახელდობრ პომპეიუსი, ალბანიის წინააღმდეგ კოლხი-დიდან სომხეთის გზით მიმავალი, გადის მტკვარს და შემდეგ ძნელი და

უწყლო გზით მიაღდება მდ. კამბისს. კამბისი აქ, ცხალია, მდ. იორის სახელის მაჩვენებელი უნდა იყოს.

ამ გარდა მდ. იორის სახელი ვითარდება შემდეგ ნაირად. 1 საუკ. ქრ. წ. (65 წლ. ახლოს) ამ მდინარეს ეწოდება ბერძნული გამოთქმით კამბიზი, ე. ი. კამბეჩოვანის მდინარე, ხოლო სტრაბონის დროს (20 წლ. ახლ. ქრ. წ.)—ალაზანი. ალაზანსავე უწოდებს მას, როგორც ნაჩვენები იყო, პლინიუსი (+ 79 წ. ქრ. წ.), რომელიც ამბობს, რომ იბერიელებს ალბანელებისაგან ჰყოფს მდ. ალაზანი.

ამისდა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია ვიკულისხმოდ, რომ იბერიის აღმოსავლეთ საზღვარს 1 საუკუნეში იორი შეადგენდა. მთიან ადგილებისკენ ჩრდილო-აღმოსავლეთით საზღვარი არა სჩანს, მაგრამ ჯერ კიდევ მეოთხე საუკუნეში, რომელ დროსაც, როგორც დავინახავთ, მიეკუთვნება სომეხ ანონიმ გეოგრაფოსის მიერ შენახული ცნობა აპის შესახებ, თუშნი, ცხატელნი, გუდამაყრელნი იბერიის საზღვრების გარეშე ითვლებოდნენ. ისინი ჩამოთვლილი არიან სარმატიის ხალხებს შორის (Géogr. de Moïse de Cor., par Soukry., სომხ. ტექს. 26). აქ მოხსენებულ ცხატელთა ტომის ნაშთს წარმოადგენს სოფელი საცხატო არავის მარცხენა სანაპიროზე დუშეთის გასწვრივ. თუ მე-4 საუკუნეში იბერიის საზღვარი შემდეგ დროინდელ დუშეთის ხაზზე გადიოდა, 1 საუკუნეში საზღვარი შესაძლებელია უფრო სამხრეთითაც იყო, რადგან მთიულ ტომების დამორჩილება, როგორც სჩანს, საერთოდ ნელის ტემპით მიდიოდა.

სამხრეთი საზღვარი ზემოდ ზოგადად უკვე გარკვეული იყო. გუგარქი არმენიას ეკუთვნოდა, არმენიისავე ხელში იყო ზორბ-ქნე და საზოგადოდ ქვეყანა ვიდრე პარიადრ-ამდის, ამისი თანმივლით. გუგარქი ამ დროს, როგორც ვნახეთ, მტკვრის აღმოსავლეთით (სტრაბონით „მტკვრის იქით“) იკულისხმებოდა. სომეხთა ანონიმი გეოგრაფოსი კი ჩამოთვლის მტკვრის აღმოსავლეთით მდებარე გუგარქის ოლქთაგან შემდეგს ოლქებს: ძოროფორი, კოლბოფორი, წობოფორი, ტაშირი, თრელი (Παλუს), კანგარი, ზემო-ჯავახეთი (გეოგრ., სუკრის გამ., 34). მტკვრის დასავლეთით კიდევ ნაკულისხმევია არტანდი და კლარჯეთი (იქვე). რადგანაც ბოლნისის, ქვეშის და მანგლისის ხევი გუგარქს არ ეკუთვნოდა, როგორც ეს სჩანს იმავე ანონიმიდან, ამიტომ საზღვრის გამორკვევა საკუთრივ იბერიასა და გუგარქს შორის შესაძლებელია აღვილდება. ეს საზღვარი გადიოდა ალბან აღმოსავლეთიდან ჯერ მტკვარზე (ძოროფორი, კოლბოფორი, წობოფორი), შემდეგ უხვევდა შემდეგ დროინდელ ლელვარის ქედის მიმართულებით. ლელვარის ქედი ჰყოფდა ქვეშის და ბოლნისის ხეებს ტაშირისაგან. ტაშირის აღმოსავლეთით ძოროფორისკენ უნდა ყოფილიყო კანგარი. ყოველს შემთხვევაში ვარდან

დიდი კანგარს იხსენიებს უტის (ილქი) მეზობლად და თვით კანგარში ცხებ ვაგს (შჩიჩნი ქარყ. ჩარეპერ. შაამი. შჩიხერასკან, ემინის გამ., 157, ემინისავე თარგმანი, 147). ლაზარე პარბელი იხსენიებს კანგარის მთებს, სადაც ვახტანგ ქართველების მეფემ (გორგასალმა) თავი შეაფარა სპარსელების საშიშროების გამო (შაამილქ. § 62). რაც შეეხება თრქელს, ის თითქმის ქართულ თრქელ-თან შეიძლება იქნეს დაცვირებული. თრიალეთად შემდეგს დროებში ცნობილი იყო შედარებით პატარა კუთხე, მდ. ქციის ხეობის ზემო ნაწილი. ყოველს შემთხვევაში ვახუშტი მას ამ რაიონში უჩვენებს. მე-11 საუკუნეში თრიალეთში იყო ლიპარიტის „ციხე ქუეშე კლდე კართა“ (ქ. ცხ., I, 219).

როგორც სჩანს, ანონიმის დროს თრიალეთად უფრო ფართო რაიონი იგულისხმებოდა. რომ თრიალეთი, ან ამ ძირის სახელი წინადა უფრო ფართო მნიშვნელობის უნდა ყოფილიყო, ამას ამტკიცებს გეოგრაფიული ნომენკლატურის ცნობები. ვახუშტი თრიალეთის დასავლეთით, მას და ხეობას შორის, უჩვენებს თრქ, როგორც ოლქის სახელწოდებას. ჯავახეთის აღმოს. ნაწილში ვახუშტი უჩვენებს სოფელ თორსაც, რომელიც ეხლაც არსებობს. თორი არის მარტივი ფორმა თრიალეთისა, ამ უკანასკნელიდან აღვიღოს მაჩვენებელ დაბოლოების ეთ და მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებელ აღ-ის გამოკლებით—თრ თრთრ. შესაძლებელია ამიტომ, რომ პირველ საუკუნეებში თრქელის სახელით ცნობილი იყო ტაშირის მოსაზღვრე შემდეგდროინდელ ჯავახეთის აღმოსავლეთი ნაქერი, რის მაჩვენებელი უნდა იყოს შემოდგომისგებული ჯავახეთში ეხლაც დარჩენილი სახელი თორი.

ჯავახეთს ანონიმი საკმაოდ ვრცლად გულისხმობს, ყოველს შემთხვევაში უფრო სამხრეთით, ვიდრე ამას ვახუშტი გულისხმობდა. მდ. მტკვარი, ანონიმით, „გამოდის ტაოდან, კოლას ოლქიდან, ჯავახეთის ძირს“ (სუკრის გამ., სომხ. ტექ., 28). ჯავახეთი ამის მიხედვით პალაკაციოს (ჩილდირის) ტბის სამხრეთითაც უწევდა შემდეგდროინდელ კარის (ყარსის) მიმართულებით. ზემო-ჯავახეთი, რომელსაც ანონიმი გუგარქის პროვინციად იხსენიებს, ამიტომ ეხლანდელ ჯავახეთის სამხრეთითაც გამოდის, შეიძლება ითქვას თავისი თვალსაჩინო ნაწილით მაინც.

ამ გვარად მე-4 საუკუნეში, რომელსაც ეკუთვნის ანონიმის თხზულებაში შენახული ცნობები (იხ. ქვემოთ), ტაშირს დასავლეთით და ჩრდილო-დასავლეთით ეკრა თრქლი, თრქლის ჩრდილო-დასავლეთით—ქვემო-ჯავახეთი და სამხრეთ-დასავლეთით მტკვარის დასაწყისის რაიონამდის ზემო-ჯავახეთი ყოფილა. თრელი და ზემო-ჯავახეთი ანონიმით გუგარქის ნაწილები იყო, ხოლო ქვემო-ჯავახეთი, როგორც ეს საგულისხმებელია, საკუთრივ იბერიის ნაწილი ყოფილა. ამ საკუთრივ იბერიაში ანონიმი სამცხესა და აქარასაც სთვლის.

მართალია, ანონიმი მე-4 საუკ. შესახებ ცნობებს უნდა შეიცავდეს, მაგრამ მისი ცნობები შეიძლება გამოყენებულ იქნას უფრო ძველ დროისათვისაც, რადგან ოლქების საზღვრები შედარებით ნაკლებს და დროის მიხედვით ნელ ცვლილებას განიცდიდა. ამისდა მიხედვით, რადგანაც სტრაბონის გოგარ-ენე (გუგარქი) სომხეთში ირიცხებოდა, ამიტომ იბერიის სამხრეთი საზღვარი, როგორც სჩანს, გადიოდა აღმოსავლეთიდან მტკვარზე, შემდეგ — ხაზის გადაქრით ლელვარის მთის მიმართულებით და ლელვარის მთით ვიდრე ჯავახეთამდის. შემდეგ დროინდელი სამცხე და მისი მიმდებარე ქვეყანა სტრაბონის დროს ზრძაქენ-დითვლებოდა (იხ. ზემოთ) და ამიტომ საგულისხმებელია, რომ ქვემო-ჯავახეთი ც სტრაბონის დროს ზრძაქენ-ს ნაწილი იქნებოდა. ამ გვარად ქვემო-ჯავახეთი და სამცხე სტრაბონის დროს იბერიის ფარგლებს გააჩნე იყო.

სტრაბონის შემდეგ ახლო ხანში იბერიის ფარგლები მოცულობაში სამხრეთისაკენ, უკეთ სამხრეთ-დასავლეთისაკენ თვალსაჩინო ცვლილება მომხდარა. პლინიუსი (†79 წ.), რომელმაც თავისი *Naturalis historia* 77 წლისთვის დაამთავრა, გადმოგვცემს, რომ „ქ. აბსარი, ამავე სახელის ციხით თავის შესართავში, ტრაპეზუნტიდან 140 ათ. ნაბიჯზე არის. ამ ადგილას მთების უკან მდებარეობს იბერია, ხოლო სანაპიროს არიან პენიონები, ამპრეცტები, ლაზები“... (Lat. II, 178).

ამ ცნობიდან პირდაპირ სჩანს, რომ ჭოროხის უკან (აბსარი არის ჭოროხი) მთების მეორე მხარეს იბერია იწყებოდა. აქ უნდა იგულისხმებოდეს შემდეგ დროინდელი კარჩხალის მთა და მისი ახლო-მახლო მთები. ცხადია, მაშასადამე, რომ შავშეთი, სამცხე და, როგორც სჩანს, აქარის ერთი ნაწილი მაინც ამ დროს უკვე იბერიად ითვლებოდა.

იბერიის შესახებ პლინიუსს დაცული აქვს კიდევ შემდეგი საყურადღებო ცნობა — *praevalent oppida Albaniae Cabalaca, Hiberiae Hermastrus iuxta flumen Neoris, regio Thasie et Thriare usque ad Paribedros montes*: „მთავარი ქალაქები — ალბ ნიაში კაბალა (= ყაბალა), იბერიაში ჰარმასტ (= არმასციხე) რომელნიც მდინარეზე არიან, (და კიდევ) ნეორის. (შემდეგ) ოლქი თაზი და თრიარი ვიდრე პარიადრის მთებამდის“.

ტექსტში აქ იქვს იწვევს გამოთქმა *iuxta flumen Neoris*. თუ აქ *Neoris* არის დამახინჯებული *Cyri*, მაშინ ეს ადგილი გადაითარგმნებოდა — „რომელნიც მდინარე მტკვარზე მდებარეობენ“. ყოველს შემთხვევაში აქ მოხსენებული ოლქი თაზი (*Thasie*) უნდა იყოს იგივე ტაშ-არი, ქართულში და სომხურში წაროდგენილი მრავლობითი დაბოლოებით არ.

Thiare კიდევ შეიძლება დაკავშირებულ იქნას სომეხ ანონიმ გეო-

გრაფოსის თრეფ-თან, რაც, როგორც ვნახეთ, უდრის ქართულ თრია-
ლეთს, ძველად მხოლოდ უფრო ფართო ტერიტორიალური მნიშვნელო-
ბით. საყურადღებოა, რომ პლინიუსი თრია-ს თითქოს პარიადრის მთა-
დის გულისხმობს. რადგან პარიადრის მთა ქოროზამდის უწევდა, გამო-
დის, რომ პლინიუსის თრია-რი არტანსაც შეიცავდა და კლარჯეთსაც.

ამ საკითხის საბოლოოდ გარკვევა კიდევ ახალს მასალებს და მო-
საზრებებს საჭიროებს. მაგრამ ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ პლი-
ნიუსი ტაშირს და თრიალეთს, ამ სიტყვის ძველი მნიშვნელობით (თრე-
ფა ანონიშისა), იბერიის გარეშე გულისხმობს. მაშასადამე, გაგარ-ქნე
სტრაბონისა პლინიუსით ისევ იბერიის გარეშე მდებარეობს.

ამისდა მიხედვით გამოდის, რომ I საუკ. მესამე მეოთხედში დას-
რულებული ყოფილა იბერიის საზღვრების გაფართოება სამხრეთით.
ყოველს შემთხვევაში სამცხე, შავშეთი, აჭარის ნაწილი ე. ი. სტრაბო-
ნის ზარძენეს თვალსაჩინო ნაწილი უკვე იბერიის ფარგლებში ითვ-
ლებოდა.

იბერია-ქართლის ტერიტორიალური მოცულობის განვითარება შემ-
დეგ პირველ საუკუნისა ქრ. შ. წარმოადგენს ფრიად საყურადღებო
საკითხს, რომლის გარკვევას აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ქარ-
თულ კოლტურულ ერთეულის მთლიანად ჩამოყალიბების ცალკე სა-
ფეხურების გასაშუქებლადაც. უნდა ითქვას ამასთანავე, რომ მე-2—3
საუკუნის იბერიის მოცულობის შესახებ ჩვენ ძლ.იერ ცოტა ცნობები
მოგვეპოვება. ერთად ერთ სერიოზულ წყაროს ამ ეპოქის შესახებ წარ-
მოადგენს კლავდიოს პტოლემეოსის გეოგრაფია (170 წლ. ახლ. ქ. შ.).
რომელ ნაწარმოებს ძველად, როგორც ცნობილია, ძალიან დიდი ავტო-
რიტეტი ჰქონდა. იბერიის საზღვრებად პტოლემეოსი უჩვენებს ჩრდი-
ლოეთით სარმატიის ნაწილს, დასავლეთით—კოლხიდას, სამხრეთით—დი-
დი არმენიის ნაწილს, ზოლო აღმოსავლეთით აღბანაის. შიგნით იბე-
რიაში კიდევ პტოლემეოსი ასახელებს 9 პუნქტს (ქალაქებსა და დაბებს),
რომელთა სახელების უმეტესი ნაწილის გარჩევა დიდს სიძნელეს წარ-
მოადგენს. ეს სახელებია: ლუბა-ონ, აგინა, უსაიდა, ურიაკა, სურა, არ-
ტანსის, მესტლეტა, ზაღისსა, ჰარმაკტიკა (Латыш. I, 242). ამ სახელებს
შორის შედარებით ადვილი გასარჩევია სამი სახელი. პირველი ამ სახელებს
შორის —არტანსის მოგვაგონებს ისტორიულ არტანს, რომელიც ძველად
ოლქის სახელად იყო ცნობილი, აქ კი თითქოს პუნქტის სახელად არის
მოყვანილი. მეორე—მესტლეტა—უნდა იყოს, ჩემც აზრით, პერძნულ
დამწერლობის ნიადაგზე ძველადვე დამახინჯებული მცხეთა (Μεσσηται=
Μεσσηται). აკად. ნ. მარტი პტოლემეოსის ამ ტრანსკრიპციას მცხეთიო
სახელისას ხსნის იმ გვარად, რომ ფუძისა და დაბოლოების ეთ შორის
მყოფი ჯ შესაძლებელია იყოს მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებელს

(*Из поездки в Сванию*, X. В. II, 33). მაშინ ჩვენ მივიღებდით მცხეთის თავისებურ გამოთქმას (მესტ-ღ-ეთა) კილოს ნიადაგზე. მაგრამ მცხეთის სახელის შესახებ ზემოდ მოყვანილ განმარტების შემდეგ, რომლის მიხედვით ამ სახელის წარმოშობა უკავშირდება განსაზღვრულ სარწმუნოებრივ კულტს, ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია პტოლემეოსის გეოგრაფიის ეს სახელი მცხეთისა დამწერლობითი ხასიათის შეცდომით აიხსნას.

მესამე ზემოდ ნაგულისხმევ ამ სახელთაგან წარმოადგენს არმაზის სახელს დაბოლოებით *ჩიჯა*, რაც შეიძლება წარმოადგენდეს მეგრულის შესატყვის კილოს სიტყვის ჯიხას ტრანსკრიპციას და *Ἀρμαζία*, რომელიც ასეთ ტრანსკრიპციით ძალიან მოგვაგონებს პლინიუსის ზემოდ მოხსენებულს *Hermastus*-ს, იქნებოდა არმაზჯიხა, რაც შესაძლებელია იმის მაჩვენებელიც იყოს, რომ პტოლემეოსი იბერიის შესახებ ცნობებს ღებულობდა მეგრულ-ქანურ კილოს ნიადაგზე ანდა ამ კილოს საშუალებით. ეს გარემოება, თავის თავად ძლიერ საინტერესო, შეიძლება რამოდენადმე გასაგებად ხდიდეს პტოლემეოსის მიერ ცალკე პუნქტების მდებარეობის ჩვენებაში დაშვებულ შეცდომებს, თუ აქ მართლა შეცდომებთან გვაქვს საქმე. არტაანს, მაგ., პტოლემეოსი უჩვენებს არმაზიდან ჩრდილოეთის ხაზზე (არტაანს 46° -ზე, არმაზს $44^{\circ}30'$ -ზე). თუ აქ მართლაც ისტორიულ არტაანზე არის ლაპარაკი, მაშინ ასეთი შეცდომა შეიძლება აიხსნას პტოლემეოსის მიერ მისთვის მიწოდებულ ცნობების არა სწორი გაგებით და თუ მართლა აქ ისტორიული არტაანი იგულისხმება, მაშინ ჩვენ მივიღებდით მეორე საუკ. მეორე ნახევრისთვის, შედარებით პირველ საუკუნესთან, იბერიის ფარგლების კიდევ ახალ გაფართოებას არტაანის მიმართულებით.

აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ პტოლემეოსი ერთის მხრივ არმენიასა და მეორე მხრივ იბერია-ალბანიას შორის საზღვრად სთვლის მდ. მტკვარს (*Латыш. I, 243*). ცხადია, აქ იგულისხმება იბერიის აღმოსავლეთ-სამხმრეთი საზღვარი, სადაც პირველ საუკუნესთან შედარებით მეორე საუკუნეში ამგვარად ცვლილება არ მომხდარა.

საინტერესოა, რომ პტოლემეოსი „მდ. ეფრატს, მტკვარსა და არგზს შუა“ ჩამოთვლის არმენიის შემდეგ ოლქებს: „მესხების მთებთან *Κοταρνην* ერედ წოდებულ *Βόχας* ზემოდ, მდ. მტკვრის გაყოლებით — *Τωσαρην* და *Τωτურ*, მდ. არგზის გაყოლებით *Κολιურ* და ამის ქვემოდა *Σοδουαურ*, პარიადრის მთებთან *Σιραურ* და *Σαχαურ*“ (*Латыш. I, 244*). ამ სახელებში პირველი უნდა იყოს ოდნავ გადაძახიჯებული კლარჯ-ეთი, რომელიც მართლაც ქოროხის (\equiv *Βόχας*) „ზემოდ“ შეიძლება ყოფილიყო ნაგულისხმევი. დანარჩენ სახელებს შორის ჩვენთვის შეიძლება მნიშვნელობა ქონოდა კლდეთენ-ს, რომ ის ყოფილიყო ისტორიული კლდ-ს ამოძახილი, მაგრამ ამას საექვოდ ხდის ის გარემოება, რომ კოლთენ

პტოლემეოსის მდ. არეზის გაყოფებით აქვს ნაწილები: ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ მე-2 საუკ. შორეუ ნახევარში კლარჯეთი ჯერ არ შედიოდა იბერიის საზღვრებში და იბერიის მოცულობა სამხრეთ-დასავლეთისკენ, პირველ საუკუნის ცნობებთან შეფარდებით, განისაზღვრებოდა სამცხე-აჭარათი, შავშეთით და გარდა ამისა არტანით და, მაშალადამე, ქვემო-ჯავახეთითაც.

შემდეგ დროინდელ იბერიის გეოგრაფიულ მოცულობის შესაწავლად და გასარკვევად დიდი მნიშვნელობა აქვს უსახ ლო სომხურ გეოგრაფიაში დაცულ აღწერილობას იბერიის და მისი მოსაზღვრე ქვეყნებისას. ეს აღწერილობა, აქამდის ჩვენს საისტორიო მწერლობაში გამოუყენებლად დარჩეული, იმდენად დიდმნიშვნელოვანია, რომ სერიოზულ ყურადღების და შესწავლის ღირსია. ამ ეამად აქ ჩვენ წარმოვადგენთ მასში დაცულ ცნობების ერთ ასეთი გარკვევის ცდას.

უსახელო სომხურ გეოგრაფიის შიღვენის დროის შესახებ არსებობს სხვა-და-სხვა აზრი. ჯერ კიდევ სენ-მარტენმა, რომელმაც პირველად გამოსცა გეოგრაფიის ტექსტი, აღნიშნა, რომ ეს ნაწარმოები შეუძლებელია დაკავშირებულ იქნას იმ ბორენელის პიროვნებასთან, რომლისთვის ის მიკუთვნებული იყო ტრადიციის მიხედვით. სენ-მარტენი ამასთანავე აღნიშნავდა, რომ გეოგრაფია იმ სახით, როგორც ის არის წარმოდგენილი მოღწეულ ტექსტში, მე-10 საუკ. ნაწარმოებს უნდა შეადგენდეს (Mém. sur l' Arm. II, 301 და სხ.). კიპერტი 1873 წ. გეოგრაფიის გარჩევით იმ დაქვანების მივიდა, რომ გეოგრაფიის ცალკე ნაწილები სხვადასხვა დროს უნდა იყოს შედგენილი. ევროპის, აფრიკის, არაბეთის და აღმ. აზიის აღწერილობა ამოღებული უნდა იყოს მე-3 საუკუნის რომელიმე ბერძენ მწერლის ნაწარმოებიდან, რომელთასეულ აზიის აღწერილობის რედაქცია კი მიეკუთვნება თეოდოსი I-სა და იუსტინიანეს მეფობათა შორის ხანას და სპარსეთისეულ აზიისა — იუსტინიანესა და მაკრიკის მეფობათა შორის ხანას (Arm. Geogr., изд. Патканова, СПб. 1877 წ. წინასიტყვ. XV—XVI). კ. პატკანოვი, გეოგრაფიის შემოკლებულ რედაქციის გამოცემლი, ამ ნაწარმოებს მე-7 საუკ. პირველ ნახევარს და მის დამწერად ანანია შირაკელს ასახელებდა (იქვე, წინასიტყვაობა). ხოლო სულკრი, გეოგრაფიის შედგენი გამომცემელი, ტექსტს, ზოგიერთ ნაგვანე ინტერპოლაციის გამოკლებით, აკუთვნებდა მე-5 საუკუნეს და ავტორობის მხრივ მოსე ხორენელს, ე. ი. ცდილობდა აღმოცენებული აზრის გამართლებას (Géogr. de Moïse du Cor., Venise 1881, წინასიტყვ.). უკანასკნელი, აღონცი, როგორც სწავს გეოგრაფიაში დაქულ ცნობების ცალკე შემთხვევებში ანალიზიდან, მის შედგენას მე-6-7 საუკ. მჯნასთან ახლო ხანას უკავშირებდა, უფრო მე-7 საუკ. პირველ ნახევარს (Arm. в энцих Юсти-

ნიანა), თუმცა გარკვევით ამის შესახებ თავისი აზრი მას აქ გამოთქმული არ აქვს.

ამგვარად, ერთი მტკიცე აზრი გეოგრაფიის შედგენის დროის შესახებ არ არსებობს და ეს უნდა აიხსნებოდეს იმ გარემოებით, რომ გეოგრაფია, როგორც ეს სწანს ხსენებულ მეცნიერთა მიერ გამოთქმულ მოსაზრებათაგან, ნართლაც უნდა წარმოადგენდეს, თავისი მოღწეული სახით, სხვადასხვა დროის შესწორებათა ან დანართების შემცველ ნაწარმოებს. ამიტომაც მე-7 საუკ. პირველი ნახევარი შეიძლება იყოს გეოგრაფიის რედაქციის ზოგადად ჩამოყალიბების უკანასკნელი ხანა, თუმცა უნდა ითქვას, როგორც ეს აღნიშნული ჰქონდა სენ-მარტენს და სუკრისაც, გეოგრაფია შეიცავს ამის შემდეგ დროინდელ ხანის ზოგიერთ გლოსასაც. მაგრამ ამ თვალსაზრისის მიღებითაც გეოგრაფიის ზოგიერთ ნიწილების შედგენის დროის საკითხი მაინც ღიად რჩება და თხოულობს ცალკე ძიებას.

აღსანიშნავია, რომ ანონიმი თვითონ ასახელებს თავის მთავარ წყაროს. ეს არის პაპი ალექსანდრიელი, რომელიც ცხოვრობდა თეოდოსი დიდის დროს მე-4 საუკ. მეორე ნახევარში და რომელსაც დაუწერია ჩვენამდის არ მოღწეული *Χαροίγραφα οὐρανίου*. პაპი კიდევ თავის მხრივ დამოკიდებული ყოფილა პტოლემეოსისაგან. ანონიმი პაპს სამჯერ იხსენიებს. „(პტოლემეოსისაგან) აღო ცნობები და შეამოკლა პაპმა ალექსანდრიელმა, რომლისაგან ჩვენ ავიღეთ ცნობები“, ამბობს ის (პატკან. გამ. გვ. 3, თარგმ. 7, პაპის შესახებ კიდევ იქვე, 5, თარგმ. 12, სუკრის გამ. 9, თარგმ. 7). „საერთო დებულებათა აღწერილობის შემდეგ, შევუდგეთ ცალკე ქვეყანათა აღწერას პაპ ალექსანდრიელის აღწერილობის მიხედვით, დაწყებული დასავლეთ ოკეანედან, ესპანიიდან... (სუკრის გამ., 13 და 15). ამას მიყოლა ევროპის და აზიის აღწერა. აზიის აღწერილობაში მოყოლილია სარმატია, კოლხიდა, იბერია და ალბანია, რის შემდეგ ის გადადის დიდ სომხეთის პროვინციების ჩამოთვლაზე და ამბობს: მე მინდა უფრო დაწვრილებით მოვილაპარაკო ამ პროვინციებზე, თუმცა მე ამისთვის დამჭირდება რუკებსა და წიგნებში ჩაღრმავება“ (გეოგრ., პატკანოვის გამ. 17, თარგმ. 43).

ამისდა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია ვივთქვათ, რომ კოლხიდის, და ალბანიის შესახებ აღწერილობაში ანონიმი დამოკიდებული უნდა იყოს პაპზე, მხოლოდ პაპთან შედარებით აღწერილობაში მას თავისი დროის მიხედვით შესაძლებელია სათანადო ცვლილებანი ჰქონდეს შეტანილი. რომ ანონიმი დამოკიდებულია პაპის ბერძნულ ტექსტისაგან, ამას უნდა ამტკიცებდეს ის გარემოებაც, რომ სახელები კოლხიდა და ალბანია მას ბერძნულის შესატყვის ტრანსკრიპციითაც მოჰყავს. ბერძ-

ნულივე ფორმით არის მოყვანილი, როგორც დავინახეთ, ზოგიერთი საკუთარი სახელიც. პაპის ცნობების საფუძველზე ამ ქვეყნების აღწერილობაში შემდეგ შეტანილია დამატებანი. ეს დამატებანი შესაძლებელია შეტანილი იყო არა ერთგზობას, ყოველს შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს ეხლა კერძოდ კოლხიდის და იბერიის აღწერილობათა შესახებ მოკლე და ვრცელი რედაქცია, რომელთა წარმოშობის განხილვას და საზოგადოდ ინტერპრეტაციას აქვს, რასაკვირველია, დიდი მნიშვნელობა.

დავიწყეთ ჯერ კოლხიდის აღწერილობიდან.

გრძელი რედაქცია: კოლხიდა, რომელიც არის ეგერი, მდებარეობს პონტის ზღვის აღმოსავლეთით, სარმატიის ახლოს, მდინარე დრაგონის დასავლეთით, კავკასიონის მთამდის და უწყევს იმ მთამდის, რომელიც მას ყოფს იბერიისაგან. ამავე მხრიდან ის საზღვრავს დიდს სომხეთს ვიდრე კაპადოკიის პონტამდის. იყოფა ოთხ ოლქად: **შანსიქი, ღიხსიქი**, (დაბეჭდ. შეცდომით ორ სიტყვად: **ღიხსი, ქიქი**) რომელიც არის საკუთრივ ეგერი (**ხეხრაყ**) და რომლის ბოლოს (**ქიჰაჟი ქიჰიამ**) არის მდ. ფაზისი ამავე სახელის ქალაქთან, და (ოლქი) **შანსიქა**, რომელიც არის ქალდეა. ამისი მდინარეა შეგალოპოტამონ, არის სხვა მდინარეებიც, — კამპსის, რომელიც არის **შირ** და რომელიც გამოდინარეობს დიდი სომხეთიდან. (კოლხიდას) აქვს ხუთი ქალაქი: იანი (**შანსი**), კოტა, როდიოპოლისი, ათინა, რიზე (**რიჟინ**), სავაქრო ნავთსადგური (**ხაჟიჟინი**), ესე იგი ზღვის სავაქრო ადგილები, რომელთაგან არის ტრაპიზონი (სუჟარის გამ. 27—28).

მოკლე რედაქცია: კოლხიდა, რომელიც არის ეგერი, მდებარეობს პონტის ზღვის აღმოსავლეთით, სარმატიის ახლოს და საზღვრავს იბერიას და დიდს სომხეთს. ეგერი განიყოფება ოთხ პროვინციად: **შანსიქი, ღიხსიქი, ჯაჟიქი, შანსიქი**, რომელიც არის **ხაჟიჟი**. არის ბევრი მთა, მდინარე, ქალაქი, ციხე, აგრეთვე ოლქები, სოფლები და სავაქრო ადგილები (პატკან. გამ. 16).

შედარება ამ ორი რედაქციისა ცხადად გვიჩვენებს, რომ უპირატესობა დედობის მხრივ უნდა ეკუთვნოდეს ვრცელს რედაქციას, რომლის პირდაპირ შემოკლებას წარმოადგენს მოკლე რედაქცია. ორსავე რედაქციაში და განსაკუთრებით ვრცელში ყურადღებას იპყრობს ბლომად ელიონიზმები. კოლხიდა — **ჰიჟიქი** (= **Κολχίς**), პონტი, როგორც, შავი ზღვის წოდებულობა — **ჟინათი** (= **Πόντος**), კაპადოკიის პონტი — **ჰაჟიჟიჰიქი** (**Πόντος Καππαδοκικός**), მანრილი — **შანსიქი** (**Μανράλοι**), ეგრისი — **ხეხიქი** (**Σαρχητινή**), ქალდეა — **ხაჟიჟი** (**Χαλδία**), მდინარე კამპსის და ამისი მეორე სახელი ჰაჟი არის ბერძნული **Ἀχάμψι** — ქოროზი და ამისი მეორე სახელი **Βόας**. ქალაქი იანი (**შანსი**)

ცხადია არის დამახინჯებული ჰოლომეფის *Συγγραμματα*, როდემოდის ეს არის პირდაპირ ბერძნული ფორმა *Ῥοδῆσις*, გადაუთარგმნელად დატოვებული. ასევე გადაუთარგმნელად არის დატოვებული მდინარეს სახელი *Σελαιή* *Ποταμῖς*, რაც არის ბერძნული *μαγαλιπταῖος* — დიდი მდინარე. სომხურ ტექსტში კიდევ შეტანილია ბერძნული სიტყვა *ἐμπόριον*, რაც სავაჭრო ადგილს, ნავთსადგურს ნიშნავს.

ამ ფაქტების აღნუსხვის შემდეგ ცხადი უნდა იყოს, რომ ანონიმს კოლხიდის აღწერილობა პირდაპირ ბერძნულიდან უნდა ჰქონდეს გამოღებული, მაშასადამე პაპი ალექსანდრიელის აღწერილობიდან. ამიტომ ანონიმში წარმოდგენილი უნდა იყოს კოლხიდის ძვირფასი აღწერილობა მე-4 საუკ. მეორე ნახევრისა.

როგორც ამ აღწერილობიდან სჩანს, კოლხიდა მე-4 საუკ. მეორე ნახევარში იგულისხმებოდა 4 პროვინციად. მანაში, რომელიც უნდა უდრიდეს ქართულს მარგვისს, ეგეა, რომელიც არის ქართული ეგრისი ამ ტერმინის ვიწრო მნიშვნელობით და რომელიც მდინარე და ქალაქ ფაზისამდის უღწევდა, ჯაზ-იე (ეს სახელი ვრცელს რედაქციაში შეცდომით გამოტოვებულია) და ქან-იე. ლაზების და ქანების ქვეყანა ნაჩვენებია მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებლის ან დაბოლოვებით. ქანეთში ნაჩვენებია მდინარე *მეკაღაზიტამის* (დიდი მდინარე) და კიდევ *აკამსის* (ქოროხი). ქანებს უნდა სჭეროდეთ ლაზებთან შედარებით სამხრეთი ქვეყანა. არჩიანი, მაკ, პირდაპირ ასახელებს ქანებს (*Σάυναι*) ტრაპეზუნტის ახლოს. მე-4 საუკ. მეორე ნახევარში, როგორც ანონიმის ცნობებიდან საგულისხმებელია, ქანებს ეპირათ ზღვის სანაპირო ქვეყანა დაახლოვებით ქოროხის აუზამდის. როგორც სჩანს, ლაზები ამ დროს მოთავსებული იყვნენ დაახლოვებით ქოროხიდან რიონამდის.

კოლხიდის ამ აღწერილობაზე ჩვენ კიდევ ქვემოთ შევჩერდებით, ეხლა კი განვიხილოთ იმავე ანონიმის მიერ დაცული აღწერილობა იბერიისა. სრულს რედაქციაში ეს აღწერილობა წარმოდგენილია შემდეგ ნაირად:

ქართლი (*Ἀρμενία*) მდებარეობს ეგრის აღმოსავლეთით სამართის ახლოს კავკასიონისკენ ალიბანის საზღვრებამდის და სომხეთის საზღვრებამდის მდ. მტკვრისკენ. ოლქები არის შემდეგი. პირველად ბოას (*Βοῶς*) მდინარიდან და ტაოს ჩრდილოეთით დაწყებული კლარჯეთი (*Κλαρῆς*), რომელიც სომხებისაგან არის წაღებული და შავშეთი. ოლქი არტაანი, აგრეთვე წაღებული სომხეთისაგან. ამაზე მიმდინარეობს მტკვარი, რომელიც გამოდის ტაოდან — კოლას (*Κολλῆ*) ოლქიდან ჯავახეთის ძირს, ჩადის სამცხეს, პირს იბრუნებს აღმოსავლეთისკენ და მიმდინარეობს ქართლის ზენა-ქვეყანაში, (სადაც) ყოფს გოროთის ხევს ტუჩის ხევისაგან (*Ποταμός*

ქახს, შიანქახს. უკანასკნელის 9 ვში არის დეკიციხე (**ჩხიქსქს**). ოლქები მანგლისის ხევი (**შანყესაყი**), ბოლნისის ხევი (**ჩიყ-ნიჭი**) ვიდრე პარუარის (**შარილარ**) ოლქამდის, რომელიც გარს ერტყმის ქალაქ ტფილისს. ეს სამი ხევი წაღებულია სომხებისაგან. მდ. მტკვრის ჩრდილოეთით თარ-ის ოლქის (**შარ**) პარდაპირ არის არგვეთის მთები და იმ მხარეს — დვანის ველი (**ყაჯიქს ზღან**), აჩაბეთის ხევი (**შაქსქსქსქს**) და ქორდითირიკოს ხევი (**ჩიყიქ-ქჩიქსქსქს**) ვიდრე საცხუმეთამდის, რომელიც კავკასიონის ძირ-შია. აქედან გამოდის მდინარე ლიახვი (**ლქს**), რომელიც მოდის სამხრეთისკენ და მტკვარს ერთვის. იქ მდებარეობს ხაჩნის ხევი (**შანქსქსქს**). ცხრაზმა ვიდრე მდინარე არაგვამდის, რომელიც გამოდის კავკასიონიდან და მომდინარეობს სამხრეთისკენ სიმაგრე ახალციხეზე, გადის ქალაქ მცხეთას, (უფლის) წმინდა ჯვარის ბორცვს, ერთვის მტკვარს და (ამით) ამთავრებს ქართველების ზე-მო-ქვეყანას. მტკვარი განაგრძობს მიმდინარეობას და ჩადის ტფი-ლისს, ქართველების დედაქალაქში, გადის პარუარავს (**შარილ-არა**) შემდეგ წოფის ხევის (**შაქიჭი**), კოლბის ხევის (**კიყიჭი**) და ძორის ხევის (**ძიოიჭი**), იმატებს ამავე სახელების მდინარეებს ვიდრე ქალაქ ჰნარაკერტამდის, რომელიც წაღებულია სომხებისა-გან. ამათ სამხრეთით მდებარეობს ჯავახეთის ზეგანი, სადაც ბევ-რი ტბაა ყოველგვარი თევზით, (კიდევ) თრიალეთი და ტაშირი, (ხოლო) ამათ სამხრეთით კანგარქი (**ჟანსკარქა**). ყველა ეს წა-ღებულია სომხებისაგან. ამათ პირდაპირ მტკვრის ჩრდილოეთ მხარესკენ მდებარეობს ოლქები **შლქსქ**, ხერკი, ერწო, თიანეთი, წოხენორ-ი (გეოგრ., სუტრის გამ. 28).

მოკლე რედაქციით იბერიის აღწერილობა იკითხება შემდეგ ნაირად (გეოგრ., კ. პატკანოვის გამ. 16—17).

იბერია ანუ ქართლი (**ქსიქს აყსიქსნს ღ ქსრქ**) ეგერის აღ-მოსავლეთით სარპატისასა და კავკასიონისკენ (უწყეს) ალბანიის საზღვრებამდის მდ. მტკვრისკენ. იბერიაში შემდეგი ოლქებია: კლარ-ჯეთი, არტაანი, შავშეთი, ჯავახეთი (**ჟაღსაქს**), სამცხე, აპარა, გორგოვათისხ (**ჩიყიქიქსქსქს**), ტორნისხევი (**შიანქსქსქსქს**), მან-გლევაცხორო (**შანყესაყი**), ქვეშაფორი (**ჩიქსაყი**), ბოლნო-ფორი (**ჩაიქსი**), თრიალეთი (**ჩიქსქს**), კანგარქი, ტაშირი და აჩი (**შაქს**) და გუან (**ჩიღან**), ხერსაქ, **ჩიქსქს**, **კიქს**, **შაქსიქს-ქსქს**, **შანქს** და ქალაქები ტფილისი, სამშვილდე, მცხეთა, სა-დაც არის ჯვარი. მდინარეებში ბლომადაა თევზი.

უპირველეს ყოვლისა საჭიროა აღწერილობაში მოხსენებულ დამა-ბინჯებულ საკუთარ სახელების აღდგენა. ამ მხრივ უფრო მნიშვნელო-

ვინა ვრცელი რეაქციის სახელების აღდგენა, რადგან მოკლე რედაქცია, შედარებით ვრცელთან, არსებითად ახალს არაფერს შეიცავს. ქართლის ზენა-ქვეყანაში (==ძველს ზენა-სოფელს) შემოსვლისას, მტკვარი, ანონიმით, ყოფს გოროთისხევს ტუნისხევისაგან. პირველი სახელი უნდა იყოს ოდნავ დამახინჯებული გორათი, რომლის სახელობის სოფელი ნაჩვენებია ვახუშტის რუკაზე ოსიაურთან სურამის რაიონში, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს. მის პირდაპირ მტკვრის მეორე მხარეს ყოფილა ტუნის ან ტარნის-ხევი. *საძსქ, შიძსქ* შეიძლება იყოს დამახინჯებული *საძსქ* და მაშინ ჩვენ მივიღებთ სახელს ტანის-ხევს. მდ. ტანა ეხლაც არის ქართლში, შვერავის მტკვარს მარჯვნიდან გორის პირდაპირ. მასზე მდებარეობს ატენი. ტანის ხევის თავში ყოფილა დეკაციხე. ამ სახელის აღდგენა შესაძლებელი იქნება ადგილობრივ ნომენკლატურის შესახებ დეტალურ ცნობების გათვალისწინების შემდეგ. თარ-ის ოლქი შესაძლებელია იყოს ქართული თორი. თორის ოლქი ვახუშტს ნაჩვენები აქვს ხეობასა და თრიალეთს შორის. ძველს დროს შესაძლებელია თორს ხეობაც შეადგენდა.

ღვან სოფლის სახელად ეხლაც ცნობილია ყვანის-ფრონის წყალზე დიბბის ზემოთ. იქვე მოხსენებული თარი შესაძლებელია ნაგულისხმევ იქმნას ეხლანდელ ფცის-ფრონის ხეობაში. ჯგუფთის მთება ეს ალბად ლიხის მთის ერთი ნაწილის სახელწოდება იქნებოდა. ღვანის ველის შემდეგ ანონიმი იხსენიებს *საქსაქსიქსიქსი*, რაც უნდა იყოს ოდნავ დამახინჯებული აჩაბეთის-ხევი. ამ სახელის სოფელი დაოჩენილა აქამდის დიდიხეზე ცხინვალს ზემოთ 4 კილომ.. შემდეგი სახელი მოწვეწულ ტექსტში მოხსენებულია *ჭირიქსიქსიქსიქსი*, რომელიც უნდა იყოს ძალზე დამახინჯებული გვერდის ძირის-ხევი. გვერდის-ძირი მოხსენებულია ვახუშტის რუკაზე პატარა ლიახვის აღმოსავლეთით. სცხუმეთის ნაშთად კიდევ უნდა იყოს ეხლანდელი სოფელი სცხუნე, რომელიც გვერდისძირის ჩრდილოეთით არის ნაჩვენები. ოლქი სცხუმეთი ამიტომ მართლაც კავკასიონის ძირში მდებარე გამოდის, როგორც ამას ამბობს ანონიმი. „აქედან გამოდის მდინარე ლიახვი“ (*ლხა*), გადმოგვცემს გეოგრაფოსი. ეს ცნობა უდგება აქ ნაჩვენებ ინტერპრეტაციას, მხოლოდ, როგორც სჩანს, საცხუმეთს მაშინ საკმაოდ ფართო მოხაზულობის გეოგრაფიული მნიშვნელობა ჰქონდა.

შემდეგი სახელი *საძანსაქსიქსი*, რომელიც მოკლე რედაქციაში მოხსენებულია *საძანსაქსი*-ის ფორმით, უნდა იყოს დამახინჯებული ქსნის ხევი. ცხრაზმას, ქსნის ხევის აღმოსავლეთით, ანონიმი იხსენიებს არავგამდის. ვახუშტი ცხრაზმას უჩვენებს ქსნასა და ბაზალეთს შუა. სჩანს, ძველად ცხრაზმას უფრო ფართო გეოგრაფიული მნიშვნელობა ჰქონდა.

ანონიმის სახელით არაგვზე ნაჩვენებია ვახუშტის რუკაზედაც წი-
წამურის გასწვრივ ოღნავ ჩრდილოეთისკენ მიხრით, არაგვის მარჯვენა
ნაპირას. ამის შემდეგ იხსენიება ოლქი შარუაბი, რომელიც ტფილისი
გრა. ამ სიტყვაში არ წამომადგენს ეხლანდელ სვანურის შესატყვის
კილოს მრავლობითი დაბოლოვებას. ძირი შარუ || შარ კიდე უახლოვდე-
ბა შემდეგ დროინდელ ბარათ-ს (სა ბარათ-იანო). მხოლოდ აქ დაბოლო-
ვება არ გადანაცვლებულია ქართული ფორმაციის ადგილის მაჩვენე-
ბელი სუფიქსით. შეიძლება თუ არა ამის მიხედვით შემდეგ დროინ-
დელი სა-ბარათ იანო დაკავშირებულ იქმნას ამ უძველეს გეოგრაფიულ
სახელთან შარუაბ? აქ შეიძლება დისეკსა საკითხი არსებითად დაკავში-
რებაზე, ფორმალურად კი საბარათიანო წარმოებულია პერსონალურ
სახელის ბარათსაგან. ამის გათვალისწინებით შესაძლებელია მიღებულ
იქმნას შემდეგი თანდათანობითი განვითარება ამ ტერმინისა: შარუ-არ,
ბარ-ათო (ოლქის სახელი), ბარათა (პერსონალური სახელი), საბარათიანო
(ოლქის სახელი).

ქალ. ჰნარაკერტი შეიძლება იყოს „წერილთა წიგნში“ მოხსენებული
ჰნარასკერა (ჟილე ჟილე, 1833), ანუ ქართული ხლნანი ირანული
და არმენული კერტ დაბოლოვებით, ამ შესწორებით ჰნარაკერტი ულ-
რის ხუნანაშენს (პოლო სიტყვის თარგმანით), ანდა ხუნანს. საყურად-
ღებოა, რომ სენ-მარტენის გამოცემაში, რომლის ტექსტი წარმოადგენი-
ლია, როგორც დავინახავთ, შემდეგ დროინდელი ნართაულებით, ეს სა-
ხელი იკითხება ძოროფორის შემდეგ როგორც *სანაგესა* — ხ[უნ]ან[ის]ცი-
ხე, მაშასადამე ქართული გამოთქმით.

აღწერილობაში კიდე უკანასკნელ საკუთარ სახელთაგან თხოუ-
ლობს აღდგენას სიტყვა *სახლ*. ამ სახელს შემოკლებულს რედაქ-
ციაში უნდა უდრიდეს *ჰიასა*, რომელიც შეიძლება იყოს დამა-
ხინჯებული *ჰიასა*. ამ ორი სიტყვის, როგორც ეტყობა ერთი და იმავე
სახელის ნაწევრების, შეფარდებით მივიღებთ *ჰიასახლ* — გუხვთსა. რომ
აქ სწორედ კუხეთი უნდა იგულისხმებოდეს, ეს სჩანს იქიდანაც, რომ
მტკვრის მარჯვენა, ტფილისის ქვემოთ, ანონიმი იხსენიებს ხუნანამდის
სამს ხევს (წაფისას, კოლფისას და ძორისას). მტკვრის მარცხენა კი
ვიღებ ხერკამდის და ერწო-თიანეთამდის, რჩება ვრცელი ტერიტორია—
კუხეთი, ამ სახელთ ცნობილი ქართულ ეპონიმთა სქემაშიც და ამი-
ცომ ცხადია, რომ ანონიმს ეს მხარეც ცალკე მოხსენებული ექნებოდა.

უკანასკნელი საკუთარი სახელი წაბენ-არ წარმოადგენილია მრავ-
ლობითი რიცხვის დაბოლოვებით (არ), თვით წაბენი კი სოფლის სა-
ხელად ვახუშტის რუკაზე ნაჩვენებია არაგვის მარცხენა ნაპირას დუშე-
თის გასწვრივ.

ეხლა თუ დავუბრუნდებით გეოგრაფიის შემოკლებულ რედაქციას

დაინახათ, რომ იქ მოხსენებულ და აღდგენის მსაჭიროებელ სახელ-
თაგან გარკვეათის ცხადია არის იგივე ზემოდ ნაჩვენები გორათის ზევი,
ტორნის ზევი—ეს იგივე ტანისზევა, ხოლო ახი უნდა იყოს დამახინჯე-
ბული ანაბეთი. გუან კიდევე ღვახი (*ჴილან=ჴილან*, უკანასკნელი ფორ-
მით ეს სახელი მართლაც წარმოდგენილია სენ-მარტენის გამოცემაში,
Mém. sur l'Arm. II, 358). კრისქ (*ხრისქე*) შეიძლება იყოს დამახინ-
ჯებული ერწო, რომელი დამახინჯება განსაკუთრებით ადვილად შეიძ-
ლებოდა ბერძნულ ნიდაგზე ბერძნულში წ-სთვის შესატყვის ბგერის
უქონლობის გამო. თუ ბერძნულში წ-ს მაგიერად ს-ს ვიგულისხმებთ,
მაშინ მივიღებთ, დაბოლოებების *ჴ* გამოკლებით, რომელსაც ანო-
ნიმი სხვა შემთხვევაშიც უმატებს ქართული ფორმაციის სწორ სახელს
(შემოკლებულ რედაქციაში, მაგ., მოხსენებულია *შაღიქე*) — ერწო-ს, რაც
უნდა იყოს ერწოს ზევი. ბერძნულად ეს სახელი შეიძლება დაწერილი
ყოფილიყო *Ἐρσος*-ის საიდანაც ჩვენ ვღებულობთ ანონიმის მიერ სომ-
ხურად გადმოღებულ ფორმას, გადამწერთაგან დამახინჯების შემდეგ,
ზემოდ მოყვანილი სახით (*ხრისქე*).

სახელი *ჴილქიქ*, რომელიც სენ-მარტენის გამოცემაში (გვ. 358)
იკითხება *ჴილქიქ*, ძნელი გასარკვევია. შესაძლებელია მას კავშირი ჰქონ-
დეს ვრცელი რედაქციის თიანეთ-თან, ადგილი მისი და აგრეთვე და-
ბოლოებება *ქიქ*, *ქიქ*=ეთი თითქოს ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს,
მაგრამ ასეთი განმარტებითაც ფრიად დიდი დამახინჯება სახელისა სა-
შუალებას არ იძლევა საკითხის დადებითად გადაჭრისას.

უკანასკნელი სახელი *შანსიყი*, ცხადია, არის იგივე ვრცელი რე-
დაქციის *შანსიქსიქ*, რაც, როგორც ნაჩვენები იყო, შესწორებით უდ-
რის ქსნის ზევი.

ამ შესწორებათა შემდეგ ჩვენ ვღებულობთ შემდეგს სრულს სიას
ქართლის (იბერიის) ოლქებისას ანონიმის მიხედვით:

კლარჯეთი	დაქციაში გამოტოვებულია, აღ-
შავშეთი	ბად, შეცდომით).
არტაანი	ბოლნისის-ფორი (ხევი)
სამცხე	პარუარი
აქარა (ვრცელს რედაქციაში გამო-	თარი
ტოკებულისა, ალბად, შეცდო-	ღვანი
მით).	აზაბეთის ხევი
გორათის ხევი	გვარდიძის ხევი
ტანის ხევი	საცხუმეთი (საცხენეთი)
მანგლისის-ფორი (ხევი)	ქსნის ხევი
ქვეშის-ფორი (ხევი) (ვრცელს რე-	ცხრაზმა

წოფო-ფორი (ხევი)

კოლბო ფორი (ხევი)

ძორო-ფორი (ხევი)

ჯავახეთი

თრიალეთი

ტაშირი

კანგარქი

კუხეთი

ხერკი

ერწო

თიანეთი

წო-ენორი.

ეს ოლქები, გარდა ორ ზემოდ ცალკე აღნიშნულ შემთხვევისა, მოხსენებულია ვრცელს რედაქციაში. ოლქების ჩამოთვლაში დატულია ერთგვარი თანდათანობა. ჩამოთვლა იწყება ზემოქართლიდან (კლარ-ჯეოიდან) ვიდრე მტკვრის აღმოსავლეთისკენ მოხვევისას მდებარე ოლქებამდის (გორათის-ხევი, ტანის-ხევი). შემდეგ ჩამოთვლილია მანგლისის, ქვეშის და ბოლნისის ხევი (ჯავახეთის აღმოსავლეთით) და მათი მიმყოფი პარუარი. ამას მიყოფა სიით ოლქები ზემოდან მტკვრის ჩაყოლებით (თარი, დვანი...) ძოროფორამდის და ამის შემდეგ მტკვრის და არაგვის ფართო სექტორის ოლქები: კუხეთი — წოგენ-თიანეთი.

ესლა თუ ამ სიას შევადარებთ მოკლე რედაქციას, ვნახავთ, რომ მოკლე რედაქციაში ტაშირის მიყოფა აზაგეთის ხევი და დვანი, ხოლო კუხეთს — საცხუმეთი და ქსნის ხევი. თანდათანობა ამ გვარად მოკლე რედაქციაში სრულიად დარღვეულია. ეს გარემოება კი, სიების შედარებისაგან საერთო შთაბეჭდილებასთან ერთად, იმისი მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ანონიმის მოკლე რედაქცია იბერიის აღწერილობაში მართლაც ვრცელი რედაქციის შემოკლებას უნდა წარმოადგენდეს, ე. ი. ჩვენ მივიღივართ აქ ისეთივე დასკვნამდის, როგორც ეს დავინახეთ კოლხიდის აღწერილობის განხილვაზე.

ესლა თვით ამ აღწერილობის წარმომავლობის შესახებ. ისე როგორც კოლხიდის მაგალითზე, აქაც ზოგიერთი სახელის დამწერლობის ხასიათი ცხადად უჩვენებს ტექსტის წარმომავლობას ბერძნულ დედნიდან. ზემოდ უკვე ნაჩვენები იყო მოკლე რედაქციაში მოხსენებული სახელის *ხერხე* წარმოშობა ქართული სახელის ერწო-საგან ამ სიტყვის ბერძნულად დამწერლობის ნიადაგზე. ამას გარდა საყურადღებოა უპირველეს ყოვლისა მოკლე რედაქციაში ქართლის ბერძნული სახელწოდების ხმარება სომხური ტრანსკრიპციით — *ჰერხა* — *ერწო*. საინტერესოა კიდევ მდ. ქორახის სახელის ხმარება ბერძნული ფორმით — *ჰორ*, რაც ცხადია უდრის ბერძნულ *Βορ*. სახელი ქსნისხევი მოხსენებულია ფორმით *ხანახესესი* || *ხანახე*, რაც არის დამახინჯებული *ხანახესესი*. ქართული ქანის შესატყვისად *ქ-*ს ხმარება უნდა ამტკიცებდეს ამ სახელის წაკითხვის დაოკიდებულებას ბერძნულ ტექსტზე. ქართული *ქ* ბერძნულში დაიწერებოდა *χ-*დ (*Χρυση*) და აქედან ცხადია შეიძლება წარმოშობილიყო ანონიმის *ხანახესესი*.

ამ მოსაზრების გამო შეიძლება მივიღოთ, რომ იბერიის აღწერილობაც, ისე როგორც კოლხიდისა, ანონიმს გადაღებული აქვს ბერძნულ დედნისაგან და ეს ბერძნული დედანი შეიძლება ყოფილიყო თითონ მის მიერ დასახელებული პაპი ალექსანდრიელის თხზულება. ამგვარად გამოდის, რომ ანონიმის გეოგრაფიის პირველი ნაწილი, სახელდობრ ევროპის და აზიის აღწერილობა და მათ შორის აღწერილობა კოლხიდისა, იბერიისა და მასადამე ალბანიისა ცუნდა წარმოადგენდეს პაპი ალექსანდრიელის ნაწარმოებიდან ნასესხებს, როგორც ამას ადასტურებს თითონ გეოგრაფიის ავტორიც. ამიტომ როგორც იბერიის, ისე კოლხიდის ზემოდ მოყვანილი აღწერილობა არსებითად შეიძლებოდა მე-4 საუკუნის დასასრულის ხანასთან ყოფილიყო დაკავშირებული. მაგრამ ეს რასაკვირველია არ ნიშნავს იმას, რომ ანონიმს, ბერძნულიდან ამ გეოგრაფიულ აღწერილობის გადმოღებას, თავის მხრივ თვით ტექსტში არ შეეტანა რაიმე ცვლილებები, უკეთ შესწორებანი და დამატებები. ასეთ შესწორებას თუ დამატებას უნდა წარმოადგენდეს იბერიის აღწერილობაში ცნობა ტფილისის დედაქალაქობის შესახებ. ვრცელს რედაქციაში ვკითხულობთ—მტკვარი ჩადის ტფილისს, ქართველების დედაქალაქსო. ეს ცნობა, რასაკვირველია, მე-4 საუკ. დასასრულს არ შეიძლება ეკუთვნოდეს, რადგან ტფილისი ქართლის დედაქალაქად უფრო გვიან გახდა. ცხადია, რომ აქ გვაქვს ჩვენ საქმე შემდეგდროინდელ შესწორებასთან. ანონიმის დროს ტფილისი უკვე ჩვეულებრივი პუნქტი არ იყო, არამედ ქართლის დედაქალაქი და მანაც საჭიროდ დაინახა ეს შესწორება შეეტანა ბერძნულიდან გადმოღებულ ტექსტში. შემოკლებული რედაქცია, რომელიც, როგორც ვნახეთ, ანონიმს თხზულების მეორე ფორმაციას წარმოადგენს, უმატებს კიდევ ახალს გლოსას, სახელდობრ იქ მოხსენებულია ქართლის ქალაქები „ტფილისი, სამშვილდე, მცხეთა“. აქ ტფილისის შემდეგ სამშვილდეა მოხსენებული, მცხეთა კი მხოლოდ მესამე ადგილას.

სენ-მარტენის გამოცემა ანონიმისა შეიცავს უკვე მესამე ფორმაციის ტექსტს. ანონიმი იხსენიებს ქსნის ხევის შემდეგ ცხრაზმას „ვიდრე არავამდის“, მესამე ფორმაციის ტექსტში კი ცხრაზმა წარმოადგენილია უფრო ვწრო გაგებით, როგორც ეს მართლაც შემდეგს დროებში იყო. ამიტომაც იქ ცხრაზმას გარდა არავამდის ნაჩვენებია, როგორც ოლქი, ბაზალეთი. ვახუშტის რუკაზედაც მართლაც ცხრაზმას აღმოსავლეთით მისდევს ბაზალეთი, რომელიც არავამდისს უწევს. სახელები სენ-მარტენის განოცეპით წარმოადგენილ ტექსტში ძალზე დამახინჯებულია. *მოდრაჟაჟი* *ქაქიქაჟი* ეს არის ახალი დამახინჯება მეორე ფორმაციი. *მოდრაჟი* *ქაქიქაჟი*, რაც კიდევ, როგორც ვნახეთ, გორათის ხევის უდრის. *მადრაჟა* — იგივე აჩაბეთის ხევი, *ქაქიქაჟი* — ახალი დამახინჯება მეორე ფორ-

მატიის *ხრესტე* = ერწო. რადგანაც სახელი *ჯაქაქ* შემდეგდროინდელ რედაქტორისთვის გაუგებარი იყო, ამიტომ ერწო მას დამოუკიდებლად აქვს შეტანილი ფორმით *ხრბაქ*. *კრესტე* *კიოს* უნდა იყოს დამახინჯებული *ჰირესტესტიკუს*, რაც უნდა იყოს გვერდი-ძირის-ხევი. *კიოსტე* შეიძლება იყოს კუხეთი, *კანსტას* (= *კანსტას*) — ქსნის-ხევი. ამ სახელს მიეკუთვნება ცხრაზმა (დაბეჭდ. *მასაბაქ*), ბაზალეთი, წობენი (დაბეჭდ.: *შაქან*), *ჩხტ*, რომელიც შეიძლება იყოს დამახინჯებული კახეთი, შემდეგ ჩელეთი (*მელტ*), ველისციხე. უკანასკნელი სამი სახელი შემდეგ დროინდელი ნართაულია. ამას მიეკუთვნება *ჩაქაქ*, *ჩაქ* (ორივე სახელი გაუგებარია), პარუარი, წოფოფორი (დაბეჭდ.: *შარფაქორ*), ძოროფორი (*შორაქორ*) & *მანესტ*, რომელიც ცხადია არის ქართული ზუნანის ციხე.

ამ გვარად ანონიმის ტექსტის მესამე ფორმაცია შეიცავს უკვე თვალსაჩინო ჩამატებათ, როგორიც არის ბაზალეთი, კახეთი, ჩელეთი, ველისციხე.

ზემოხსენებულის მიხედვით შეიძლება მივიღოთ, რომ ანონიმის ტექსტმა გამოიარა რამოდენიმე საფეხური. პატკანოვის გამოცემაში წარმოდგენილი ტექსტი არის შემოკლებული რედაქცია ანონიმისა, თვით ანონიმი ყველაზე უკეთესად თავისი პირვანდელი სახით სუკრის გამოცემაშია წარმოდგენილი, ხოლო სენ-მარტენის გამოცემის რედაქცია წარმოადგენს შემოკლებულ რედაქციის შემდეგდროინდელ განვითარებას. თვით ანონიმის ტექსტი თავისი პირვანდელი სახით (სუკრის გამოცემა) წარმოადგენს ბერძნულიდან პაპი ალექსანდრიელის აღწერილობის სომხურ თარგმანს უმნიშვნელო შესწორებით. ასეთი, ანონიმის დროინდელი შესწორება უნდა იყოს, მაგალითად, ტფილისის დასახელება იბერიის დედაქალაქად.

ებლა ჩნდება საკითხი, სახელდობრ ანონიმის მიერ სომხურად გადაღებული გეოგრაფიული აღწერილობა კოლხიდისა და იბერიისა ეკუთვნის თვით პაპს, თუ პაპი თავის მხრივ სარგებლობდა სხვა წყაროთი, საკითხია მაშასადამე, შეიძლება თუ არა ეს აღწერილობა მიეკუთვნოს პაპს მე-4 საუკ. დასასრულს, თუ ის შეიძლება იყოს შედგენილი სხვა დროს.

ამ საკითხის გასარკვევად მხედველობაში მისაღებია, თუ როგორაა წარმოდგენილი იბერიის ტერიტორიალური მოცულობა აღწერილობაში. ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა იბერიის აღმოსავლეთი მიჯნა. ამ მიჯნას იბერიის ფარგლებს შიგნით განსაზღვრავენ ოლქები კუხეთი, ხერკი, ერწო, თიანეთი. ტერიტორიალურად, მაშასადამე, აღწერილობის მიხედვით იბერია უწევს ჩრდილო-აღმოსავლეთით კახეთის მთამდის,

ისე რომ კახეთი ამ სიტყვის ვიწრო მნიშვნელობით მისი ფარგლების გარეშე რჩება.

აღმოსავლეთ-სამხრეთით იბერია, როგორც სჩანს, უღწევდა იორამდის, რადგანაც კამბეჩოვანი ანონიმს ალბანიის პროვინციად აქვს მოხსენებული (სუქარის გამ. გვ. 29, პატკ. გამ. 17.), ხოლო კამბეჩოვანი იორიდან იწყებოდა. რომ კამბეჩოვანი ძველდაც იგულისხმებოდა იორამდის, ამას გვიჩვენებს უძველეს ქართულ მატიახის მეორე ნაწილის ერთი ადგილი, სადაც ვკითხულობთ: „ხოლო ესე ყოველნი ჩრდილონი განსრულ იყუნეს მტკუარსა და მოსრულ იყუნეს კანბეჩოვანს და დაე-ბანაჲათ იორსა ზედა“ (ქ. ცხ. I, 49). იბერიის აღმოსავლეთი საზღვარი აღწერილობის მიხედვით მაშასადამე მიდიოდა იორზე და შემდეგ კახეთის მთის ზახით. საყურადღებოა, რომ მირიანის დროს თითქმის კახეთი უკვე ქართლის ფარგლებში შედიოდა. ყოველს შემთხვევაში „მოქც. ქ.“-ში ვკითხულობთ, რომ ერწო-თიანელთა ნინოს მიერ მოქრისტიანების შემდეგ „ყუარელთა რაჲ ესე ესმა, შეზინდეს და თოშეთს გარდაკრბეს, რიჲ კდ მოიყენნა, მონათლნა (შატბ.: რნი უკანასკნელ იპოვნეს, თრდატ მეფემან მოიყენნა (აჲ მონათლნა) და ნინო კდ წარვიდა კუხეთად (დედ.: კაუხეთად, შატბ.: კხოეთა) და დადგა კაწარეთს და მონათლნა კუხნი (დედ.: კაოხნი, შატბ.: კხოელნი) და სუჯნი არიოთრთ მართ და კდ გარდვიდა დიდად კახეთად და დადგა სანატრელი იგი ქველდაბას და მოიყენნა კაცნი მთვრნი ამათვე მეფეთა ნათესენი და ნათელსკა“ (Опис. рук. II, 717). კაწარეთი იორის მარცხენა ნაპირს მდებარეობდა უჯარმის აღმოსავლეთით 2—3 კილომ. და არის უკანასკნელი დროის სამება. კაწარეთის რაიონი ნინოს დროს ითვლებოდა კუხთა და სუჯთა მოსახლეობის ტერიტორიად. ნინოს ცხოვრებაში მოხსენებულია სუჯთა დედოფალი, რომელმაც „ქალაქი კინინი ბარათიანი და დაბაჲ დიდი ბოდისი“ შესწირა მცხეთის სიონს (Опис. II, 729). „ბოდს სოფელსა კახეთისასა“ (შატბ.: ბუდს დაბასა კახეთისასა) გარდაიცვალა წმ. ნინო („მოქც. ქართლ.“, Опис. II, 708—719). სუჯნი, მაშასადამე, ქართველების წარმოდგენით კუხეთში იგულისხმებოდნენ, კერძოდ იორის აღმოსავლეთით მდებარე კუხეთში. კუხეთის განსაზღვრაში ამიტომ ანონიმსა და „მოქც. ქარ.“ ს. შორის არის თვალსაჩინო განსხვავება. ანონიმით კუხეთად უნდა იგულისხმებოდეს იორის დასავლეთით მტკვრამდის მდებარე ტერიტორია, „მოქ. ქ.“ კი კუხეთს თვლის იორის აღმოსავლეთითაც ბოდბეს რაიონამდის. „მოქ. ქ.“ უნდა გადმოგვეცემდეს ამ შემთხვევაში იმ მომენტს, როდესაც ქრისტიანობის ლოზუნგით ქართლის სახელმწიფო ფეხს იმკვიდრებდა იორის აღმოსავლეთით. ნინოს თან ახლდა მთავარეპისკოპოსისა და მღვდლებს გარდა ერისთავი ჯარით და, შატბერდის ვარიანტით, ნანა დედოფალიც. ქართლის

სახელმწიფოს ფარგლების გავრცელების ერთ-ერთი ეტაპი უნდა იყოს აგრეთვე წარმოდგენილი ცნობაში ყვარელთა შესახებ, რომელნიც „თუ-შეთს გარდაკარებს“, მაგრამ შემდეგ მოყვანილ, მოქრისტიანებულ და მასალაზე დაშორებულ იქნენ. ქველდაბას, კახეთს, სადაც ყოფილან „კაცი მთავარი ამა (ე. ი. ქართლის) მეფეთა ნათესავნი“, ნინო აგრეთვე ამკვიდრებს ქრისტიანობას. გამოთქმა „კაცი მთავარი“, მეფეთა ნათესავნი“ შეიძლება უჩვეულებდეს ამ მთავართა ქვეყანის უკვე ქართლის სამეფოს ფარგლებში ყოფნას. შესაძლებელია ამიტომ, რომ კახეთის ქართლის სამეფოსთან დაკავშირება წინაუხსრებდა წმ. ნინოს მოღვაწეობას. მაგრამ ყოველს შემთხვევაში ის კი ცხადი უნდა იყოს, რომ „მოქ. ქ.“-ს მიხედვით ნინოს დროიდან მაინც კახეთი ქართლის სახელმწიფოებრივ ფარგლებში უნდა იგულისხმებოდეს. შესაძლებელია, რომ კახეთში ქართლის სახელმწიფოებრივ ბატონობის დამკვიდრება ჩაითვალოს ქრისტიანობის შემოღებისას აღმოსავლეთისკენ დაწყებულ აქტიურ პოლიტიკის შედეგად, რასაც მოყვა, კახეთის გარდა (ყვარელებითურთ) იორის აღმოსავლეთით მდებარე კუხეთის და სუჯთ ქვეყანის ქართლთან დაკავშირება.

ამ ფაქტების დასათარიღებლად მხედველობაში მისაღებია, რომ ნინოს ცხოვრების დროს რედაქციით, რომელიც ჯერ დაუბეჭდავია და რომელიც დაცულია მთავარარქივის ხელნაწ. № 20 და ყოფ. საეკლ. მუხ. ხელნაწ. № 587, წმ. ნინო გაოდაიცვალა დასაბამითგან 585 წ., ანუ (ეკლესიის ანგარიშით 550 წლის გამოკლებით) 35 წ., მე-35 წ. ქართლს მოსვლისას. მირიანის გაქრისტიანება მოხდა ნინოს მოსვლის მე-7 წელს, ამ ანგარიშით მასალაზე დაახლოებით 327 წ.. რადგანაც საბერძნეთში ქრისტიანობის გამაჯვრებას ესევე ვარიანტი „ამაღლებითან“ 311 წლის ანგარიშობს (ნაცვლად 312 წ.), ამიტომ შესაძლებელია, რომ ხსენებული თარიღები საქარებდეს ერთი წლით გადაწევას. მაშინ მივიღებთ მირიანის გაქრისტიანებას 328 წ.. ამას მოყვა ქართლის სამეფოს მიერ აქტიუბის დაწყება კახეთის მიმართულებით ან კახეთის ტერიტორიაზე და იორის აღმოსავლეთითაც. ამ ქვეყნების დაკავშირება ქართლთან ამიტომ შესაძლებელია დათარიღდეს მე-330—350 წლებით.

ესლა საჭიროა მოვიგონოთ, რომ ანონიმის აღწერილობა კახეთს, აგრეთვე იორის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნებს იბერიის ფარგლების გარეშე გულისხმობს. ამისდა მხედვით შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, რომ ამ აღწერილობაში წარმოდგენილი ტესტი თავისი მოცულობით უნდა წინაუხსრებდეს ზემოაღნიშნულ თარღს კახეთის და იორის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნების ქართლთან დაკავშირების შესახებ, ანუ მე-330—350 წლებს. მაგრამ ამასთანავე მხედველობაში მისაღებია, რომ იბერიის აღ-

წერილობაში შეტანილია ქართლის (გუგარქის) საპიტაშხოს ოლქები—
ძორა-ფორი, კოლბო-ფორი, წოფო-ფორი, ტაშირი, თრიალეთი, კან-
გარქი, ზემო-ჯავახეთი, არტანი, კლარჯეთი.. ეს ოლქები ანონიმს
ნაჩვენები აქვს გუგარქის პროვინციებად (სუქრის გამ., გვ. 34—35,
შეად. პატკ. გამ. გვ. 17, სადაც ზემო-ჯავახეთის ნაცვლად მოხსენებულია
ჯავახეთი). ხოლო გუგარქი, ფაუსტის სიტყვით, აშკარად გადუღდა სომ-
ხეთს არშაკ მეფის (346—349) დროს (*Պատմութ. IV, § 50*). ფაუსტი
აქ გულისხმობს გუგარქის პიტიაშხის გადასვლას სხვა მთავრებთან ერ-
თად სპარსეთის მეფის შაბურის მხარეზე. ჩვეულებრივ ეს ამბავი მიღე-
ბულია გუგარქის საპიტაშხოს სომხეთისაგან ჩამოშორების თარიღად
H. Адонц, Арм... 225). ნამდვილად კი შესაძლებელია, რასაკვირვე-
ლია, რომ საპიტაშხოს ჩამოშორება უფრო ადრეც მომხდარიყო, მხო-
ლოდ არშაკ მეფის დროს ამ მომხდარმა უკვე ჩამოშორებამ პოვა კი-
დეც ერთი გამოხატულება. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ მე-4
საუკ. პირველ ნახევრის დასასრულს გუგარქი უკვე საბოლოოდ ჩამო-
შორებული იყო სომხეთისაგან და, მაშასადამე, დაკავშირებული ქართლ-
თან. ამავე დროს ახლოს (ალბად 350—355 წ.) ანუ ნინოს მოღვა-
წეობის უკანასკნელ წლებს მიეწერება ქართლის ბატონობის საბო-
ლოდ დამკვიდრება კახეთს და კუხეთის აღმოსავლეთ ნაწილში.

ყველა ზემოდ მოხსენებულის მიხედვით შეიძლება დაახლოვებით და-
თარიღებულ იქმნეს პაპი ალექსანდრიელის ხელთ მყოფი და შემდეგ
ანონიმის მიერ სომხურად გადაღებული აღწერილობა იბერიისა. ის უნდა
იყოს შედგენილი შემდეგ გუგარქის საბოლოოდ ჩამოშორებისა სომხე-
თისაგან, ე. ი. ყოველს შემთხვევაში შემდეგ 347 წლისა და ამასთანავე
კახეთის აღმ. ნაწილში ქართლის ბატონობის საბოლოოდ დამყარების
უწინარეს, ანუ დაახლოვებით 350 წლ. ახლო ხანებში.

საჭიროა ამასთანავე აღნიშნულ იქნას, რომ იბერიის ეს გეოგრა-
ფიული აღწერილობა სტოვებს ადგილობრივ ნიადაგზე წარმოშობილის
შთაბეჭდილებას. ამას ამტკიცებს ოლქების ქართული წოდება—სევი,
რომელიც ზოგიერთ შემთხვევებში,—ალბად უფრო სომხურ კულტუ-
რულ სამყაროსთან დაკავშირებულ მხარეებისთვის—იცვლება სომხური
სახელწოდებით—ფარ. ეს გარემოება ფრიად საყურადღებოა და უკავ-
შირებს გეოგრ. აღწერას ლიტერატურული წარმომადგენლობით ადგილობ-
რივ ტერიტორიას. ამის მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აღწერი-
ლობის ქართული ხასიათი—ოლქების უმეტესად სევი და იშვიათად
ზემოდ ნავულისხმევ მიზეზისა გამო ფარად სახელის დება, რაც გადა-
უთარგმნელად გადატანილი ყოფილა ბერძნულად, ხოლო ბერძნული-
დან ანონიმის მიერ სომხურად, შემთხვევითი მოვლენას არ უნდა წარ-
მოადგენდეს, არამედ წარმოდგებოდეს თვით აღწერილობის ქართულ

ჟღერა...გვ. 182). პალგენ, მეფის კარის ეპისკოპოზი,—ამისი სახელი
 უხთანესთან იკითხება პალდენ (უხთანესი, *ჟაოთ. გატანამან ჟღ.*
ქ ჯაიყე, ვალარშაჲ. 1871 წ., გვ. 86). ელია, ეპისკოპოსი სამურიალი
 (უხთ.: *საილქაღტ*) უნდა იყოს დამახინჯებული სამთავრელი,
 სამოელ ეპისკოპოსი *სილსაილქ* (უხთ.: *სქილქ*)—დმანელი ამის შემ-
 დეგ მოხსენებულია დავით ბოლნელი. იაკობ ეპისკ. *ილსაქ* (უხთ.:
შრქაქ)=ცურტავისა. სტეფანოს ეპ. *ილქაქ* (უხთ.: *ილქაქ*)=
 რუსთავი, რუსთველი. საჰაკ, ეპ. ტფილისისა, ელაგეს (*ხეაღეს*, უხთ.:
ხეაღეს) ეპ. მანგლისისა, ენეს ეპ. *შარილქ* (უხთ.: *შარილქ*)=მრო-
 ველი. ევგენეს (უხთ.: *ხეღნქა*) ეპ. სამთავისისა, იოსებ ეპ. აღსუელ
 (უხთ.: *საილანქ*) შეიძლება იყოს ეპისკოპოსი აწყვერისა, იოანე ეპ.
 სარუსთიელ (უხთ.: *საილქ*)=წყაროსთაველი, იოსებ ეპ. *ხილქიდი*
 (უხთ.: *ხილქა*)=ყუმურდოელი. ამის შემდეგ—ეზრას, ეპ. კისლად.
 შეიძლება ეს უკანასკნელი სახელი იყოს დამახინჯებული ახიზა, რომლის
 შესახებ ვახტანგ გორგასლის შემატანე ჯუანშერი გადმოგვცემს: „დასვა
 (ვახტანგმა) ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს ეკლესიასა ახიზისასა“ (ქ.
 ცხ., I 146). ენოქ ეპ. წილკანისა. იოსებ ეპ. მიდამილ, რომელი სახე-
 ლიც შეიძლება იყოს დამახინჯებული ნინოწმინდელი, მით უმეტეს რომ
 ამას სიაში მისდევს ლაზარე, ეპ. ბოდბელი. შემდეგ, თეოდორე ეპ. ფორთა-
 ისი. ეს პუნქტი, თავისი ალაგობით სიაში, ცხადია კახეთისაკენ არის საძე-
 ბარი და ამიტომ ის უნდა იყოს დამახინჯებული ბერთა, ბერთა კიდეც ეს არის
 უძველესი სახელი ჩელეთისა. „ამან კახოს აღაშენა, ვკითხულობთ მატანის
 პირველს ნაწილში, „მამ. და ნათეს. ც-ბაში“, ჩელეთი და კუხოს... შეეწია
 შენებასა ჩელეთისასა, რომელსა ბერ ერქვა პირველ შენებულსა კახეთი-
 სასა“ (ქ. ცხ., I, 20). ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების აღმწერელი კი ვახ-
 ტანგის მიერ დაფუძნებულ 12 საეპისკოპოსოს შორის ასახელებს ჩელე-
 თსაც (ქ. ცხ., I, 146). შემდეგი ეპისკოპოსი მოხსენებულია ზაქარია
 კასტრ-ელი (უხთ. *კასთაგქ*), რაც უნდა იყოს კაწარელი. ფოკას ეპ.
 ჰერემელი (ტსერმილ, უხთ.: *სილქაქა*), ისაკ, ეპ. ხუნანისა (*ჰუნა-
 ნაქა*, უხთ.: *ჰუნაქა*), თომა ეპ. ტარს-ისა (ასევე უხთანესთან).
 ეს სახელი ჩემთვის გამოურკვეველია. ესტგენ (უხთ.: *ესტანქ*) ეპ.
 ქორჩონა (უხთ.: *ქორჩანა*). ეს სახელი ფრიალ დამახინჯებულია. შეიძ-
 ლება მას ჰქონდეს საერთო „მამათა და ნათესათა ცხოვრება“-ში მოხ-
 სენებულ ხორანთა-სთან. „ჰეროს აღაშენა პირველად ქალაქი შესაკრე-
 ბელთა შორის ორთავე აღაზანთასა და უწოდა სახელი თვისი ჰერეთი
 და მის გამო ჰქვიან ჰერეთი და აწ მის ადგილს ჰქვიან ხორანთა“ (ქარ.
 ცხ. I, 17). თა ამ სიტყვაში არის ადგილის დაბოლოება (მცხე-თა, მო-
 გუ-თა), ხორან || ხორან წარმოადგენილია სიტყვაში ხორან-ბუჯა, რომელ-
 შილაც ბუჯი ბ-ნის დარბილებით ფ-ში და ქართულ ნიადაგზე ჯ-ს d-ში

გარდასვლით (ანალოგიით—სვ. ჯგუნელ, აბ. ა-ჯ, მეგრ. ჯვეში=ქართ. ძველი) უდრის ქართულს ფუქ-ს. ვახტანგის ცხოვრების აღმწერელი ჯუანშერი ხორნაბუჯს უწოდებს კამბეჩოანის ქალაქად—„ქალაქი კამბეჩისა რომელ არს ხორნაბუჯი“ (ქ. ცხ. I, 146). ამისდა მიხედვით მივიღებთ, რომ ხორნაბუჯი ყოფილა „ორთავე ალაზნთა შესაკრებელთა შორის“, მაშასადამე იორის შესართავსა და მტკვარს შუა, ალაზნის მარჯვენა სანაპიროს და მისი ძველი სახელი უნდა ყოფილიყო ხორან-თა.

ზემოდ მოხსენებულის მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია აღდგენილი სია ქართლის ეპისკოპოსთა 506 წლის ახლო ხანებში წარმოვიდგინოთ შემდეგ ნაირად. გაბრიელ კათალიკოზი ქართლისა—ეპისკოპოსი მცხეთისა, პალგენ სამეფო სახლის ეპისკოპოსი, შემდეგ: სამთავრელი, ღმანელი, ბოლნელი, ცურტაველი, რუსთველი, ტფილელი, მანგლელი, მროველი, სამთავნელი, მაწყვერელი, წყაროსთაველი, ყუმურდოელი, ეპისკოპოზი ახიზისა, წილკნელი, ნინოწმიდელი, ბოდბელი, ბერთელი (ჩელეთისა), კაწარელი, ჭერემელი, ხუნანელი, ეპისკოპოსი ტარს-ისა, რომელი სახელიც გამოურკვეველია, და ხორანელი.

ორიოდე შენიშვნა კიდევ სიის წარმომავლობის შესახებ. ზოგიერთი სახელები ამ სიაში თავისი დამწერლობით ისეთს შთაბეჭდილებას სტოვებენ, რომ ისინი უნდა იყვნენ გადმოღებული სომხურ ტექსტში არა ქართულიდან, არამედ ბერძნულიდან, რომელმაც არ იცის ქართულის და სომხურის ზოგი სპეციფიკური ბგერა. მაგ. *Աղսուქ*—აღსუელ შეიძლება წარმომდგარიყო ქართული სახელის აწყუერის ბერძნული ტრანსკრიპციის სომხურ ნიადაგზე დამახინჯებით. ასევე *Մրգաւ*—*Մրგաւ* ნაცვლად ცურტავისა, *Մարուսիქ* ნაცვლად წყაროსთაველისა, *Կապուսի*—კაწარელი, *Տերեմի*—ჭერემელი. ეს სახელები რომ პირდაპირ ქართულიდან ყოფილიყო გადმოღებული, მაშინ შესატყვისი ასოები (ბ, წ, ქ) სომხურ ტექსტშიდაც გვექნებოდა, მაგრამ, როგორც სჩანს, სომეხთა კათალიკოზს აბრამს მე-7 საუკ. დასაწყისში ეს სია ხელთ ბერძნულ ენაზე ჰქონდა, —ამას ამბობს თავისი წერილში კათალიკოზ კირიონთან თვით აბრამიც—ბერძნულად კიდევ ეს სია გადატანილი იქმნებოდა ქართულიდან, როგორც ამას ამტკიცებს სახელების ქართული დაბოლოება ელ და ამიტომ ბერძნულად დამწერლობისას სახელის დამახინჯებას მიემატა კიდევ ბერძნულიდან სომხურად გადატანისას სახელების ახალი დამახინჯება. თუ ამას დავუმატებთ საუკუნეთა განმავლობაში გადამწერლობის შეცდომებს, ადვილი გასაგები ხდება სახელების ესლანდელი ფრიად დამახინჯებული სახე.

სია არის ფრიად საყურადღებო და დიდმნიშვნელოვანი უპირველეს ყოვლისა ტერიტორიის საკითხის გასარკვევად. შედარებით ანონიმთან აქ ჩვენ ვხედავთ ქართლის საზღვრების თვალსაზიარით გაფართოებას აღ-

მოსავლეთისკენ. ბერთა ანუ ჩელეთი ალბად მდებარეობდა მდ. ჩელეთის აუზში. მდ. ჩელეთი გადის შილდაზე და შეერთვის ალაზნის მარცხნიდან. ვახუშტიმ არ იცის ჩელეთის მდებარეობა და ფიქრობს, რომ ამ სახელის მატარებელი შესაძლებელია ყოფილიყო ქალეთი ერწოში ანდა ხარჭაშო თიანეთში (გეოგრ., მ. ჯანაშვი. გამ., 137).

უფრო საყურადღებოა სიაში ქერემის მოხსენება. ქერემი იდვას ქერემის-წყალზე, ცივის აღმოსავლეთ კალთის დამხრობით. ქერემის ეპისკოპოსის სამწყსოს, ალბად, შეადგენდა როგორც თვით ქერემის-წყლის აუზი, ისე მისი მიმდგამი რაიონი, მაშასადამე ყოველს შემთხვევაში ალაზნის ველის დასავლეთი ნაწილის შუაწელი. საინტერესოა კიდევ სიაში ხორანის (=ხორანთა, ხორნაბუჯი) მოხსენება. ეს სახელი ამტკიცებს, რომ კამბეჩოანი ალაზნამდის ამ დროს ეკლესიურად უკვე ქართლთან იყო დაკავშირებული და რადგან ეკლესიური დაკავშირება გულისხმობს კულტურულს, ხოლო ორივე ერთად ამ დროს პოლიტიკურსაც, ამიტომ ეს ფაქტი შეიძლება გამოყენებულ იქნას ქართლის ტერიტორიალურ მოცულობის გამოსარკვევად. მართლაც, ქრისტიანობა კავკასიაში ამ დროს ჯერ კიდევ არ იყო საბოლოოდ დანაწილებული ეროვნულ-კულტურულ ორიენტაციითა მიხედვით, ქართული და სომხური ეკლესია ერთსა და იმავე გზას და მიმართულებას ადგა და ამიტომ ქართლის კათალიკოზის იურისდიქცია ქართლის სახელმწიფოებრივ ფარგლებში მოქმედობდა. ამისდა მიხედვით შეიძლება მიღებულ იქნას, რომ ქართლის სახელმწიფოებრივი მოცულობა აღმოსავლეთით 500 წლ. ახალ ხანებში დაახლოვებით მაინც უნდა პოულობდეს თავის გამოხატულებას ეპისკოპოსთა ზემოთ გარჩეულ სიაში და მაშინ გამოდის, რომ მე-5 — 6 საუკ. მიჯნაზე ქართლის საზღვრები აღმოსავლეთით უწყვედა ყოველს შემთხვევაში მდ. ალაზნამდის, რომლის აუზის ზემო ნაწილი აგრეთვე ქართლის საზღვრების ფარგლებში ითვლებოდა.

ასე იხატება ტერიტორიალური განვითარება იბერია-ქართლისა ვიდრე მე-6 საუკუნის მიჯნამდის. ჩვენს მიზანს ამასთან ერთად შეადგენდა ზოგიერთ წყაროს განცხრილვა და მათში დადასტურებულ მასალების ფიქსაცია. ეს ფიქსაცია იძლევა, როგორც ვნახეთ, გარკვეულ დასკვნებს.

III.

იბერიის სტრუქტურა. კოლხიდა და ლაზიკა.

იბერიის თავდაპირველ ტომობრივ, ასე ვთქვათ, სტრუქტურის გასაგებად, რის შემდეგ მხოლოდ შესაძლებელი იქნება ქართულ ეროვნულ-კულტურულ ერთეულის ჩამოყალიბების საკითხშიდაც გარკვევა, ფრიალ საინტერესოა სტრაბონის მიერ დაცული ცნობა, რომელიც

ამ თვალსაზრისით ჯერ გამოყენებული არ არის. სტრაბონი აზოზს: (იბერიის) „ბარი დასახლებულია იბერიელების ერთი ნაწილით. ეს მოსახლეობა არის მიწის მომუშავე და მშვიდობის მოყვარე. მას აქვს წყობილება სომხების (Ἀρμενισαί, იგულისხმება ჰაიები) და მიდიელების მსგავსად. მთიანი ადგილები კი დასახლებულია ომის მოყვარულ უმრავლესობით, რომელიც ცხოვრობს სკოთების და სარმატების—თავის მებრძოლების და ერთ-ტომების—ჩვეულების თანახმად, თუმცა ეს იბერიელები მისდევნენ მიწის დამუშავებას. საშიშროების დროს მათ გამოყავთ ამ ხალხებთან ერთად რამოდენიმე ათი ათასი მეომარი“ (Geogr. XI, 3, Латыш. I, 139).

ამ ცნობიდან ჩვენ ვეცუბილობთ, რომ არათუ ცხოვრების წესის მიხედვით, არამედ პირდაპირ ტომობრივ თვისებებით იბერია სტრაბონის დროს განიყოფებოდა ორ მთავარ ნაწილად. ერთი—ბარი-ნაწილი, რომლის მოსახლეობა ჩვეულებების მიხედვით ახლოს იდგა სომხებთან და მიდიელებთან, მეორე—მთა-ნაწილი, რომლის მოსახლეობა უმრავლესობას შეადგენდა და, როგორც სჩანს, ტომობრივ თვისებების მხრივაც ენათესავებოდა სარმატებს და სკოთებს. მხედველობაში მისაღებია ის, რომ სარმატების და სკოთების სახელს ძველი მწერლები კრებითი მნიშვნელობას აძლევდნენ და ამ სახელის ქვეშ გულისხმობდნენ არც თუ ყოველთვის ერთმანეთის პირდაპირ მონათესავე ხალხებს, მაგრამ ყოველს შემთხვევაში განსაზღვრულ კულტურულ და უფროს მეტად ეთნიურ კომპლექსების ერთეულებს. ამიტომაც იბერიის მთიან ნაწილის მოსახლეობის, რომელიც იმავე დროს უმრავლესობა იყო, ნათესაობის მხრივ სტრაბონის მიერ სარმატებთან და სკოთებთან დაკავშირებას, ექვს გარეშეა აქვს თავისი სიმპტომატიური მნიშვნელობა. თუ მივიღებთ მხედველობაში ზემოდ პირველ თავში განვითარებულ პერსპექტივას იბერიის ტერიტორიაზე ლინგვისტურ ფენათა თანდათანობით ცვალებადობის შესახებ, მაშინ უფრო ცხადი იქნება სტრაბონის ამ ცნობის ღირებულება. მართლაც, აზიის სარმატიაში პტოლემეოსი იხსენიებს, სხვათა შორის, შემდეგ ხალხებსაც: თუშებს (Τουσαι), დიდოელებს, (Διδωται), უდელებს (Ουδαί), სვანოკოლხებს (Σουαννοχολοι) და წანარებს (Χανναροι). ანონიმს, რომელიც ამ შემთხვევაშიდაც პაპს ალექსანდრიელს ეყრდნობა, ჩამოთვლილი აქვს სარმატიის წამალხს შორის შემდეგი ტომები: ბახზები, ხებური (=ხევსური), არგავეთი (=არგვეთი?), მარგალი (=მარგალი?), ღვლი, წანარი, თუში, ცხავატი, გუ-
დამაყარი, დიდოელები, ლეკი, კასპი, ფასხი, ფუსხი, ბაკანი (=მოვაკანი), მსქეთი (გეოგ., სუკრის გამ. 25—26). ამ ცნობებიდან საგულისხმებელია, რომ ძველები სარმატელების ჯგუფის ტომებს შორის გულისხმობდნენ უმთავრესად განსაზღვრულ ეთნიურ და ლინგვისტურ

თვისებათა მატარებელ ერთეულებს, რომელთაც ისინი ყოველს შემთხვევაში შემდეგ დროინდელ იბერიელებისაგან *par excellence*, ანუ ქართველებისაგან განასხვავებდნენ. ამისდა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია მივილოთ, რომ სტრაბონის ცნობა მის დროინდელ იბერიის მოსახლეობის უმრავლესობის, სახელდობრ მთიან ნაწილებში მობინადრე ტომების სარმატებთან და სკითებთან დაკავშირების შესახებ უნდა გვიჩვენებდეს, რომ 1 საუკ. დასაწყისში იბერიის მოსახლეობის უმეტესობა და სახელდობრ მთიან ნაწილების მოსახლეობა ჯერ კიდევ ლინგვისტურად ახლოს იდგა იმ უძველეს ლინგვისტურ ფენასთან, რომლის არსებობა შემდეგ დროინდელ იბერიის ტერიტორიაზე ცხად ჰყო გეოგრაფიულ ნომენკლატურის გარჩევამ (იხ. ზემოთ) და რომელიც ენათესავება ებლანდელს ხუნძურს (ავარულს). ასეთი იყო მდგომარეობა სტრაბონის დროს იბერიის მთიან და უმეტეს ნაწილებში.

იბერიის ბარ ნაწილებში, როგორც ვნახეთ, სტრაბონი უჩვენებს უკვე, შედარებით მთიან ნაწილებთან, სხვა მოსახლეობას, რომელიც ჩვეულებების და მაშასადამე ცხოვრების წესების მიხედვით ჰაიებს და მიდიელებს უკავშირდებოდა. სტრაბონის ამ ცნობის ჯეროვნად შესაფასებლად საინტერესოა მოყვანილ იქმნას მისივე ცნობა იბერიის მოსახლეობის და წინა დროისათვის ფარგლებში მყოფ ქვეყნების ეთნიკური ვითარების შესახებ. პარმენია, ამბობს ის, გადიდებულ იქმნა მეფეების არტაქსიასის და ზარიადრისის მიერ... მათ წაართვეს მეზობელ ხალხებს ქვეყნები, ასე, მაგ., მიდიელებს კასპიანა, სავანტი, ბასიროპედი, იბერებს—მთიანი ქვეყანა პარიადრი, (შემდეგ) ხორძენე და გოგარენე, რომელიც მტკვრის იკით (ივულისხმება—აღმოსავლეთით) მდებარეობს, ხალიბებს და მოსინოჰებს—კარენიტი და დერქსენე, კატაონებს—აკილისენე და სირიელებს ტამორიტი. ყველა ეს ხალხები ეხლა ლაპარაკობენ ერთ ენაზე“ (*Geogr. XI, 14*).

ამ ცნობიდან ჩვენ ვტყობილობთ, რომ სტრაბონის დროს სხვა ქვეყნებს შორის პარიადრის ქვეყანას, ხორძენეს და გოგარენეს უკავშირებდნენ ენის მხრივ არმენიას. ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ ხორძენე უნდა ყოფილიყო ქართლი—სამცხე-აბთაჲნ-შავშეთის ტერიტორიაზე, გოგარენე კიდევ—მის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა. ხორძენეს, როგორც მთიან და შედარებით ძნელ მისაღწევ ქვეყანას, ენის მხრივ დაკავშირება არმენიასთან შეიძლება აიხსნას შემთხვევით, მოწინავე წრეებში, მაგალითად, არმენიისთვის ჩვეულებრივ ენის გავრცელებით. რაც შეეხება გოგარენეს, აქ კი მდგომარეობა თითქმის სხვანაირად სჩანს. მხედველობაში მისაღებია ის გარემოება, რომ თვით სახელი გოგარენე ენეს და ბოლოვების გამოკლებით წარმოდგენილია, როგორც ნაჩვენები იყო, მრავლობითი რიცხვის ან სუფიქსით, რაც ამ სახელს უკავშირებს არა

მარტო სვანურში ეხლაც წარმოდგენილ მრავლ. რიცხვის დაბოლოებით—
არ სვანურ ფენას, არამედ ჰაიურსაც, აკად. ნ. მარის მიერ ეგრედ წო-
დებულ რე-ის ჯგუფის არმენიის ენასაც. ამ რე-ის ენას (ჰაიურს), რომე-
ლიც საფუძვლად დაედვა ახალ-სომხურს სალიტერატურო ენას, ახა-
სიათებს მრავლ. რიცხვის დაბოლოებება რ, პირვანდელ ახმოვანებით ა,
სრული მაშასადამე დაბოლოებება მრავლ. რიცხვში e-ar. დაბოლოებება
e-ar, ენის განვითარების ახალ საფეხურებზე, დასუსტების გზით გადავი-
და er-ში (Н. Марр, Астроном. и этнич. значения двух племен.
назв. армян—Зап. Вост. Отд. XXV, 230 pass.). ამისდა მიხედვით სა-
ხელი გოგ-არ მართლაც უნდა უკავშირდებოდეს რე-ის ენათა ჯგუფს,
რომლის წარმომადგენელია შემდეგ დროინდელი სომხური. სახელი
გოგ-არ თავისი ფორმით თითქოს ადასტურებს სტრაბონის ცნობას ენის
მხრივაც ამ ქვეყნის დაკავშირებას ჰაიურ ჯგუფთან.

საჭიროა აქ მოვანებულ იქმნას ანონიმის, პაპი ალექსანდრიელის
მიხედვით, ტფილისის მიმდგამ ოლქის სახელი ჰარუარ-ი *ჰარუარ-ი*.
აგრეთვე მრავლ. რიცხვის დაბოლოებით არ. ამასთან დაკავშირებით სა-
ინტერესო ხდება ის გარემოებაც, რომ ანონიმის მიერ დაცულ იბერიის
აღწერილობაში, რომელიც, როგორც ვნახეთ, მე-4 საუკ. ნახევარში
უნდა იყოს შედგენილი, ზოგიერთი ოლქები პირდაპირ სომხურ დაბო-
ლოებით არის მოხსენებული, სახელდობრ, მანგლისის-ხევი, ბოლნისის-
ხევი და ქვეშის-ხევი—სვეის ნაცვლად ყველგან სომხურ ფორ-ის გადა-
უთარგმნელად დატოვებით (მანგლევაც-ფორ და სხ.). თუ მივიღებთ მხედ-
ველობაში, რომ ყველა ოლქები აღწერაში ჩვეულებრივ ქართული და-
ბოლოებით და სახელით არის მოხსენებული, ამ, ისე როგორც წოფო-
ფორის, კოლბო-ფორის—სახელების სომხური დაბოლოებით მოხსენება
შემთხვევით არ უნდა აიხსნებოდეს და შეიძლება დაკავშირებულ იქმნას
ამ ოლქების დანარჩენთაგან ლინგვისტურ განსხვავების აღნიშვნის სა-
ჭიროებასთან და მაშინ ჩვენ მივიღებდით ამ ოლქების მოსახლეობის
ლინგვისტურად ახლოს ყოფნას ძველ-ჰაიურ ფენასთან, რომლისაგან და
რომელზედაც შემდეგ წარმოიშვა სომხური ენა. თუ ამასთანავე ჩვენ
მოვიგონებთ, რომ არავის შესართავში გაბატონებული, პირობით ჩვენ
მიერ ფხვრულად წოდებული კილო თავისი მრავლ. რიცხ. დაბოლოებით
არ არსებითად იმავე რე-ის კატეგორიისად სჩანს, მაშინ ჩვენ მივიღებთ
ამ კატეგორიის ენების გავრცელებას ძველს დროში საკმაოდ ფართო
ტერიტორიაზე, რადგან ამ ჯგუფს გარდა ძველ ჰაიურ ენისა მიეკუთ-
ვნება კიდევ გაგის ქვეყნის და საკუთრივ იბერიის, კერძოდ არავის
შესართავის რაიონის ძველი მოსახლეობის ენები. ამის შემდეგ უფრო
რეალური ხდება სტრაბონის ცნობა იმის შესახებ, რომ ბარის იბერიე-
ლები თავისი ჩვეულებებით არმენებს და მიდიელებს გვანანო. საერთო

ჩვეულებები აქ გულისხმობს საერთო კულტურულ საფუძვლებსაც და მსგავსებას ენის მხრივაც ზოგადი ხაზების თვალსაზრისით.

მაგრამ რე-ის, ასე ვსთქვათ, კატეგორიის ენების გავრცელება არ ამოიწურებოდა მარტო ზემოდ ჩამოთვლილ ტომების ტერიტორიით. ფხოვური ჯგუფი, როგორც ვნახეთ, თვალსაჩინოდ უახლოვდება სვანურში წარმოდგენილ მთავარ ფენას, რის მაჩვენებელია სვანურში ეხლაც შენახული მრავლობითი რიცხვის დაბოლოება არ, ხალო სვანურის და მის წინამორბედ თუ ახლო მონათესავე კილოების ტერიტორია ძველიდროიდანვე იბერიის დასავლეთით, ისტორიულ კოლხიდაში არის საგულისხმებელი. შემთხვევით არ უნდა აიხსნებოდეს ამიტომ, როდესაც სტრაბონი სვანებს გვიხატავს დიდ ხალხად, რომელიც „თავისი მამაცობით და სამხედრო ძალით, მგონი, ყველა ხალხებს სჯობნიან“. ისინი, განაგრძობს გეოგრაფისი, ცხოვრობენ კავკასიონის მთლომებზე დიოსკურიას ზემოთ და იქიდან მართავენ ყველა მათ მეზობელ ხალხებს. მათ ჰყავთ მეფე და საბჭო 300 კაცისაგან შემდგარი. ამბობენ, რომ მათ ბრძოლის ველზე 200 ათასადის შეუძლიათ გამოიყვანონ, რადგან მთელი ხალხი ომის ძალიან მოყვარულია“... (Geogr. XI, 2₁₈). ციფრი—200 ათ. მეომარი, თუნდაც რომ ის გადამეტებული იყოს, ცხადად ამტკიცებს ამ ხალხის შედარებით მაინც მრავალრიცხოვანობას 1 საუკ. დასაწყისს. მართლაც ზოგიერთი მოსაზრებანი თითქოს ადასტურებენ სვანურის მონათესავე კილოების საკმაოდ ფართოდ გავრცელებას კოლხიდის ტერიტორიაზე. ჯერ კიდევ პრაკობი კესარიელის დროს სვანებს ეკირათ, სხვათა შორის, ქვეყანა კავკასიონზე ჰუნებიდან ლაზიკისკენ გადასასვლელ გზების სამხრეთით ანუ ეხლანდელ მამისონის უღელტეხილის სამხრეთით ანუ შემდეგდროინდელ რაქის რაიონი (De bel. Pers. II, 15). რომ შემდეგდროინდელ სვანურის მთავარი ფენის ძველი შესატყვისი კილოები რაქის სამხრეთითაც იყო გავრცელებული, ამას ამტკიცებს საკუთარი სახელი კატხი, სოფლის სახელი მდ. ყვირილას დასავლეთ ნაპირზე. კატხი სვანურად ეხლაც ნიშნავს ნაპირს, დასაწყისს, მთის წვერს. შესაძლებელია, ამ სახელის მიხედვით ვიფიქროთ, რომ მდ. ყვირილა ამ სოფლის დაარსებისას ითვლებოდა ამ რაიონში სვანური შტოს მოსახლეობის აღმოსავლეთ საზღვრად (კატხი=ნაპირი). მდ. ხობი 1 საუკ. ქრ. შ. სვანების მიწაწყალზე მიმდინარეობდა (პლინიუსის ცნობა, Nat. hist. VI, 5), მდ. ყვირილა კიდევ სტრაბონის ცნობით (Geogr. XI, 2₁₇) იწოდებოდა Πλαμιας, რაც ნიშნავს ბერძნულად ბრწყინვალეს. ეს სიტყვა უნდა წარმოადგენდეს ეხლანდელ სვანურის კურე, კვრე—ბრკილება ძველი ექვივალენტ სიტყვის შესატყვისობას. ქართულში კიდევ ეს სახელი გადასულა სვანურივე კნინობითი დაბოლოებით ილ (კურ-ილ=ყვირაღა-ს).

ყ ამ სახელის პერმანენტობის აღსანიშნავად და ამასთანავე იმის მაჩვენებლად, თუ როგორ თანდათან სვანურის შესატყვისი კილოები იხვედნენ უკან, ფრიად დამახასიათებელია პლინიუსის ცნობა (I საუკ. მე-70 წლები ქრ. შ.), რომელიც იხსენიებს ფაზისის ორს სხვადასხვა მხრიდან მომდინარე შენართავს. ამათგან ერთი იწოდება ჰიპპოს (ცხენი), მეორე კვანქოს, რაც ნიშნავს ბნელს (ubi Hippos et Cyaneos vasti amnes e diverso in eum confluunt. Nat. hist. V, 11). კვანქოს არის იგივე ყვირილა, რომელ სახელს სტრაბონი, როგორც ვნახეთ, ბრწყინვალედ თარგმნიდა. მართლაც ქანურად „ყური“ ეხლაც ნიშნავს შავს ფრინველს, ხოლო ვეკურ მეგრულად—ბრმას. აქედან, მაშასადამე, მდ. ყვირილას სახელი პლინიუსს მეგრული ჯგუფის ენის საშუალებით გადაუთარგმნია როგორც ბნელი. ცხადია, მდ. ყვირილას მიმდგომ რაიონში I საუკ. სივრცეზე სვანურის შესატყვისი კილოს მატარებელი ტომი თანდათან შეცვლილა მეგრულის შესატყვისობის მოლაპარაკე ტომად.

აქ უნდა აღნიშნულ იქმნას, რომ პლინიუსი, გარკვევით მდ. ფაზისის ორ დიდ ზემოდ დასახლებულ შენართავის მოხსენების შემდეგ, ამბობს (დასახ. აღგ.)—„ფაზისი ღებულობს სხვა მრავალ შენართევსაც, ცნობილთ თავისი რიცხვით და სიდიდით, მაგალითად გლაუკოსს (Glaucus)“, მაგრამ ცხადია, როგორც ეს კონტექსტიდანაც საგულისხმებელია, რომ ბერძნული სახელი გლაუკოს ლათინურ ენაზე მწერალს პლინიუსს უნდა ლიტერატურული წყაროებიდან ჰქონდეს ამოღებული.

სვანურის მთავარ ფენის შესატყვისი კილოების ტერიტორიალურად გადაჯგუფების თვალსაზრისით ფრიად საყურადღებოა მდ. ცხენისწყლის ძველი სახელწოდების თავდადასავალი.

სტრაბონი ამ მდინარეს უწოდებს Ἰππίς, ე. ი. ცხენს. იმის გამოსარკვევად, თუ როგორ გამოითქმოდა ამ დროს მდ. ცხენის წყლის სახელი ადგილობრივ გაბატონებულ კილოზე, შეიძლება გამოყენებულ იქნას არარიანის ცნობა, რომელთაგან მთავრობის მიერ გავზავნილმა არარიანმა ჩაიარა ზღვით მთელი შავი ზღვის აღმოს. სანაპირო. ის მოგვითხრობს, რომ მდ. ფაზისის შემდეგ მან გაიარა მდ. ხარი-ეის (60 სტადიონი), შემდეგ მდ. ხობი (90 სტად.), მდ. სინგამე (210 სტად.), მდ. ტარსურ-ოს (120 სტად.), ჰიპპოს ანუ ცხენი (150 სტ.), მდ. ასტელეფი (20 სტად.) აქედან 120 სტადიონის გავლის შემდეგ არარიანი მივიდა სებასტოპოლში ანუ დიოსკურიაში. სულ კი ხობიდან სებასტოპოლამდის არარიანმა მისი სიტყვით გავლო 630 სტადიონი ანუ 111,8 კილომ., ხოლო მდ. ხობიდან მდ. ჰიპპამდის მისი ციფრების მიხედვით 480 სტად. ანუ 85,1 კილომ.. (Περ. πλ. 13—14, Map. I, 221—222) ეხლა მდ. ხობიდან სოხუმამდის ითვლება დაახლოვ. 103 კილომ., ხოლო 20 კილომეტრზე

სოხუმიდან სამხრეთით მოდის მდ. კოდორის შესართავი. ეს მდინარე უნდა იყოს სწორედ არიანის ცხენი. ცხადია, აქ ჩვენ გვაქვს საქმე ძველ ადგილობრივ კილოზე ცხენის გამომხატველი სახელთან მხოლოდ მეგრული ახმოვანებით (ო). სვანური ფუძე კდ მართლაც ნიშნავს სიარულს (ლი-კედ—მოსვლა და სხ. Н. Март, Извлеч. из св.-рус. словаря, 35). აქედან — ძველს ქართულში სვანურის შესატყვის კილოდან ნასესხები სა-კედ-არი, რაც ცხენს ნიშნავს. აფხაზურში, სვ. ჯანაშიას მიერ მოწოდებულ ცნობით, ეხლაც ყოფილა დარჩენილი განმარტებით მდგარი სიტყვა ა-კ'დ, რაც ნიშნავს უნაგირს. აფხაზურისთვის ჩვეულებრივ თავსართის ა-ს გამოკლებით რჩება ძირი კ'დ, რომელსაც ალბად კავშირი აქვს ზემოდ ნაჩვენებ ცხენის გამომხატველ სიტყვის (საკედარი) ძირთან.

საყურადღებოა, რომ მდ. რიონის მარჯვენა სანაპიროს მდ. ნოღელას დასავლეთით ეხლაც არის დარჩენილი კოდორის შესატყვისი სახელი, სახელდობრ სოფელი დიდი კოდორი. ამის გასწვრივ რიონის მეორე ნაპირას მდებარეობს სოფ. კოდორი, ალბად პირველის ახალშენი. ნაღო მეგრულად ეხლაც ნიშნავს მდინარის ტოტს და პროფ. ცაგარლის მიერ თავისს დროზე ჩაწერილ გადმოცემის მიხედვით (Минг. этюды, стр. VI) ის ადგილი, სადაც ეხლა მდ. ნოღელა მიმდინარეობს, წინად, ხალხის ხსოვნაში დარჩენილ ცნობით, ცხენის-წყლის კალაპოტს წარმოადგენდა. აქედან ცხადია, რომ როგორც I, ისე II საუკ. ქრ. შ. ცხენისწყალი ატარებდა სვანურის ძველს შესატყვისს სახელს — მეგრული ახმოვანებით მიღებულის კოდ-არ-ის დავარს. შესაძლებელია პტოლემეოსის Κέρκx სარმატიისა და კოლხიდის მიჯნაზე წარმოადგენდეს ამ სახელის ტრანსკრიპციას ოდნავ დამახინჯებულად. სიტყვაში კოდ-არ არ წარმოადგენს მრავლ. რიცხვის დაბოლოებას რომლის პარალელურ ფორმას ჩვენ ვხედავდით საკუთარ სახელებში ჰელ-არ, წყაშ-არ. ეს გარეგნობა კიდევ იმის მაჩვენებელია, რომ მდ. ცხენის-წყლის აუზში მე-II საუკუნეშიდაც ქრ. შ. ჯერ კიდევ სვანურის მონათესავე კილო იყო გაბატონებული.

საყურადღებოა ამავე თვალსაზრისით „ფარნავაზის ცხოვრებაში“ მოხსენებული სახელა დიშნა, რომელიც, როგორც ნაჩვენებია (ს. კაკაბ., საისტ. ძიებანი, 130), ვარდციხეს სახელი უნდა იყოს იმავე სვანურის შესატყვისს ძველს კილოზე. რადგანაც დიშნა იხსენიება ფარნავაზის ცხოვრებაში, რომელიც, ჩემის აზრით, მე-IV საუკ. მეორე ნახევარში, ახლოს დასასრულთან, უნდა იყოს დაწერილი, ამიტომ საგულისხმებელია, რომ ჯერ კიდევ მე-IV საუკ. მეორე ნახევარში ან შესაძლებელია, ამაზე წინად, მაგრამ ახლოს ამ ეპოქასთან სვანურის შესატყვისი კილო გავრცელებული იყო მდ. ყვირილას შესართავის რაიონში.

ამგვარად ცხადია, რომ ის კილოები, რომელიც პირველ საუკუნეებში საკმაოდ ფართოდ ყოფილა მოღებული კოლხიდის ტერიტორიაზე, ენათესავებოდნენ არავის შესართავში არსებულ, პირობით წოდებულ ფოხურ კილოს, და ამასთან ერთად ეკუთვნოდნენ, ასე ვთქვათ, რუის ჯგუფის კილოების რიცხვს. მაგრამ ეს კილოები, შემდეგდროინდელ სფანურთან ახლოს მყოფი, რასაკვირველია არ შეიძლება ჩაითვალოს დამახასიათებლად კოლხიდის ტერიტორიისთვის ისტორიულ ხანის უძველეს პერიოდის ყველა საფეხურებზე. მოკლე მიმოხილვა მასალებისა ცხად ყოფს ენების და კილოების თანდათან ცვალებადობას და აგრეთვე ისტორიაში უკვე ცნობილ ტომობრივ ერთეულების საბოლოოდ ჩამოყალიბებას დასავლ. საქართველოს ტერიტორიაზე.

უძველესი ცნობა ისტორიულ კოლხიდის ტომების შესახებ დაცული აქვს ჰეკატეს (მე-6 საუკ. ქრ. წ.), რომელიც იხსენიებს კოლქს-ს, კოლხიდის ტომს, კოლქს-ები კიდევ მისივე სიტყვით კოლას (Κόλαι) მეზობლად ცხოვრობდნენ. კოლხიდის ტომადვე ასახელებს ჰეკატე მოსხებს (Μόσχει) მატეენების მეზობლად. ხოლო მატეენების ქვეყანაში ჰეროდოტეს სიტყვით (I, 202) იწყებოდა მდ. არეზი. ქსერქსის ლაშქრობის დროს მოსხები და ტიბარენები ერთად მიდიოდნენ სპარსეთის მეფის დარიუსის შვილის არიომარდის წინამძღოლობით (ჰეროდ. VII, 78). შესაძლებელია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ მოსხები და ტიბარენები ერთმანეთთან ახლოს ცხოვრობდნენ. მართლაც ჰეროდოტისავე სიტყვით მოსხები და ტიბარენები, შარანებთან, მსინფაქებთან და შარებთან ერთად მე-19 სატრაპიას შეადგენდნენ და 300 ტალანტს იხდიდნენ, ხოლო მატეენები სსპეირებთან და ჯლარდაელებთან ერთად მე-18 სატრაპიას შეადგენდნენ (ჰეროდ. III, 94). აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ ტიბარენები მსინფაქების დასავლეთით, ხოლო მსინფაქები ტრაპეზუნდის დასავლეთით ცხოვრობდნენ ზღვის სანაპიროს (სკილაკი, Матем. I, 86). ამასთანავე ფორმა ტიბარენე (Τιβάρηνοι) სახელების ჩვეულებრივი დაბოლოების ენე გამოკლებით არის პარალელური ფორმა სახელისა თობაღ, რომელიც იოსებ ფლავიუსის ცნობის მიხედვით (იხ. ზემოდ, 14) გარდაიქცა იბერ-ად. გამოდის, მაშასადამე, რომ ტიბარ || თობაღის ტომების მოსახლეობის ხაზი ერთს ადგილას გაწყვეტილა, პირველი ნაწყვეტი (ტიბარ) შერჩენია შავი ზღვის სანაპიროს ტრაპეზუნდიდან დასავლეთისაკენ, ხოლო მეორე, მთავარი ნაწილი კი (თობაღ-იბერ) თანდათან შემქილროებას განიცდიდა სამხრეთიდან, როგორც ამას ამტკიცებს სტრაბონის ცნობა, რომ მე-2 საუკ. უწინარეს ქრ. წ. იბერიას ეკუთვნოდა შარანდის ქვეყანაც, აგრეთვე შარანე და გოგარენე. ჰეროდოტით, მატეენები და მოსხები მეზობლები იყვნენ, მაგრამ სხვადასხვა სატრაპიებში ითვლებოდნენ, ხოლო მატეენების ქვეყანაში მდ. არეზის სათავე იყო. ამიტომ

საგულისხმებელია, რომ მე-6—5 საუკ. ქრ. წ. მოსწები ეხლანდელ არზრუმ—ბაიბურთის ხაზზე და ამის სამხრეთითაც უნდა ყოფილიყვნენ მოთავსებულნი, რადგან ქსერქსის ლაშქრობაში ისინი ტაბარქებთან ერთად იხსენიებიან. შესაძლებელია, რომ აქ იგულისხმებოდნენ ჩრდილოეთის, ასე ვთქვათ, ტაბარქები—ანუ თბაქს-იბერები, მაშინ ჩვენ მივიღებდით მოსწების მოსახლეობას არზრუმ-ბაიბურთის ხაზის ჩრდილოეთითაც.

კოლხებს ქსერქსის ლაშქრობაში ჰეროდოტე იხსენიებს მარტობთან ერთად, ორნივე ჭარანდატეს-ის მეთაურობით მიდიოდნენ (VII, 78). ხოლო მარტები, ჰეკატეს მიხედვით, მოსინაფეების მეზობლები იყვნენ. ამასთან დაკავშირებით საჭიროა გახსენებულ იქმნას, რომ ტრაპეზუნტსა და მის რაიონში ქსენოფონტე კოლხების ტომს იხსენიებს. ცხადია, მაშასადამე, რომ მე-7—5 საუკ. ქრ. წ. ტრაპეზუნტის რაიონში კოლხების ტომი ცხოვრობდა.

ამავე დროს ჰეროდოტე კოლხებს გარკვევით იხსენიებს მდ. ფაზისზედაც. ცხადია, რომ აქაც, ისე როგორც ტაბარქების და თბაქს-იბერის მაგალითზე, ჩვენ ვხედავთ კოლხების მოსახლეობის ხაზის გაწყვეტას სხვა ტომების მიერ, როგორც უკვე შესრულებულ ფაქტს. მეორეს მხრივ ზემოდ მოყვანილ ფაქტების მიხედვით ცხადია ისიც, რომ კოლხების სახელი ძველი დროიდანვე ითვლებოდა კრებითი მნიშვნელობითაც, რასაც შესაძლებელია სარჩულად ედვა კოლხების პოლიტიკური პრიორიტეტიც ფართო ტერიტორიაზე განსაზღვრულ ხანაში. ამისი მაჩვენებელი უნდა იყოს ჰეკატეს მიერ, როგორც ვნახეთ, მოსწების კოლხიდის ტომად მოხსენება.

კოლხების ვინაობის შესახებ ფრიად საყურადღებო ცნობა აქვს დაცული ჰეროდოტეს, რომელიც მათ უნათესავებს ეგვიპტელებს და თვით კოლხებს (იგულისხმებიან მდ. ფაზისის კოლხები) სეზოტრისის ჯარის შთამომავლებად სახავს. სეზოტრისის ჯარის ერთი ნაწილი, მისი სიტყვით, დარჩენილა მდ. ფაზისის ქვეყანაში და იქ დასახლებულა. სათანადო გადმოცემა ჰეროდოტეს დროს დარჩენილი ყოფილა როგორც ეგვიპტეში, ისე კოლხიდაშიც, თუმცა „კოლხიდის მცხოვრებთ მეტი მოგონება შეუნახავთ ეგვიპტელების შესახებ, ვიდრე ამ უკანასკნელთ პირველებზე“ (ჰეროდ. II, 103). ამ აზრს ჰეროდოტე ადასტურებს კოლხების კანის მუქი ფერით და ხუჭუჭა თმებით (რაც მათ ამსგავსებდა ეგვიპტელებს), კიდევ საერთო ჩვეულებით—სახელდობრ წინადაცვეთის არსებობით ეგვიპტელებსა და კოლხებში, სელის ერთნაირად მოყვანით და, უკანასკნელ, ყნითაც. „მათი (ეგვიპტელების და კოლხების) ყოფაცხოვრებას და თვით ენას ბევრი აქვთ ერთმანეთში საერთო“, ამბობს ის (ჰეროდ. II, 103). უკანასკნელი ცნობა ფრიად საყურადღებოა, რადგან, გარეშე სეზოტრისის ლაშქრობის და ეგვიპტელების კო-

ლონიის მდ. ფაზისზე მოწყობის შესახებ ცნობისა, რომელიც კიდევ საჭიროებს ისტორიულ რეალურ ღირებულობის თვალსაზრისით ცალკე ძიებას, თვით ფაქტი მდ. ფაზისის კოლხების და ეგვიპტელების ენას შორის მსგავსებისა ჰეროდოტეს დროს დადასტურებულად სჩანს და თხოულობს ცალკე შეფასებას. შესაძლებელია, რომ მართლაც მდ. ფაზისის შესართავში ამ დროს ყოფილიყო ეგვიპტელების კოლონიის ძლიერი ნაღეკი, რამაც შეიძლება შეცდომაში შეიყვანა ჰეროდოტეც, როდესაც ის კერძო შემთხვევას ზოგად ხასიათს აძლევდა. შესაძლებელია ისიც, რომ აქ საკითხი უფრო ფართოდ დაისვას, სახელდობრ ქაშიტურ და იაფეტურ ენათა ურთიერთობის თვალსაზრისით და მაშინ ყურადღება ექნეს მიქცეული იმ გარემოებას, რომ მეგრულში ეხლაც მოიპოვება ზოგიერთი სიტყვები ძალიან დაახლოვებული ძველ ეგვიპტურთან. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ გვარი სიტყვები, რომელთა დადასტურება არც თუ შეუძლებლად სჩანს, შერჩენილი იყოს ეხლანდელ მეგრულის ტერიტორიაზე სესხების გზით და მაშინ მივიღებთ ჰეროდოტეს ცნობის — სახელდობრ ეგვიპტელების კოლონიის დაარსების შესახებ მდ. ფაზისის შესართავში — რეალურ სინამდვილესთან შესატყვისობის შესაძლებლობას. ეს საკითხი საერთოდ, რასაკვირველია, თხოულობს ცალკე დამუშევრებას.

კოლხების საკუთარ ენის შესახებ ჩვენ გვაქვს მაოლოდ რამოდენიმე ცნობა, რომელიც ცალკე სიტყვების მნიშვნელობას ეხება. ჰეროდოტე ამბობს, რომ „ბერძნები ეძახიან კოლხიდიდან მიღებულ სელს სარდონულს (*σαρδονίαν*), ხოლო ეგვიპტიდან მიღებულს — ეგვიპტურს“ (II, 103). ეხლანდელს მეგრულში არის მცენარის სახელი სანდრაკა, სანდრაკა, ჭან. ფსარდაკი, რაც ექვს გარეშეა წარმოადგენს ძველი კოლხურის სარდონულ სელის ნაშთს. ამ სიტყვის ნაშთს მაინც ეხლანდელს მეგრულში არსებითი მნიშვნელობა არ შეიძლება მიეცეს, რადგან ის გადაუღლი უნდა იყოს მეგრულში ასე ვთქვათ ტერიტორიალური მემკვიდრეობით. უფრო საინტერესოა ძველი კოლხურის დასახასიათებლად ერთი ცნობა, რომელიც დაცული აქვს კალიმახს. კალიმახი მე-3 საუკ. ქრ. წ. იხსენიებს კიდევ ერთს კოლხურ სიტყვას. სახელდობრ ის ამბობს — ქალაქი პოლა ეპირში დაარსებულია იმ კოლხების მიერ, რომელიც გამოედევნენ მედვას მომტაცებელთ, მაგრამ რადგან ვერას გახდნენ, ამიტომ კოლხიდის მეფის აეტის შიშით ისინი დაბინადრდნენ ეპირში, სადაც მათ მიერ დაარსებულს ქალაქს დაერქვა პოლა (*Πόλα*), რაც კოლხების ენაზე — ამბობს კალიმახი — ნიშნავს გამოქცეულს (*Γαν, извест. I, 44*). შესაძლებელია ამ სიტყვის ძირი პლ დაკავშირებულ იქნას მეგრულ ძირთან პრ, რომელიც გაორებით იძლევა სიტყვას პარ პალი, რაც ნიშნავს პირველ ყოვლისა ჩქარი სიარულს (*Книш., Грам. мингр.*

მკ. 297). ზოგად კიდევ შეიძლება დაუკავშირდეს ეხლანდელ მეგრულს ფორ, ფორუა (ქართ. ფარვა), რაც ნიშნავს დამალვას. ყოველს შემთხვევაში ექვს გარეშეა, რომ ზოგად არის სიტყვა მეგრულ-ქანური ახმოვანებით (ო) და თავისი მნიშვნელობითაც ახლოს ეხლანდელ მეგრულში დაცულ ზემოდნაჩვენებ ძირებთან. ეს გარემოება ცხად ჰყოფს, რომ კალლიმახი იცნობდა კოლხებს აწინდელ მეგრულთან ახლოს მდგარ კილოზე მოლაპარაკედ.

არა ნაკლებ საინტერესოა კალლიმახთან შედარებით ცოტა ადრინდელი ცნობა, სახელდობრ ჰიპოკრატესი (400—376 წ. ქრ. წ.) იმის შესახებ, რომ მდ. ფაზისის შესართავში მცხოვრებნი ერთს ფრიად მაგარს ცხელს და უსიამოვნო ქარს გენსონ-ს (Κένσον) ეძახიანო (Πα-τυш. I, 59). ეს სიტყვა, ეტყობა, მდ. რიონის შესართავში მე-4 საუკ. ქრ. წ. არსებულს და აწინდელ მეგრულთან ახლოს მდგარ კილოს ეკუთვნის. მართლაც ეხლანდელს მეგრულში ძირი კან, კ'ნ, კენ ნიშნავს ვეზიდები, ვეწევი, ხოლო ფაქი—ცხელ ორთქლს, ცხადია, იქ იგულისხმება დას. საქართველოში ეხლაც ცნობილი ცხელი და ძლიერი ზე-ნაქარი.

ამ ორი ცნობით, სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამოიწურება ჩვენი ცოდნა ძველი კოლხური ენის შესახებ. მაგრამ ამ ცნობების შეჯერებისაგან ცხადია, რომ ძველი კოლხური ენა იყო აწინდელ მეგრულთან ახლოს მდგარი და ახლო მონათესავე ენა. ეს კიდევ არ ნიშნავს, რასაკვირველია, რომ შემდეგ დროინდელი მეგრელები, საკუთრივ მარგალები, წარმოადგენენ ეთნიურად და ლინგვისტურად კოლხების განვითარებას. კოლხიდა—კრებითი მნიშვნელობის ტერმინია, რომელიც, როგორც ნაჩვენებია იყო, გეოგრაფიული თვალსაზრისით შეიცავდა სხვადასხვა ტომებს, ისტორიულ კოლხიდის ტერიტორიაზე მოპინადრეთ. იმ ხშირ მიწვევ-მოწვევის დროს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სავარაოვნო პრინციპებზე აგებულ პატრიარქალურ წყობილებებისა ცალკე სახლების ანუ კიდევ ტომების ცხოვრებაში, ეთნიური სურათი განსაზღვრულ ტერიტორიაზე საქმაოდ ხშირად იცვლებოდა. ტომების გადაჯგუფება, ეკონომიურ და სოციალურ განვითარების თვალსაზრისით დაბალ საფეხურზე ყოფნის დროს, მიწის დამუშავების ნაკლებ მნიშვნელობისას, ხშირი მოვლენა იყო და მხოლოდ მაშინ, როდესაც ტომებმა გამოსვლა დაიწყეს სავარაოვნო ცხოვრების ნორმებიდან, შესაძლებელი შეიქმნა ტომების, ასე ვთქვათ, ფიქსაცია იმ ტერიტორიაზე, რომელზედაც მათ მოუხსნო ახალ ეკონომიურ და სოციალურ პირობებმა. ტერმინი კოლხიდა გვარაოვნობითი წყობილების დროს უპირველეს ყოვლისა თავისი გეოგრაფიული მნიშვნელობით,—გარეშე ამ ტომობრივ გადაჯგუფებისა, —პერმანენტულ ფორმულად გადაიქცა, რომელი ფორმულა შემდეგ

შეიცვალა ღაზაჲის მცნებით. ეს გარემოება ცხადად სჩანს პროკოპი კესარიელის ერთი ადგილიდან: „ზოგნი ამბობენ, — მოგვითხრობს ის, რომ ტრაპეზონტელთა მეზობელი სანები, რომელთაც ქანებს ვეძახით, ლაზების მეზობლები იყვნენ და ირწმუნებიან, რომ ესენი ლაზები კი არ არიან, არამედ კოლხები, ხოლო ლაზების სახელი კი სხვა ხალხზე გადაიტანესო. მაგრამ არც ერთი და არც მეორე მართალი არ არის, რადგანაც ქანები ცხოვრობდნენ ძალიან შორს ზღვის სანაპიროდან, შიგნით ხმელეთზე, სომხების მეზობლად. შეუძლებელია, რომ ლაზები კოლხებისაგან განსხვავებული ხალხი იყოს, რადგანაც ისინი ცხოვრობდნენ მდ. ფაზისთან და მხოლოდ დრო გამოშვებით კოლხების სახელს ცვლიდნენ ლაზების სახელად, როგორც ეს სხვა ხალხებს შორისაც ხდება. გარდა ამისა, იმის შემდეგ რაც ამის შესახებ დაწერილი აქვთ ძველ მწერლებს, ბევრი გამოიცვალა როგორც ხალხთა გადაჯგუფებისა, ისე აგრეთვე მთავრების ცვლილებისა და ადგილთა სახელწოდების გამოცვლის გამო“ (De bel. Goth. IV, 1).

ამ ციტატიდან ცხადად სჩანს კრებითი და მაშასადამე ანაგებითი მნიშვნელობა ტერმინების როგორც კოლხიდის, ისე ლაზიკისა. მუდმივი ტომობრივი ცვალებადობა მოსახლეობისა გვაროვნობითი წყობილების ნორმების პატრონობის დროს, გამოწვეული ნახევრად ბოგანოდ მომართულ ტომების შედარებით ხშირი გადაჯგუფების გამო, კოლხიდის (და ლაზიკისაც) შინაგან შემადგენლობას სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ნაირად გვიხატავს. სათანადო მასალების დაგროვება და მათი შესწავლა, განსაკუთრებით მას შემდეგ რაც იაფეტური ენათმეცნიერება და კერძოდ ქართულგნობის მოცულობის დიალექტოლოგია ამ მიზნით გამოსაყენებლად საკმაოდ წინწასული იქნება, ეჭვს გარეშეა საინტერესო სურათის მომცემი გახდება. ამ ჟამად კი ჩვენ დავკმაყოფილდებით მასალების მხოლოდ ნაწილობრივი განხილვით, რამდენადაც ამ მასალებიდან გამოსკვივის გარკვეული ისტორიული პერსპექტივა ტომობრივ ცხოვრების განვითარებისა კოლხიდა-ლაზიკის ტერიტორიაზე.

როგორც ნაჩვენები იყო, საკუთრივ კოლხები მე 3—4 საუკ. ქრ. წ. ეხლანდელის მეგრულის შესატყვის ან მონათესავე კილოზე მოლაპარაკედ სჩანან. მაგრამ ამისი თქმა, რასაკვირველია კოლხიდის ყველა ტომების შესახებ არ შეიძლება. ჰეკატე მე-5 ს. ქრ. წ. იხსენიებს კოლხიდას ან ამ ქვეყნის მეზობელ სხვადასხვა ტომებს. ასეთია: კორაქსები, კოლხიდის ტომი, კოლ-ების მეზობლად, მოსხები, — კოლხიდის ტომი, მათიენების მეზობლად. მისივე სიტყვით მათიენების ქალაქის ჰიოპეს მეზობლად გორდი-ები იყვნენ. „ხოი—ტომი, ბეხეირ-ების მეზობლად. ხოების აღმოსავლეთით დიზერ-ები (Διζυρες) ცხოვრობენ“. „მაკრონები—ეხლა სან-ები“. „მარ-ები—ტომი მოსინეკების მეზობლად“—მოისი-

ნოჲკები კიდეც ტიბარ-ების აღმოსავლეთით ცხოვრობდნენ (Латыш. I, 3). ამ ტომებს შორის მაგალითისთვის შეიძლება აღებულ იქმნას დიზერ-ები. სკილაკი მას მე-3 საუკ. ქრ. წ. იხსენიებს ოდნავ გადახიზნულად (Латыш. I, 86). „კოლხების იქით (კოლხებს სკილაკი აუთოვნებს ქალაქებს დიოსკურიას და ფაზისს) არის ხალხი ბზზერი (Βζζηρες = დიზერ-ი) და მდინარე დარაანონ და არიონ (Ἀριων)“. დიზ-ერ, სკილაკის მიერ დამახინჯებულად გადმოცემული, არის ტომის მრავლ. სახელი რიცხვის ერ დაბოლოებით. დიზ-ერი მაშასადამე ეკუთვნოდა რეის ჯგუფის ტომს და ამ მხრივ თავისი ლინგვისტური თვისებებით საკუთრივ კოლხებისაგან რამოდენადმე განკერძოებით უნდა მდგარიყო. საინტერესოა, რომ ჰეკატე დიზ-ებს გულისხმობს უფრო სამხრეთით, ვიდრე სკილაკი. დიზერები ჰეკატეს მიხედვით ბეზერი-ების ახლოს იყვნენ, ხოლო ბეზერი-ები სკილაკით მაკროკეტალების აღმოსავლეთით შავი ზღვის სანაპიროს ბინადრობდნენ, ტრაპეზონტი კიდეც მაკროკეტალების იყო. მაშასადამე დიზერ-ები ჰეკატითი ტრაპეზონტის მიმართულებით, მაგრამ მის აღმოსავლეთით არიან საგულისხმებელი. ხოლო სკილაკი დიზერებს (ბზზერებს) დიოსკურია-ფაზისის ხაზზე ნაგულისხმევ კოლხების მეზობლად იხსენიებს. დიზერების (ბზზერების) ქვეყანაში ყოფილა მდ. არიონი, რაც შეიძლება იყოს ფაზისის შემდეგდროინდელი სახელწოდება რიონი აფხაზურში ეხლაღ არსებულ ა თავსართით. ამ სახელს სკილაკი ალბად ხმარობს ფაზისის იმ ნაწილის სახელად, რომელიც დიზერების ქვეყანაში ითვლებოდა.

ტომი დიზერ-ი შემდეგ გაქრა, მაგრამ მისგან დარჩა გეოგრაფიული სახელი მეგრული უკვე თავსართით ფ-დიშ-ი (დიშ || დიზ). ფდიშ თითქმის სკილაკის მიერ დიზერებისთვის ნაჩვენებ ტერიტორიის ჩრდილოეთით თუ ჩრდილო-დასავლეთით სჩანს. ალბად შემდეგ მე-3 საუკუნისა ქრ. წ. ტომი დიზერა იკავებს ისტორიულ ოდიშის ტერიტორიის, რის შესახებ ხსოვნა შემდეგ დარჩა გეოგრაფიულ ამ ტერიმინის სახით.

✓ უკვე დიზერ-ის ტომის ბედის ფაქტიდან ცხადად სჩანს, რომ კოლხიდის ტერიტორიაზე ძველიდანვე მართლაც მოთავსებული იყო ენის მხრივ არა ერთი და იმავე ჯგუფის ტომები, რომ გადაჯგუფება ტომებისა იმდენად მნიშვნელოვან ტეპით წარმოებდა, რომ ხელს უწყობდა ტერიტორიის საკმაოდ ხშირ ეთნიურ ცვლებადობას. განსაკუთრებით საინტერესოა უნდა იყოს ამ თვალსაზრისით ტომის მარგალ-ის (შეგრელების) ბედი, რადგან ამ ტომის ტერიტორიალურ გადაჯგუფების დამთავრებასთან დაკავშირებულია კოლხიდის გამოსვლა გვარობითი წესების ნორმებიდან და ამ ქვეყნის ტერიტორიაზე ახალ ეკონომიურ და სოციალურ ცხოვრების ნორმებისთვის სათანადო პირობების გაბატონება.

ჯერ კიდევ ჰეკატე იხსენიებს, როგორც ვნახეთ, ტომს მარ-ს (Μάρς), რომელსაც ის მოსინოაქების მეზობლად ასახელებს, ხოლო ცნობილია, რომ მოსინოაქები, სკილაკით, ცხოვრობდნენ მაკროკაქალეზის იქით, ე. ი. დასავლეთით. ამგვარად მარ-ები მე-6 საუკ. ტრაპეზონტიდან დასავლეთის მიმართულებით არიან საგულისხმებელი. ჰეროდოტე მარ-ებს მოსხებთან, ტიბარენებთან და მოსინოაქებთან ერთად სპარსეთის მე-19 სატრაპიაში იხსენიებს (ჰეროდ. III, 94). მაგრამ მაშინ როდესაც ქსერქსის ლაშქრობის დროს მოსხები და ტიბარენები ერთის მხრივ, მაკრონები და მოსინოაქები მეორე მხრივ საერთო მხედართ-მთავრების ხელთქვეით იხსენიებიან, მარ-ები მიდიან კოლხებთან ერთად ტესპიის შვილის ჭარანდატეს-ის უფროსობით. უკანასკნელი ცნობა არის ძალიან საყურადღებო და შესაძლებელია იმისი მაჩვენებელიც იყოს, რომ მარები საერთოდ დაახლოვებულნი იყვნენ კოლხებთან არა მარტო გეოგრაფიულად, არამედ ეთნიურ-კულტურული თვისებებით. იარაღიც მათ დაახლოვებით ერთნაირი ჰქონდათ. მარებს თავს ეხზურათ დაწნული ჩაფხუტი და ჰქონდათ პატარა ტყავის ფარი და შუბები. კოლხებს თავს ეხზურათ ხის ჩაფხუტი, საჭურველად ჰქონდათ პატარა ფარები ხარის ტყავისაგან, მოკლე შუბები და საომარი დანები (ჰეროდ. VII, 78). ამისდა მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მარ-ები მე-6—5 საუკ. ქრ. წ. სამხრეთ (ე. ი. ტრაპეზონტის რაიონის) კოლხების მეზობლები და მათი ახლო მონათესავე იყვნენ. რა მოცულობის ტერიტორია ეჭირათ მარებს, არა სჩანს, არ სჩანს ისიც, ჰქონდათ თუ არა მარ-ებს ჩრდილო-აღმოსავლეთითაც ხმელეთის შუაგულში ლიხის მთის მიმართულებით თავისი მოსახლეობა. როგორც ზემოდ ვნახეთ, მოსხების (მესხების) ტომი ამ დროს უკვე გაწყვეტილად სჩანს, ყოველს შემთხვევაში ისინი იხსენიებიან არზრუმ-ბაიბურთის ხაზიდან დასავლეთის მიმართულებით და იმავე დროს იგულისხმებიან ჩრდილოეთითაც მდ. მტკვრის თავ-ნაწილის ახლო ქვეყნებში. შესაძლებელია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ მარ-ების ტომის ერთი ნაწილი მოსახლეობის ხაზის ასეთივე გაწყვეტის გამო მოყოლოდა ჩრდილოეთით. ამისი მაჩვენებელი უნდა იყოს გეოგრაფიული ტერმინი მარგასი, რომლის მოცულობა ფარნავაზის ცხოვრების აღმწერელს, მაშასადამე მე-5 საუკ. დასასრულს, წარმოდგენილი აქვს ლიხის მთასა და რიონს შუა და შეზღუდვით რიონის ქვედა-ნაწილის სამხრეთით (შემდეგდროინდელი იმერეთის უმეტესი ნაწილი და გურია). მარგუ-ის-ი შესაძლებელია იყოს წარმომდგარი ტერმინიდან მარპრავლობითი რიცხვის მაჩვენებლის ქ-ს გადასვლით გ-ში (მარ-ქ || მარ-გ). ტერმინიდან მარგ კი წარმოიშვა მარგ-ალი, აქედან ქართული მეგრული. მარგების მოსვლა მარგვისში საგულისხმებელი უნდა ყოფილიყო სამხრეთიდან, ანუ სამცხეს ტერიტორიიდან და მართლაც საყურადღებოა,

რომ „ქართ. ც.-ში“, მე-10 საუკუნის თხრობაში, იხსენიება სამცხეში მარგისი: „გამოვიდა თეოდოსი საბერძნეთით, მოვიდა სამცხეს და დაღვა მარგის“ (ბროს. გამ.-ში: მარგის). მარ. ვარ. 234, ბროს. გამ. I, 204.

ამ ფაქტების მიხედვით, სხვა, ჯერ კიდევ საძიებელ მასალების შესწავლასა და მოშველდებამდის, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ მარგისის ტომის ერთი შტო, ჩრდილოეთით მობინადრე, დაახლოვებით შემდეგდროინდელ სამცხის ტერიტორიაზე და მის ახლოს, გადასულა შემდეგ მდ. ყვირილის აუზში და თანდათან მოსდებია იმ ტერიტორიას, რომელსაც ამიტომ დაერქვა მარგვისი ამ ტერმინის ფარნავაზის ც-ბის აღმწერელის გაგებით. დაახლოვებით შეიძლება კიდევ მარგების (=მარგისის) ჩრდილოეთისკენ ამ გადასვლის დათარიღება. ზემოდ (გვ. 55) პლინიუსის მიერ მდ. ყვირილის სახელის თარგმანის განხილვით ჩვენ ვნახეთ, რომ პირველ საუკუნის მეორე ნახევარში ქრ. შ. ყვირილას პლინიუსი უკვე იცნობს მეგრულის შესატყვის სახელით, მაშინ როდესაც სტრაბონის დროს ეს მდინარე ჯერ კიდევ სვანურის, უკეთ რე-ის ჯგუფის ენის სახელით იყო ცნობილი. მაშასადამე, მარგების გადასვლა სამცხიდან ყვირილას ხეობაში 1 საუკუნის ახლოს უნდა მომხდარიყო, ყოველს შემთხვევაში ყვირილის ხეობის მიმდგამ რაიონებში ამ საუკუნის მეორე ნახევარში მარგების ენა (=მეგრული) ყოფილა გაბატონებული. ეს დასკვნა უდგება იმ ცნობებს, რომელიც ჩვენ გვაქვს კოლხიდის ტერიტორიის ლინგვისტურ და ტომობრივ სურათის შესახებ პირველ საუკუნეებში.

რომ მართლაც მარგები 1 საუკუნეში და ამის შემდეგაც კარგა ხანს ყვირილის ხეობით და მისი ახლომახლო რაიონებით და საზოგადოდ მდ. რიონის აღმოსავლეთის ქვეყნებით იყვნენ განსაზღვრულნი, ეს ცხადად სჩანს იქიდან, რომ რიონის დასავლეთით 1 საუკუნეშივე ჯერ კიდევ სვანების მოდგმის, უკეთ რე-ის ჯგუფის ტომი იხსენიება. პლინიუსი პირდაპირ ამბობს,—მდ. ხობი სვანების (Suani) ქვეყანაში მიმდინარეობსო. ამის შემდეგ ჩრდილოეთისკენ იყო მდინარე Rhoan, და ეგრისის ქვეყანა (regio Erectice; ლათინურად მოყავს Cegritice). ამის შემდეგ—მდინარეები Sigania, Thersos, Astelphus, Chrysorroas, შემდეგ ტომი აბსილებისა (Absilae), ცხე სებასტოპოლი 100 ათას ნაბიჯზე ფაზისიდან, ტომი სანიკებისა (gens sanicarum), ქალაქი Cygnus, მდინარე და ქალაქი Penius და შემდეგ სხვადასხვა სახელების მატარებელი ჰენიოხების ტომები (Nat. hist. VI, 11).

ამ მდინარეებს შორის სივანია არის არრიანის Σικυαμία, ხოლო სინგამე არრიანით ხობიდან 210 სტადიონზე იყო, ის არის მაშასადამე ოქუშმის-წყალი. ოქუშმის-წყალის და მდ. ხობის აუზი ეს იყო უკიდურესი რაიონები, რომელთა შორის მდებარეობდა ეგრისი. „მამათა და ნათ. ც-ბის“ ავტო-

რი იხსენიებს ეგრისის უძველეს ქალაქს ეგრისს, რომელსაც შემდეგ ბედია ერქვა. უკვე ნაჩვენებია (ს. კაკაბ., საისტ. ძიებ., 128), რომ ეს ქალაქი მდებარეობდა ეხლანდელ ზუგდიდის დასავლეთით 5—6 კილომეტრზე, სოფ. შამანასთან. ამ ნაქალაქარიდან 8 კილომეტრზე ეხლაც დარჩენილია ადგილის სახელი ბედიანი. სახელების ეგრისის და ბედიანის არევა შემატინის მიერ და მათი იგივეობის გამოცხადება ადვილი გასაგები ხდება, თუ მივიღებთ მხედველობაში მდ. ენგურის მიერ ფრიად ფართო მანძილზე ხშირად კალაპოტის ცვლას.

რადგან ოლქის ეგრისის მდებარეობა 1 საუკ. დაახლოებით გამოკვეთილია, ამისდა მიხედვით აბსილების ტერიტორია საგულისხმებელია ოქუშის-წყალსა და სებასტოპოლს შორის. აბსილების ჩრდილოეთით სანიკები ცხოვრობდნენ. არრიანით, სებასტოპოლი სანიკების ქვეყანაში იყო.

მე-2 საუკ. ნახევარში, არრიანის დროს, ტომების დაჯგუფება კოლხიდაში გვეხატება შემდეგ ნაირად. ტრაპეზონტის ახლოს კოლხებზე ცხოვრობდნენ. იქვე ბინადრობდნენ ქანები (Χανναι). ამათ შემდეგ შავი ზღვის სანაპიროს გაყოლებით ჩრდილოეთისკენ იყვნენ მახელონები და ჰენიოხები. უსახელო არრიანით ესენი ცხოვრობდნენ მდ. არხავესა და ოჭიურტს შორის (Латыш. I, 272). მახელონების და ჰენიოხების მეზობლებად არრიანი ასახელებს ზიდრეიტებს, რომელნიც უსახელო არრიანით მდ. აპსარსა (==ჟოროხსა) და არხავეს შორის არიან ნაჩვენები (იქვე). ზიდრეიტებს მიუბოძდნენ ლაზები, რომელნიც მამასაღამე ჟოროხის ჩრდილოეთით იყვნენ. ლაზების მეზობლები—აპსილები, ამათ შემდეგ აბასკები და აბასკების იქით სანიკები, რომელთა ქვეყანაში სებასტოპოლი იყო (Латыш. I, 222). მდგომარეობა აქ უკვე, შედარებით პლინიუსის ცნობებთან, საკმაოდ შეცვლილია. ეგრისი, როგორც სჩანს, აპსილებს და აბასკებს უჭირავს. საფიქრებელია, რომ ზობის ხეობა, რომელიც პლინიუსის დროს სვანებს ეჭირათ, ეხლა უკვე იმყოფებოდა აპსილების ხელში. აპსილები და აბასკები, როგორც ცნობილია, აფხაზთა ჯგუფის ტომების სახელებია. ცხადია მამასაღამე, რომ როდესაც პლინიუსი აპსილებს ეგრისის ჩრდილოეთით უჩვენებდა, ამავე დროს ამავე ტომის ერთი შტო ცხოვრობდა უფრო სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთითაც. ეს სჩანს კიდევ შემდეგი გარემოებიდან.

საზოგადოდ აფხაზური მოსახლეობის ნაშთი გეოგრაფიულ ნომენკლატურის გარჩევით კოლხიდის სამხრეთ ქვეყნებში ეხლა უკვე დადასტურებულია. ასეთია სახელი ანჩა კლარჯეთში, ჩიბათი, გუბაზოული გურიაში (Н. Марр, Из лингвист. повздки в Абх., ИИАН 1913 г., 308). მდ. ჟოროხის ბერძნულად ხმარებული სახელი "Αφραξ, რომელსაც პირველად სკილაკი ხმარობს მე-3 ს. ქრ. წ., შესაძლებელია დაკავშირებული

რებული იყოს აფხაზების ერთ-ერთ ტომის ქოროზის ხეობაში ბინადრობასთან. ამასთან ერთად აღსანიშნავია, რომ პროკოპი კესარიელი იხსენიებს ათინას იქით და რიზედან ჩრდილ. 3 დღის სავალზე ქალაქ აფსარს, რომელიც წინად იწოდებოდა, მისი სიტყვით, Ἀψαρτος (VIII, 2, 11—12). ეს სახელიც, ცხადია, აფხაზების ტომს უკავშირდება. ასევე, როგორც ცნობილია, აფხაზების სახელთან არის დაკავშირებული მდ. ფაზისის სახელიც. ნ. მარმა უჩვენა, რომ თვით ქუთაისის სახელიც აფხაზური წარმომავლობისაა. სახელდობრ აფხ. ქ'თა ეხლაც ნიშნავს სოფელს (დასახ. შრ., 323). საინტერესოა, რომ ამ აფხაზური სახელის მატარებელი იყო ქუთაისი არჩიანის დროსაც. პროკოპი კესარიელი ამის შესახებ გადმოგვცემს: Κοτίαιον δὲ τότε τὸ φροῦριον ἀνοικνέσθαι τῇ Ὑλ-λῆσαν φωνῇ νῦν μέντοι Κόταϊς αὐτὸ καλοῦσι Δαῖσι τῇ τῆς φωνῆς ἀγ-νοίᾳ τὴν τοῦ βινάματος διαφθερόντες ἀρμονίαν. ταῦτα μὲν Ἀριανὸς ἐν τῷ ἱστορίῳ (VIII, 14, 48). „ამ ციხეს ოდესღაც ბერძნები ქოთიას ეძახდნენ, ეხლა კი ლაზები თავიანთ ენაზე ქოთაის-ს ეძახიან, ბერძნული ენის უცოდინარობის გამო ამხინჯებენ სახელს. ასე ამბობს ამის შესახებ არჩიანი“. ამის მიხედვით ქუთაისი არჩიანის დროს მე-2 საუკ. პირველ ნახევარში ქრ. შემდეგ იწოდებოდა ადგილობრივ ენაზე Κόταϊς. ეს ენა შეიძლება ყოფილიყო აფხ.-სვანურის ძირითად ფენის პროტოტიპი. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ბერძნულში შ-ს აღსანიშნავად უცხო სიტყვების გადაღებისას იხმარებოდა ს, მაშინ ჩვენ მივიღებთ ეხლანდელ სვანურში არსებული შესატყვისის სახელს — ქოთაიში = ქოთეში. ამაზე უფრო ძველი გამოთქმაც ამ სახელისა აქვს მოხსენებული პროკოპი კესარიელს, რომელიც ამ შემთხვევაში იმეორებს სხვა ძველ ბერძენ მწერალთან ცნობას. „ხოლო სხვები ამბობენ, განაგრძობს პროკოპი ზემოდ მოყვანილ ციტატის შემდეგ, რომ იქ იყო ქალაქი, რომელსაც ქვეყნის სახელით ერქვა Κοίταιον. იქიდან წარმოიშვა აიეტი და ამიტომ პოეტები ამ ქალაქს ეძახდნენ Κοιταῖναι, ხოლო კოლხიდის ქვეყანას Κοιταῖνα“ (VIII, 14, 49). აქ უკვე შედარებით კარგად არის შენახული უძველესი ფორმა ამ სახელისა ქთა, რომელიც შესატყვისება ეხლაც აფხაზურში შენახულს ძირს ა-ქთა (საკუთრივ — ქთა), რაც ნიშნავს სოფელს. პროკოპი კესარიელის ცნობიდან ცხადია ამგვარად, რომ არჩიანის დროს ქუთაისი ჯერ კიდევ აფხაზურის შესატყვისის სახელს ატარებდა. ამის და მიხედვით შეიძლება დადასტურებულად ჩაითვალოს, რომ აპსილების ერთს ტომს მართლაც შეეძლო მე-2 ს. ქრ. შ., არჩიანის დროს, რიონის მიმართულებით ეცხოვრა. საფიქრებელია, რომ პლინიუსის მდ. ზობის სვანები და ეს აპსილები ენის მხრივ საკმაოდ ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან, შესაძლებელია ერთი და იმავე ჯგუფის წარმომადგენელი იყვნენ. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ რიონის ხეობა,

დახლოვებით რასაკვირველია, უნდა ყოფილიყო მე-2 საუკუნეში აღმოსავლეთის მიმართულებით სვან-აფხაზ ჯგუფის შესატყვისი ძველ ტომების განმსაზღვრელი მარგებისაგან ანუ მარგალებისაგან.

აღსანიშნავია, რომ ზემოდ აღნიშნული სქემა — კოლხიდის ტერიტორიის ტომობრივ სურათის შესახებ მე-2 საუკ. — პოულობს განვითარებას და დადასტურებასაც კლავდიოს პტოლემეოსის ცნობებში. კოლხიდას პტოლემეოსი სთვლის მდ. კორაქსიდან მდ. ფაზისამდის. კორაქსად აქ კოდორი უნდა იგულისხმებოდეს. „კოლხიდის ზღვის სანაპიროს ნაწილს ცხოვრობენ ლაზები, ხოლო კოლხების ზევით ცხოვრობენ მანრალები და ეკრეკტიკეს ქვეყნის მკვიდრნი“ (Plat. I, 241). ამ ცნობიდან ცხადია, რომ ლაზები იგულისხმებოდნენ ფაზისის სამხრეთით, მაშასადამე, არიანის ცნობის მოშვებებით, ფაზისსა და კორაქსს შუა. მანრალები (Μανραλοι) უნდა იყვნენ მარგალები, რომელნიც კოლხების ზემოდ ცხოვრობდნენ. Ξερηκταική შეიძლება იყო მეგრული გამოთქმის ეგრა-დახა, ანუ ეგრისის მიწა (ქვეყანა). რადგანაც ზღვის სანაპირო ენგურსა და რიონს შუა ქაობების და ტყეების გამო მიუვალა, ამიტომ პტოლემეოსს შეეძლო ეთქვა ეგრისის შესახებ, რომ ეს ქვეყანა კოლხების (მაგ., ფაზისის კოლხების) ზემოდ იმყოფებოდა. პტოლემეოსის ამ ცნობას ის მნიშვნელობა აქვს, რომ ცხად ჰყოფს ეგრისის, როგორც გეოგრაფიულ ტერმინის, ამ დროს საკმაოდ მტკიცედ არსებობას, რადგან არიანის მიხედვით თუ ეთნიურად არა, ყოველს შემთხვევაში პოლიტიკურად ეგრისი მე-2 საუკუნეში აფხაზურ ჯგუფის ტომების ხელში უნდა ყოფილიყო.

ეგრისის მოსახლეობის ლინგვისტურ თვისებების დასახასიათებლად ძალიან საყურადღებოა პტოლემეოსის მიერ მოხსენებულ ქალაქთაგან კოლხიდაში Σιγάνειον. შესაძლებელია ეს ის ქალაქი იყოს, რომელსაც პლინიუსი იხსენიებს მდ. ფაზისის სანაპიროზე (აღბად არა პირდაპირის, არამედ ფარგო გაგებით) და ხველეთს შიგნით Cygnum-ის სახელით (Hist. nat. VI, 11). ეს ქალაქი, როგორც ვნახეთ (გვ. 45), მოხსენებულია ამავე სახელის შესატყვისი ფორმით ანონიმის მიერ დაცულ პაპი ალექსანდრიელის აღწერილობაში. საყურადღებოა, რომ ამავე სახელით ამ ქალაქს იხსენიებს მე-7 საუკუნის მწერალი გიორგი კვარელი, რომელიც ჩამოთვლის ლაზიკის ეპარქიის ეპისკოპოსების კათედრებს: ὁ Φαειδης, ὁ Προβοπαλας, ὁ τῆς Ἀβισσηνῶν, ὁ Περσῶν, ὁ τῆς Σιγανείων (Georg. Cyp., 24). როგორც სჩანს, განსაკუთრებით პაპი ალექსანდრიელის ცნობიდან, სიგანეუმი ყოფილა ფრიად თვალსაჩინო პუნქტი. ამას ამტკიცებს იქ სავისკოპოსო კათედრის არსებობაც. ჩემის აზრით სიგანეუმი (ციგანეუმი) უნდა იყოს იგივე ქართული ციხე-გოჯი და მეგრული ჯიხან-ქვიჯა, ლაზიკის სამეფოს მთავარი პუნქტი. (გვ. 46-47)

აფხაზურად ეხლა ნიშნავს ცუდს (უსლარი, შეად. პ. ქარაია ონ отнш. аѣх. яѣ. н аѣт., 47: ა-ც'გია). სემასიურად აფხაზური ცგია უახლოვდება იმერ.-გურ კილოში არსებულ სიტყვას გონჯი (=ცუდი). გონჯი—ხორც ღარდ ეული (საბა), სემასიოლ. ცვლილებით მაშასადამე მოხუცი, ხოლო აქედან პიპოტეტურად—ძველიც. ციხე-გოჯი პროკოპი კესარიელით არის Ἀρχαῖσιπαις—ძველი ქალაქი. შეიძლება ამიტომ ქართული გოჯის ექვივალენტი—მეგრული ქუჯი, ქვიჯა—მეგრულისავე შესატყვისი ძველს კილოზე ნიშნავდა ძველს და ამის სათანადო სიტყვას სვანურ-აფხაზურის ძირითად ფენის ძველს ენაზე, რომელიც მაშინ კოლხიდის განსაზღვრულ რაიონში გაბატონებული იყო, წარმოადგენდა ბერძნ.-ლათინური ციგან (სიგან). გამოდის ამიტომ, რომ ციხე-გოჯი—მეგრ. ჯიხან ქვიჯა, რომელი გამოთქმით ის ცნობილია მე-10 საუკუნის ტექსტში (ქ. ცხ-ბა, I, 174), არის იგივე ციგანე-უმ (სიგანე-უმ) და ამ უკანასკნელი სახელის მეგრული შესატყვისობის თარგმანი.

ამის დადასტურებასთან ერთად ჩვენ ვღებულობთ საინტერესო დასკვნას, რომ მე-4 საუკ. დასასრულს ციხე-გოჯი ცნობილია (პაპპის მიხედვით) ჯერ კიდევ სვანურ-აფხაზურის შესატყვისი ძველი კილოს სახელით. მაშადამე სალაპარაკო ენად ამ რაიონში ამ დროს ჯერ კიდევ სვანურ-აფხაზურის ძირითად ფენის ენა უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ მე-5—6 საუკ. სიგრძეზე მოხდა ციხე-გოჯის ტერიტორიის თანდათან მეგრულ ენაზე გადასვლა. მე-6 საუკუნეში აგათანასი უკვე იხსენიებს მერმერაის მიერ მე-6 საუკ. ნახევარში გაშენებულ ციხე Ὀνὸργυραις არხეობოლისის მახლობლად. ეს სახელი ონოგურის მეგრული წარმოებისაა თავსართით ო, ხოლო ნოფა ნიშნავს მდინარის შტოს. ამ დროს მაშასადამე ციხე-გოჯის რაიონში უკვე მეგრული ენა იყო გაბატონებული.

მეგრული ენა და ისიც, როგორც ეტყობა უფრო ადრე წარმოშობისა, დასტურდება ამ დროს აგრეთვე ქუთაისის რაიონშიც. ერთი რომ, პროკ. კესარ. აღასტურებს ქუთაისის სახელს ფორმით Κοταῖς და Κοιταταισιον, რომელთაგან პირველი შეიძლება იყოს ქუთაისის სვანური (ქოთეში) და მეგრული გამოთქმაც (ქუთეში) და გარდა ამისა იგივე პროკოპი იხსენიებს ქუთაისთან რიონის მარჯვენა ნაპირას Ὀνχαιμύριον-ს, რაც წარმოებულია მეგრულ სიტყვიდან ონჰაჰემა (ლოცვა, სალოცავი).

მეგრული ენა თანდათან გავრცელებისას ითვისებდა წინად იმავე ტერიტორიაზე არსებულ სვანურ-აფხაზურის ძირითად ფენის შესატყვის ენის ნაშთად ცალკე ტერმინებს და სიტყვებს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა აგათანასის ცნობა იმის შესახებ, რომ რიონის მარჯვენა სანაპიროსკენ მდებარეობდა ადგილი Ὀλλάρια, რასაც ის თითონ ბერძნულად თარგმნის Χυερσιπάλια ე. ი. ქოთნების სავაჭროს. მოსახლეობა ამ ადგილს მისი სიტყვით არ ყოფილა, იყო მხოლოდ ბაზარი, სა-

დაც იყიდებოდა თიხის ქურქლეულობა. აქედან წარმოსდგა მისი სახე-
ლიც. მართლაც სევანურად აუჯდ ეხლაც ნიშნავს თიხას, აუჯდარ—თი-
ხიანს. ეს სახელწოდება ამგვარად სევანურის შესატყვის კილოს ნი-
დაგზეა წარმოშობილი. მაგაა) აღსანიშნავია, რომ ქვემო-იმერულ კი-
ლოში ეხლაც არის დარჩენილი სიტყვა სპეციალური მნიშვნელობით
ოჟალო-მიწა, ე. ი. თიხის მიწა, ამიტომაც შესაძლებელია ვიფიქროთ,
რომ სიტყვა აუჯდარ თიხიანის მნიშვნელობით შესაძლებელია მე-6 საუ-
კუნეში ადგილობრივ არსებულყო, კიდევ რომ ამ დროს ამ ტერიტო-
რიაზე საბოლოოდ მეგრული ენა ყოფილიყო ვაბატონებული.

თვით ლაზების შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ მე-2 საუკ. ქრ. შ.
ისინი, პტოლემეოსის ცნობის მიხედვით; ბინადრობენ, როგორც ენახეთ,
მდ. ფაზისსა და ქოროხს შუა. ეს ტერიტორია იყო, როგორც ეტყო-
ბა; მათი ძირი-ქვეყანა მეოთხე საუკუნეშიც (პაპი ალექსანდრიელი).
სახელი ჯაზი წარმოებულია სევანურის შესატყვის კილოს მიხედვით და
შემოკლებულია სიტყვისაგან ლაზ-ენ. სევანური ჯა=ქართულ სა, ასე
რომ ჯა-ზენ არის ქვეყნის მაჩვენებელი სახელი, რომელიც ნიშნავს
ზენების ანუ ზანების ქვეყანას. (შეად. ქართული სა-ზანო, სოფლის
სახელი ზემო-იმერეთში). სევანები მეგრელებს ეხლაც ეძახიან ზანებს
(ზან). სევანების სახელიც (შონ, სონ) აგრეთვე ამავე წარმოშობის არის.
ზანის ექვივალენტს წარმოადგენს ჯანი, რომლის სახელი შეინარჩუნა
მეგრული ჯგუფის კალოზე მოლაპარაკე ერთმა ტომმა. ამავე ზანის
ჯგუფის ტომი ბინადრობდა ისტორიულ აფხაზეთში აფხაზების მოსვლა-
დის. ამის შესახებ აფხაზეთში აქამდის დარჩენილა გადმოცემა, რომ-
ლის მიხედვით პირველად აფხაზეთი დასახლებული ყოფილა ვითომ
წვრილი ტანის ხალხით, სახელით წანა. ამ ხალხს თხის მეტი არაფერი
ჰყავდა. შემდეგ ქარიშხალმა მოსპო ეს ხალხი (Н. Марр, Из. лингв.
поезд. в Абхаз.). მართლაც წანების ანუ სანების მოსახლეობა ისტორიულ
აფხაზეთში მტკიცდება არსებული მასალებით. ამ ტომს, როგორც
ენახეთ, იხსენიებს პლინიუსი და არრიანიც სანიე-ების სახელით. სება-
სტოპოლი (სოხუმი) მე-1—2 საუკ. მათ ტერიტორიაზე იყო.

ამგვარად ზანების ჯგუფის ტომები შეცვლილ სახელწოდებებით
ფართოდ იყო გაფანტული კოლხიდის ტერიტორიაზე. ამ ჯგუფის ტო-
მების მდგომარეობის გარკვევა ლინგვისტური თვალსაზრისით მომავლის
საქმეა. ამ ჯამად კი კერძოდ ლაზების შესახებ საჭიროა აღინიშნოს,
რომ ამ ტომის სახელისთვის სევანური პრეფიქსის ჯა-ს თანრთვა არ
შეიძლება მოკლებული იყოს მნიშვნელობას. შეიძლება ეს თავსართი
გვიჩვენებდეს ლაზების ლინგვისტურად სევანურ ჯგუფთან დაკავშირებას.
მაშინ ჩვენ მივიღებდით, რომ ლაზები შეიძლება იყვნენ ენის მხრივ
თადაპირველად სევანური ჯგუფის ტომი. მე-6 საუკუნეში, როგორც

სჩანს, ლაზებს მოუბოვებიათ პოლიტიკური ბატონობა კოლხიდის ტერიტორიაზე ვიდრე თითქმის ქოროხის მიდგამადის. ამ დროს კოლხიდის ეს ტერიტორია განიცდიდა ენის მხრივ, როგორც დავიანახე, მეგრელიზაციას. შედეგად ამას მოყვა ლაზების გაბატონებულ წრეების გამეგრელება. ამიტომაც ჩვენ ვღებულობთ უკვე მე-ნ საუკუნეში ლაზიკას, მიუხედავად სვანურის თავსართიან სახელისა, უკვე გამეგრელების და მოწინავე წრეებშიც თითქმის გაქართულების გზაზე შემდგარს.

რომ მე-ნ საუკუნეში ლაზიკის ტერიტორიაზე, სახელდობრ მის აღმოსავლეთ ნაწილში, ქართული კილოს შეჭრის პროცესი წარმოებდა, ამისი ცხადი მაჩვენებელი უნდა იყოს პროკოპი კესარიელის მიერ ქუთაისის სახელის უკვე ქართული ფორმით ხმარება — *Κουταρισον* (გარიანტით *Κοταρις*). ამის მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ პროკოპის დროს თუ თვით ქუთაისში არა, მის ახლოს მაინც უკვე ქართული კილო უნდა ყოფილიყო შემოტანილი, როგორც საგულისხმებელია, იმავე მიმართულებით, რომელ მიმართულებითაც მოვიდნენ მარგ-ები, ე. ი. სამცხიდან. მაგრამ ქართული ენა მე-ნ საუკუნეში რიონის აღმოსავლეთით ახალი შემოსული უნდა ყოფილიყო. ეს სჩანს იქიდან, რომ ფორნავაზის ცხოვრების აღმწერელი მე-ნ საუკ. მეორე ნახევარში, შეიძლება ამ საუკუნის დასასრულს, ვარდციხეს იხსენიებს ჯერ კიდევ სვანურის შესატყვის სახელით — დიშნა (ს. კაკბ., საისტორიო ძიებანი, 130—131).

✓ ყველაფერი ზემოდ თქმულის მიხედვით და კერძოდ კოლხიდის ეთნიურ სურათის განვითარების გათვალისწინებითაც, ცხადად სჩანს, რომ განსაზღვრულ ისტორიულ ტომობრივ ერთეულთა ჩამოყალიბებას როგორც იმერიის, ისე კოლხიდის ტერიტორიაზე წინაუსწრებდა საკმაოდ რთული პროცესი ცალკე ტომების გადაჯგუფებისა, რომლის დროს აუცილებელი იყო ტომების ერთმანეთზე გავლენის მოხდენა თუნდაც ნაწილობრივ აღრევის ან შეჯვარდინების წესით. რთული კომპლექსი ეთნიურ ამ ცვალებადობათა ფაქტებისა ხელს უწყობდა განსაზღვრულ, უფრო მძლავრად დადასტურებულ კილოების და ენების გამარჯვებას ცალკე კუთხეებში და ამით ამზადებდა ნიადაგს მკაფიოდ ჩამოყალიბებულ ტომობრივ ერთეულების შექმნისთვის. ასეთ პირობებში ეყრდნობოდა მტკიცე საფუძველი უკვე წინადაც ჩანასახად მყოფ სოციალურ წყობილების ახალ ნორმების განვითარებას.

განსაკუთრებით, რასაკვირველია, ინტერესს იწვევს საკითხი კერძოდ ქართველი ტომის ჩამოყალიბების შესახებ უპირველეს ყოვლისა ლინგვისტურად. საკითხი დგას მაშასადამე ქართული ენის, როგორც გარკვეულ ეთნიურ თვისებათ გამოშახველი ერთეულის, ჩამოყალიბების შესახებ. საკითხი არის ძალიან რთული და საინტერესო უპირველეს

ყოვლისა ლინგვისტურ ძეგბათა თვალსაზრისით. მაგრამ არა ნაკლებ საყურადღებოა ამ საკითხის დასმა თუნდაც მხოლოდ ისტორიული პერსპექტივის გათვალისწინებით, რადგანაც ლინგვისტურ კვლევის გაღრმავებამდისაც შეიძლება მოსახერხებლად ვახდეს ზოგიერთი დასკვნების ფიქსაცია.

მართლაც, ყურადღების ღირსი უნდა იყოს ის ეტაპები, რომლითაც ქართული ენა, როგორც მკაფიოდ ჩამოყალიბებული ერთეული, იკვლავს გზას უკვე ისტორიულ ხანაში მტკვრის აუზის შუა-წელში. როგორც ვნახეთ, ქართული ენა ნელ-ნელა პოულობდა გამარჯვებას სხვადასხვა, ადგილობრივ მანამდი არსებულ ენებსა და კილოებზე. ცალკე მომენტები ქართული ენის დამკვიდრებისა მცხეთის რაიონში და აგრეთვე მანგლისის, ბოლნისის, ქვეშის ოლქებში ზემოდ აღნიშნული იყო. ეს დამკვიდრება ქართული ენისა და ლინგვისტურად, ასე ვთქვათ, გარდაქმნა ცალკე კუთხეებისა ხდებოდა არც თუ ძლიერ სწრაფად. როგორც ვნახეთ, მანგლისის, ბოლნისის და ქვეშის ოლქებში ქართული ენა ჯერ კიდევ მე-4 საუკუნეში არ იყო მტკიცედ ფეხმოკიდებული და თვით მე-6—7 საუკუნის მიჯნაზე—ქართულ სომხურ ეკლესიურ განხეთქილების დროს, ქართული ენა ბოლნისის და ქვეშის რაიონების ახლოს, სახელდობრ ცურტავის ეპარქიაში, იხმარებოდა პარალელურად რე-ის ჯგუფის კილოებზე განვითარებულ სომხურ ენასთან და ქართული ეკლესიაც ამ ხანაში მხოლოდ ადასტურებდა ამ კუთხეშიდაც ქართული ენის პროგრესიულად სვლის და განმტკიცების პროცესს, როდესაც კირიონ კათალიკოზის დროს მე-7 საუკ. დასაწყისის ცურტავის ეპარქიაში წირვა-ლოცვა მას შემოპქონდა ორ ენაზე—ქართულად და სომხურად, ნაცვლად ღვთისმსახურების წინად მხოლოდ სომხურად არსებობისა.

ქართული ენა ბოლნის-ქვეშის ოლქების ახლო მახლო რაიონებში მე-4—6 საუკ. სიგრძეზე ხდებოდა რე-ის ჯგუფის ერთ ენას, უკვე თავის მხრივ მკაფიოდ ჩამოყალიბებულს. ეს იყო სომხური. პარალელურად ქართული ენის ჩამოყალიბებისა სწარმოებდა რე-ის კილოების ნიადაგზე სომხური ენის ჩამოყალიბებაც არმენიის კერძოდ ჩრდილოეთ ქვეყნებში. ამ გვარად ამ ტერიტორიაზე მე-4—6 საუკუნეში ერთმანეთს ხდებოდა ორი დამოუკიდებელი კულტურული ენა—სომხური და ქართული. პრიორიტეტი დროის მიხედვით ამ ტერიტორიის მიმართ სომხურს ჰქონდა, რომელმაც შესცვალა, თავისი წინამორბედ რე-ის ჯგუფის კილოების სახით, მანამდის აქ არსებული იმავე ზემოდ არა ერთხელ ხსენებულ ხუნძურის (ხუნძახურის) ძველი შესატყვისი ენა. რომ უძველესა ხანაში ამ რაიონებშიც მართლაც ხუნძურის შესატყვისი კილო იყო გაბატონებული, ეს ცხადად სჩანს თუნდაც გეოგრ. ტერმინის ცუფ.

ტაგის განხილვიდან. უზთანესი, როგორც ცნობილია, პირდაპირ ამბობს, რომ ცურტავს მის დროს გაჟენქ ერქვა (ისტორია, § 28 და სხ.). ცურტავი არის მაშასადამე იგივე ქართული გაჩიანი. ეს პუნქტი უზთანესის სიტყვით გაჩიანის წყალზე (გაჯენაგეტ) მდებარეობდა. ცურტავის მდებარეობდა ჯერ კარგად გამოარკვეული არ არის (უკანასკნელ Л. Меликсет-беков, К вопросу о полож. Цуртава), მაგრამ უზთანესი უჩვენებს მის მდებარეობას „ოლქში, რომელსაც ეწოდება ქართველთა ველი, ქართველთა და სომეხთა ქვეყნების საზღვარზე, კავკასიონის ქედის პირდაპირ, დიდებულად ნაშენ და დიდებულ სანახაობას, დიდი ღედაქალაქის ტფილისის ფარგლებში“ (Матем. географ., § 18, გვ. 34). ცურტავი მაშასადამე ტფილისიდან არც თუ დაშორებულ ადგილას იმყოფებოდა. ბროსეს იხსენიებს უშაკოვის მიერ პასკევიჩის ლაშქრობათა შესახებ შედგენილ რუკას, რომელზედაც ვახუშტის არქივანის ახლოს და მდ. ხრამის მარცხენა ნაპირზე ნაჩვენებები ყოფილა სჩინ და ზრფუტ (Deux hist. arm., 296, note). საფიქრებელია, რომ ეს სახელები შემცველი უნდა ყოფილიყო პირველი გაჩიანის და მეორე — ცურტავის სახელისა, რომელთაგან პირველი სომხურ ჩვეულებრივ სახელის ხაჩინ-ის ანალოგიით უნდა იყოს გადმოკეთებული გაჩიანიდან. საყურადღებოა, რომ ვახუშტიც აქვე, არქივანთან მაშავერის შესართავში უჩვენებს გაჩიანს. შესაძლებელია, ამიტომ ვიფიქროთ, რომ მაშავერი უნდა იყოს უზთანესის გაჯენაგეტ და გაჩიანის მდებარეობაც ამის მიხედვით უნდა გამოარკვეულად ჩაითვალოს მაშავერის შესართავთან ხრამის მარჯვენა ნაპირას, ეხლანდელ ქოშა-ქილისას რაიონში და მის დასავლეთით.

ცურტავის და გაჩიანის სახელების შედარებიდან სჩანს შემდეგი. ცურტ-ავ არის დაბოლოების ავ გამოკლებით ძირის ცურტ შემცველი, რაც სომხურად ნიშნავს ცივს. ხუნძურში კოჩან ეხლაც ცივს აღნიშნავს (Услар, Аварский яз., лексиკონი), საიდანაც ცხადად სჩანს, რომ ძველი ქართული გაჩიანი ხუნძურის შესატყვის კილოზე მარაულაც ცივის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. სახელი გაჩიანი შემდეგ პირდაპირი თარგმანით გადაუღია ერთ-ერთ რე ის ჯგუფის ტომს, აქედან სახელი ცურტ-ავ-ი, წარმოებული ისევე, როგორც თელ-ავ-ი, ზან-ავ-ი, მან-ავ-ი, პარტ-ავ-ი (ბარდა). აღსანიშნავია, რომ სიტყვა ცურტ (ცივი) ირანული წარმოშობისაა და თუ ამასთანავე მხედველობაში მივიღებთ დაბოლოვება ავ-ის თავისებურებას, მაშინ ცხადი უნდა იყოს, რომ ამ სახელის წარმოშობა გაჩიანის თარგმანიდან უნდა ეკუთვნოდეს სომხურ ენის ამ რაიონებში საბოლოოდ ჩამოყალიბების წინაპირობებიდან. ის გარემოება, რომ ქართულმა ენამ შეინარჩუნა გაჩიანის უძველესი სახელი და არა ამ პუნქტის სომხური ფორმაციის წოდებულება, უნდა გვიჩვენებდეს, რომ ქართულ ენას ამ რაიონის ხუნძურის შესატყვის ძველ კილოსთან უძველესი

ხანაშივე ჰქონდა შეხვედრა დამოუკიდებელი სომხურ და მის ამ შემთხვევაში წინამორბედ რე-ის ჯგუფის ენისაგან. საყურადღებოა ამასთანავე, რომ „მამ. და ნათ. ც-ბის“ ავტორს დაცული აქვს გაჩინის კიდევ უფრო ძველი ან პარალელური სახელის თარგმანიც: ... „ქალაქი გაჩინი, რომელსა მაშინ (ე. ი. ავტორის გაგებით ეთნარქების დროს) ერქვა სანადირო ქალაქი“.

ეს პატარა ექსკურსი არის ერთხელ კიდევ მაჩვენებელი კილოების გადაჯგუფების იმ რთულ პროცესისა, რომლის შედეგი იყო ქართული ენის ახალს ტერიტორიალურ პირობებში გავრცელება და ჩამოყალიბება. კერძოდ ხუნძურის შესატყვის ძველი კილოების წინამორბედობა ქართველთა ისტორიულ მიწაწყალზე ცხადად მტკიცდება, სივათა შორის თვით მდ. მტკვარის სახელით. როგორც ნ. მარბა უჩვენა (Неч. источ. ист. кавк. мира, ИАН. 1917 г., 330), მდ. მტკვარის სახელი უნდა წარმომდგარიყო ხუნძურში (ავარულში) ეხლაც შენახულ სიტყვიდან *ჩორ*, რაც ნიშნავს მდინარეს. აქედან ცხადია წარმომდგარა ჰაიური *ჩორ* ძველი ბერძნების *Κόρις*, რომლის შესახებ სტრაბონი ამბობს, წინადაც მდინარეს *Κόρις* ერქვაო (Geogr. XI, 3). უკანასკნელი სახელი წარმოადგენს ხუნძურის *ჩორ* სრულ შესატყისობას. ქართული მტკვარი აღბად წარმოადგენს ორი სიტყვის — ქართული მდინარეს (ამის შეკვეცით მდ||მტ) და ხუნძურის შესატყვის *ჩორ*-ის შეერთებით შედგენილ სიტყვას: მტ+კვარი. ხსენებულ თვისს შრომაში აკად. ნ. მარბი უჩვენებდა ხუნძურის შესატყვის ძველ კულტურულ ნალექის ქართულში წარმოჩენის ცალკე მაგალითებსაც, რის მიხედვით ეკვს გარეშე ხდება ხუნძურის შესატყვის რომელიღაც ძველი ენის გავლენის დადასტურება ქართული ლექსიკის ჩამოყალიბებაში და არა მარტო ლექსიკაში, არამედ ცალკე მორფოლოგიურ ფაქტებშიდაც (ნ. მარბის დასახელ. შრომა). უკვე ცნობილ ფაქტებს შეიძლება მივმატოვო კიდევ ერთი ახალი ფაქტი, რომელიც ზემოდ ჩვენ მიერ ნაჩვენებ მტკვარის სახელის გარჩევის მსგავსად დასატურებს ქართ. ლექსიკაში ძველი შეჯვარედინების პროცესს. ეს სიტყვა არის ცხენი, რომელიც წარმოებული უნდა იყოს ჰაიურში დაცულ სიტყვის *ძე* (ცხენი) და ხუნძურში ეხლაც დაცულ სიტყვის *ხანა* (ცხენი) ძველ შესატყვისის ერთად შეერთებით (ც+ხენი). საყურადღებოა, რომ სიტყვა ძე იხმარებოდა მე-5 საუკუნეში ერთ ქართულ კილოში, საგულისხმებელია მესხურში, ვირის მნიშვნელობით (ს. კაკაბ., საისტ. ძიებანი, 33). შესაძლებელია ამის მიხედვით, რომ უძველეს ქართულ კილოებში ამის შესატყვისი ძირის სიტყვა არსებობდა ცხენის მნიშვნელობითაც. აღსანიშნავია, რომ მეგრულ ქანურშიდაც ცხენის აღსანიშნავად ასევე არსებობს სიტყვა ცხენი. ნიშნავს ეს თუ არა იმას, რომ ხუნძურის შესატყვის კილოების ზედგავლენას ქართულგნობის

კილოები განიცდიდნენ ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ისინი ტერიტორია-
ლორად და უფრო თავისი თვისებების მხრივ ძლიერ ახლოს იდგნენ
ერთმანეთთან? ასეთი საკითხების გარკვევა უკვე სპეციალურ ლინგვის-
ტურ ძიებათა საგნად უნდა ჩაითვალოს და მომავალში ალბად მათი
გარდაწყვეტაც შესაძლებელი იქნება.

უკვე თვით ფაქტიდან—თავდაპირველადვე ქართული ენის წინ-
სვლის დადასტურებისაგან აღმოსავლეთის მიმართულებით, მცხეთა-პოლ-
ნისის ხაზისკენ—ცხადად ჩანს, თუ სად უნდა იყოს საგულისხმებელი ის
ტერიტორია, რომელზედაც ქართულმა ენამ ჰპოვა, თუმცა არა საბო-
ლოო, მაგრამ მაინც საკმაოდ მკაფიო ჩამოყალიბება. ეს ტერიტორია
უნდა იყოს თავდაპირველი ქართლი, სტრაბონის სფაქენე, რომლის მო-
ცულობის შესახებ ზემოდ უკვე იყო ნათქვამი. იმავე სფაქენეს ტერი-
ტორია, ნაწილობრივ მაინც,—სამცხის ფარგლებში, წარმოადგენდა, რო-
გორც ვნახეთ, მარგალების თანდათან ჩრდილოეთისკენ გადაჯგუფების
ერთ-ერთ საფეხურს. ამის შემდეგ უკვე ცხადი უნდა იყოს, თუ სად
შესაძლებელია ნაგულისხმევ იქმნას ქართული ენის მისი განვითარე-
ბის პირველ ფორმაციაშივე ნასკვნავი მეგრულ ჯგუფის კილოსთან.
რომ ასეთს ნასკვნავს სწორედ სამცხის ტერიტორიაზე ან მის ახლოს
უნდა აღვილი ჰქონებოდა, ეს უნდა სჩანდეს იქიდან, რომ მესხური
კილოთი გაპოხიერებული უძველესი ქართული კილო სამცხეში მორფო-
ლოგიურად ახლოს ეთვისეა მეგრულს. ამ თვალსაზრისით საყურად-
ღებოა სახარების სომხურიდან ნათარგმნი მე-ნ საუკუნის ტექსტი, აღი-
შის ხელნაწერში დაცული (აღიშ. სახარება), რომლის ენა, როგორც
ნაჩვენები არის (ს. კაკაბაძე, საისტორ. ძიებანი), შეიცავს ზლომად
ეგრ. წოდ. სვანიზმებს, მესხურ ტერიტორიისთან და უძველეს მესხურ
კილოსთან დაკავშირებულს. ხსენებული ტექსტი იმავე დროს წარმოგ-
ვიდგენს მრავლობითი რიცხვის მეორე დაბოლოების (ებ) თუ ჩვეულებ-
რივ არა, ყოველს შემთხვევაში საკმაოდ ხშირ ხმარების მავალითებს. ეს
გარემოება კი, მეგრულისთვის მრ. რიცხვის ჩვეულებრივ დაბოლოების ქვე
გათვალისწინებით, ცხად ყოფს, რომ ქართული ენა სამცხის ტერიტო-
რიაზე უძველეს ხანაში საკმაოდ ახლოს ეთვისებოდა, მორფოლოგიურ
მომენტების თვალსაზრისითაც, მეგრული ჯგუფის კილოებს. მეგრული
(მარგალური) ენა, როგორც ვნახეთ, სამცხიდან გადასულად სჩანს ყვი-
რილის ხეობაში და მის რაიონებში, საიდანაც მან გავრცელება იწყო-
დასავლეთისკენ. მარგალურ ენას უკან მიყვა იმავე გზით მესხურ ტე-
რიტორიაზე განვითარებული კილო ქართული ენისა, რომელი კილოც,
თითქმის მხოლოდ იმავე მრავლ. რიც. დაბოლოებით ეპწარმოადგენილი,
საუკუნეთა სიგრძეზე განვითარების შემდეგ ჩამოყალიბდა თანამედროვე
იმერულ კილოდ.

ეს საკითხი, ფრიად რთული, შეიძლება აქ დასმული ყოფილიყო მხოლოდ საერთო მოხაზულობით, დეტალური მისი განხილვა და გარკვევა კი მომავლის საქმეა ქართული ფილოლოგიის ახალ მოპოვებათა შემდეგ.

ზემოლ მოხსენებულის მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია დაახლოვებით ვივარაუდოთ, რომ ქართული ენის განვითარების ერთ-ერთი პირველი საფეხურთაგანი, მისი ცალკე ტომების განმავითარებელ ენად ქცევის პროცესის დროს, უნდა სტრაბონის მოძღვრებას ტერიტორიაზე იყოს სამეზარაი, არტან-სამცხე-შავშეთ-კლარჯეთის რაიონებში. ქართული ენის გავრცელება, ზემოლ თქმულის მიხედვით, სწარმოებდა აღმოსავლეთისკენ, და უფრო გვიან ჩადილოვითაჲც მარგვისის მიმართულებით, ყვირილას ხეობისკენ.

ქართული ენის ტერიტორიალურად გადაშლა იყო მხოლოდ ერთი მხარეთაგანი ქართველი ხალხის კულტურულად და სახელმწიფოებრივად ჩამოყალიბების პროცესისა. როგორც ენის ჩამოყალიბების ამ პროცესის გასაგებად, ისე საერთოდ ძველი ქართლის კულტურულ კომპლექსის შესამცნებლად, მნიშვნელობა აქვს იბერია-ქართლის უძველეს წყობილების ნორმების გათვალისწინებას. ჩვენც ამ საკითხზე გადავიდეთ.

IV.

ძველი ქართლის წყობილება.

ძველი ქართლის წყობილების და მისი ნორმების თანდათან განვითარების შესასწავლად საჭიროა უპირველეს ყოვლისა გამოანახულ იქმნას მთავარი გამოსავალი წერტილები, რომლის მიხედვით შესაძლებელი იქნება ქართლის სახელმწიფოებრივ და სოციალურ ცხოვრების ფაქტების დადასტურება ცალკე ეპოქებში და შემდეგ მაათი გენეტიურად დაკავშირება. ასეთ გამოსავალ წერტილებად შეიძლება ჩაითვალოს უძველეს დროისთვის სტრაბონის მიერ მოცემული ცნობილი აწერილობა იბერიის სოციალურ ვითარებისა და შემდეგ დროებისთვის ზემოლ გარჩეული მე-4 საუკუნის გეოგრაფიული აღწერა იბერიისა დაკავშირებით მე-6 საუკ. დასაწყისის ქართულ იერარქიის ცნობებთან. უკანასკნელ ფაქტებს, ე. ი. იბერიის გეოგრაფიულ აღწერილობას და ქართულ იერარქიის შესახებ ცნობებს, აქვს თავისი და საკმაოდ თვალსაჩინო მნიშვნელობა ქართლის ოლქობრივ დანაწილების წარმოშობის შესასწავლად საგვარო წყობილების ნორმების ნიადაგზე.

სტრაბონი, როგორც ცნობილია, იბერიის სოციალურ წყობილების შესახებ გადმოგვცემს, რომ „ოთხი წარმოშობის (γέννη) ადამიანები ცხოვრობენ (ამ) ქვეყანაში. ერთი და პირველი (წარმოშობა არის ის) რომლიდან დასვამენ მეფეებს. (ნეფე არის) ყველაზე ახლობელი ნათე-

საობით და ყველაზე უზუცესი (იგულისხმება: გარდაცვლილ მეფისა). მეორე (პირი) მოსამართლეობს და მხედართმთავრობს. მეორე (წარმოშობის ადამიანები არიან) ქურუმები, რომელნიც განაგებენ აგრეთვე სადავო საქმეებს მეზობლებთან. მესამე (წარმოშობისა)—მეომარნი და მიწის დამამუშავებელნი. მეოთხე — ხალხისანი, რომელნიც სამეფო მონები არიან და ემსახურებიან (სამეფო სახლს ყველაფრით, რაც საჭიროა) ცხოვრებისთვის. ქონება მათ აქვთ საერთო,—გვარეულობათა მიხედვით. უფროსობს და განაგებს თითო (გვარეულობას) უზუცესი. ასეთნი არიან იბერნი და მათი ქვეყანა“ (Geogr. XI, 3. შვად. Латыш. I, 140. ლატიშევის თარგმანი აქ ოდნავ შესწორებულია).

სტრაბონის ამ ძვირფას ცნობის გასარკვევად და გენეტიურად მისი ასახსნელად საჭიროა გავითვალისწინოთ ამ აღწერილობის ზოგიერთი მომენტები შემდეგდროინდელ ფაქტებთან დაკავშირებით. ამ თვალსაზრისით საღურადღებო უნდა იყოს მოსე ხორენელის ერთი ცნობა, რომელიც მას, მისივე სიტყვით, მარ-აბას კატინას წიგნიდან აქვს ამოღებული. „ვალარშაკმა (სომხეთის მეფემ) მოაწყო ოთხი გუნდი სამეფო კარის მცველებად. (ეს გუნდები) შედგენილი იყო ჰაიკიან ძველი მეფეთა გვარეულობის შთამომავალთ, ათასჯერ ფიცს (პირთაგან), რომელნიც სასახლის მკვიდრად იწოდებოდნენ. მათ სხედასხვა დროს მიღებული ჰქონდათ თავისი მამაპაპათაგან სამკვიდროდ სოფლები და მამულები. შემდეგ, როგორც მე გამიგონია, სპარსთა ბატონობის დროს შედგენილ იქმნა გუნდები სხვა შთამომავლობის პირთაგან, რომელ (გუნდებს) ეწოდა (აგრეთვე) სასახლის (გუნდები). არ ვიცი, (იმიტომ მოხდა ეს, რომ) წინანდელი თაობა ამოესწყდა, თუ ის ამოწყვეტილ იქმნა რაიმე ადგილების დროს და მის მაგივრად შედგენილ იქმნა გუნდები სხვათაგან სამეფო (გუნდების) სახელის დართვით. მაგრამ პირველნი წარმოსდგებოდნენ პირველ მეფეთა გვარეულობისაგან, როგორც ეს ეხლაც არის ქართველების ქვეყანაში, სადაც ისინი სეფეწულებად იწოდებიან“ (ისტორია, II, 6. ტფილისის გამ. გვ. 111—112). თუმცა აქ მოხსენებულს მარ-აბას კატინას წიგნს უარყოფითი კრიტიკა ფიქციად აღიარებს, ხოლო გ. ხალათიანიც ამ წყაროს სხვა სახელით უკავშირებდა მე-7—8 საუკუნეს, მაგრამ არსებითად ეს წყარო მართლაც ძველი უნდა იყოს, კერძოდ ქართველ სეფეწულების ამ გვარად მოხსენება მე-7—8 საუკუნე და თვით მე-6 საუკუნეშიც შეუძლებელი იქნებოდა. მე-6 საუკუნეზე უწინარეს მამასადამე და შეიძლება მე-3 საუკუნე, მარ-აბას კატინას დროს, სეფეწულებს მათ მამაპაპათაგან ჰქონდათ სამკვიდროდ სოფლები და მამულები და ვარდა ამისა მათგან სდგებოდა სასახლის გუნდები.

აქ ზედმეტად არ იქნება ფიქსაცია ვუყოთ ზოგიერთ ძველ ქართულ ტერმინებს. მეფე უძველეს ხანაში პარალელურად იწოდებოდა მეუფე-

დაც. სომხურიდან გადათარგმნილ სახარების ტექსტში, მაშასადამე არა უგვიანეს მე-5 საუკ. პირველი მეოთხედისა, ყველგან მეფის მაგივრად იხმარება მეუფე, გარდა სამი, ალბად შემდეგ დამწერლობის ნიადაგზე წარმომდგარ მაგალითისა (ადიშ. სახ. მათე 14₉, მარკ. 13₉, ლუკ. 21₁₂). სახარების მეორე რედაქტ. ტექსტი კი (მე-6 ს. პირვ. ნახ.) ზოგ შემთხვევაში ხმარობს უკვე სიტყვას მეფე (მაგ., მათ. 10₁₈, 14₉, 17₂₅, მარკ. 6₂₂ 13₉), თუმცა უფრო მეტ შემთხვევაში აქაც დაცულია სიტყვა მეუფე. საყურადღებოა, რომ შუშანიკის ც-ბა, რომელიც 472—482 წლებში უნდა იყოს დაწერილი (ს. კაკაბ., საისტ. ძიებ., 122), იხსენიებს მხოლოდ სიტყვას მეფეს კერძოდ სპარსეთის ხელმწიფის აღსანიშნავად (შუშ. ც-ბა, სერგი გორგ. რედაქტ., 1). ამის მიხედვით შეიძლება მიღებულ იქნას, რომ მეუფე შედარებით მეფესთან უფრო ძველი ხმარების ტერმინი უნდა იყოს და თვით მე-5 საუკ. დასაწყისშიდაც ლიტერატურული წრეები მართა ამ სიტყვას ხმარობდნენ სათანადო მნიშვნელობით. ამიტომ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ მე-5 საუკუნეზე უფრო ადრეც ქართველ ხელმწიფის წოდებულება მეუფე იქნებოდა.

მეორე ტერმინი, რომელიც აქ გარკვევას თხოულობს, არის გუნდი. ამ სიტყვით (*გუნდი*) უწოდებს მოსე ხორენელი ვალარშაკის მეფის მიერ შედგენილ სასახლის რაზმებს. გუნდი აქ აღნიშნავს ჯარს, რომელი სიტყვაც სახარების ქართულ პირველ თარგმანში (სომხურიდან) გადათარგმნილია როგორც ნათესავი (მათე 27₂₇). ბერძნულ დედანში ამ ადგილას არის *οι στραῖται* (მეომარნი). ამიტომ სიტყვა გუნდი ზემოდ მოყვანილ ადგილას უნდა გაგებულ იქნას ძველი სომხურშიდაც ჩვეულებრივი ტენიკური მნიშვნელობით, ე. ი. როგორც მეომართა რაზმი.

სეფეწულთა შემდეგდროინდელ სოციალურ ვითარების გასარკვევად მნიშვნელობა აქვს შუშანიკის ცხ-ბის ერთს ადგილს, სადაც ვკითხულობთ: „მსგავსად მისვე (ეპისკოპოსთა სამოელ და იოვანესი) სახისა აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ (ს. გორგ. გამ., 20). საინტერესოა, რომ აქ მცნება „ზეპური დედა“ დაკავშირებულია დიდ-აზნაურების მცნებასთან. ზეპური სუფიქსით ურ—შვილი ზემოდ მოხსენებულის სეფეწულის მონათესავე და თანაბარი ტერმინია, მხოლოდ მანდილოსნების აღსანიშნავად. შესაძლებელია ამის შემდეგ უფრო გასაგები გახდეს ევსტათე მცხეთელის ც-ბის ცნობილი ადგილი: „რა ეამსა აღმკერდებოდა მარზპანი იგი, აღდგეს მთავარი ქართლისანი და სამოელ ქართლისა კათალიკოზი, გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი, არშუშა ქართლისა პიტაშვი და სხვანი სეფეწულნი და მარზპანსა რქუეს“ (საქ. სამ., 315). ევსტათე მცხეთელის ც-ბა დაწერის დროის მიხედვით შუშანიკის ც-ბას თუმცა დაშორებულია, მაგრამ არც ისე თვალსაჩინოდ, რომ ორივე ამ

ნაწარმოებიდან მოყვანილ ციტატებს შორის პარალელის გაყვანა საკმაოდ მტკიცე დასკვნებს არ იძლეოდეს. შუშ. ც-ბაში მოხსენებული არიან „აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი“, ევსტათეს ც-ბაში კიდევ „მთავარნი ქართლისანი“, რომელნიც არიან „გრიგოლ ქართლისა მამისახლისი, არშუშა ქართლისა პიტაშხი და სხუანი სეფეწულნი“. „აზნაურნი დიდ-დიდნი“ ამგვარად ეშვსატყვისებიან ქართლის მთავართ, რომელნიც არიან სეფეწულნი. მათი მანდილოსნები არიან „ზეპურნი დედანი“, მთავარნი არიან კიდევ იგივე მე-7—8 საუკუნის წაჩხიკუღნი. მათიანეში ლეონტი მროველის მიერ შეტანილ თხრობაში ერის მონათვლის შესახებ ვკითხულობთ: „ეპისკოპოზმან შემზადა აღგილი ერთი მიწურვილთა კიდისკარსა მოგუთისასა... და მუნ ნათელსცემდა წარჩინებულთა ერთა ერთასა და ეწოდა აღგილსა მას მთავართა სანათლაი“ (მარ. ვარ. 97, შეად. შატბ. და ქელ. ვარ. ნინოს ც-ბისა Опис. II, 786). წარჩინებულს, როგორც ტერმინს, ხმარობს მეფეთა ცხოვრების დამწერიც, მაშასადამე მე-7 საუკ. ავტორი: „ქართველნი წარჩინებულთგან ვიდრე გლახადმდე“ (ქ. ცხ. I, 39, კიდევ 36 და სხ.).

ფრიად საინტერესოა გარკვეულ იქმნას ტერმინის მთავარის ევოლუცია რეტროსპექტიული გზით წინაღობინდელ მასალების მოშველებით. სახარების პირველ ქართულ თარგმანის ვერსიაში (სომხურიდან) მთავარი იხმარება საკმაოდ გარკვეული მნიშვნელობით. მარკ. 6, 1 აღმშ. „და იყო დღე მარჯვემ ოდეს ჰეროდეს (sis) შობისა თვისასა ტაძრობას ჰყოფდა მდიდართა თანა გალილეასათა“. შესატყვის აღვილას სომხურ ტექსტში ვკითხულობთ: *იერძამ ერძერა თაკერ ჩერძიქა კაღორ ბნერეთ ჩერიე ჯაქარარაე ჩერიე ხ ჯაყარაყესათე ხ მხბამხბაე ჟოქიქესათე*. ამ გვარად სომხური ჯაქარარ გლათარგმნილია ქართულად მე-5 საუკ. პირველ მეოთხედში როგორც მდიდარი, ჯაყარაყესა—ათასისთავი და მხბამხბ—მთავარი. ბერძნულ ტექსტში ამ აღვილას ვკითხულობთ: ...τοῖς μεγιστάσις αὐτοῦ καὶ τοῖς χιλιάρχοις καὶ τοῖς πρῶτοις τῆς Παλίσαιας. ამგვარად მდიდარი, სომხ. ნახარარი უდრის ბერძნულს მეγιστᾶνες და მთავარი, სომხ. მხბამხბ—პრῶτοι-ს. ამის მიხედვით შეიძლება დიო კასიუსის ცნობა, რომ იმპერატორი აღრიანე ἔყμασθαι αὐτοῦ τε καὶ τοῦ υἱῆος τῶν τε ἄλλων πρῶτων Ἰβήρων ἐν ἐπλοις εἶδεν (Латыш. I, 622), გადაითარგმნოს შემდეგნაირად—*ეყუარებდა ვარჯიშობას მის (იბერიის მეფის ფარსმანისს) და იბერთა სხვა მთავართა შვილებისს*“. საყურადღებოა, რომ დიო კასიუსი ფარსმან მეფესაც თითქმის მთავართა რიცხვში თვლის, რაც უნდა ნიშნავდეს მეფის და მის მთავართა ერთგვარ წარმომავლობას. მართლაც, თუმცა ნავიანევა (მე-6 საუკ., ევსტათის ც-ბა), მაგრამ მაინც დადასტურებულად სჩანს მთავრის და სეფეწულის იგივეობა.

ჩინებულთა* (ამავე მნიშვნელობით იქვე 22_{4,8}). ჩინებული აქ უღრის სომხურ ტექსტის *ჩრახჩრახ*—მოწვეული. სიტყვა ჩინებული დატოვებული იქნა მე-6 საუკუნეშიდაც სახარების ქართული ტექსტის ბერძნულთან შეთანხმების დროს (ჯრუჭ., პარხ. სახ.). წარჩინებული, მშასა-დამე, ნიშნავს უკვე—გამორჩეულს და, როგორც ტენიკური ტერმინი, ის ჩნდება შედარებით გვიან, ისენიება ყოველს შემთხვევაში მხოლოდ მე-7 საუკუნის ტექსტში („მეფეთა ცხოვრება“). ამიტომაც ამ ტერმინისთვის სპეციფიკური მნიშვნელობის მიცემა შეიძლება მე-6—7 საუკ. მიეწეროს. როგორც ნახაზი, ისე ქართულ ნიადაგზე ანალოგიურად, სემასიური თვალსაზრისით, წარმომდგარი სიტყვა წარჩინებული შეიძლება ყოფილიყო თავდაპირველად აღმინისტრაციულ ხასიათის ტერმინი, მაგრამ პარალელურად გვაროვნობითი წყობილების ტერმინებთან ხმარებული. ტერმინების ასეთი პარალელურად ხმარების ნიმუშს უნდა წარმოადგენდეს მე-6 საუკუნეში ნახაზ-ის ქართულად მთაწადა თარგმნა. მართლაც, მე-6 საუკუნეში ქართლში თანდათან ფეხს იკიდებდა წყობილების ფეოდალიზაციის დაწყების პროცესი. ეს იყო, ასე ვთქვათ, პირველი საფეხურები ფეოდალურ წყობილების მომზადების ხანისა და ამ გარემოებამ პოვა თავისი გამოხატულება ქართლის მართველობის აღმინისტრაციულ სფეროში თვით მე-6 საუკუნეში. ჯუანშერი მოგვითხრობს, რომ ორმუხდ მეფის დროს (579—590 წ.) „უწყო (ორმუხდმა) ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა, აღუთქუა კეთილი დიდი, დაუწერა ერისთავთა მამულები შეილითი შეილამდე და ესრეთ წარიბირნა ლიქნითა და განდგეს ერისთავნი თჳს თჳსად, ხარკსა მისცემდეს“... (მარ. ვარ. 189). „იყუნეს ერისთავნი იგი თჳს თჳსსა საერისთავოსა შეუცვალეზელად“ (იქვე, 190). ამგვარად მე-6 საუკუნეში მზადდებოდა ნიადაგი აღმინისტრაციულ ფუნქციების გარდაქმნისათვის და ამ პროცესს, რასაკვირველია, კვალი უნდა დაემჩნია ტერმინოლოგიის ერთგვარ არევაზედაც. ასე იყო ქართლში, მაგრამ სომხეთშიდაც ამ დროს (მე-6 საუკ.) აღმინისტრაციული წარმოების ტერმინი ნახაზი უკვე კარგახანია განმტკიცებული იყო როგორც პარალელური და იმავე დროს შემთავსებელი მცნება სავაროენო წყობილების ტერმინის ტერ-ისა და ამიტომ ნახაზის ქართულად მთაწადა გადათარგმნა მე-6 საუკუნისთვის ამის შემდეგ საკმაოდ ცხადი ხდება.

ზემოთ მოყვანილ ციტატაში ფრიად საყურადღებოა აგრეთვე ბერძნულთან შეთანხმებულ სახარების ქართულ ტექსტში (მე-6 საუკ. პირვ. ნახ.) *πρωτε*-ის გადათარგმნა აზნაურად. მე-6 საუკუნეში აზნაური იხმარება გარკვეული მნიშვნელობით, მაგ., I კორ. 1₂₆, სამოციქულოს ერთ-ერთ უძველეს ვერსიის ხელნაწერის (წ. კ. საზ. მუზ. № 1145) მიხედვით: „აწ იხილეთ და ჩინებულებამა ეგე თქუენი ძჳნო. არა მრ-

ვალ ბრძენ არიან კორციელოდ... არა მრავალნი აზნაურ არიან“. ზი-
ნებულება აქ უდრის მოწვევას (სომხ. *კიჯიძე*), ხოლო აზნაური კ-
თილშობილს (სომხ. ტექსტში *აჟნოლკან*, ბერძნ. *αζνους*). ესევე
მნიშვნელობა დაპირდაპირებულია იქვე I კორ. 1₃₈: „და უაზნონი იგ-
სოფლისანი და შეურაცხნი“. უაზნო აქ უდრის სომხურს *ანათიმ*—
უტომო და ბერძნულს *ἀγενής* (აგრეთვე უტომო). სიტყვა აზნაური
იმავე დროს ნიშნავს თავისუფალსაც, როგორც ეს სჩანს შემდეგ
მაგალითებიდან. I კორ. 7₂₂: „რ უფლისა მიერ რლი ირინა მონაჲ,
უფლისა მიერ განთავისუფლებულ არს, ევრეცა აზნაური რლი ირინა
მონაჲ არს ქრისტესი“. სომხ.: *მქ ირ 'ի მქე კიჯეხეაქ է ჰაიდაქ*
აჟაათ მხანს է. ზიქაქჲს ლ ირ აჟაათს კიჯეხეაქ է ჰაიდაქ *წერსათ-*
ჲს է. ბერძნულშიდაც ვკითხულობთ... *ἀπελευθερώθη* *Κυρίου* *ἐστί*.
ἐλευθερὸς *ἔ* *ἐλευθερώθη*... ცხადია, აზნაური აქ პირდაპირ თავისუფალს
ნიშნავს. კიდევ ერთი მაგალითი იმავე I კორ. 7₃₉—„თავისუფალ არს“,
აჟაათ է, *ἐλευθερὸς*; I კორ. 9₁—„აზნაურ რაჲ მე ვარ *იქ* *აჟააქ*“
აჟაათ ხმ, *ὁὗτος* *ἐ* *ἐλευθερὸς*. I კორ. 9₁₉: „თავისუფალ ვიყავ ყო-
ველთაგან და ყოველთა თავი ჩემი დაუშონე რათა უმრავლესნი შევი-
ძინენ“. აქ „თავისუფალი“ (*აჟაათ*, *ἐλευθερὸς*) დაპირდაპირებულია და-
მონებასთან (*ἡ* *θραύσις* *ἐκείνης*, *ἐμὰς* *ἐν* *ἐμοὺς* *ἐν* *ἐμοὺς*).

ამის შემდეგ განმარტებულად არ რჩება მე-5 საუკუნეშივე შუშ-
ცების ტექსტის ერთი ზემოდ უკვე მოხსენებული ადგილი—„აზნაურნი
და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“. აზნაური აქ ცხადია ნიშნავს თა-
ვისუფალს, მაგრამ იმავე დროს გვარიანს (კეთილშობილს). უკანასკნე-
ლი მნიშვნელობა ამ სიტყვისა (აზნაური—გვარიანი) არის ექვს გარ-
შე უფრო ძველი და პირვანდელიც, მას კავშირი აქვს გვაროვნობით
წყობილების ნორმებთან. უაზნო, როგორც დაპირდაპირებული აზნაურ-
თან, უნდა აღნიშნავდეს, თავისუფლებას მოკლებულს, დამონებულ
მდგომარეობის პირს, ანუ მონას. ეს უკანასკნელი სიტყვა, მე-5 საუკ-
სახარების ტექსტის მიხედვით, გარკვევით უდრის სომხურს *θραύσις* და
ბერძნულს *ἐμὰς*.

აზნაური, უაზნო, ცხადია, წარმოებულია სიტყვისაგან აზნ, რომელიც
შენახული იყო ლიტერატურულ ძველ სომხურში გვარის, ტომის მნი-
შვნელობით და როგორც, როგორც ზემოდ მოხსენებულ სიტყვების
წარმოებათაგან საგულისხმებელია (აზნა-ური, უ-აზნ-ო), დაცული ყო-
ფილა უძველეს ქართულშიდაც, თუმცა მე-5 საუკუნიდან ჩამოყალი-
ბებულ ლიტერატურულ ქართულში ის დამოუკიდებლად უკვე არ სჩანს.
ეს სიტყვა, ისე როგორც მონა, არის ძველი ირანულ წარმოშობისა.
ძველ სპარსეთში სპარსელები და მიდიელები გაყოფილი იყვნენ პირველნი
10 ზანა-დ (გვარეულობად), მეორენი 6 ზანად. ზანა უდრიდა ბერძნულს

რწმუნე. ამ ხანათა (რწმუნე) შორის „პასარგადები არიან საუკეთესოები და ამათი შტო (ჭარტრია—ფრერე) არიან ახემენიდები“ (ჰეროდოტე, I, 125). დარიუსის წარწერებში კი ახემენიდები იხსენიებიან სიტყვით tauma. მაშასადამე, როგორც აღნიშნა ნ. აღონცმა (Арм. в эпоху Юстин., 376), tauma არის იგივე ბერძნული ფრერე. ზანა არის იგივე ძველი ქართული და სომხური აზნ, tauma კიდეც—სომხური თაიამ და ქართული ტამი. შემდეგდროინდელ ხანაში, კერძოდ ქართულსა და სომხურში, აზნ და ტოპში ერთი და იგივე მნიშვნელობის სიტყვებად იყო მიღებული. როგორც ზემოთ მოხსენებული იყო, I კორ. 118, მაგალითად, სომხური თაიამ ქართულად გადმოცემულია უაზნო. ტამი იხსენიება მე-5 საუკუნის ქართულში როგორც სომხური საყდ-ის ეკვივალენტი (ადრ. ლუკ. 24). საყდ და საყნ ფარავენ ერთმანეთს როგორც წარმოშობის, ისე მნიშვნელობის მხრივ. ტამი სემასიურად საგვარო წყობილების დროის ნამოგონარად ეხლაც წარმოადგენილია კილოებში, სახელდობრ სიტყვით უთვისტომო, ე. ი. უგვარო. ამის მიხედვით ბერძნული რწმუნე, სომხ. ტოპ და ქართ. აზნ, ტამი ყოველს შემთხვევაში მე-5 საუკ. ქრ. შ. უწინარეს ახლო ხანებში, ფარავდნენ ერთმანეთს. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ეს შესატყვისობა ძველი დროიდანვე მომდინარეობდა და მაშინ ჩვენ მივიღებდით სტრაბონის ცნობილ ადგილს იბერიის შესახებ იმ დროინდელ ქართულ ტერმინოლოგიით გადათარგმნის შემდეგ ნაირად: „ოთხი ტომის ადამიანები სახლობენ ამ (იბერიის) ქვეყანას“ და სხ.. პირველი ტომის—მეფე და მხედართ-მთავარი, მეორე ტომისა—ქურუმები და სხ.

ტერმინი ზან, როგორც ვნახეთ, უკავშირდება ძველ ირანულ სოციალურ-კულტურულ სამყაროს. ავესტურ ნაწარმოებებში იხსენიებიან სოციალურ დაჯგუფების თვალსაზრისით თანდათანობის მაჩვენებელი ტერმინები—nemana, vis, zantu, danhu. ამ დაჯგუფების წევრები იწოდებიან manya, visya, zantuma, danhuma. შემდეგდროინდელ განმარტებების მიხედვით, nemana შესდგებოდა 5 წყვილ ქალ-კატაგან, vis—15 წყვილისაგან, zantu—30 წყვილისაგან და danhu—50 წყვილისაგან. როგორც ნ. აღონცი უჩვენებდა (დასახელ. შრ., 377), აქ მნიშვნელობა აქვს არა ციფრებს, არამედ სოციალურ დაჯგუფების საფეხურთა შესახებ ცნობებს. პირველი საფეხური, ამგვარად, არის manya, რომელი ტერმინი დარიუსის წარწერებში იკითხება manya. ამისი პარალელური ფორმა ძველი სპარსული manijam, რომელსაც ცნობილი ირანისტი იუსტი აწარმოებდა სიტყვისაგან mana—სახლი, რის გამო manijam შესაძლებელია, მისივე აზრით, ნიშნავდა შინაურს (ZDMG. 53).

ქართული მანა, ეჭვს გარეშეა, არის ამავე ძველ-ირანულიდან გადმოხული და უნდა ნიშნავდეს სახლის საკუთარს, შინაურს. უკანასკნელი

სიტყვა—შინაური შეიძლება იყოს უძველესი ქართული გამოხატულება იმავე მცნებისა, რომლისაც შემდეგ გახდა ძველი სპარსულიდან სესხებით გადმოსული შინა. შინა-ა-ური წარმოებულია იმ გვარადვე, როგორც აზნა-ა-ური. საინტერესოა, რომ ძველს სომხეთში ხალხის ფართო მასის, სახელობრ არათავისუფლოთა აღსანიშნავად იხმარებოდა ტერმინი *ქინა-კან*. შინაკანი განირჩეოდა მაღალ წოდებისაგან და თავისუფალთაგან—ნახარართა და აზატებისაგან (Н. Адонц, op. cit., 479). ამ სიტყვიდან სუფიქსის კან გამოკლებით მივიღებთ შინ, ე. ი. იმავე სიტყვას, რომელიც ქართულ კილოებში ეხლაც ნიშნავს „შეგნით სახლში“ მდგომარეობას, ხოლო უძველეს ქართულში, როგორც ეტყობა, დაკავშირებული იყო სახლის მცნებასთან, აქედან—შინა-ა-ური. შეიძლება ამიტომ ვიფიქროთ, რომ შინაური არის შინა-ს უძველესი ქართული ექვივალენტი. სახარებაში, როგორც ნათარგმნ ნაწარმოებში, მონა ყველგან იხმარება გარკვეული მნიშვნელობით (*= $\theta\alpha\lambda\lambda\alpha\varsigma$, ბანსიძე*), მაგრამ შუშ. ც-ბაში მოიპოვება ერთი ფრიად საყურადღებო ადგილი, რომელიც გვიჩვენებს ამ ძველი სპარსულიდან ნასესხებ სიტყვის რეალურ მნიშვნელობას ქართულ ერთ კილოში მე-ნ საუკუნეში: „მოიწია თავი იგი ეპისკოპოსთაჲ სამოველ და იოვანე ეპისკოპოსი მისივე მოყუასი რომელ იგი იყვნეს განმამტკიცებელ და დიდად დამაშურალ, სახლუფლითურთ თანაყოფით იყვნეს, მონა და მონაწილე იყვნეს და თანაზიარ შრომათა მისთა“ (ს. გორგ. გამ., 20). შინა აქ ნახშირია მნიშვნელობით შინაური, საკუთარი.

საყურადღებოა, რომ აკად. ნ. მარტი ტერმინს შინ უკავშირებს ერთ-ერთ უძველეს ეთნიურ ერთეულს, რომელიც დაპყრობილ იქნა და დამორჩილებულ ჰაიების და ქართველების მიერ და რომელსაც ის სოვლის ასკანების შთამომავალად. „В бассейне Куры при грузинах—иверах народ шинов был классом и земледельцев и воинов. При грузинах-картвелах в том же бассейне, как при хайко-хаях в бассейне Аракса и Вана, те жешины или шинаканы составляли класс лишь земледельцев, в Армении местами сохранившийся, а в картвельской Грузии поголовно обращенный в низшее сословие. Слово „строить“ в природной для этого народа—сословия форме, перевалившее и за Кавкаский хребет, у древних армян и у древних грузин звучало „шейн“ и „шэн“, у позднейших армян и у позднейших грузин „шин“ (Н. Марр, Батум, Ардаган, Карс—истор. узел. межнац. отнош. Кавк., 33).

ამგვარად შინ, ნ. მარტის აზრით, შეიძლება იყოს ერთ-ერთ ტომის ან ტომების კრებითი სახელი, რომელი ტომები დაპყრობილ იქნენ ჰაიების და ქართველების მიერ. მაგრამ შესაძლებელია, რომ შინ ნიშნავდა

უძველეს ქართულ კილოებში პირდაპირ სახლს ამ სიტყვის საგვაროვნო მნიშვნელობით, ე. ი. განსაზღვრულ საზოგადოებრივ კრებულის გაგებით, საიდანაც წარმოსდგებოდა სიტყვა შინ-ა-ური.

ტერმინი შინაური ამ განმარტების თვალსაზრისით შეიძლება წარმოდგარიყო განსაზღვრულ კილოს ნიადაგზე. ქართულში არის შინაურის და ძველი სპარსულის manijam-ის შესატყვისი მეორე ტერმინი, სახელდობრ მსახური. მსახური არის წარმოებული სიტყვისაგან სსხდი. ქართული სახლი უდრის ქანურს. ახორი. ფუძე ამგვარად არის ხლ||ხრ. ამის მიხედვით მხედველობაში მისაღებია, რომ სვანურში ეხლაც არის დარჩენილი ქარი ოჯახის და სახლის მნიშვნელობით (И. Нишар., рус.-сван. слов., 62, 412). ძველ ქართულში არის აგრეთვე სიტყვა ქარი, რომელიც იხსენიება სახარების მე-5 საუკუნის ტექსტში—მარკ. 14₁₅ (ადიშ.). მაღალი სახლის (=ქრისთის) მნიშვნელობით. შესაძლებელია, როგორც ზემოდ გაცვრით იყო მოხსენებული (გვ. 5), ეს ქართული ქარი უკავშირდებოდეს სვანურში ეხლაც წარმოდგენილ სიტყვას ქჯალხა მაღალის მნიშვნელობით, აგრეთვე უდურს გაჯა—დიდი. მაშინ თავდაპირველი მნიშვნელობა ამ ქართული სიტყვის სათანადო ფუძისა იქნებოდა მაღალი, ანუ ის, რაც მაღლობთან არის დაკავშირებული. გვაროვნობითი წყობილების დროს გვარების ფუძე მთავარიან ქვეყნებში მაღლობებზე უნდა ყოფილიყო საგულისხმებელი და ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ქსნოფონტეს ცნობა მოსინოაკების შესახებ, რომელთა მთავარ ქალაქს ეკირა მათ ქვეყანაში ყველაზე უფრო მაღალი ადგილი. ამიტომაც სემასიური ცვლილებით ძველ ქართულში სესხების გზით გადასვლისას ამ სიტყვას (ქარი) მიეცა მაღალი სახლის (შენებულობის) მნიშვნელობა, რომელი მნიშვნელობაც ამავე ძირის სიტყვებს დაუტული აქვს კილოებში, მაგ. რაჭულ კილოში—ქორეთი=სხენი. უნდა ითქვას ამასთანავე, რომ ქარი ეხლაც სვანურში წარმოდგენილი მნიშვნელობით (ოჯახი) წინად ყოფილა ქართულშიც, ალბად როგორც ნასესხები სიტყვა. ამისი ნაშთი კილოებში ეხლაც არის, მაგ. სიტყვა ოჯახ-ქარი, სადაც შეერთებულია ორი სიტყვა ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონი, რომელთაგან პირველი თურქულია, ხოლო მეორე ხმარებული უკვე დეგრადიული და ოდიოზური მნიშვნელობით, რაც ამტკიცებს მის სიტყვულს. შესაძლებელია, რომ ამ ორს სიტყვას შორის რომელიც წარმოდგენილი ყოფილა უძველეს დროში, ალბად სესხების გზით, ქართულშიდაც (ქორი=ოჯახი, და ქორი=მაღალი სახლი), იყოს უბრალო შეხვედრა და ნამდვილად აქ წარმოდგენილი იყოს ორი სხვა და სხვა წარმოების და მნიშვნელობის სიტყვა. მართლაც ქარს—ოჯახს შეიძლება დაეკავშიროს სიტყვა სვან. ჟარ—კარი, ეზო, შეად. ქართ. ჟარე. სიტყვა ჟარ უნდა იყოს სემასიოლოგიური განვითარება ქარ—ოჯახისა.

ამის მიხედვით ქონ —ოჯახი უკავშირდება უძველეს ხანას შესატყვის ტომების ცხოვრებისას, როდესაც ჯერ კიდევ გაშლილი ეზო წარმოადგენდა ბოვანო ოჯახის საცხოვრებელ ადგილს.

ამის შემდეგ ადგილი გასაგები უნდა იყოს ქართ. სა-სჯი და ქან. ა-სჯი, ორივე ამ სიტყვების ძირიდან სჯ || სნ წარმოშობით. მართლაც, გარკვეულ და ერთნაირ მნიშვნელობის თავსართის სა და ა გამოკლებით ეს ძირი წარმოადგენს ზემოდ მოხსენებული ქონ-ოჯახის შესატყვისობას. სა სჯი, ა-სჯი —ეს სიტყვები უნდა იყოს სესხებით შემოტანილი ერთ-ერთ უძველეს კილოდან, რომელიც ენათესავებოდა სვანურში ეს-ლა ც წარმოადგენილ ერთ ძირითად ფენას. სა-სჯი, უკვე თავისი მნიშვნელობითაც, თავსართით სა წარმოებული, უნდა ყოფილიყო გვარონობითი ხასიათის ტერმინი, იმ საზოგადოებრივ ჯგუფის მაჩვენებელი, რომელიც ხორ-ის (ქორის) ერთობით იყო დაკავშირებული. მართლაც, მე-5 საუკ. სახლი ლიტერატურულ ენაში ნიშნავს არა მარტო შენეზულობას (აღიშ. სახ. მათ. 5₁₅, 19₂₉, და სხ.), არამედ მას აქვს დაცული თავისი პირვანდელი, საგვარო სოციალური მნიშვნელობაც: სახლეუდი —ეს ჩვეულებრივი ტერმინია მე-5—6 საუკუნეშიც ოჯახის წევრის აღსანიშნავად (მათ. 10₃₆, 10₂₈, და სხ., აგრეთვე შუშანიკის ც-ბა, 20, ვესტ. [მცხ. ც-ბა, 316]). საგვარო მნიშვნელობით კიდევ სასჯი იხმარებოდა ამაზე წინ და შემდეგაც. „მამ. და ნათ. ც-ბის“ ავტორი მე-5 საუკუნეში გადმოგვცემს ქართლის უძველეს ეპოქის შესახებ, რომ „ადგილ-ადგილ თავადნი იჩინიან, ხოლო რომელიცა იყუნის მცხეთას რეცა თავადი იგი იყუნის ყოველთა მათ სხუათა ზედა და არცა სახელედებოდათ მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდათ“ (ქ. ცხ. I, 21 და მატეიანის ძველი სომხ. თარგმანი შესატყვისადგილას). მამასახლისი, ცხადია, იყო უფროსი სახლისა, ამ სიტყვის საგვარო მნიშვნელობით. საშუალო საუკუნეებში და შემდეგაც სასჯი კიდევ იხმარებოდა ამავე მნიშვნელობითაც (შეად. ივ. ჯავახიშ., Госуд. стр. др. Гр. и др. Арм., 31—33). ამისი მაგალითები ლიტერატურაში ბევრია და აქ აღნუსხვას არ თხოულობს.

სიტყვიდან სახლი, საგვარო მნიშვნელობით, წარმოებულია სასუფო (ამ ფორმით დაცული ეხლაც იმერულ კილოში) ანუ ანალოგიით მიმდებარებითი ფორმის პრეფიქსთან — მსახუდა.

ზემოდ თქმულის მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია მივიღოთ იმ დასკვნამდის, რომ ძველი სპარსულის manya — მონა-ს შესატყვისი ადგილობრივი ტერმინი უნდა ყოფილიყო შინა-უფა და სას-უფა (მ-სას-უფა). ტერმინი შინა წარმოადგენს შინაუფა-ს და მსახუდა-ს შესატყვისობის — სახელდობრ სპარსული ტერმინის manya-ს (სიტყვიდან mana — სახლი) სრულს იგივეობას. შინა არის ამგვარად ქართულში გადმოსული ძველი სპარსული

ტერმინი, შინაური და მსხურო კიდევ—უძველესი ადგილობრივი ტერმინები, წარმომდგარი გვაროვნობითი წყობილების ნიადაგზე გარკვეულ სოციალურ ნორმების ჩამოყალიბების პროცესში. მართლაც, ტერმინი შინაურა, სხური (მსხურა) წარმოებულია ისევე, როგორც აზნაურა. სატყუა აზნაური კიდევ, როგორც ეს კარგა ხანია აღნიშნული აქვს ნ. მარს (Тексты и раз. VI, Физиол. 81). წარმოებულია სიტყვისაგან აზნ (გვარი) სუფიქსის ურ=ვერ მიმატებით, რომელი სუფიქსიც ნიშნავს შვილს, უჩვენებს მაშასადამე წარმომავლობას. აზნაური, მაშასადამე, ნიშნავს ამის მიხედვით გვარის შვილს. ამიტომაც შინაურა და სხა-ურა (მსხა-ურა) უნდა ნიშნავდეს შინის, resp. სახლის შვილს. ამის მიხედვით ჩვენ ვღებულობთ, რომ შინაურთა და მსხაურთა ინსტიტუტი საგვარო წყობილების ნიადაგზე უნდა იყოს განვითარებული თვით სახლის შიგნით (შეად. ნ. აღონცის დასახ. შრ. 407, სადაც ავტორი ანალიზს უკეთებს სტრაბონის ცნობებს იბერიის შესახებ).

ამგვარად, ძველი სპარსეთის საგვარო წყობილების ტერმინის *zantū*-სთან დაკავშირებით ანალოგიურ ძველი ქართულ ტერმინების გარკვევას მივყევართ განსაზღვრულ დასკვნებამდის, რომელიც რამოდენადმე მიანიცხნის ქართველი ხალხის უძველეს სოციალურ განვითარების ცალკე საფეხურებს.

Manyu-ს გარდა ძველმა სპარსულმა იცოდა, როგორც ზემოდ მოხსენებული იყო, საგვარო წყობილების სხვა ტერმინებიც. ასეთია *vis*, *zantu* და *danhū*. პირველი ტერმინი ვის ანუ ვით შენახულია ჰაიურ *ახაიურ* და ქართულ სეფე-ში. სეზუჰ-ის უფრო ძველი ფორმა არის სე-ზუჰ, რომელიც უდრის ირანულს ვითა-ზუთა. ზუთა(=ზუჰ) ნიშნავს შვილს, ხოლო ვით არის საგვარო წყობილების გარკვეულ ფორმაციის ტერმინი (Н. Марр., Этимол. двух терм. арм. феол. строя. ЗВОИРАО, XI). გრაბარის წინა ხანაში, როგორც უჩვენებს ნ. აღონცი (op. cit., 401), ჰაიურში გადასული ირანული სიტყვები კარგად ნენ თავში ვ-ს, რადგანაც ჰაიები, ისე როგორც ბერძნები, თავში ვ-ს არ გამოთქვამდნენ. ამიტომაც ვითა-ზუჰ (*ვაითა-ზუჰ, *ვასე ზუჰ)=სე-ზუჰ, სე-ზუჰ. ჰაიური სეზუჰ-იდან კიდე წარმოიშვა ქართული სეფე. როგორც სწანს, ეს სიტყვა ქართველებს ჰაიების საშუალებით მიუღიათ, მისი პირვანდელი მნიშვნელობაც ქართველების მიერ გაგებულ იქნა სწორად, მხოლოდ მეწინავე სახლის მნიშვნელობით. აღსანიშნავია, რომ სეფე სახლის (შენობის) აღსანიშნავად იხმარება მე-9 საუკ. ნინოს ცხ-ბაში. სეფე-ქალს შროშანას ნინო სეფედ მიყავდა (Опис. II, 736). იმერულ კილოში ეხლაც იხმარება სეფე საქორწილო ღვინისთვის გამოყენებულ ფარდულის ან კარავის აღსანიშნავად. ცხადია, მაშასადამე, რომ ძველს ქართულში სეფე ნიშნავდა სახლს ამ სიტყვის საგვარო და

შემდეგ საბინაო მნიშვნელობით. მაგრამ რადგანაც ის უკავშირდებოდა საგვარო წყობილებას, ამიტომ ამ წყობილების განსაზღვრულ რგოლის აღმნიშვნელი—სეფე ქართლში ფაქტიურად გაგებული იყო როგორც მეწინავე სახლის წოდებულება, აქედან წარმოიშვა ტერმინი—სეფე-წული, აღმნიშვნელი, როგორც მოსე ხორენელი უჩენებს, მმართველი სახლის შვილებისა.

ზანტუ, როგორც ვნახეთ, ბერძნების გაგებით (ჰეროდოტე) უდრიდა ბერძნულს γένος. ზანტუ კიდევ თავის მხრივ წარმოადგენდა შემდეგს საფეხურ ზანა-ისას, ხოლო ზანა-ს შეადგენდა მთელი სპარსელი ხალხი. ზანა ამგვარად წარმოადგენდა ძველ ირანულ საგვარო წყობილების თვალსაზრისით უმაღლეს საფეხურს, რომელიც აერთიანებდა გაბატონებულ სპარსულ ელემენტს. ცნობილია, რომ სპარსელების ზანა თავის საგვარო წყობილებაზე დამყარებით მართავდა ირანის ტერიტორიაზე მოსახლე, თავის მხრივ აგრეთვე საგვარო სისტემით მოწყობილ სხვადასხვა, რიცხვით მრავალ ტომებს.

ტერმინი ზანა ჰაიურსა და ძველს ქართულში გადავიდა ფორმით აზნ, აქედან ქართული აზნა-ური, რომელიც, როგორც ზემოდ, ნ. მარის მიხედვით, ნაჩვენები იყო, ნიშნავს გვარის ანუ სახლის შვილის. ამგვარად აზნაური წარმოადგენს სრულს შეჩატყვისობას ტერმინებისა სახური (მსახური) და შინაური (სახლის ანუ შინის შვილი). ამისდა მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აზნაური უნდა იყოს, შედარებით სახურ-თან და შინაურ-თან უფრო ნაგვიანევი და ამგვარადვე წარმოებული ნასესხებ სიტყვისაგან აზნ მაშინ, როდესაც სოციალური დიფერენციაცია შიგნით სახლში დაწყებული იყო და მეწინავე ანუ მმართველი წრე ამ სახლისა, როგორც უფრო კულტურული, ჰაიურ და სპარსულ წყობილებისა და კულტურის ნორმებს ექიდებოდა. შეიძლება ამ თვალსაზრისით მნიშვნელობას არ იყოს მოკლებული „მოქ. ქარ.“-ს ქრონიკაში დაცული ცნობა იმის შესახებ, რომ აზომ მცხეთას მოსვლისას მოიყვანა თან „კერპნი ღთად გაცი და გაიმ“. გაცი და გა, როგორც ცნობილია (Н. Марр, Боги языч. Грузии), სემიტურ პანთეონთან უნდა იყვნენ დაკავშირებულნი. მექრონიკეს ამგვარად დაცული აქვს საინტერესო ცნობა აზოს და, შესაძლებელია, თვით მცხეთას მოსულ ქართული სახლების ოფიციალურ სარწმუნოების შესახებ. აზოს შემდგომმა ფარნავაზმა, იმავე მექრონიკეს სიტყვით, „აღმართა კერპი დიდი ცხჳსა ზა, დასდვა სახელი მისი არაზაი“. ქრონიკის მიხედვით, ამგვარად, შეიძლება გარკვევით დათარიღდეს ზორიასტრის სარწმუნოების, ოფიციალურად ყოველს შემთხვევაში, შემოტანა ქართლში. თუ ფარნავაზის ცხოვრების დროს მეორე საუკ. ნახევარში ქრ. წ. ვიგულისხმებთ, მაშინ არა მარტო ცეცხლთაყვანისმცემლობის დამკვიდრების,

არამედ ირანის სოციალურ-კულტურულ ცხოვრების ნორმების გარკვე-
ვით შემოტანის დაწყების დათარიღებაც უნდა შესაძლებელი შეიქმნეს.
ეს დრო, მამასადამე, უნდა ვიგულისხმოთ დაწყებული მეორე საუკ.
ნახევრიდან ქრ. წ.. რასაკვირველია, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ამ დრომ-
დის ქართველ ტომებზე ირანული გავლენა არ იყო, მაგრამ მხოლოდ
ამ დროიდან, როგორც ეტყობა, შეიძლება დათარიღდეს ხანა ირანულ
ცხოვრების ნორმების განსაკუთრებულ ინტენსიურად ზედმოქმედებისა
ქართველ ტომების კულტურულ განვითარებაზე. შესაძლებელია ამიტომ
ვიფიქროთ, რომ დაახლოებით მე-2 საუკუნიდან ქრ. წ. ქართველებში
ფეხს იკიდებდა სპარსული წარმოშობის ახალი ტერმინი აზნ-ი სპეცია-
ლურად მმართველ წრის აღსანიშნავად. სახლი სოციალურად უკვე
დაყოფილი იყო. მამასახლისი და მისი მომდევნო გვაროვნობითი ჯგუ-
ფი უკვე ცალკე იდგა სახლის მთელი მასისაგან — სახურთა და შინაურთა
წრისაგან. მამასახლისის გვარი, როგორც მმართველი წრე, იმავე დროს
ყველაზედ უფრო ადრე განიცდიდა დიდ ქვეყნის, ამ ხელად სპარსეთისა,
სოციალურ-კულტურულ ცხოვრების ნორმების ზედგავლენას. ამიტომაც
ტერმინი აზნი და სეფე როგორც ქართული სახლის ექვივალენტი, მაგ-
რამ რადგანაც უცხო წარმოშობის, ამიტომ სახლის მეწინავე სოცია-
ლურ ჯგუფის აღმნიშვნელი, ფეხს იკიდებდა სწორედ სამამასახლისო
გვარში. აქედან — სიტყვა აზნაური, რომელიც სპეციალურად მმართველ
გვარის წევრის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, აქედან სიტყვა სეფეწუ-
ლი იმავე მნიშვნელობით. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ დიდ აზნაურთა ცოლები
მე-5 საუკ. ზეპურ-დედად იწოდებოდნენ (შუშ. ც-ბა) და მეორეს მხრივ
მე-6 საუკუნეშიც სეფეწულინი მთავრებს შორის არიან საგულისხმებელი
(ვესტ. მცხეთელის ც-ბა). მე-5 საუკუნეში სოციალურ დიფერენციაციას
ქართლში ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა, მაგრამ მაშინაც სიტყვა ზე-
პური-დედა დაკავშირებულად სიანს აზნაურის, სახელდობრ დიდ-აზნაუ-
რის სახელთან. დიდ-აზნაური — ეს უკვე თვით აზნაურთა წოდების ახალ
დიფერენციაციის ნიადაგზე იყო წარმოშობილი, წინაჲ კი, ცხადია,
ზეპური-დედა და მამასადამე სეფეწულიც საზოგადოდ აზნაურის სახელ-
თან იქნებოდა დაკავშირებული.

ამგვარად სახლის დიფერენციასთან წარმოშობილიყო მამასახლისის
გვარი, რომლის წევრები აზნაურებად და სეფეწულებადაც იწოდებოდ-
ნენ. სახლის შინაგანი დიფერენციაცია ამაზე არ იყო გაჩერებული. სახ-
ლის მეთაურის როლი თანდათან გართულებულიყო. ყოველი მამასახლისი
თავდაპირველად ასრულებდა მრავალ სხვადასხვა მოვალეობათ. ის იყო
მოსამართლე, ომიანობის დროს წინაშედილი და ქურუმიც. განსაკუთრ-
ებით რთული იყო ქურუმის მოვალეობა. ქურუმობა საქიროებდა ხალ-
ხის სარწმუნოებრივ შეხედულებათა მტკიცედ ცოდნას, ამ შეხედულებ-

ზათა გამოყენებას პრაქტიკულ მიზნებისთვის ხალხის ჩვეულებებთან შეთანხმებით. ამავ დროს ქურუმობა ერთგვარ პროფესიონალურ მუდმივობას თხოულობდა. ამიტომაც მეწინავე სახლს თანდათან გამოეყო ისეთ პირთა კატეგორია—ისეთი ცალკე სახლი, რომელიც თავისი დანიშნულებად უმთავრესად რელიგიურ კულტის მსახურებას—ქურუმობას სთვლიდა. ამ სახლს აზნაურ ან მმართველ სახლსა და მსახურებს შორის საშუალო ადგილი ეკირა. აქედან გაჩნდა ხუცების გვარი, ხუშ-ური, ხოშ-ორი ახალ ქართულშიც ნიშნავს წვრილის და მსხვილის საშუალოს (საბას და ჩუბ. ლექსიკონი). სვანურად ხოშა ნიშნავს ღიღს. ამავ ძირის სჟგ-ი, მაშასადამე, თავდაპირველად ნიშნავდა საშუალოს. აქედან აღმატებითი ფორმის უ-ხუც-ესი ანუ ხუც-ესი. ამგვარად გაჩნდნენ საშუალო მდგომარეობის მქონე გვარები, რომლებიც სარწმუნოებრივ კულტის საქმეს ემსახურებოდნენ და რომლის წევრები ხუცეზად ანუ საშუალო მდგომარეობის პირებად ითვლებოდნენ. ხუცების მეთაური, მთავარი ხუცესი იბერიის მეზობლად ალბანიაში სტრაბონის დროს ითვლებოდა მეფის შემდეგ ყველაზე უფრო პატივცემულ პირად, რომლის ხელში იყო ვრცელი, მკიდრად დასახლებული საკულტო ადგილები და აგრეთვე საკულტო ყმები (იჟაჲ ჯდრაჲ... იჟაჲმსიჲი. Geogr. XI, 3). ცხადია, რომ დაახლოვებით ასეთივე მდგომარეობა იქნებოდა თუ თვით სტრაბონის დროს არა, ახლოს ამ დროსთან იბერიაშიც.

მხედართ-მთავრის და მოსამართლის როლი იბერიაში სტრაბონის დროს მიკუთვნებული ჰქონდა მეუფის შემდეგ მეორე პირს. აქაც მაშასადამე ადგილი ჰქონდა მამასახლისის როლის ერთგვარ დიფერენციაციას განსაზღვრულ ფუნქციების ცალკე გამოყოფით. საყურადღებოა, რომ ალბანელების ჯარსაც პომპეიუსის წინააღმდეგ წინამძღოლობდა ალბანელების მეფის ძმა კოტის-ი. პომპეიუსის ტრიუმფის დროს სხვა 324 დამარცხებულ და ტყვედ წამოყვანილ დაპყრობილ წინამძღოლებს შორის მის ეტლს უძღვებოდა სამი იბერიის მთავარი (ἰβηραιῶν) და ორი ალბანიისა (Appianus 117, Латыш. I, 537). როგორც ნ. აღონცმაც სამართლიანად აღნიშნა (დასახ. შრ., 409), აქ უნდა იგულისხმებოდეს იბერიის მეუფე, მხედართ-მთავარი და პირველი ხუცესი, ხოლო ალბანიისა—მეუფე და ხუცესი, მხედართ-მთავარი კოტის-ი კი პომპეიუსთან ომში დაიღუპა.

ამგვარად მეუფე, მხედართ-მთავარი და პირველი ხუცესი დაახლოებით ერთი და იმავე წარმოშობისა უნდა ყოფილიყვნენ. ყოველს შემთხვევაში არსებითად მამასახლისის უფლების დიფერენციაციის საპირობებამ გამოიწვია ფუნქციების სათანადო დანაწილება და კერძოდ ხუცების გვარის ანუ გვარების წარმოშობა. ხოლო შინაურ-ნი ანუ სა-

ხურ-ნი (მსახურ-ნი) მოყვნი ამ მმართველ წრეების გავლენის ქვეშ. სტრაბონი მსახურთ უწოდებს იქ ლაი და მათ სამეფუხო მონებად (ბონაი) სთვლის. ლატერატურაში უკვე აღნიშნულია, რომ ლაი—კერძო პირ-ნი, მსოფლიონი—ხშირად ცნობილი იყვნენ ძველი ბერძენ მწერლების მიერ როგორც მონები—ბონაი (იხ. ხილინსკის წერილი ლაი в Малой Азии, ЖМНП. 1904 г. III) ხოლო ლაი, როგორც ცნობილია ლიტერატურაში, უახლოვდებოდნენ თავისი მდგომარეობით კოლონებს. ამგვარად, როგორც ეს აღნიშნა თავის დროზე ივ ჯავახიშვილმა (Госуд. ст. др. Груз. и др. Арм., 81—72), სტრაბონის ეს ცნობა იბერიის შესახებ უნდა გვიჩვენებდეს ქართველ ხალხში სოციალურ უთანასწორობის განმტკიცების პირველ საფეხურებს. მართლაც, აღსანიშნავია, რომ სტრაბონი არაფერს ამბობს სხვა სახლების სოციალურ დიფერენციაციის შესახებ. „მესამე (წარმოშობა არის) τῶν σφεταε-μῆνων καὶ γεωργόνων—მეომართა და მიწის მომშავეთა“. სტრაბონი აქ უნდა გულისხმობდეს იბერიის სხვა მოსახლეობას, გარდა სამეფუხო სახლთან დაკავშირებულ მოსახლეობისა. ცხადია, რომ სხვა სახლებში, გარდა სამეფუხოსა, სოციალურ დიფერენციაციას ჯერ კიდევ ფრიად სუსტი გამოხატულება ჰქონდა, იმდენად, რომ მისი აღნიშვნა სტრაბონს საჭიროდ არ ჩაუთვლია.

ამგვარად სოციალურ დიფერენციაციას იბერიაში სტრაბონის დროს მაინც გავლილი ჰქონდა თავისი საკმაოდ რთული გზა. ეს გზა საგვარო წყობილების ფარგლებში დაახლოვებით იმავე მიმართულებისა უნდა ყოფილიყო, როგორც სხვა ანალოგიურ წყობილების მქონ და იმავე დროს ძველ ქართველებთან ტერიტორიალურად ახლოს მყოფ ხალხებში. ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრების გასაგებად უძველეს ხანისთვის, თუნდაც რეტროსპექტიული გზით, დიდი მნიშვნელობა ეძლევა ამატომ სტრაბონის ცნობას, რომ იბერიის ბარის მოსახლეობას, მიწაზე მომშავეს და მშვიდობის მოყვარეს, აქვს წყობილება პაიების (არმენების) და მიდიელების მსგავსად (Geogr. XI, 3). ზემოდ ჩვენ უკვე ვნახეთ, თუ როგორ ქართველი ხალხის უკვე დაწყებულ სოციალურ დიფერენციაციის ნორმებში იჭრებოდა ირანული ზედგავლენა ძველი სპარსული ტერმინოლოგიის შემოტანით. 1—2 საუკუნისთვის ქრ. წ. ერთგვარი ზედგავლენაც ირანისა ქართველების ცხოვრებაზე უკვე ექვს გარეშედ უნდა ჩაითვალოს. საკითხია მხოლოდ, შესაძლებელია თუ არა ძველი სპარსული წყობილების შესახებ ცნობები გამოყენებულ იქნას უძველეს პერიოდის ქართველ ტომების საზოგადოებრივ ცხოვრების ნორმების გასაგებად. საკითხი, რასაკვირველია, ძალიან რთულია და მისი გადაწყვეტაც ჯერ ნაადრევად უნდა ჩაითვალოს. ორიოდ მოსაზრება მაინც უნდა გამოთქმულ იქნას, მით უმეტეს რომ ქართვ. ტო-

ნები ძველ დროსვე შედიოდნენ სპარსეთის იმპერიის ფარგლებში ანდა მის გაფლენის ქვეშ იყვნენ და ამიტომაც შესაძლებელია, რომ სპარსეთის სოციალურ-კულტურულ განვითარების ხაზი, ზოგადად რასაკვირველია, დამახასიათებელი ყოფილიყო 'სპარსეთის პერიფერიაზე მყოფ ხალხებისთვისაც.

სპარსეთის საგარო წყობილების შესახებ ფრიალ საინტერესო ცნობები დაცული აქვს ქსენოფონტეს (Cyropedia I, 2). „სპარსელებსო, ამბობს ის, აქეთ თავისუფალი მოედანი (ἐλευθερία ἀγορά), რომელიც მდებარეობს მეფის სასახლის და სხვა საზოგადო შენობათა ახლოს. ეს მოედანი გაყოფილია 4 ნაწილად: ერთი მიჩნეულია ბავშვებისთვის, მეორე ახალგაზრდებისთვის, მესამე ღიღებისთვის (სრულწლოვანთათვის) და მეოთხე მოხუცთათვის. ყველანი ელდებულნი არიან თავთავიანთ ადგილზე გამოცხადდნენ, ბავშვები და ღიღები დილა-ადრიადად, ხოლო მოხუცნი თავის სურვილისამებრ გარდა დანიშნულ დღეებისა, როდესაც მოხუცნიც თავისს დროზე უნდა გამოცხადდნენ. ახალგაზრდები, მსუბუქად შეარადებულნი, ღამით ყარაულობენ საზოგადო შენობებს. გამონაკლისს შეადგენენ ცოლიანები, მაგრამ გამოძახებისას ისინიც ელდებულნი არიან გამოცხადდნენ... ბავშვებს წერთიან მოხუცთაგანნი, ვისაც კი ბავშვების აღზრდა უფრო ეხერხება: ახალგაზრდების გასაწვრთნელად აგრეთვე ინიშნება ამისთვის შესაფერისი პირები ღიღებთაგან. ღიღების ზედამხედველად კიდევ ინიშნებიან ისეთები, რომელნიც ყველაზე უკეთ ასწავლიან კანონების და ბრძანებების შესრულებას, მოხუცთაც ჰყავთ თავისი აჩრეული უფროსები, რომლებიც თვალს ადევნებენ მოხუცების მიერ მათზე დაკისრებულ მოვალეობათა შესრულებას“.

თითონ წვრთვანა სწარმოებდა შემდეგ ნაირად: ბავშვებს 17—17 წლამდის ასწავლიდნენ მშვილდისრის და შუბის ხმარებას. ამის შემდეგ ისინი გადადიოდნენ ახალგაზრდათა წყებაში. ეს წყება ასრულებდა სხვადასხვა მოვალეობას—ეწეოდა ღამე საზოგადო შენობათა გულშეგობას, მეფის სანადიროდ წასვლისას ეახლებოდა მას და გარდა ამისა ასრულებდა სხვა და სხვა დავალებას, მაგ. ყაჩაღების დევნა, ბოროტმოქმედთა შეპყრობა და სხვა ამგვარი. 10 წლის შემდეგ (26 წლიდან) ახალგაზრდები გადადიოდნენ ღიღების წყებაში, სადაც რჩებოდნენ 25 წელიწადი. ამის შემდეგაც ისინი ასრულებდნენ უფროსების ბრძანებებს და დავალებათ. „ომში ისინი გამოდიოდნენ, ამბობს ქსენოფონტე, უკვე მარტო მშვილდისრით და შუბით კი არა, არამედ ჯავშან-ჩაცმული, ფარით მარცხენა ხელში, მარჯვენა ხელში კიდევ ხმალით ან ხანჯლით. ღიღებისაგან ინიშნებოდნენ უფროსები, გარდა ბავშვების აღმზრდელებისა (ესენი იყვნენ მოხუცთაგან). 50 წლიდან ღიღები გადადიან მოხუცთა წყებაში. მოხუცნი არასოდეს არ მიდიან ომში

თავისი ქვეყნის გარდაღმა, არამედ აწარმოებენ სამართლის საქმეს. მათ უფლება აქვთ სიკვდილის განაჩენიც კი გამოიტანონ, ისინივე ირჩევენ თანამდებობის პირთ... სპარსელების საზოგადოებრივ წყობილების წარმოსადგენად საჭიროა ვიცოდეთ, რომ სპარსელები ირიცხებიან 12 ბეგ-რი (ანუ 120 ათასი კაცი). ყველა მათ კანონით ერთნაირად აქვს გახსნილი გზა დაწინაურებისაკენ, ყველას აქვს უფლება შეიღების გავზავნისა საზოგადო შკოლაში. ნამდვილად კი იქ ავზავნიან შეიღებს მხოლოდ შეძლებულნი, რომელთაც შეიღების შენახვის საშუალება აქვთ, ხოლო ვისაც ეს არ შეუძლია, ის თავისს შეიღს გასაწვრთნელად ვერ ავზავნის. საზოგადო მასწავლებლების მიერ გაწვრთნილი ბეშეები გადადიან ახალგაზრდათა წყებაში, ხოლო ვისაც კი ასეთი გაწვრთნა არა აქვს, არც ახალგაზრდათა წყებაში მიიღება. აგრევე, დიდების წყებაში შეუძლია გადაეწვროს მხოლოდ იმას, ვინც დაყო საჭირო ხანი ახალგაზრდათა წყებაში და სათანადო გაწვრთნაც მიიღო. მაშინ მას შეუძლია მიიღოს თანამდებობანი და პატივიც დაიმსახუროს. უამისოდ დიდების წყებაში გადასვლა შეუძლებელია. უკანასკნელ, ვინც დიდების წყებას კარგად ჩაატარებს, მას შეუძლია მოხუცთა წყებაშიც გადასვლა“.

ამგვარად წყობილება სპარსეთში 400 წლ. ახლოს ქრ. წ. აგებული იყო გვაროვნულ წესზე. საინტერესოა, რომ ქსენოფონტე სრულყოფილებიან სპარსელების რიცხს 120 ათასად სთვლის, თითო ტომში მათ შახადმე — სპარსელები 12 ტომად იყვნენ გაყოფილი — 10 ათ. კაცს. ეს იყო, ასე ვთქვათ, გაბატონებული ნაწილი სპარსეთის იმპერიაში, რომელიც, როგორც ცნობილია, სხვადასხვა ტომებით და ხალხებით იყო დასახლებული. როგორც ქსენოფონტეს ცნობიდან სჩანს, მის დროს უკვე დაწყებული იყო სპარსელებში სოციალური დიფერენციაცია. მოედანზე (ჰაბაჩარისზე) შეკრებას ახერხებდნენ მხოლოდ უფრო შეძლებულნი, თუმცა იურიდიულად ყველას ჰქონდა ამისი უფლება. ამით აიხსნება, რომ ჰაბაჩარის (მოედანი) გამხდარი იყო გვარების სოციალურ დიფერენციაციის ხელის შემწყობად. აღსანიშნავია, როგორც უჩვენებს ნ. აღონცი (დასახ. შრ., 382), კიროსის 30 ათას მეომრისაგან მხოლოდ 1 ათასი ეკუთვნოდა ჰომოტიმებს ანუ „ღირსსწორთა“ წყებას.

ქსენოფონტეს დროს თავისუფალი მოედანი მარტო სამხედრო ვარჯიშობისთვის იყო დანიშნული. ვაჭრობა იქ აღკვეთილი იყო. მაგრამ შემდეგ მოედანმა შეიცვალა სახე და ის გახდა აღმ-მიცემობის ასპარეზედაც. სიტყვიდან ჰაბაჩარ გაჩნდა ახალი სპარსული ბაზარ ცნობილი მნიშვნელობით და ჰაიურ-ქართული ვაჭარ ი. ამ გვარად, როგორც ამას ამბობს ნ. აღონცი, ჰაბაჩარმა გაიარა 3 ფაზა თავისი განვითარებისა, საგვარო წყობილების დაწესებულებიდან სამხედრო-არისტოკრატიულ და შემდეგ საღებმიცემო ასპარეზად გარდაქცევით (დასახ. შრ., 382).

ქართული ძველი საზოგადოებრივ ცხოვრების გარკვევის თვალსაზრისით საინტერესოა ტერმინის მოედანის შესატყვისობის ჩვენება უძველეს ქართულში. მე-5 საუკ. სახარების პირველ თარგმანის რედაქციაში მოედანი გადათარგმნილია როგორც *საგაგრა* ან *ურაგაგრა*. მაგ., მათ 20₃ (ადიშ. სახ.): და იხილეს სხუანი მდგომარეანი საგაგრას ჩედა, სადაც სიტყვა სავაქრო უდრის სომხურს *հրապարակ* და ბერძნულს *ἀγορά*. ასევე, სხვათა შორის, მარკ. 7₄. სხვა შემთხვევა მათ. 6₅ (ადიშ.): რ უუყარ მათ შს შესაგრებელთა და ურავაგრათა თაუყანის ცემაჲ. ურავარაკი აქ უდრის სომხურსავე *հրապարակ* და ბერძნულს *ὁ αἶς γυναικων πλათειν*, რაც ნიშნავს ქუჩების შეჯვარედინების კუთხეს, მაშასადამე იმავე მოედანს. ურავარაკი გვხვდება მოედნის მნიშვნელობით სამოციქულოშიც, მაგ. მოც. 16₁₉, სადაც ის ბერძნულს *ἀγορά*-ს ემსატყვისება. აღსანიშნავია, რომ მე-5 საუკ. სახარების ტექსტში უხანა იხმარება ვიწრო ქუჩის მნიშვნელობით მათ. 6₂ (ადიშ.): ვნ აგი ორგულთა ყვიან შორის შესაგრებელთა და შორის უხნებსა. უხანი აქ უდრის იმავე სომხურს *հրապարակ*, მაგრამ ბერძ. *πρυ- (შუკა)*, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ესევე ტექსტი წარმოადგენს უხანის ხმარებას ბერძნული *ἀγορά*-ს შესატყვისობით (მარკ. 6₅₆ ადიშ.), რაც შესაძლებელია უჩვენებდეს იმას, რომ ამ დროსაც უხანი იხმარებოდა როგორც სავაქროს და ურავარაკის ექვივალენტი. მაშინ ზემოდ მოყვანილი დაცემიერება უხანის ბერძნულ *πρυ-*სთან შესაძლებელია არ გამოდგეს, მით უმეტეს რომ ადიშ. სახარების ტექსტი სომხურ ტექსტიდან არის დამოკიდებული. ყოველს შემთხვევაში აღსანიშნავია, რომ სახარების თარგმანის მეორე რედაქციაში მოედნის აღსანიშნავად იხმარება მხოლოდ უხანი (ჯრუქ., პარხ. სახ.).

ეტიმოლოგია სიტყვისა უხანი ჯერ საბოლოოდ გამორკვეული არ არის. შესაძლებელია ეს სიტყვა დაცემიერებული იყოს სიტყვებთან — ქართ. ბანი, ავესტ. ბან, ახ.-სპარს. ბამ, პაიური *𐎲𐎠𐎼𐎿* და ქართული ვანი, თუმცა დანადვილებით ამისი თქმა ჯერ კიდევ ძნელია (H. Март. Определ. яз. вт. категор. ахем. надп. ЗВОИРАО, XXII, 36), მაგრამ ყოველს შემთხვევაში მას აქვს კავშირი არა მარტო გაშლილ მოედნის მცნებასთან, არამედ გარკვეულ შენებულებასთანაც, მაინც საინტერესოა, რომ სიტყვისაგან უხანი წარმოებულია ქართულში ზნა უხნაზ, ხოლო ურავარაკიდან, უკეთ პარავარაკი-დან კიდევ — ლავარაკი. ამის მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ უძველეს ხანაში მოედანს ქართველ სახლებს ცხოვრებაშიც ჰქონდა კულტურული და შეიძლება სოციალურ განვითარებისთვისაც გარკვეული მნიშვნელობა.

მოედნის აღსანიშნავად უძველეს ქართველ ტომებს ჰქონდათ კიდევ სიტყვა რაბატი, რომლის ნაშთი ამ ეპოქად დარჩენილია მეგრულში. რაბადი მეგრულში ნიშნავს დიდ ხმაურობას (შეად. კიდევ მეგრულშივე

რამატი—წვრილ ხმაზე ხმაურობა). ეს სიტყვა ცნობილი იყო ძველ ქართულში. მწყემსები წმ. ნინოს ეუბნებიან, რომ ჩვენ ვართო „ზოგნი დაბით და ზოგნი საფურცლით და ზოგნი ქინჯარელნი და რამატელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი, სადა ღთნი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“ (Опис. II, 748). მცხეთაში ამგვარად რამატი ყოფილა. ჯუანშეოი იხსენიებს ვახტანგ გარგასლის შესახებ თხრობაში უჯარმის რამატს, რომელიც, როგორც კონტექსტიდან სჩანს, ქალაქის ზღუდეს შიგნით ყოფილა. ამ რამატში ვახტანგმა ააშენა რაუდენის სახელობაზე ეკლესია (მარ. ვარ., 182). რამატი ყოფილა ძველს ტფილისშიაც. ტაბარი გადმოგვცემს ტფილისის 5 კარის სახელებს: მოედნის კარი, კარის კარი, პატარა კარი, აბატის ანუ ციხის კარი, სოლდებილის კარი (მომყავს ცნობა ივ. ჯავახიშვილის წიგნიდან „ქართ. ერ. ისტ.“ II, 289, რადგან ტაბარის წიგნი ტფილისში მე ვერ ვიშოვე). აბატის ანუ ციხის კარი—ცხადია, რამატის კარი უნდა იყოს. მაშასადამე ტფილისის ციხეში მე-9 საუკ. ჯერ კიდევ ყოფილა ადგილი რამატის სახელწოდებით. აღსანიშნავია რომ ტერმინი რამატი ეხლაც დარჩენილია ახალციხის მაზრაში, სადაც ქალ. ახალციხის ძველს ნაწილს რამატი რქვია. სოფ. ალაგენშიდაც (ახალც. მ.) საბაზრო რაიონი ეხლაც რამატად იწოდება. ამგვარად რამატად შემდეგს დროებში იწოდებოდა ქალაქის განსაზღვრული რაიონი მცხეთას, უჯარმას, ტფილისს, ალბად ის რაიონი, რომელიც მოედნის გარეშემო განვითარდა, ქალაქის მაშასადამე ცენტრალური ადგილი. ის გარემოება, რომ ტფილისის რამატი ციხეში იგულისხმება, ამ მოსაზრების დამადასტურებელი უნდა იყოს. მართლაც, რამატი არის ნასესხები სიტყვა და თავდაპირველად ის ფართო ქუჩას, მოედანს ნიშნავდა. ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ასურულში სიტყვას ra'batu (F. Delitsch, Assy. Handwört., 601. ნ. მარრი 1901 წ. ამ სიტყვას უკავშირებდა არაბულს رباط—რამატ=სამლოცველოს, რაც შეცდომა უნდა იყოს, Бог и язык. Груз. 8, შენ.).

აქედან სჩანს, რომ მოედანს ჰქონდა ქართულ მოდგმის ტომების უძველეს ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა, როგორც კულტურული, ისე სოციალური. აღსანიშნავია, რომ სვანურში ეხლაც მოედანის მცნება დაცემულია სახლის მცნებასთან (ლანზორალ არგი, ლახორ—ივ. ნიჟარაძის რუს.-სვან. ლექსიკონი). მაგრამ თუ პირველად მოედანი ასრულებდა სახლების წვერთა ურთიერთთან შესახვედრ ადგილის ფუნქციას (აქედან—უბნობა, ლაპარაკი), შემდეგ დროებში, ისე როგორც სპარსეთში, მოედანმა მიიღო სააღმშრებელი მნიშვნელობა და მე-9 საუკ. ქრ. შ., როგორც ვნახეთ, მოედანს ეწოდება სხვათა შორის სავაქროც, ხიტყვა ვაქარი კი ამ დროს უკვე გარკვეული მნიშვნელობით იხმარებოდა. ამგვარად მოედანმა გამოიარა ქართველებშიდაც ერთგვარი ევო-

ლაშუცია, დაახლოვებით სპარსეთის მაგალითის მიხედვით. შესაძლებელია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ უძველეს ხანაში მოედანი ქართველ ტომების ცხოვრებაში ასრულებდა დაახლოვებით ისეთსავე როლს, როგორც სპარსეთში ჰამაჩას და სპარსეთის მაგალითის მიხედვით, აქაც მოედანი საგვაროვნო საერთო დაწესებულებიდან გადაიქცა სამხედრო საგარჯიშო ასპარეზად პრივილეგიურ პირთათვის და შემდეგ კი პირდაპირ სავაჭრო აღვილად. შესაძლებელია ამ ევოლუციის ერთი საფეხურის მაჩვენებელი იყოს ერთი ტერმინი. ქსენოფონტე პრივილეგიურ პირთა შესახებ კიროსის ჯარში ამბობს, რომ მათ „სწორ-ღირსნი ეწოდებათო“ (οὐ δμῆται καλὸν μῆται, Cyrop. II, 1). ახალსპარსულში ღირსეული = ارزان არზან. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ამ სიტყვის ძველი სპარსულ ექვივალენტიდან იყოს წარმოებული სომხური վարժ ნასწავლი, ქვეანი და ქართული ვარჯაში, ვარჯიშობა. ამავე წარმოების უნდა იყოს სიტყვა ვარჯი. საინტერესოა, რომ სვანურად ვარჯ ნიშნავს თავადს, აზნაურს, საერთოდ პრივილეგიურ წოდების პირს (H. Marr, Извлеч. из св.-рус. слов., 16). ქართული ტერმინოლოგია არის განსაკუთრებით საინტერესო. ვარჯი, ვარჯაში, სვან. ვარჯი (თავადი და აზნაური) თავისი გენეზისით პირდაპირ დაკავშირებულად სჩანან ძველ ჰამაჩარისის დავარ საზოგადოებრივ სამხედრო ინსტიტუტთან — უბან-რაბატ-ურაპკარაკთან. ამ შემთხვევაში ჩვენ მართლაც ვღებულობთ ირანის ცხოვრებაში აღნიშნულ სოციალურ განვითარების ეტაპების დადასტურებას ქართულ ნიშნულად.

თვით ფაქტი მოედნის გამოშატეველ სიტყვის ასეთ მრავალფეროვნისა (ურაკპარაკი, უბანი, რაბატი, სავაჭრო) ამტკიცებს მხოლოდ ამ ინსტიტუტის სიძველეს და უკავშირებს მას იმ ხანას, როდესაც ქართული მოდგმის სახლები (ტომები) ცალკე ცხოვრობდნენ საგვარო წყობილების ნორმების მიხედვით და ცოტად თუ ბევრად მთლიან ხალხოსნურ ცხოვრების, მით უმეტეს საერთო კულტურულ ენის მიღწევამდის საკმაოდ შორს იყვნენ.

მოედანს დიდხანს შერჩა თავისი მნიშვნელობა. ყოველს შემთხვევაში სტრაბონი საჭიროდ სთვლის აღნიშნოს, რომ იბერიაში არის გეგმაზე გაშენებული სახლები, მოედნები (ἀγοαί) და სხვა საზოგადოდანიშნულების სახლები (αἰεὶς). საზოგადოებრივი ცხოვრება იბერიაში ამ დროს უკვე საკმაოდ განვითარებული იყო, სტრაბონის მიერ აღნიშნული მოედნები კიდევ წარმოადგენდნენ ამ განვითარების ერთ-ერთ ხელისშემწყობ ძველს ინსტიტუტს.

ამნაირად იხატება ქართველ ტომების საზოგადოებრივ ცხოვრების განვითარების ხაზი ზოგადი მოცულობით, დაწყებული უძველეს დროიდან სოციალურ დიფერენციაციის გაძლიერებამდის, სახელობრ

გვაროვნობითი წყობილების იმ ნორმების მიღწევადის, რომელთაც პოვეს თავისი გამოხატულება სტრახონის მიერ იბერიის ცნობილ აღწერილობაში. როგორც ამ აღწერილობაში წარმოდგენილ იბერიის სოციალურ სტრუქტურის უფრო დაწვრილებით გასარკვევად, ისე აგრეთვე ქართველს ხალხის შემდეგდროინდელ სოციალურ ვითარების გასაგებად, მნიშვნელობა აქვს მწერლობითი დროის, სახელდობრ მე-ნ—6 საუკუნის ამის შესახები ფაქტების ფიქსაციას, რათა ამის შემდეგ შესაძლებელი შეიქმნეს რეტროსპექტიული გზით ქართველი ხალხის სოციალურ განვითარების, წინა საუკუნეებში განვლილ საფეხურებისთვის მთლიანად თვალის გადავლება.

მე-4 საუკუნეში, როგორც ვნახეთ, ქართლი გაყოფილი იყო ცალკე ოლქებად, ხეყებად. ამ დანაწილებას, ექვს გარეშეა, საგვარო წყობილების პრინციპი ედვა საფუძვლად, მაგრამ მას არ ჰქონდა რასაკვირველია მუდმივი ხასიათი. დროთა ვითარებაში ხდებოდა ხეყების, ასე ვთქვათ, შეკუმშვა უფრო მსხვილ ერთეულებად. ჩვენ ამიტომ უნდა ანგარიში გავუწიოთ ხეყების ამ შეკუმშვის პროცესსაც და მისი მხედველობაში მიღებით განვიხილოთ ხეყების ორგანიზაციასთან დაკავშირებული საკითხები.

ლაზარე ფარპელს აქვს ერთი საყურადღებო ცნობა, რომელიც გვიხატავს ქართლის მართებლობის თვისებებს მე-ნ საუკუნის ნახევარში. სახელდობრ, როდესაც სპარსეთის მეფე ეზიდგერდთან წავიდნენ სომხეთიდან დიდ-დადნი კაცები, წარმომადგენლები სხვადასხვა სახლებისა (თარმ) მაშინ ქართლიდანაც, მისი სიტყვით, წავიდნენ *ქაქასარ-ჩქნ ღრეფ ცეხელს სკილავს და აქ თანადიხარე აღსაქრჩნ* — „ქართველთა ქვეყნიდან პიტიაშხი არშუშა და ამ ქვეყნის სხვა მამასახლისნი“ (ისტორია, ტფილ. გამ. 1904 წლ., 47). ამ ძვირფას ცნობიდან ჩვენ ვტყობილობთ, რომ ქართლის დიდი-კაცი, ქვეყნის მართველობის მესვეურნი იწოდებოდნენ მამასახლისებად. პიტიაშხი არშუშაც თუმცა ცალკეა მოხსენებული, მაგრამ გამოთქმა — „ამ ქვეყნის სხვა მამასახლისნი“ ცხად ყოფს, რომ პიტიაშხიც თავისი უფლების წარმოშობით მამასახლისებთან შედარებით ანალოგიურ მდგომარეობაში იგულისხმებოდა. მხოლოდ პიტიაშხი თითქოს სხვა მამასახლისებზე უფრო მაღლა დგას, მათში ერთ-ერთ პირველ პირად სჩანს, რადგან სახელობით ლაზარეს მარტო ის ყავს მოხსენებული. პიტიაშხს ამ დროს ეჭირა საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია. „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის სიტყვით მეფე ბაქარმა მე-4 საუკ. მეორე ნახევარში თავის სიძეს სპარსეთის მეფის სახლის შვილს ფეროზს მისცა ტერიტორია „სამშვილდითგან მიღმართ ქუეყანაჲ თავადმდე აბოცისა“ (მარ. ვარ., 112). ლეონტი მროველიც არჩილის ცხოვრების აღწერილობაში უჩვენებს, რომ პი-

ტიპი ნათესავი ფეროზისა „მთავრობდა თრიალეთს და ტაშირს“ (მარ. ვარ., 208). ეს ცნობა ლეონტის გაგებით მე-8 საუკუნის ხანას მიეკუთვნება, მაგრამ უფრო საფიქრებელია, რომ აქ ჩვენ საქმე გვაქვს უფრო ძველი დროის ამოძახილთან. მართლაც საინტერესოა, რომ კორიუნი მე-5 საუკ. პირველი ნახევრისთვის იხსენიებს ტაშირის მთავარს (*ქქსან*) არშუშას (ტფ. გამ., 1913 წ., 30). ამ არშუშას მოსე ხორენელი, რომელიც ამ შემთხვევაში, როგორც სჩანს, კორიუნს ეყრდნობა, უწოდებს გუგარის პიტიაშს და ამბობს: „აქვე (გარდამანში) მიიღო (მესროპმა) წინადადება არშუშა გუგარის პიტიაშისაგან ამავე საქმისთვის (სარწმუნოების განსაწმენად) მის სამთავროში ტაშირის ხევში (*ყაქ ქაქ ქქსანოქქსან ქ ყაქსან შაჯრავ*. მოსე ხორ. ტფილ. გამ. 1913 წ., 340—341). აქედან ჩვენ ერთი მხრივ ვღებულობთ დადასტურებას, რომ გუგარის და ქართლის პიტიაშნი ერთი და იგივე პირი იყო, მეორე მხრივ კი დევ, რომ ტაშირი საპიტიაშოში შედიოდა და გარდა ამისა ვტყობილობთ, რომ საპიტიაშო იწოდებოდა *ქქსანოქქსან* და თვით პიტიაშნი *ქქსან*. ეს სიტყვა (*ქქსან*) სახარების პირველ თარგმანში (მაგ., მათ 2, ადიშ.) გადათარგმნილია სომხურიდან როგორც მთავარი. მაშასადამე მე-5 საუკუნეში პიტიაშნი იწოდებოდა მთავრად და მისი სამფლობელოც—სამთავროდ. პიტიაშს, როგორც სჩანს, ემორჩილებოდა რამოდენიმე ოლქი, ყოველს შემთხვევაში ტაშირი წოდებული ოლქად (*ყაქსან*). ტაშირს როგორც ცალკე ოლქს იხსენიებს, როგორც ენახეთ, ანონიმის მიერ დაცული აღწერილობაც. ამგვარად, პიტიაშნი უფლების წარმოშობით და მდგომარეობით მამასახლისების წრეს ეკუთვნის, თუმცა თითქმის მათზე მალა დგას, ის იწოდება იმავე დროს მთავრად. ცხადია, მაშასადამე, რომ დანარჩენი მამასახლისებიც მთავრებად იწოდებოდნენ.

მთავრების მდგომარეობის გასარკვევად მნიშვნელობა აქვს კიდევ ერთ ცნობას, რომელიც ფაუსტს აქვს დაცული. არშაკ მეფის (346—349 წ.) დროს მისი სიტყვით სომხეთს სხვათა შორის გადაუდგნენ „გუგარის პიტიაშნი, მის შემდეგ ძორის ოლქის უფალი, კოლბის ოლქის უფალი, გარდმანის ოლქის უფალი“. (*Պապարայ Բեհաշեն, և յես սորա Զորայ գալստին տէրն, և Կոբայ գալստին տէրն, և Ընդ նոսա Գարգմանաձորայ տէրն*, ისტორია, ტფ. გამ., 242). გორის, კოლბის და გარდმანის ოლქები ცალკე არიან მოხსენებული ანონიმის მიერ დაცულ აღწერილობაშიც. შეიძლება ამიტომ ვიფიქროთ, რომ დანარჩენ ოლქებსაც. აღწერილობაში ჩამოთვლილს, მე-4 საუკ. ყავდა თავისი *საქ*. ეს სიტყვა (*საქ*) სახარების ორისავე რედაქციის უძველეს ქართულ თარგმანში წარმოდგენილია ტერმინით უფაღი. შეგვიძლია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ ოლქების სათავე-

ში მდგომი მთავრები იმავე დროს უფალადაც იწოდებოდნენ. უფა-
ლი და ტერ-ი ერთმანეთს ფარავენ. პირველი არის წარმოებულ
სემიტურ სიტყვიდან გააღ, რაც წარმოადგენს ცალკე ტომების მფარვე-
ლი ღმერთების წოდებულებას. მეორე სიტყვა შეიძლება იყოს შეკუმ-
შული ფორმა *ახ-აჟ*. პირველი ნახევარი ამ სიტყვისა უახლოვდება
ინდო-ევროპულ ძირს და, რაც სხვადასხვა წარმოებით ღვთაებას
აღნიშნავს, ხოლო მეორე ნახევარი ნიშნავს კაცს. ზეციერ ბატონის
მცნება გადატანილ იქნა ქვეყნიურ ბატონზე, აქედან — ქართული უფალი
და სომხური ტერ (შეად. ნ. აღონციას დასახ. შრ., 404).

იმევე ფაუსტს აქვს კიდევ ერთი საყურადღებო ადგილი. მუშელის
ლაშქრობის შესახებ 380-იან წლებში იბერიის წინააღმდეგ ის გადმოგ-
ვცემს, რომ მან (მუშელმა) „ხმლით ამოწყვიტა ყველა აზნაურნი
(*ყაყაყაყა*) და ღიღაკათა გვარები (*ყაყაყა ზაქარაყაყაყა*), რომელიც
კი იბოვა. სპარაპეტ მუშელმა ბრძანება გასცა ფარნაუზიანნი ჯვართ
ეცვათ ქართველთა ქვეყნის შუაგულში“ (ისტორ., ტფ. გამ., 314).
ამ ცნობაში საინტერესოა აზნაურების და ღიღაკათა გვარების მოხსე-
ნება. სომხური *აყაყა*, როგორც ზემოდ მოხსენებული იყო (გვ. 84),
მე-ნ საუკ. ქართულად ითარგმნებოდა როგორც აზნაური. ამასვე ეხე-
დავთ სომხურიდან ნათარგმნ ძველ აგიოგრაფიულ ნაწარმოებებში (ივ.
ჯავახიშ., Госуд. стр. др. Груз. и др. Арм., 59—60). რაც შეეხება
ნახარარ-ის ქართულ შესატყვისობას, მე-ნ საუკ. პირველ ნახევარს,
როგორც ვნახეთ (ზემოდ გვ. 81), ის ითარგმნებოდა — მდადაჩი. ნ.
აღონცის გამოკვლეული აქვს (დასახ. შრ., 450 და სხ.), რომ ნახარარი
წარმოადგენდა ადმინისტრატიულ რიგის ტერმინს, რომელიც შემდეგ
არსებობდა პარალელურად სავარო წყობილების ტერმინის ტერ-ისა.
შესაძლებელია ამიტომ, რომ ფაუსტი ზემოდ მოყვანილ ციტატაში გუ-
ლისხმობდა ნახარარ-ის სახელით უფრო ადმინისტრატიულ თანამდებო-
ბის პირთ. რადგანაც სავარო წყობილება თავის მქოლავ ბეჭედს
ასვამდა მართველობის ფუნქციებსაც, ამიტომ ამ შემთხვევაშიც ფაუს-
ტის გამოთქმას ქართლის „ღიღაკათა გვარების“ შესახებ, უნდა ჰქონ-
დეს რეალური საფუძველი იმ მხრივ, რომ ადმინისტრატიული ფუნქ-
ციები წყობილების საერთო თვისებების მიხედვით მაინც ცალკე გვა-
რების ჩარჩოებში თავსდებოდა.

ამგვარად ჩვენ ვხედავთ, რომ ცალკე პროვინციებს სათავეში ედ-
გნენ „პიტიაშნი და სხვა მამასახლისები“. უკანასკნელი ტერმინი, წმინ-
და სავარო წყობილების წარმომავლობისა, ცხადად უჩვენებს, რომ
თავდაპირველად „ხევებში“ ცხოვრება სავარო წესზე იყო მოწყო-
ბილი და ცალკე ხევი ცალკე სახლს შეადგენდა. მე-4 საუკ. ეს მდგო-
მარეობა უკვე დაცული არ იყო, რადგან ცალკე ხევების შეერთებით

უკვე კარგა ხანია დიდი ხევეები შექმნილიყო, მაგ., სამცხე, აქარა, ჯავახეთი, ტაშირი და სხ.. მაგრამ ტერმინის მამასახლისის განსაზღვრული მნიშვნელობით არსებობა ცხადად ამტკიცებს ხევის, როგორც ერთეულის, საგვარო წყობილებაში წარმოშობას. შემდეგს დროებში მამასახლისის წოდება კიდევ უფრო ხელოვნური გახდა და მე-6 საუკ. ევსტათე მცხეთელის ც-ბაში იხსენიება უკვე „გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი“. ქართლის მამასახლისი აქ უკვე თითქმის ადმინისტრაციულ წყობილებების უმაღლეს ხელისუფლად სჩანს, თუმცა ეს არ გულისხმობს, რასაკვირველია, ქართლის მამასახლისობის ინსტიტუტის ამ დროს საგვარო წყობილების ნორმებიდან გამოსვლას. მაგრამ ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ სახელმწიფოებრივ ცხოვრების განვითარებასთან ერთად ადმინისტრაციული მართველობის ნორმების შექრა საგვარო წყობილებაში აუცილებელი იყო. ამ თვალსაზრისით ძალიან საინტერესოა, რომ ფაუსტი უკვე მე-4 საუკ. მეორე ნახევრისთვის ადასტურებს ქართლში „ნახარათა გვარებს“, ე. ი. ისეთ გვარებს, რომელნიც საგვარო წყობილების ფარგლებში ადმინისტრაციულ ხასიათის სახელმწიფოებრივ ფუნქციებს ასრულებდნენ.

ხევეების საგვარო წყობილებას საუცხოვოდ ამტკიცებს ქართლის უძველეს იერარქიის შესახები ცნობები. ეს ცნობები მხოლოდ 506 წლის ახლო ხანას ეხება, მაშასადამე საქმაოდ ნავიანევ დროს, მაგრამ მათ განხილვას საგვარო წყობილების ნორმების გასარკვევად ხევეების ორგანიზაციაში მაინც აქვს დიდი მნიშვნელობა. ყურადღებას იპყრობს აქ ის გარემოება, რომ იერარქიაში ამ დროს ცნობილი იყო ცალკე ეპისკოპოსი „სამეფო სახლისა“ (იხ ზემოდ 50—51 და *ჴიქე ბრ.* 182—183). სამეფო სახლი აშნაირად წარმოდგენილი იყო როგორც ერთი გვარი, რომელსაც თავისი ეპისკოპოსი ყავდა. საინტერესოა, რომ პიტიაშხსაც ყავდა თავისი სახლის ეპისკოპოსი. შუშ. ც-ბაში აფუტი ცურტავის ეპისკოპოსი მოხსენებულია როგორც „ეპისკოპოსი იგი სახლისაჲ მის პიტიაშხისაჲ“ (გვ. 3, 21). სახლი აქ რასაკვირველია იგულისხმება საგვარო მნიშვნელობით თუნდაც იმ უბრალო მიზეზისა გამო, რომ ვარსკენ პიტიაშხი ცეცხლთაყვანისმცემლობაში იყო გადასული და პირადად მას ეპისკოპოსი არ ესაუბრობოდა. ამ ორი მაგალითიდანაც ცხადია, რომ იერარქია პირველად ეწყობოდა სახლების მიხედვით, ხოლო სახლები კი თავის მხრივ ტერიტორიალურად წარმოადგენდნენ ხევეებს. შედარება მე-4 საუკ. ნახევრის ოლქების სიისა 506 წლის საეპისკოპოსო კათედრების სიასთან ცხადყოფს ამას. მხედველობაში მისაღება ის გარემოება, რომ ამ ორს სიას განაშორებს ერთმანეთისაგან დიდი დრო—1½ საუკუნე, რომლის სიგრძეზე ხევეების შეერთების ზემოდ აღნიშნულ პროცესის გამო ტერიტორიალური და-

რიტორია თითქოს სამი ხევის სივრცეზე უნდა იყოს საგულისხმებელი. თუ აქ რაიმე სხვა მიზეზი არ არის, შესაძლებელია ვიფიქროთ, თრიალეთის და ტაშირის ანალოგიით, რომ მე-5 საუკ.-ში ეს სამი ხევი (წოფისა, კოლბისა და ძორისა) გაერთიანდა ერთ ოლქად ერთი უფალის ქვეშ. სამაგიეროდ კუხეთში ჩვენ ვხედავთ უკვე 4 ეპისკოპოსს. ცხადია, მე-5 საუკუნეში აქ სახლების მფლობელობის მხრივ რაღაც ცვლილება მომხდარა. 506 წლ. ეპისკოპოსთა სიიდან თითქოს არ პოულობს გამართლებას ოლქების ძველი სიის მიხედვით ორი ეპისკოპოსი—სამთავროსა და წილკანისა. პირველის კათედრა დაკავშირებულია ქრისტიანობის პირველ ოფიციალურ ნაბიჯებთან მე-4 საუკუნეში, ხოლო მეორის კათედრის იურისდიქცია შესაძლებელია ჩრდილოეთის ხეევებზე (ცხრაზმა და მის მიმდგამ რაიონებზე) ვრცელდებოდა. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ ქრისტიანობის იერარქიული ზრდა ქართლში დაკავშირებული იყო ქართლის ტერიტორიალურ დანაწილებასთან, რომელიც თავის მხრივ ისტორიულად შემოშავებულ გეარობითი წყობილების ნორმებზე დაკერძოდ სახლების ინსტიტუტზე იყო დამყარებული.

ზემოდ მოხსენებულის მიხედვით შეიძლება გამოტანილ იქმნას დასკვნა, რომ ქართლის ხევებად ტერიტორიალური დანაწილება მე-4—5 საუკუნეში გეაროვნობითი წყობილების ნორმებზე იყო წარმოშობილი და განვითარებული, რომ იერარქიული ზრდაც ეკლესიისა მე-4—5 საუკუნეში ამ ტერიტორიალურ დანაწილებას ეფარდებოდა. ხევის სათავეში იდგა უფალი, რომელიც მთავრადაც იწოდებოდა. ეს „უფლები“ იწოდებოდნენ იმავე დროს მამასახლისებად ან ამის ექვივალენტ ტერმინად, რომელი ტერმინიც ამ „უფლებობას“ უკავშირდება საგვარო წყობილებას. უფრო მნიშვნელოვან მთავართა და მამასახლისთა სახლს თანდათან უჩინდებოდა თავისი „სახლის ეპისკოპოზიც“. „მამასახლისი“ ეს იყო ყველაზე უფრო ჩვეულებრივი ტერმინი ხევის „უფლისა“, ამას ამტკიცებს „მამ. და ნათ. ც-ბის“ ავტორის მოწმობა მამასახლისების შესახებ. მაგრამ ცალკე ოლქებში ხევის ბატონის ამ სახელს შეიძლება ჰქონოდა სხვა გამოხატულებაც. ეს იყო დამოკიდებული ამა თუ იმ ოლქის ისტორიულ წარსულისაგან. საეკვოა, მაგალითად, რომ სამცხის უფალის წოდებულება მამასახლისი ყოფილიყო. ამისი მაჩვენებელი უნდა იყოს ერთი ასომთავრული წარწერა ქვანზე, რომელიც საქართ. მუზეუმშია დაცული და ჩამოტანილია ოძრხეს დედათა მონასტრის ნანგრევებიდან, ესლანდელ აბასთუმნის რაიონიდან. წარწერა, რომელიც დაბეჭდილი ჰქონდა ე. თაყაიშვილს Археол. збк., II, 63—65, ორიგინალთან შედარების შემდეგ იკითხება შემდეგნაირად: ქ---ჲ ჳნ ჳე მფლა--- ---დიდლი ნოთ|---ბძნა ღთვ დცლა მფლა|არშა ზტესა და ნბთა დხოთ ქუთაერთს|ქეზის ცსითაბ---მწოდ ვიეჳ და|ამრთვ ზტსნი ჳი წა ლთს

მშეს სსდა სდღდ ჩმთა ღა მთა ჩმთა მეო სსსათს ე[ლთ]ა ღრსა ამს
სწოთრ[ს] სენ ღავად ქს ღნვა მკსნ. წარწერაში ამგვარად მოხსენებულია
მამფალი არშუშა პატრიკი და ქავთარ ერისთავი, ქორეპისკოპოზი, ცი-
ხისთავი. წარწერა უნდა იყოს ძლიერ ძველი და ალბად უნდა წინაუსწ-
რებდეს ბაგრატიონთა სახლის ბატონობის დამკვიდრებას ზემო-ქართლში
და კერძოდ სამცხეში. შესაძლებელია ამიტომ წარწერა ეკუთვნოდეს
მე-7 საუკ. ან მე-8 საუკ. პირველ ნახევარს. წარწერა საყურადღებოა
იმით, რომ აქ წარმოდგენილია სამცხის უფალის ტიტული — მამფალი,
რომელი ტიტულიც შემდეგ გვხვდება ჩვენ ზემო-ქართლის ბაგრატიონ-
თა სახლში მე-9 — 10 საუკუნეში, როგორც ამას ამოწმებს სუმბატ და-
ვითისძე და იმპერატორი კოსტანტინე ძოწპოსილიც. კერძოდ სუმბატ
დავითისძის ცნობებიდან საგულისხმებელია, რომ მამფლად მე-9 საუ-
კუნეში და მე-10 საუკ. პირველ ნახევარში იწოდებოდნენ ბაგრატიონ-
ნის სახლის უმცროსი წევრები, როგორც სჩანს, ცალკე სამფლობელოს
მქონნი, ასე რომ ამ დროს უკვე ფაქტი იყო ამ ტერმინის დეგრადა-
ცია, რასაც შემდეგ მოყვა მისი სრული გაქრობა.

რომ ეს ტერმინი (მამფალი) ძლიერ ძველია, ამას ამოწმებს მისი
პარალელური ფორმა დედობრივი სქესისა — დედოფალი. ეს სიტყვა მე-5
საუკ. აღნიშნავდა არა მარტო მთავრის ცოლს — ვარსკენ პიტიაშხის ცო-
ლი, მაგ., დედოფლად იწოდებოდა, — არამედ საერთოდ ქალბატონს. ის
წარმოადგენდა საზოგადოდ დედობრივი სქესისთვის უფალის შესატყვისს
(შეად., მაგ., მოციქ. 8₂₇, II იოან. 1₁, 1₅). ერისთავის დედა და მა-
შასადამე ცოლიც მე-9 საუკუნეშიც დედოფლად იწოდებოდა (წმ. ნი-
აოს ც₂ა, ჰელ. ვარ. Опис. II, 729: „პეროჟავრი დ₂დფლი ქართლისა
ერისთავისა დედა იყო“). რადგანაც მამფალი დედოფალის პარალელუ-
რი ტერმინია, ხოლო დედოფალი შემდეგ საერთოდ მიღებული და
გავრცელებული წოდება იყო, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მამ-
ფალი, ქართულ საზოგადოებრიობის განვითარების საფეხურების თვალ-
საზრისით, უფრო ძველი და პრიმატული უნდა იყოს ვიდრე მამასახლი-
სი; ე. ი. ქართულ საზოგადოებრიობის განვითარების პირველ საფეხუ-
რებზე დაწინაურებულ თემებში სწორედ ტერმინი მამფალი უნდა ყო-
ფილიყო უმთავრესად გავრცელებული და არა მამასახლისი. თუ შივი-
ლებთ მხედველობაში, რომ მამფალი თითქმის ზემო-ქართლის კილოს
და საზოგადოებრივ ცხოვრების წიაღში განსაკუთრებით ფეხმოკიდებულ
ტერმინად სჩანს — სხვაგან ის არც იხსენიება, — ამიტომ ამ ტერმინის
ისტორიულ როლის განხილვითაც ჩვენ ვპოულობთ ახალს დადასტუ-
რებას ზემოდ გამოთქმულ მოსაზრებისას, რომ ქართული საზოგადოებ-
რივი და კულტურული ცხოვრების ერთ-ერთი პირველი საფეხურები

სტრაბონის ხორძენეს ანუ ზემო-ქართლის ტერიტორიაზე არის სა-
ძებარი.

ფრიად საინტერესოა აგრეთვე კახეთის მთავრების ტერმინი—ქო-
რიკოზი. მატეანის ბეჭდით ან საგანძურებით ცნობილ ვარიანტებში
სიტყვა ქორიკოზი ყველგან დამახინჯებულია ქორებისკოპოზად (მარ.
ვარიანტში: ქორაბისკოვზი). საბა თავისს ლექსიკონში სამართლიანად
უჩვენებდა: „ქორებისკოპოსი უმცერასა მწერალსა ქართლის ცხოვრ-
ებაში გაურყენია: ქორიკოზი ქარავით ქორებისკოპოსი ჰგონებია. ქორ-
ებისკოპოსი უსამწყსო ებისკოპოსს ბერძნულად ეწოდების და ქორი-
კოზი მეფის მონაცვალეს ჰქვიან“. ვახუშტი სამართლიანად უჩვენებს
თავისს ისტორიაში ყველგან ქორიკოზს, — ეტყობა მას მატეანის კარგი
ხელნაწერები ჰქონდა ხელთ. მატეანი მხოლოდ მე-9 საუკუნიდან გად-
მოგვცემს ცნობებს კახეთის ქორიკოზების შესახებ. გრიგოლ „მთავა-
რი კახეთისა“ აშოტ კურაპალატის თანამედროვე იყო. ამის შემდეგ
მემატიანე გადმოგვცემს: „მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბანელნი და განა-
ჩინეს ქორიკოზად (დედანში: ქორაბისკოზად) დაჩი ძე ივანე ქუაბუ-
ლის ძისა და შემდგომად მისსა დასვეს ქორიკოზად საშოელ დონაუ-
რი“. (მარ. ვარ., 220). სამოელის შემდეგ ქორიკოზად დამჯდარა ძმა
მისი გაბრიელ (იქვე, 222—223). გაბრიელი უკვე იწოდება კახთა ქო-
რიკოზად. „მოკუდა კახთა ქორიკოზი გაბრიელ დონაური, დაჯდა ქო-
რიკოზად ფადლაი არეგმანელი“ (იქვე, 224), რომელმაც „დიმიტრი-
ჩილნა გარდაბანელნი და შემდგომად მისსა დაჯდა კუირიკე ქორიკო-
ზად“ (იქვე, 225). ამ ცნობებიდან ცხადია, რომ კახეთის მთავარი
იმავე დროს ქორიკოზებად იწოდებოდნენ. მათ ემორჩილებოდა მე-9
საუკუნეში გარდაბანი და მაშასადამე კუხეთიც. გარდაბანს საერთოდ
თავისი ხაზი ჰქონდა და თავი დამოუკიდებლად ექირა. ყოველ შემთხვევი-
სათვის მე-9 საუკუნეში გარდაბანელნი დაჩის გამთავრებით ცდილან
უფლება თავისი კანდიდატისთვის მოეპოვებინათ. ზემოდ მოხსენებულის
კვირიკეს მოადგილე დავითი (ვახუშტი 976—1010 წ.) კიდევ იხსე-
ნება ქორიკოზად (მარ. ვარ., 242) და მხოლოდ მისი შემდგომი დიდი
კვირიკე III (ვახუშტი 1010—1029 წ.) ჰერეთის სამეფოს დაპყრობის
შემდეგ იწოდება მეფედ.

✓ ქორიკოზი ექვს გარეშეა ძალიან ძველი ტერმინი უნდა იყოს. ქო-
რი, როგორც ზემოდ მოხსენებული იყო (გვ. 87), ნიშნავს ეხლაც
სვანურში სახლს, ოჯახს. სიტყვის ქორიკოზი მეორე ნახევარი საკმაოდ
კარგად წარმოდგენილია ეხლანდ ლს ხუნძურში, სადაც კოაზე ნიშნავს
შემძლებელს—potens (Услар, Авар яз., 118, 252). ამავე ძირის შესატ-
ყვისი სიტყვა სვანურში—ხოშა ნიშნავს დიდებულს, დიდს. ქორიკოზი
მაშასადამე თავდაპირველად შესაძლებელია ნიშნავდა სახლის უფროსს

(დიდს) და თვით ტერმინი, საფიქრებელია, სვანურის ერთ-ერთ ძველ შესატყვის კილოს ნაშთი უნდა იყოს. სიტყვა კაზა გაღასულა მეზობელ კილოებშიდაც და სემასიოლოგიური ცვლილებით (შემძლვებელი) შენახულა აქამდის ხუნძურშიც. ქორიკაზი, მამასადამე, არის იმავე საგვარო წყობილების ტერმინი, მამფალის და მამასახლისის არა თუ მნიშვნელობით, არამედ სოციალური წარმოშობითაც—სრული ექვივალენტი.

ამგვარად ჯერჯერობით ჩვენ ვიცით სამი ტერმინი საგვარო წყობილებიდან სახლის უფროსის აღსანიშნავად: მამფალი, მამასახლისი და ქორიკაზი.

ტერმინების ეს ცვალებადობა ცხად ყოფს ჩვენთვის ამავე დროს სახლების ერთმანეთისაგან განსხვავებას უძველეს დროში კილოების მხრივ. ქართული ენის საბოლოოდ ჩამოყალიბების დასათარღებლად ამ გარემოებას, ექვს გარეშეა, აქვს თავისი მნიშვნელობა. ცალკე სახლების კილოებზე ქართული ენის გამარჯვების და ერთ სახალხო ენად გარდაქცევის ხანა უნდა უკავშირდებოდეს საგვარო წყობილების რღვევის ეპოქას, რასაც მოყვა უფრო მაგარ სახლის კილოს მიერ პირველობის მოპოვება განსაზღვრულ ტერიტორიაზე, ცალკე კილოებისაგან შემადგენელ ელემენტების შეთვისებასა და შეჯვარდინებასთან ერთად.

ამ ტერმინების განხილვასთან ერთად შეიძლება მოხსენებულ იქნას სამეგრელოს მფლობელების ძველი და ისტორიული ტიტული ღადაა (ქართ. დადიანი). შესაძლებელია მას კავშირი ჰქონდეს ხუნძურში ეხლაც შენახულ სიტყვასთან ღადა—მამილა (Услар, Авар. яз., 70) და მაშინ ჩვენ მივიღებდით ფრიად საინტერესო ფაქტს ამ წოდებულების წარმოშობისას აგრეთვე საგვარო წყობილების ნორმებზე და ამასთანავე დადასტურებას სამეგრელოს ტერიტორიაზე უძველეს ხანაში ერთ-ერთ ხუნძურ კილოს მონათესავე ენის არსებობისას თუ არა, ყოველს შემთხვევაში ამის შესატყვის კილოზე მოლაპარაკე მეწინავე სახლისას მაინც. გამოდგება თუ არა ეს ფაქტი აკად. ნ. მარრის მიერ უკანასკნელ გამოთქმულ აზრის დასადასტურებლად, სახელდობრ რომ ტერმინი ღაზა უნდა უკავშირდებოდეს, ტერმინს ლაზგ-ს, მამასადამე ლეკების სახელს (La seine, la Saône, Lutèce et les prem. hab. de la Gaule Etr. et Pélasgue, 15), აქედან სათანადო დასკვნების გამოტანით, ეს მომავლის საქმეა. ასეთი დაკავშირება ლაზის ტერმინისა ლეკების სახელთან, ლინგვისტურ დაკავშირების გულისხმობით, აუცილებელ საჭიროებას არც წარმოადგენს. ზემოდ უკვე ნაჩვენები იყო, რომ ისტორიულ კოლხიდის ტერიტორიაზე უძველეს ხანაში საგულისხმებელია სხვადასხვა წარმოშობის ტომები. თვით სახელი ოდიში, როგორც ვნახეთ, უნდა წარმომდგარი იყოს ერთ-ერთ რე.ის ჯგუფი ტომის სახელიდან. ადვილად შესაძლებელია, რომ თვით სიტყვა ღადა საგვარო წყობილების

ტერმინის სახით მეგრულმა ენამ შეითვისა ამავე დიშ თუ დიხ ხალხისა-
გან, რომლისაგან დარჩა თვით ოდიშის სახელი.

ცალკედ ყველა ზემოდ მოხსენებულ ტერმინებისაგან დგას ტერ-
მინი პიტიაშხი, რომელიც უდრის სომხურს *բիւթի*. წარმოშობა ამ
სიტყვისა ჯერ კარგად გამოარკვეული არ არის. ქართულ ნიადაგზედაც ეს
ტერმინი ძლიერ ძველად სწანს. მოსე ხორენელი გუგარქის ძველ პიტიაშხთ
გვარს სთვლის დარიუსის სატრაპის მირდატის შთამომავლად. მირდატი
მისი ცნობით ქართველების მართველად დასვა ალექსანდრე მაკედონელ-
მა (ისტ. II, 8, 11). არშაკ მეფის დროს მე 4 საუკ. გუგარქის პიტიაშხი
გადავიდა ქართლის მხარეზე. ბაკურ მირიან მეფის ძემ მისცა სპარსე-
თის მეფის სახლის შვილს ფეროზს „სამშვილიდთგან მიღპართ ქუეყა-
ნაჲ თავადმდე აბოცისა“ (მარ. ვარ. 112). ფეროზის სახლის შვილები
შემდეგ იხსენიებიან პიტიაშხებად. მათი ხშირი საგვარეულო სახელი იყო
არშუშა. პიტიაშხის, განსაზღვრულ ოლქის მემკვიდრეობით მმართველის,
ტიტული არსებობდა მე-8 საუკ. მეორე ნახევრამდის. ეს სწანს შემდე-
გი გარემოებიდან. სამშვილდის დიდს წარწერაში, რომელიც დაბეჭდი-
ლი აქვს ე. თაყაიშვილს (იქვე, 42) და რომელის წაკითხვა შესწორე-
ბული აქვს აკ. შანიძეს, მოხსენებული არიან „[ნ]ათესავით პტშხნი“,
როგორც ეკლესიის ამშენებელი. „წლა კ მფზჲ კოსტანტინესჲსა დაიდ-
ვა საძირკველი“... „გათავდა წლა გ ლეონ მეფჲ“. აკ. შანიძის წა-
კითხვით ამავე წარწერის პირველ სტრიქონს შემდეგ ამოკრილი ყოფი-
ლა სომხური წარწერა: *ქ ქაიანსაჲს არჲ სტყა ნ---ჲს* (sic). ვინ არის
ეს გიორგი, ცნობილი არ არის. შესაძლებელია ის იყოს მე-8 საუკ. და-
სასრულის კათალიკოზი სომეხთა გიორგი, რომელიც კათალიკოსობდა
769 — 772 წლებში. წარწერაში მოხსენებული მეფეები კოსტანტინე და
ლეონი, ჩემის აზრით, უნდა იყვნენ ბიზანტიის იმპერატორი კოსტან-
ტინე V (740 — 775) და ლეონ VI (776 — 780). ამისდა მიხედვით სამ-
შვილდის ეკლესიის აშენება დაწყებულია (740 + 20 =) 760 წელს და
დამთავრებულია 778 წ. აშენებელთა მოხსენება როგორც „ნათესავით
პიტიაშხნი“, ე. ი. მრავლობითი რიცხვით შესაძლებელია ნიშნავდეს იმას,
რომ ამ დროს პიტიაშხთა უფლებას მემკვიდრეობითი მართებლობითი
ფუნქციები თითქმის არ უნდა ჰქონოდა და პიტიაშხის ხარისხი გადაქ-
ცეულიყო მხოლოდ საგვაროვნო წოდებულებად. აღსანიშნავია, რომ
ლეონტი მროველს ახსოვს არჩილ მეფის დროს მე-720 წლებში პიტიაშხი,
ნათესავი ფეროზისა, „რომელი მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს“
(ქ. ცხ. I, 179). ამ პიტიაშხს მიათხოვა არჩილ მეფემ ერთი ძმისწულთა-
განი. პიტიაშხი იწოდებოდა ქართლის პიტიაშხად (ვესტ. მცხ. ც-ბა).

აღსანიშნავია, რომ როგორც ცალკე სამთავრო სახლები (მამასახ-
ლისთა, მამფალთა, პიტიაშხისა, ქორიკოზისა), ისე თვით სამეფო ანუ

შემდეგდროინდელი გამოთქმით სამეფო სახლი აგრეთვე საგვარო წყობილების ნიადაგზე იყო განვითარებული. კრებული სამეფო გვარის წევრთა აგრეთვე იწოდებოდა სამეფო სახლად. კონკრეტულად ასე არის სამეფო ღინასტია მოხსენებული 506 წლის საივარქიო სიაში — „პალგენ ეპისკოპოსის სამეფო სახლისა“ (*Палаген епископоса саяси*). ამ მხრივ სამეფო სახლი წარმოადგენდა სრულს პარალელს სხვა სამთავრო სახლებისას.

სამეფო სახლის უმცროსი წევრები, როგორც მოსე ხორენელის ცნობიდან სჩანს, სეფეწულებად იწოდებოდნენ. ისინი ისე მრავალრიცხოვანი იყვნენ, რომ მათგან ცალკე რაზმები ღებოდა. რომ მართლაც სამეფო სახლის წევრები სეფეწულებად იწოდებოდნენ, ეს ცხადად სჩანს წმ. ნინოს მე-9 საუკ. რედაქციის ცხოვრებიდან. სალომე უჯარმელის დაი, თრდატ მეფის ასული, სეფექალად იხსენიება (Опис. II, 756, მარ. ვარ., 74). აღსანიშნავია, რომ სალომე უჯარმელი, თრდატ მეფის ასული, ღედოფლად იხსენიება (მარ. ვარ., 55). ნინოს ც-ბაში (თავი სიღონიას თქმული) მოხსენებულია კიდევ სეფეწული (Опис. II, 781, შეად. მარ. ვარ., 96). სალომე უჯარმელას წოდებულობიდან საგულისხმებელია, რომ სეფექალნი საერთოდ ღედოფლადაც იწოდებოდნენ.

მე-4—6 საუკუნეში სეფეწული უკვე ფართო მნიშვნელობით იხმარებოდა. ჯუანშერი ბივრიტიანს უწოდებს სეფეწულს (ქ. ცხ. I, 119). ბივრიტიანი, ცხადა, არის ბივრიტ ბაგრატიუნის შთამომავალი. ხოლო „ბივრიტ ბაგრატიუნი“ მოხსენებული ყავს მოსე ხორენელს (II, 36). მეორე ადგილას ჯუანშერი იხსენიებს „პიტიაშხთა ბივრიტიანთა“ (იქვე, 122), ხოლო დასახელებულს ბივრიტიანს სთვლის „წარჩინებულად“ და „ოძრკის ერისთავად“ (იქვე, 137). მაშასადამე, შემდეგს დროებში ერისთავიც სეფეწულად იწოდებოდა. ამას ადასტურებს ევსტ. მცხეთელის ცხოვრება, სადაც მოხსენებული არიან ერთად გაგებით „მთავარი ქართლისანი, გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი, არშუშა ქართლისა პიტიაშხი და სტუანი სეფეწულნი“. ამგვარად სეფეწული შემდეგ დროებში საზოგადოდ მთავართა სახლის წევრებსაც ეწოდებოდა. ამის მიხედვით შეიძლება მივიღოთ, რომ პირვანდელი მნიშვნელობა სეფეწულისა, როგორც სამეფო სახლის წევრის აღმნიშვნელისა, თანდათან განვრცომილა ალბად იმის ზედგავლენით, რომ სამეფო სახლის შტოები დროთა ვითარებაში უკვე საგვარო წყობილების დაშლის და სახელმწიფოებრიობის განვითარების პროცესთან ერთად ცალკე ტერიტორიალურ ერთეულების მეთაურად ღდებოდნენ.

სეფეწულთა თანასწორი თავში უნდა ყოფილიყვნენ აზნაურნიც, რომელნიც, როგორც ზემოდ ნაჩვენები იყო, თავდაპირველად აზნის ანუ მეწინავე და სამეფო სახლის წევრებად სჩანან. აზნაური ეს იგივე

უფალია, თავისი ტიტულატურით მაშასადამე თანასწორი უმაღლეს სოციალურ საფეხურის პირებთან. სახარების პირველ თარგმანში (მე-5 საუკ. დასაწყ.) აზნაური, გვაროვანის (*აჟნოდასკან*) მნიშვნელობით მოხსენებული, იწოდება „უფლად“ *აჟერ* (ლუკ. 19¹²⁻²⁰). მე-5 საუკ. მეორე ნახევარში (შუშ. ც-ბა) უკვე განირჩევა დიდ-აზნაური და აზნაური. დიდ-აზნაურთა ცოლები ზებურ-დედანი ჰრიან. უკანასკნელი გარემოება ცხადდ აკავშირებს უძველეს დროის აზნაურს და მე-5 საუკუნის დიდ-აზნაურს ტერმინ სეფეწულთან: ზებური=სეფეური, წარმოებულია სუფიქსით ურ (როგორც აზნა-ური, სახ-ური) და როგორც ეტიმოლოგიურად, ისე მნიშვნელობით წარმოადგენს სრულს ექვივალენტს სეფეწული-სას (ზებ-ური=სეფის-შვილი=სეფეწული).

მაგრამ მე-5 საუკ. აზნაური, როგორც ზემოდ მოხსენებული იყო, ნიშნავს თავისუფალსაც. ტერმინი აზნაური ამგვარად დროთა ვითარებაში, სახელდობრ საგვარო წყობილების დაშლის პროცესში, უკვე ფართო მნიშვნელობის ტერმინად გარდაქცეულა, მხოლოდ უფრო განვრცობითი სახით, ვიდრე ამას სეფეწულის მაგალითზე ვხედავთ. სეფეწული შემდეგს დროებში მე-5—7 საუკ. და შესაძლებელია მე-8—9 საუკუნეშიც იხმარებოდა მთავართა სახლის წევრების აღსანიშნავად, აზნაურს კი მიეცა უფრო ფართო მნიშვნელობა, — უკვე მე-5 საუკუნეში — საერთოდ თავისუფალთა აღსანიშნავად. უკანასკნელი გარემოება ცხად ჰყოფს ჩვენთვის სოციალურ წყობილების თანდათანობით განვითარებას ქართლში. სტრაბონის დროს, როგორც ვნახეთ, დადასტურებულია სამეფო სახლი — აზნი, რომლის წარმოშობის უნდა ყოფილიყვნენ აგრეთვე ყოველს შემთხვევაში მაღალი ქურუმნი. ამას მიუბოძდნენ თავისუფალნი მკვიდრნი, რომელნიც ცალკე სახლებად ცხოვრობდნენ. სამეფო სახლს — აზნს ემორჩილებოდნენ მონა-მსახურნი, რომელნიც ჯერ კიდევ, საგულისხმებელია, კოლონების მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ. საფიქრებელია, თავისუფალ მკვიდრთა სახლებშიდაც იყო უკვე ამ დროს ერთგვარი დიფერენციაცია მომხდარი. მე-5 საუკუნეში მსახური უკვე იხმარება მოსამსახურის მნიშვნელობით. მაგ., მათ. 26₅₈ (ადიშ.) მსახური უდრის სომხურს *սպասաւոր* (მოსამსახურე). ✓ სხვაგან კიდევ I კოზ. 4₁ მსახური უდრის სომხ. *սպասաւոր* (სამსახურში მყოფი). ასეთივე მნიშვნელობით უნდა იყოს ეს სიტყვა ნახმარი შუშ. ცხ-ბაშიც (გვ. 2, 7, 8), განსაკუთრებით ერთს ადგილას: „მოვიდა მგელი იგი (ვარსქენი) ტაძრად და ჰრქუა მსახურთა თჳსთა“ (გვ. 7). მსახური როგორც ტერმინი ამით თვალსაჩინოდ განსხვავდება ტერმინისაგან მონა, რომელიც მეხუთე საუკუნეში გარკვევით უდრის სომხ. *ծառայ* (სახარება). სომხეთში სომხურ წყაროების ცნობების მიხედვით მთავრები, ნახარარები და ტანუტერები მეფის მონებად (*ծառայქ*)

ითვლებოდნენ. მათს დამოკიდებულებას მონობა (*ბაიასიქიქი*) ერქვა. მეფე იყო მათი უფალი — *სიქი* (ნ. აღონცი, დასახ. შრ., 459). ამ მხრივ მონობა როგორც სომხეთში, ისე ქართლშიც იყო იგივე რაც დასავლ. ევრ. *servitium*, ანუ ვასალის თავისი ბატონისადმი განსაზღვრულ დამოკიდებულების გამომსახველი მცნება და ისიც ფართო გაგებით: მეუფე იყო უფალი, დანარჩენები მისი მონები; მთავრებიც და აზნაურნიც, როგორც ვნახეთ, იწოდებოდნენ სოციალურად მათ ქვევით მყოფ ჯგუფების მიმართ უფლებად. მონობა, მაშასადამე, ეს იყო სოციალურ ურთიერთობის პერმანენტული მცნება, რომელიც მე-ნ საუკუნისთვის ქართლში უკვე უკვე მკვიდრად ფეხმოკიდებული იყო. ზემოდ ნათქვამის მიხედვით მსახური, როგორც სოციალური ტერმინი, მე-ნ საუკუნეში იქნებოდა მთავართა და აზნაურთა შემდგომ ჯგუფების გამომხატველი სიტყვა, რომელიც განსხვავდებოდა მონისაგან და მასზე უფრო მაღლადაც იდგა. მსახური იყო უმთავრესად უფალის პირად სამსახურზე მყოფი პირი და როგორც ასეთი ია რასაკვირველია თავისი მდგომარეობით მონებზე უფრო პრივილეგიურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. არსებობდა კი მონა მე-ნ საუკუნეშიც, როგორც სომხ. *ბაიასიქი* შესატყვისი, იგივე მოსამსახურეს აღნიშნავდა. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ სტრაბონის დროს ჩვენ ვხედავთ ერთიან მონა-მსახურთა კლასს, ორი ტერმინის, — სპარსულის და ქართულის, მატარებელს. მე-ნ საუკუნისთვის უკვე ამ კლასში ერთგვარი დიფერენცია-ცია შესრულებულ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს. ამასთანავე ქართული ტერმინი (მსახური) გამხდარა ამ კლასის უფრო პრივილეგიურ მდგომარეობაში მყოფ ჯგუფების დამახასიათებელ ტერმინად, მაშინ როდესაც სპარსული სახელი (მონა) იხმარებოდა დანარჩენების აღსანიშნავად.

ამგვარად ჩვენ ვხედავთ, რომ თანდათან პატრიარქალურ წყობილების ნორმების ადგილს იკებდა ახალი სოციალური პირობები, რომელთაც შედეგად უნდა მოყოლოდა ქართლში ცხოვრების ფეოდალიზაციის განვითარება.

აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ ახალს სოციალურ პირობებში თანდათან საყოველთაო გავრცელებას პოულობდა ტერმინი გლეხი განსაზღვრულ სოციალურ წოდების აღსანიშნავად. უძველესი მოხსენება სიტყვა გლეხისა ჩვენ გვაქვს ჯუანშერის თხზულებაში (მე-8 საუკ. მეორე ნახ.): „მეორითგან იქმნეს ჯორჯანნი გლეხად, რომელნი აწ არიან მეხევრინი სპარსთანი“ (ქ. ცხ. I, 138). ჯუანშერის შემეცნებით ამგვარად გლეხი და მეხევრე ერთი და იგივე უნდა იყოს. მეხევრე, ცხადია, არის ბევრის გარდამხდელი, ხოლო ბევარი, რომელიც იხსენიება სომხურშიდაც *რესიქი* პარკელად დვინის 641 წლ. საეკლ. კრების დადგენილებაში, წარმოებულია სპარსული სიტყვიდან *گارس*, რაც

ნიშნავს მუშაობაზე წასვლას (ნ. აღონცი, დასახ. შრ., 484). ეს გარემოება რამოდენადმე ხსნის გლეხის, როგორც სოციალურ ტერმინის წარმოშობას. თავის თავად გლეხი იგივე წარმოების სიტყვაა როგორც გლეხაი, მხოლოდ სვანური აზმოვანებით (ე). გლეხაი მე-ნ საუკუნეშიც სახარების ტექსტის მიხედვით იხმარებოდა ქართულში ლატაკის, უბადრუკის მნიშვნელობით. გლეხაი და გლეხა უნდა წარმოებული იყოს კოლხების ეთნიურ ტერმინისაგან, როგორც ამას უჩვენებს აკად. ნ. მარრიც (Батум, Арх., Карт, 34). ამავე წარმოების არის სიტყვა გლეხანდ. აღსანიშნავია, რომ სიტყვა გლეხი არ იცის მეგრულშიც ენამ, თუმცა მასში არის სიტყვა გლეხა შესაძლებელია ქართულიდან სესხების გზით გადატანილი. ამის მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ტერმინის კვლევის დეკლარაცია სემასიურად გლეხის სახით შეიძლება მომხდარიყო ქართულ ნიადაგზე კოლხების მნიშვნელობის დაცემის შემდეგ, შესაძლებელია 1—2 საუკუნეში ქრ. შ., ხოლო სიტყვა გლეხი კი წარმომდგარიყოს სვანიზმით გაპოხიერებულ ნიადაგზე ქართული ენის გავრცელებისას. შესაძლებელია ამიტომ, რომ ტერმინის გლეხის სოციალური მნიშვნელობით ჩამოყალიბება მომხდარიყო დაახლოებით მარგვისის ტერიტორიაზე ან ქმის მეზობელ მხარეებში დაწყებული მე-5 საუკუნიდან ქრ. შ.. ვინაიდან გლეხი ჯ. უან შერის შემეცნებით დაკავშირებულია მეპეგრესთან, ამიტომ შეიძლება ამის მიხედვით ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველადვე გლეხი სვანიზმით გაპოხიერებულ ქართულ ერთკილოს ნიადაგზე უნდა ვაგებული ყოფილიყო სხვა კილოებში სპარსულიდან ნასესხებ ტერმინის. მონას- შესატყვისობის მნიშვნელობით.

პატრიარქალურ წყობილების დასუსტება და დაშლა გულისხმობდა აპასთანვე სახელმწიფოებრივ ცხოვრების განვითარებას. ქართლის უძველეს დროის სახელმწიფოებრივ წყობილების დასახასიათებლად ფრიად საინტერესოა ის ცნობა, რომელიც დაცული აქვს „ფარნავაზის ცხოვრების“ ავტორს. ფარნავაზმა, მისი სიტყვით, „განამრავლნა ყოველნი მეუდარნი ქართლოსიანნი, განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი“. ერისთავებს ებარათ მთელი პროვინციები, მარგვისის ერისთავს, მაგ., ემორჩილებოდა ქვეყანა „ზემოთ“ ლიხის მთამდის, კახეთის ერისთავს — „არაგვითან ვიდრე ჰერეთამდე“ და სხ.. სპასპეტი კილდე მან „მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტასის კარამდე და ფარავანამდე, რომელ არს შიდა-ქართლი. და ესე სპასპეტი ყოველადვე წინაშე მეფისა მთავრობდის, განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა. ხოლო ამათ ერისთავთა ქუეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინნა სპასალარნი და ათასისთავნი და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთავო. ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებული სამეფოსა სპარსთასა“. ამ ცნობიდან ცხადია, რომ ერისთავი იყო თავდაპირველად მხედრობის

უფროსი, თანამდებობაც მაშასადამე იყო სამხედრო ხასიათის. თუმცა ერთი მე-5 საუკ. ნიშნავდა უკვე ხალხს (სახარება, მათ. 4₁₆, 9₃₃, 12₄₆, ლუკ. 23₁₇, 22, 8₄, 20₁ და სხ.), მაგრამ მე-5 საუკუნეშივე მხედართმთავარი იწოდებოდა ერისმთავრად და ერისთავად (მოც. 16_{20—38}, 28₁₆). ცხადია, რომ ერისმთავარი და ერისთავი ძლიერ ძველი და ადგილობრივ ნიადაგზე წარმოშობილი ტერმინი უნდა იყოს ჯერ კიდევ იმ დროს, როდესაც ერთი ნიშნავდა სპეციალურად შეიარაღებულ ხალხს, ჯარს. ერისთავების უფროსი სპასპეტი უკვე წმინდა სპარსულ სახელის მატარებელი იყო. ძველს სპარსეთშიც სპაჰბედი ყველა სამხედრო ძალების უფროსად ითვლებოდა. ხოსრო I-მდის, ტაბარის სიტყვით, სპარსეთში იყო ერთი სპასპეტი. ამ მხრივ, მაშასადამე, თანახმად ფარნავაზის ც-ბის ავტორისა, ძველი ქართლის და სპარსეთის წყობილების შორის ვაჟულობით სრულს ანალოგიას.

ერისთავების ხელთქცევით იყვნენ სპასალარნი და ათასისთავები. სპასალარი—სპარსული ტერმინი (ჯარის თავი),—სამხედრო წყობილებასთან არის დაკავშირებული. სულ სხვაა ათასისთავი, რომელიც, ცხადია, უდრის სპარსულს და სომხურს ჰაზარაბედ, ჰაზარაპეტ და ამ ტერმინების პირდაპირ თარგმანს წარმოადგენს. უკვე გამოჩევილია, რომ ჰაზარაბედი სამოქალაქო მართველობის სათავეში მდგომი პირი იყო. სასანიდების დროის სპარსეთის ჰაზარაბედს მიჰრ-ნერსეს ტაბარი ამ წოდებულობის გარდა ეძახის ბუზურგ-ჭრამადარ-ს, რაც მისივე თარგმანით დიდს ვეზირს ნიშნავდა. სომხეთში ჰაზარაპეტობა საკმაოდ გავრცელებული იყო. ფაუსტი ჰაზარაპეტობას ახასიათებს როგორც *აქსარაიოხი სისამასკაიოქი* (ქვეყნის ზედა-მზრუნველობა), რომელიც ვრცელდებოდა სოფლის მოსახლეობაზე (*ქსიკსიოქი*). ჰაზარაპეტის თანამდებობის მქონე გუნის გვარი შინაკანშენ-ად იწოდება, ე. ი. აქაც ჰაზარაპეტობა მიწის მომუშავე მოსახლეობასთან არის დაკავშირებული (ნ. აღონცი, დასახ. შრ., 445—446). ჰაზარაპეტობა ამ გვარად დაპირდაპირებული იყო სპასპეტობასთან. სპასპეტობა ეხებოდა მართველობის სამხედრო დარგს, ჰაზარაპეტობა კიდევ—სამოქალაქოს.

ანალოგიურ მდგომარეობას ვხედავთ ძველს ქართლშიაც, მხოლოდ ერთგვარი თავისებურობით. ერისთავებს ემორჩილებოდათ სპასალარები და ათასისთავები. პირველნი სამხედრო ძალების უფროსები იყვნენ, ხოლო მეორენი კი სამოქალაქო მართველობის მოხელენი. „მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთავო“ (ფარნ. ც-ბა). აღსანიშნავია, რომ სახარებაში (მარკ. 6₂₁ აღიშ.) ათასისთავი უდრის ბერძნულს *οικονομης* (მართველი, ხაზინადარი). ჯუანშერი ვახტანგ გორგასალის შესახებ თბრობაში ათასისთავებს ერისთავების შემდგომად იხსენიებს. „განამზადა მეფემან სახლი ერთი და დაჯდა საყდართა ზედა მა-

ღალთა. ხოლო ჯუანშერ სპასპეტი და ორნივე ეპისკოპოსნი დასხდეს საყდართავე და სსუანი ყოველნი ერისთავნი დასხდეს სელებითა და ათასისთავნი და ასისთავნი და ყოველი ერი წარმოადგესზე“ (ქ. ცხ. I, 113).

ამგვარად სახელმწიფოებრივ წყობილების ცალკე ფაქტებშიდაც, ისე როგორც საგვარო ცხოვრების საერთო მომართვისა და სარწმუნოებრივ ცხოვრებაში (ცეცხლთაყვანისმცემლობა), ძველი ქართლი თავისი განვითარების მთავარი ხაზებით დამოკიდებული იყო სპარსეთისაგან. საინტერესოა მხოლოდ აღინიშნოს, როდის უნდა დაწყებულიყო სახელმწიფოებრივ ცხოვრების ახალ პირობებთან შეთანხმება ერისთავების და ათასისთავების ინსტიტუტის შექმნით. ცნობილია, რომ სტრაბონის დროს მხედართმთავრობა იბერიაში ეკუთვნოდა მეფეის შემდეგ პირველს პირს, რომელიც იმავე დროს უზენაეს მოსამართლედაც იყო. შესაძლებელია ვგვრდწოდებული ორმეფობა სწორედ ამ მდგომარეობის შემდეგდროინდელი ლიტერატურული გამოხატულება იყოს. (შეად. ს. გორგაძე, წერ. საქართვ. ისტორ., ძველი საქართ. I, 59—61). ამის დადასტურებას ჩვენ ვპოულობთ მატიანეშიც. სახელდობრ ამაზასპ და დეროკის შემდეგ მეფეებად დაჯდნენ „არშას ფარსმან ქუელი და შილა-ქალაქს მირდატ“ (ქ. ცხ. I, 51; მარ., 36). მირდატის სპარსეთს აქცევს შემდეგ შილაქალაქს დაჯდა სპასპეტი ფარნავაზ. „იყო მაშინ სპასპეტი ფარსმან ქუელისა, ვგრეფე ქუელი და გოლიათი, სახელით ფარნავაზ. ესე ფარნავაზ ძუძუქსმტე იყო ფარსმანისი, სარწმუნო, ერთგული და მისანდობელი. იგი დაადგინა შილა-ქალაქსა აღდილსა მირდატისასა და ყოვლადე იყვის ფარნავაზ სპასპეტი ქართლსა შინა“ (ქ. ცხ. I, 52; მარ. ვარ., 37). ამის შემდეგ ორმეფობის მაგივრად ქართლში მყარდება ერთმეფობა და სპასპეტი იჭერს წინანდელ მეორე მეფის აღდილს. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ სპასპეტი წარმოადგენს სტრაბონის დროინდელ მეფის მეორე პირის როლის განვითარებას. რადგანაც მხედართმთავარი მე-ნ საუკუნეშიც, როგორც ვნახეთ, ერისმთავრად და ერისთავად იწოდებოდა, შესაძლებელია ამიტომ, რომ იბერიაშიც მეფის მეორე პირი არა იმდენად თავისი მდგომარეობით, რამდენადაც თავისი ფუნქციებით ერისმთავრად და ერისთავად იწოდებოდა. ასეთივე ერისთავები იქნებოდნენ მაშინ ცალკე სახლების უფლებიც მხედართმთავრულ ფუნქციების შესრულების დროს. ამნაირად ფარსმან ქველის დროს, როგორც ვხედავთ, საფუძველი ჩაეყარა ქართულ სახელმწიფოებრიობის ახალს ნორმებს. ჩნდება თანამდებობა სპასპეტისა და ამავე დროს ალბად მოხდა ქვეყნის ადმინისტრაციულად დანაწილება საერისთავოებად. ეს ერისთავები იყვნენ დანიშნული პირნი და, როგორც სჩანს, საქმოდ ფართო ფუნქციებით, უმთავრესად სამხედრო, მაგრამ აგრეთვე სამოქალაქო ვალდებულებათა დაკისრებით.

ყოველს შემთხვევაში ასეთი დასკვნა შეიძლება გამოტანილ იქმნას ფარნავაზის ც-ბის ავტორის ცნობებიდან.

რომ მარალაც ფარსმან ქველის ხანა ქართულ სახელმწიფოებრიობის ისტორიაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო, ამას უჩვენებს ის გარემოებაც, რომ სწორედ ფარსმანის შემდეგ მყარდება ნაცვლად წინაღ მეფობის უზუცესზე გვარში გადასვლისა ახალი წესი მეფობის მემკვიდრეობისა მამიდან შვილზე (იხ. ზემოდ თავი I). ამ მნიშვნელობის მაჩვენებელი უნდა იყოს აგრეთვე ფარსმანის სახელის დიდი პოპულიარობა შემდეგ თაობებში. ამას ამტკიცებს ერთი რომ მისი ეპიტეტი — ქველი და გარდა ამისა გემატიანეს მიერ ხალხურ ეპოსის ზიდავლენით ჩაწერალი ცნობა ფარსმანის სიკვდილის გლოვის შესახებ. „იქმნა გლოვა და ტირილი და ტყება ყოველთა ზედა ქართველთასა წარჩნებულთაგან ვიდრე გლაზკათამდე. იტყებდეს თავთა მათთა ყოველნი და ყოველთა ქალაქთა და დაბნებთა დასხდიან მგოსანი გლოვისანი, შეკრიბან ყოველნი და აკსენებდიან სიმენესა და სიქუელესა, სიშუენიერესა და სახიერებასა ფარსმან ქუელისასა და იტყოდიან: ვაჲ ჩუენდა, რამეთუ მოგუძინა სვემან ბოროტმან“ და სხ. (ქ. ცხ. I, 53).

ქართლის აღმინისტრატურულ დაყოფა საერისთავებად იყო ერთი მძლავრი გამოხატულება პატრიარქალურ წყობილების დაშლის პრაქსისა და სახელმწიფოებრივ ცხოვრების ახალს გეზზე მომართვისა.

საქიროა აღინიშნოს, რომ ფარნავაზის ც-ბის ავტორი უძველეს დროიდანვე გულისხმობს რვა ერისთავს და სპასპეტს. თავისთავად იგულისხმება, რომ საერისთავების ჩამოყალიბება ისე, როგორც ეს ფარნავაზის ც-ბაშია წარმოდგენილი, შემდეგ დროებს მიეკუთვნება, მე-4 საუკ. მეორე ნახევარსა და მე-5 საუკუნეს. კახეთის ერისთავი, მაგ., შეიძლება მხოლოდ მე-4 საუკ. ნახევრიდან გაჩენილიყო, რადგან მანამდის კახეთი ქართლში არ შედიოდა. უნდა აღინიშნოს ამასთანავე, რომ ფარნავაზის ც-ბა „ქართლს და ეგუროს“ ფაქტიურად ერთ სამეფოდ გულისხმობს. შესაძლებელია აქ ჩვენ გვქონდეს არა მარტო ხელოვნური, ლიტერატურული გამოხატულება ქართველ-მეგრელთა ტომობრივ ერთობისა, არამედ იმავე დროს მონაგონარი განსაზღვრულ ხანის პოლიტიკურ მდგომარეობისაც. შესაძლებელია, მარგალებს გადაჯგუფებისას სამცხიდან ლიხთ-იმერეთის ტერიტორიაზე და ამ გადაჯგუფების შედეგად რიონის აუზის ქვეყნებში დამყარდა ქართლის პოლიტიკური პრაორიტეტი 1 საუკ. მეორე ნახევრისა და მეორე საუკუნის სიგრძეზე და ქართლის ამ პოლიტიკურ უპირატესობის მონაგონარს, რომელსაც შემდეგ დაემატა ქართული ენის კულტურული როლი ზოგად-ქართველ ტომების ცხოვრებაში, უნდა წარმოადგენდეს პირველად „ფარნავაზის

ცხოვრების“ ავტორის მიერ და შემდეგ „მეფეთა ცხოვრების“ შემდგენლის მიერ განვითარებული პერსპექტივა ზოგად-ქართველ ტომების საერთო გზების შესახებ საისტორიო მოქმედების ასპარეზზედ.

ყველაფერი ზემოდ მოხსენებული საშუალებას იძლევა ზოგიერთ, ზემოდ უკვე აღგილ-აღგილ ჩამოყალიბებულ დასკვნების განსავითარებლათ.

ზოგად-ქართველ ტომების უძველესი საზოგადოებრივი ცხოვრება ვითარდებოდა საგვარო წყობილების ნორმების მიხედვით. ზოგად-ქართველ ტომების განვითარების ერთ-ერთი საინტერესო ფორმაციათაგანია ისტორიულ სამცხე-აბთაჲნ-შავეთის ტერიტორიაზე არის საქმბარი, რომლის ფარგლებში ან ახლო რაიონებში ეროვნულ-კულტურულ ცხოვრების გაჩაღების უწინარეს ახლო-ხანებში საფიქრებელია ყოფილიყო შენასკვი ქართველ და მეგრელ ტომებისა. უკვე ისტორიულ ხანაში, 2—1 საუკუნეში ქრ. წ., ეს ქვეყანა ატარებდა ქართლის სახელს (სტრაბონის ხორძენე). ეს სახელი (ქართლი) იყო აღბად გამომხატველი ქართველთ სახლების პოლიტიკურ პრიმატობისა ამ ტერიტორიაზე, რომელიც საზოგადოდ, საფიქრებელია, სხვადასხვა ლინგვისტურ თვისებათა მატარებელ სახლებით უნდა ყოფილიყო დაკავებული. თვით „ქართველი“ სახელის მატარებელ სახლების ეთნიური და ლინგვისტური ვითარება შესაძლებელია არც თუ ერთნაირი ყოფილიყო. ისიც აღსანიშნავია, რომ მეცნიერებაში ჯერ კიდევ არსებული აზრით, რომლის გამომხატველია აკად. ნ. მარრი, სახელი ქართველი წარმოებული უნდა იყოს ტერმინიდან ხაღდი. ეს ტერმინი, ქართველებისთვის უცხო, შეთვისებული უნდა ჰქონდეთ ქართველებს მათში შერეულ ხალხისაგან. ამ, ქართველებთან შერეულ ხალხის ხაღდის ხალხური ღვთაება იყო ამავე სახელის (ხალდი) მატარებელი (Н. Марр, Надпись Сардура II). უკანასკნელი გარემოება მტკიცდება, გარდა თვით ნ. მარრის მიერ მოყვანილ საბუთებისა, სხვათა შორის, „მამ. და ნათ. ც-ბის“ ავტორის მოწმობით, რომელიც გადმოგვცემს, რომ „უფროსი საფიქარი (ქართლოსიანთა) იყო საფლავი ქართლოსისა“ (ქ. ცხ. I, 21), ხოლო ქართლოსის საფლავი იყო „თავსა ზედა ქართლისასა, რომელსა აწ ეწოდების არმაზი“ (იქვე, 19). ამნაირად ქართველები თავისი სახელით არიან ისტორიული მემკვიდრენი ხალდების ცნობილ ვანის სამეფოსი. ხალდების პოლიტიკურ ბატონობის დადასტურებას ჩრდილოეთის მიმართულებით ვპოულობთ როგორც რუსთა I-ის მიერ დატოვებულ კილან-კირილასის წარწერაში, ისე აგრეთვე სარდურ II-ის წარწერაში, რომელიც დაშ-კერპში, ჩალდირის ტბის ნაპირზე არის ნაპოვნი. პატრიარქალურ წყობილების დროს ცალკე სახლების გადაჯგუფება და მათი შეჯვარდინება არა თუ ხელს უწყობდა ახალ სოციალურ პირო-

ბების განვითარებას, არამედ იმავე დროს შესაძლებლად ხდიდა ლინგვისტურ ფენათა თანდათან ცვალებადობას განსაზღვრულ ტერიტორიის ფარგლებში. უმთავრესი იმედები ამ საკითხების გარდაწყვეტისა ლინგვისტურ ძიებებზე და განსაკუთრებით იაფეტურ ენათ-მეცნიერების განვითარებაზე უნდა დავამყაროთ. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ ამ გარემოებას—პატრიარქალურ წყობილების დროს ცალკე სახლების ლინგვისტურ და ტომობრივ თავისებურობათა ფაქტს—უნდა ჰქონოდა გარდამწყვეტი მნიშვნელობა ქართველი ხალხის ჩამოყალიბების პროცესშიდაც. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ უძველესი ქართული საისტორიო წყარო, შესაძლებელია ქრისტიანობის წელთ-აღრაცხვის დაწყების დროიდან მომდინარე, უჩვენებს აზოს მიერ მცხეთის ქვეყანაში 8 და 10 სახლის მოყვანას. „წარმოიყვანა (ქართლიდან) რვა სახლი და ათნი სახლნი მამამჟმეტთან და დაჯდა ძუელ მცხეთას“ (Опис. II, 709). რა? ნიშნავს ცალკე მოხსენება რვა სახლისა და ათი სახლის, ძნელი სათქმელია. საყურადღებოა მაინც, რომ 500 წლის ახლო ხანებში ამ უძველეს წყაროს შინაარსის მომთხრობელი ამ აღვილს გადმოგვცემს შემდეგნაირად: „წარვიდა მაშინ აზო ქართლად არან მამისა თვისისა და წარმოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდაბი უფლისა და კდ ათი სახლი მთავართაგან და ყოველით ღმრადწულით მათით მოიყვანნა და დააშენა ქართლს“ (ს. კაკაბ., საისტ. ძიებ., 170). რვა სახლის ათას სახლად გადაკეთება, ზე მგონი, უნდა წარმომდგარიყოს დამწერლობის ნიადაგზე ხუცური ც და ჩ არევისაგან, ასე რომ ამ აღვილას მართლაც რვა სახლი უნდა იყოს საგულისხმებელი. აქ საინტერესოა ის გარემოება, რომ პირველ რვა სახლს ინტერპრეტატორი უწოდებს „მდაბი უფლისა“ ხოლო მეორე ათ სახლს „მთავართაგან“-ს. საჭიროა ამასთანავე მოვიგონოთ, როგორც ზემოდ ნაჩვენები იყო, რომ აზო სემიტურ მანთონის კერების მომყვანად სჩანს, ხოლო აზოს მემკვიდრედ მოხსენებული ფარნავაზი უკვე არმაზის თაყვანისმცემელია, მაშასადამე ზოროასტრის სჯულის მიმდევარი. შეთანხმება ამ ორ გარემოებისა იძლევა დასკვნას, რომ არაგვ-მტკვრის რაიონში მოსული სახლები ორ ჯგუფად ყოფილან გაყოფილი და პირველი რვა სახლის მეთაური საკუთრივ აზო იქნებოდა. აზოს შემდეგ, როგორც სჩანს, მომხდარა პრიმატულ ძალის გადაჯგუფება და ქართლს სათავეში მოყოლია უკვე მეორე ჯგუფის—ათი სახლის მეთაური ფარნავაზი, რომლის სახლი სპარსულ კულტურულ ორიენტაციისა ყოფილა. ამ ორიენტაციის აღასტურებს არა მარტო არმაზის კულტი, რომელსაც ეს სახლი მისცედა, არამედ ამ სახლის მეთაურთა სახელებიც: ფარნავაზი, ფარნაჯობ, არსოკ (არშაკ). ფარნავაზით ამგვარად იწყება ახალი ხანა არაგვ-მტკვრის ქართველების ცხოვრებაში და გასაგებია ამიტომ,

რომ ქართული ისტორიული შემეცნება შემდეგს დროებში მის სახელს უკავშირებდა ქართული სახელმწიფოებრიობის დაწყებას.

აღსანიშნავია ამისთანავე, რომ მოსე სორენელის მიხედვით გუგარქის ძველ პიტიაშბთა გვარი თავის თავს სპარსეთთან დაკავშირებულად სთვლიდა. საყურადღებოა, რომ მე-4 საუკ. დასასრულიდანაც ქართლის პიტიაშბთა სპარსეთის სამეფო სახლის ერთი შტოა ხელში იმყოფებოდა (ფეროზი და მისი შთამომავლობა). სპარსული გავლენა ამგვარად ქართულ სახელმწიფოებრიობის და საზოგადოებრივ ცხოვრების ჩამოყალიბებაში მართლაც თვალსაჩინო უნდა ყოფილიყო.

ზემოდ მოხსენებულ ცნობაში რვა სახლის, — ინტერპრეტატორის წაკითხვით ათასი სახლის, „მდაბად უფლისა“ მოხსენება და ათი სახლის მთავართა გვარეულობებთან დაკავშირება უნდა იყოს, სოციალური დაჯგუფების ამგვარი ჩვენებით, შემდეგდროინდელი მდგომარეობის დაახლოვებით მაინც გამომატველი. ამ მხრივ ეს ცნობა საინტერესოა იმით, რომ მთავრთა და მდაბიო სახლების რიცხვს შორის მე-4 საუკ. დასასრულისთვის პროპორცია, მაშასადამე, საგულისხმებელი ყოფილა 10:1.000 ანუ 1:100. სახლი აქ უკვე გაგებულ უნდა იქმნას ოჯახის მნიშვნელობით. მაინც ზემოდ მოყვანილ განმარტების მიხედვით ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ არაგვ-მტკვრის რაიონში მოსული სახლები მე-2 საუკ. ქრ. წ. თავისი კულტურული თვისებების მხრივ ერთიან სურათს არ წარმოადგენდნენ და ამიტომ ისინი არ იქნებოდნენ ერთი და იმავე ლინგვისტურ თვისებათა მატარებელნიც. თავისთავად იგულისხმება, რომ ზენებულ 18 სახლის მოსვლა არ შეიძლება დაკავშირებულ იქმნას მხოლოდ მცხეთის რაიონთან. საფიქრებელია, აქ რეალურად საგულისხმებელი იყოს უფრო ვრცელი რაიონი, რომელიც დაკავებულ იქმნა ქართველ სახლების მიერ. სახლების დაძვრაც ახალი მიმართულებით მოხდებოდა რასაკვირველია არა ერთგზის და წყაროში აღნიშნული მოსვლა აზოსი 18 სახლითურთ შესაძლებელია იყოს მხოლოდ ერთი, თუმცა ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი ეტაპი ქართველ ტომების ნიგრაციისა განსაზღვრული მიმართულებით. ამ ნიგრაციის ხასიათის გასაგებად მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ მცხეთის რაიონში, როგორც ვნახეთ, 1 საუკუნეშიდაც ქრ. წ. ჯერ კიდევ სვანურთან დაახლოვებული კილო უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ეს კილო, რომელიც აზოს მოსვლამდისაც უნდა ყოფილიყო აქ ფენოკიდებული — აზას ამტკიცებს სახელი მტკე-თას არსებობა აზოს მოსვლისასაც, მტკე-თა კიდევ მატარებელია აფხაზური თვისებების — შემდეგ თანდათან ადგილს უთმობდა ქართულ კილოს, სვანურის შესატყვისი კილოს მატარებელი იქნებოდა განსაზღვრული სახლი, ქართული კილოსი კიდევ სხვა სახლი. საგვარო წყობილება გულისხმობდა ამგვარად პატარა

სივრცეზედაც თვალსაჩინო ღონისძიებები ხდებოდა. ამ სხვაობათა დასახსიათებლად საინტერესო უნდა იყოს, მაგალითად, ისეთი გეოგრაფიული ტერმინი როგორც არის ორბეთი, შემდეგ დროინდელი სამშვილდე („ცხენი ორბისა, რომელსა აწ ქუიან სამშვილდე“—მამ. და ნათ. ცხენი). როგორც სხვა ანალოგიური შემთხვევებში, აქაც მეორე სახელი, წმიდა ქართული ფორმის მატარებელი, უნდა წარმოადგენდეს პირველის თარგმანს. მართლაც ბუნებრივად ეხლა ცნობილია, რომ არის მეგრულ-ქანური თავსართი ადგილის წარმოებისა მეგრულისთვისვე ჩვეულებრივად წარმოადგენს ნათესავი. ამ ბუნებრივად მართლაც არის იგივე სამშვილდე, მხოლოდ მეგრულ-ქანურის რომელიღაც ძველი შესატყვის კილოზე წარმოებული. ამ ფაქტიდან ერთი რომ ვღებულობთ კიდევ ერთს დადასტურებას უძველეს ხანაში მტკვრის აუზში ბუნებრივად შესატყვის კილოს არსებობისა და მეორეს მხრივ ახალს ცნობას ბუნებრივი კილოს ტერიტორიის მეგრულ-ქანურის რომელიღაც შესატყვის ძველი კილოს მიერ დაკავების შესახებ, რის ნაშთს წარმოადგენდა სახელი ორბეთი. ესევე ბუნებრივი სახელი იმავე რაიონში ცნობილი ყოფილა ქართულად მოლაპარაკე სახლის მიერ ამ ტერმინის ქართული თარგმანით—სამშვილდე, რომელ სახელმაც შემდეგ მოიპოვა საბოლოო გამარჯვება. რას უნდა ნიშნავდეს ეს თუ არა იმას, რომ ამ რაიონშიც ერთ დროს ერთი მეორის ახლოს უნდა იყოს საგულისხმებელი როგორც მეგრულ-ქანურის შესატყვის კილოზე, ისე საკუთრივ ქართულად მოლაპარაკე სახლები?

ამ ფაქტის მიხედვითაც ცხადი უნდა იყოს, რომ ქართულ მოდგმის სახლების მიგრაცია აღმოსავლეთისაკენ და ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, რომელიც არ განისაზღვრებოდა, რასაკვირველია, აზროს მიერ მოყვანილ სახლებით და არც მარტო ამ ეპოქით, წარმოადგენდა მეტად რთულ პროცესს, თუნდაც სახლების სხვადასხვაობათა გამო. ეს სხვადასხვაობა პოულობდა თავისს გამოხატულებას კილოების საკითხშიდაც. ამით აიხსნება, რომ საგვარო წყობილების ეპოქაში ისტორიულ ქართლს უნდა ჰქონოდა ენის და კილოების მხრივ საკმაოდ მრავალფეროვანი სახე. ცალკე სახლები წარმოადგენდნენ აღმად ღონისძიებურადაც ცალკედ თუ ბევრად გაანკრძოებულ ერთეულებს. პატრიარქალურ წყობილების თანდათანობით რღვევისას ეს მდგომარეობაც სახლების ენის შესახებ თანდათან ირღვეოდა და უფრო სოციალისტური უნარ და კულტურული სახლების ენაც პოულობდა მეტს გავრცელებას. I საუკუნე ქრ. წ. მცხეთის რაიონში, მაგალითად, როგორც ვნახეთ, ქართული კილო ჯერ კიდევ ებრძოდა ამ რაიონში მოკიდებულ სვანურის შესატყვის ერთ-ერთ ძველს კილოს.

კილოების გადაჯგუფებისა და სახალხო ენების შექმნის პროცესში

აღზად მიიღო ტერმინმაც სამეხა თავისი გარკვეული მნიშვნელობა. სომ-
ხითი,— ძველი ბოლნისის და ქვეშის ხეების მოცულობით, ცნობილი
გეოგრაფიული ტერმინია. ქართველი ხალხის შემეცნებით სომხითად
იწოდებოდა ტერიტორია სამხრეთიდან თითქმის ტფილისის მიდგამამდის,
ანუ ძველი მანგლისის ხევის და პარუარის ნაწილიც. ზემოდ განვითა-
რებულ პერსპექტივის მიხედვით საგულისხმებელია, რომ სამეხა პრე-
ფიქსით სჰ (=სა) წარმოებული (როგორც სჰ-ფელა), იქნებოდა ერთ-
ერთ რე-ის ჯგუფის ტომის სახელი, რომელი ტომიც ჰაიურ კილოს
სახალხო ენად ჩამოყალიბების შემდეგ გაჰაიების გზას დაადგა, რის გა-
მოც მისი სახელი ქართულში დარჩა ყველა არმენოჰაიების აღსანიშნავად.

პატრიარქალურ წყობილების დაშლისა და ახალი წესების და-
მკვიდრების ეპოქაში სახელმწიფოებრივ ცხოვრების განვითარება
ხელს უწყობდა დაწინაურებულ ენის გავრცელებას და მისი სახალხო
ქცევას. ფარსმან ქველის დროით თარიღდება, როგორც ენახეთ, ქარ-
თულ სახელმწიფოებრივ აპარატის ახალ პირობებთან შეგუებით გარ-
დაქმნა, მეფობაში ტახტის მამიდან შვილზე გადასვლით მემკვიდრეობის
ახალი წესის განმტკიცება და ამ დროსვე უნდა ეკუთვნოდეს ქართული
ენის საბოლოოდ გამარჯვება განსაზღვრულ ტერიტორიაზე, მისი სა-
ხალხო ენად ქცევა. პატრიარქალური წყობილების ნორმები ნამოგო-
ნართა საშუალებით ამის შემდეგაც დიდხანს იყო ცოცხალი—ეს ცხა-
დად სჩანს მე-4—6 საუკ. ქართლის ადმინისტრაციულ სტრუქტურის
მიხედვითაც, მაგრამ ქართველი ხალხის კულტურული მთლიანობა უკვე
საგვებით გამორკვეული ფაქტი იყო და ეხლა საჭიროებდა მხოლოდ
ქართველ ხალხის კულტურულ როლის გამო რეალურად მეტს გეოგრა-
ფიულ მოცულობას. შემდეგ საუკუნეებში სწარმოებდა კიდევ, როგორც
ეს ცალკე შემთხვევებში ზემოდ ნაჩვენებები იყო, ქართული ენის გავრცე-
ლება უფრო ფართო სივრცეზედ—ჩრდილოეთით სტრაბონის მიერ
სარმატების მონათესავედ მოხსენებულ სახლებსა და ტომებში, აღმო-
საფლეთით კახეთის მიმართულებით და დასავლეთით მარგვისის ტერიტო-
რიაზე. პარალელურად ამისა ვითარდებოდა ჩამოყალიბებულ ქართულ
სალიტერატურო ენის ყველა ქართულ მოდემის ტომების მეწინავე
წრეებისთვის საერთო კულტურულ-ეროვნულ ენად გარდაქცევის პრო-
ცესი. ყველაფერი ეს კიდევ ხელს უწყობდა ქართველი ხალხის ჩამოყა-
ლიბებას ეროვნულ-კულტურულად.

სარგის კაკაბაძე

ვეფხის-ტყაოსნის პროზაუმი გაჩეხვა.

საკითხი ვეფხის-ტყაოსნის შესახებ იმ ცნობილ მნიშვნელობის გამო, რომელიც ეძლევა ამ პოემას არა მარტო წმინდა ლიტერატურული თვალსაზრისით, არამედ საერთოდ ქართველი ხალხის ისტორიულ-კულტურულ განვითარების პროცესის გაგების მხრივ, არის და იქნება ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მუდამ ახალ ძიებათა აღმძვრელი, მით უმეტეს ეხლანდელს პირობებში, საკითხის თანამედროვე განვითარებაში, როდესაც ძირითადი კითხვები პოემის წარმოშობისა, მაგალითად დროის და ავტორის მიხედვით, ჯერ კიდევ არ შეიძლება ჩაითვალოს გამოკვეთულად. ხოლო საკითხი პოემის წარმოშობისა ეპოქის და ავტორობის მხრივ არის, რასაკვირველია, უდიდესი მნიშვნელობის. მაგრამ რამდენად ეს საკითხი არის მნიშვნელოვანი, იმდენად მისი გარდაწყვეტა საძნელოდ ხდება და ეს სიძნელე გამომდინარეობს არა მარტო პოემის წარმოშობის შესახებ მტკიცე ცნობების უქონლობიდან, არამედ ვეფხის-ტყაოსნის მეცნიერულად ჯერ კიდევ ჯეროვნად შეუსწავლელობისა და ამასთანავე ქართველ ერის საშუალო საუკუნეების სულიერ ცხოვრების შესახებ მტკიცე პერსპექტივის უქონლობიდან. ამით აიხსნება, რომ კერძოდ უკანასკნელ ხანებში საკითხმა ვ.-ტყ.-სნის შესახებ გამოიარა რამოდენიმე საფეხურის ცვალებადობა. ჯერ კიდევ 1911 წელს ჩემ მიერ საისტ. და საეთ. საზოგადოებაში წაკითხულ მოხსენებაში თემაზე — „მოაღწია თუ არა ჩვენამდის შავთელის აბდულ-მესიამ“ (იხ. ანგარიში „სახ. გაზ.“ 13 მაისის 1911 წ.) გამოთქმულ იქნა, წინააღმდეგ მიღებული აზრისა, მოსაზრება, რომ შოთა რუსთაველის ვეფხის-ტყაოსანი შეიძლება დაწერილი იყოს მე-14 საუკუნეში და სახელდობრ ამ საუკუნის მესამე მეოთხედში. ამის შემდეგ 1913 წ. მარტში ტფ. ქალთა უმაღ. კურსებთან არსებულ საისტ. საზოგადოებაში ჩემ მიერ წაკითხულ მოხსენებაში უკვე ვრცლად დასაბუთებული იყო დებულება შოთა რუსთაველის ცხოვრების დროის შესახებ მე-15 საუკ. დასაწყისისთვის და თუმცა აქვე ნაჩვენები იყო ვეფხის-ტყაოსნის მთავარი ნაწილის უფრო ადრინდელი და სხვა ავტორის ხელში წარმოშობა, მაგრამ უკანასკნელი მომენტი დასმულ საკითხის გარეშე მოატეხილ ლიტერატურულ დავის და საზოგადოდ დამდგარ არასასიამოვნო ატმოსფეროს გამო

დარდილულ იქმნა და მან ვერ პოვა საკმარის მკაფიო გამოხატულება, სხვათა შორის ჯერ კიდევ დებულების საბოლოოდ ჩამოყალიბლობის გამოც, იმავე წლის აპრილში ქართულად ვეფხის-ტყაოსნის შესახებ წაკითხულ ლექციაში. პოემის გამოცემაში შემდეგ გამოთქმულ იქმნა ეგვეე მოსაზრება შოთა რუსთველის ცხოვრების დროის მე-15 საუკ. პირველ ნახევრისთვის დაკავშირების შესახებ, ხოლო პირველი და საუკეთესო და ძირი-ნაწილი ვ.-ტყ.-სნისა მიკუთვნებულ იქმნა სარგის თმოგველისთვის, რომელსაც პოემა შეიძლება დაეწერა 1250 წლ. ახლო ხანებში (გ.-ტყ., ს. კაკაბ. გამოცემა, წერილი ვ.-ტყ.-სნის შესახებ).

სამწუხაროდ, მუშაობა ამ გამოცემის დამზადების დროს არსებულ არა მარტო ნივთიერ დამრკოლებათა, არამედ სხვა, მორალურ ხასიათის — ეხლა თავისი სისასტიკით თითქმის გაუგებარ — სიძნელეთა გამო (იხ. იქვე წინასიტყვ. გვ. 3), ვერ წავიდა სასურველად და პოემის სრული ტექსტის გამოცემის პირველი ცდაც გამოდგა სუსტი. წიგნის ბეჭდვის დამთავრებისას ეს სისუსტე, დამოკიდებული აგრეთვე მუშაობის სიბრტყისაგანაც, განსაკუთრებით ცხად შეიქმნა, რის გამოა გაზრახული იყო სრული ტექსტის ამ პირველ გამოცემას მოყოლოდა მეორე, ახლად დალაგებული და შესწორებული გამოცემა. მაგრამ რამოდენიმე ხნის შემდეგ დაწყებულმა მსოფლიო ომმა შეუძლებლად გახადა ამ საქმის შესრულებაც.

მსოფლიო ომის წარმოების დროს აკად. ნ. მარტოვა გამოაქვეყნა თავისი ახალი გამოკვლევა „Груа. поэма „Витязь в баре. шкуре“ Шоты из Руставы и новая культурно-истор. проблема“ — ИАН. 1917 г. стр. 415—506. ამ გამოკვლევაში, რომელშიდაც ჩემი მოსაზრება შოთა რუსთველის ცხოვრების დროის შესახებ, შემდეგ წარმოებულ ძიებათა მიხედვით რამოდენიანდვე შეცვლილი. — ალბად პირადად ნ. მარტოვან აზრის გაზიარების გამო — გამოხატულია როგორც მე-14 საუკუნესთან დაკავშირებით, ცნობილი მეცნიერი ანვითარებს, თუმცა არა გადაქრით, ორს დებულებას: ერთი რომ შოთა მართლაც შეიძლება იყოს მე-14 საუკუნის ავტორი და მეორე რომ ის უნდა დაკავშირებული იყოს მუსულმანურ კულტურულ სამყაროსთან.

უკანასკნელ ხანში ჩვენში ისევ განცხოველდა ინტერესი ვ.-ტყ.-სნისადმი. 1920 წ. გამოვიდა პოემის ტექსტი ვახტანგ VI-ის შემდეგ მომდინარე ტრადიციული მოცულობით დ. კარიჭაშვილის რედაქტორობით. ტექსტი წარმოგვიდგენს მცირეოდენ შესწორებათ, ხოლო წინასიტყვაობაში რედაქტორი კვლავ ღიად სტოვებს საკითხს პოემის ავტორის ვინაობის შესახებ. დ. კარიჭაშვილი პოემის მისი რედაქტორობით გამოცემულ წინა გამოცემაში, როგორც ცნობილია, ადგა იმ აზრს, რომ ვ.-ტყ. არ შეიძლება ეკუთვნოდეს შოთას კალამს, რომ წინასიტყვაობა

პოემისა წარმოადგენს სრულიად დამოუკიდებელ ნაწარმოებს, რომელსაც პოემის შინაარსთან არაფერიათარ კავშირი არ აქვს.

განსაკუთრებით გაძლიერდა ინტერესი ვ.-ტყ.-სნისადმი, როდესაც 1922 წელს ტფილისში წაითხულ იქმნა მთელი რიგი მოხსენებათა პროფ. ივ. ჯავახიშვილის, პ. ინგოროყვას და ს. გორგაძის მიერ, პოემის პრობლემის გამოუქვებასა და გარდაწყვეტისთან დაკავშირებული. ხსენებული პირნი თავის მოხსენებებში სხვადასხვა თვალთახედვით ამტკიცებდნენ შოთა რუსთველის დიდ თამარ მეფის თანამედროვეობას და ამასთანავე ცდილობდნენ პოემის შინაგან თვისებათა გაგებასაც. 1923 წ. კიდევ გამოვიდა ი. აბულაძის წიგნი — მე-12 ს. ქართული საერო მწერლობა და „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც ფაქტიურად წარმოადგენს ავტორის ძველი ნაწერების გამეორებას, მაგრამ შეიცავს ზოგიერთ ახალ გლოსებსაც. შოთა რუსთველის პოემასთან დაკავშირებული საკითხები ამგვარად ხელახლავ და ისიც არ ჩვეულებრივი სიძლიერით წამოიჭრნენ და ეს გარემოება გვიძლევს ჩვენც ამ პრობლემასთან დაკავშირებულ, უკვე დიდი ხანია დამზადებულ, მაგრამ ჯერ გამოუქვეყნებელ დაკვირვებათ დავუბრუნდეთ. ჩვენ ამ ქამად არ შევცვებით პოემის პრობლემას მთლიანად, არამედ საკითხს განსავსებრავთ მხოლოდ გარკვეული ფარგლებით და ზოგიერთ ძირითადი საკითხების შეძლების დავგვარად გაშუქებით.

პოემის გასაშუქებლად ისტორიული თვალსაზრისით, როგორც მისი დროის წარმოშობისა, ისე ავტორის ვინაობის მხრივ უდიდესი მნიშვნელობა აქვს, როგორც ცნობილია, ვეფხისტყაოსნის წინასიტყვაობაში დაცულ ცნობებს მგოსნის ვინაობის შესახებ (რუსთველი), პოემის სიუჟეტის სადაურობისა („ესე ამბავი სპარსული ქართულად ნათარგმანები... ვპოვე და ლექსად გარდავთქვი“) და პოემის შემოქმედების დაკავშირების შესახებ თამარ მეფის სახელთან. მაგრამ თუ საზოგადოდ პოემის ტექსტს ახასიათებს შემდეგდროინდელ რედაქტორების მიერ მრავალ ახალ ტაეპების გამოჩენა, კერძოდ წინასიტყვაობა, გარეშე ნართულ ტაეპებისა, წარმოგვიდგენს ჩვენ ზოგიერთ რედაქციების სახით თვალსაჩინო და ხშირად ძირითად შინაგან ცვლილებებს. ამ ცვლილებებისთვის სერიოზულად ანგარიშის გაწევა, პოემის რედაქციების საერთო განვითარებასთან ერთად, აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს, რადგან მხოლოდ გულდასმითი და დეტალური შესწავლა ყველა არსებულ და ხელნაწერებში წარმოადგენილ რედაქციებისა მოგვეცემს ჩვენ საშუალებას რამოდენადმე მაინც განვცხრილოთ კერძოდ პოემის წინასიტყვაობა და წარმოვიდგინოთ როგორც წინასიტყვაობის, ისე საერთოდ პოემის ტექსტის თანდათანობითი განვითარება შემდეგდროინდელ რედაქტორების ხელში. მაშინ შეგვეძლება პოემის თვით-

პირვანდელ ტექსტსაც რამოდენადმე მინც დაუზახლოვდეთ. ამას კი, რასაკვირველია, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს პოემის წინასიტყვაობაში დაცულ ისტორიულ-ლიტერატურულ ხასიათის გლოსათა შესაფასებლად.

სრული ტექსტი პოემის წინასიტყვაობისა ნართაულ ტაეზებითურთ შეიცავს 40 ტაეზს და შეიძლება გაყოფილ იქმნას შინაარსის მიხედვით სამ ნაწილად: შესავალი, შაირობისათვის და მიჯნურობისათვის. ასეთი სივრცით წარმოდგენილია წინასიტყვაობა ვეფხ.-ტყ.-ს უფრცვლესს რედაქციებში, რომელიც დაცულია იოანე ავალიშვილის მიერ შესრულებულ ხელნაწერში და საისტორიო საზოგადოების ხელნაწერებში № 54 და 757. ამ ხელნაწერთაგან უკანასკნელი ორი თავისი მოცულობის მხრივ უკვე აღწერილია (ს. კაკაბ., ვ.-ტყ.-სნის გამოცემა). იოანე ავალიშვილის მიერ შესრულებული ხელნაწერი კი, ამას წინად მოსკოვიდან გადმოტანილი, მე განვიხილე ვრცლად და მივედი იმ დასკვნამდის, რომ ხელნაწერი უნდა იყოს გადაწერილი იოანე, შემდეგ მთავარებისკაზისის, ავალიშვილის მიერ 1600 წლის ახლო ხანებში, უკეთ 1590 — 1600 წ.. ხელნაწერი წარმოდგენს იშვიათ ძეგლს ქართულ კალიგრაფიისა და — თავის ძვირფას შემკულობათა მიხედვით — ქართულ საერო მხატვრობისაც, რის გამო იოანე ავალიშვილი გვევლინება ჩვენ არა მარტო საუცხოვო ქართველ კალიგრაფად, არამედ იმავე დროს ერთ უდიდეს მხატვრადაც. ტექსტის მოცულობის მხრივ ეს ხელნაწერი მთლიანად, ვარდა მცირეოდენ, შემდეგ სხვა ხელით ჩამატებულ ადგილებისა, წარმოგვიდგება იმ გვარად, როგორც ამას ვხედავთ მეორე ძვირფასად შესრულებულ ე. წოდებულ გიორგი მეფის ხელნაწერში (№ 54). მათ განასხვავებს ერთმანეთისაგან მხოლოდ მცირეოდენი ორთოგრაფიული ხასიათის ფაქტები. დაწერილობით ამ უძველესს ჩვენამდის მოღწეულ ხელნაწერს მე შევხები სხვა ადგილას, ამ ჟამად კი ჩვენი მიზნისთვის საკმაო აღინიშნოს, რომ წინასიტყვაობა აქაც წარმოდგენილია უფრცვლესი რედაქციით (40 ტაეზი), ისე როგორც ხელნაწ. № 54, 757. რაც შეეხება საერთო შემადგენლობას პოემის ტექსტისას ამ ხელნაწერებში, ის შეიძლება წარმოდგენილ იქმნას ჩვენ მიერ გამოცემულ ვ.-ტყ.-სნის მიხედვითაც. ამ რედაქციითაგან, როგორც თავისს დროზე ნაჩვენები იყო, № 54-ის ტექსტი, ეხლა კიდევ resp. იოანე ავალიშვილის ხელნაწერის ტექსტი, წინაუსწრებს ხელნ. № 757-ის ტექსტს. ორივე ამ რედაქციას ახასიათებს ნართაული ტაეზები ი, ხოლო № 757-ის რედაქცია კიდევ უმატებს ტაეზებს ია. ავალიშ და № 54-ის რედაქციას, ისე როგორც სხვა რედაქციებსაც, წინაუსწრებს საერთო შემადგენლობის მიხედვით ცალკე რედაქცია. წარმოდგენილი სტალინური ურთიერთ შორის განსხვავებით ხელნაწერებში საისტ. საზოგადოებისა № 599 (1646 წლისა) და წერა-კითხვის საზოგადოებისა

№ 2829 (1688 წლისა). ამ ხელნაწერებს შორის მეორეში (№ 2829) წინასიტყვაობის ტექსტი დაცულია საესებით, მხოლოდ შეიცავს ის სულ 27 ტაბეს ხელნაწერი № 599 კი თავში დეფექტიანია, ასე რომ ტექსტი იწყება ტაბიდან: „მეორე ლექსი ცოტაი ნაწილი მოშაირეთა“. № 2829 ხელნაწერთან შედარებით აქ აკლია, მაშასადამე, 10 ტაბი და გარდა ამისა კიდევ სათაური. № 599 ხელნაწერში წარმოდგენილ წინასიტყვაობის თავი-ნაწილის შემადგენლობის გასარკვევად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმის გამორკვევას, თუ რამდენი ტაბი დაახლოებით უნდა აკლდეს თავში ამ ხელნაწერს. საყურადღებოა, რომ ხელნაწერი შეკრულია ცალკე რვეულებისაგან, რომელნიც თავთავის ადგილს აღნიშნულნიც არიან: ა, ბ, გ და სხ.). თითო რვეული შეიცავს 8 ორგვერდიან ფურცელს, გვერდზე კიდევ 4 ტაბია მოთავსებული. პირველი რვეულის აღმნიშვნელი შიფრი (ა) ზის ტაბთან — „ერთი მიზის ასული ნაზარდი სათუთობითა“ (ტაბ. 54). თავში ამ გვარად პირველ რვეულის აღმნიშვნელი შიფრი ორ ადგილას ყოფილა მოთავსებული, უკედ ვსთქვათ პირველი რვეული ორმაგი ზომისა ყოფილა. ამისდა მიხედვით პირველ რვეულში ჩვენ უნდა გვქონოდა 16 ფურცელი. ამ ქამად კი, შიფრის მიხედვით, წარმოდგენილია მხოლოდ 14 ფურცელი. მაშასადამე, თავში ხელნაწერს აკლია ერთი ფურცელი, რომელზედაც შეიძლება ყოფილიყო 8 ტაბი და ისიც იმ შემთხვევაში, თუ ვეფხის-ტყაონის წინასიტყვაობის ჩვეულებრივ სათაურს არ ჩავთვლიდით. ხელნაწერი № 2829 კი ამავე მოცულობით შეიცავს, როგორც მოხსენებული იყო, 10 ტაბეს სათაურს გარდა. განსხვავება ამ გვარად არის სულ ცოტა 3 ტაბი მაინც. ამისდა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ხელნაწერი № 599 წარმოადგენდა წინასიტყვაობაში კიდევ უფრო მცირე რიცხვს ტაბებისას, ვიდრე ხელნაწ. № 2829 (მაქსიმუმი 24 ტაბი). ამასთანავე ერთად აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ხელნაწერი № 2829 თავისი შემადგენლობით საერთოდ მაინც განსხვავდება ხელნაწერიდან № 599. პირველში მეორესთან შედარებით არ არის ტაბები 2 (50^1 , 50^2 , 52^1 , 121^1 , 151^1 , 168^1 , 631^1 , 804^1 , 1002^1 , 1095^1 , 1756^1). შემდეგ ამავე ხელნაწერში 308^2 იბ და 176 წარმოდგენილია შეცვლილი ხელაქციით. სამაგიეროდ ზედმატად წარმოდგენილია 998¹გ, 1231¹ბ, 1722—1731 (ანდერძი ტარიელისა) და 1738—1742 (ანდერძი ავთანდილისა). № 599 ხელნაწერი შეიცავს კიდევ დმატებით სამს ტაბებს კბ კატეგორიისას. ის გარემოება, რომ ერთის მხრივ ხელნაწერში № 2829 წარმოდგენილია ტარიელის და ავთანდილის ანდერძი, მეორეს მხრივ, რომ ტაბი 176 იპოვება იქ სრულიად შეცვლილი რელაქციით (176ბ) ცხად ყოფს, რომ რელაქციები ორივე ამ ხელნაწერისა ერთმანერთისაგან დამოუკიდებელიც არიან

წარმომდგარი უფრო ძველი რედაქციიდან და გარდა ამისა, რომ რედაქცია № 599 ხელნაწერში მოთავსებულ ტექსტისა თავისი საერთო შემადგენლობის მხრივ უნდა წინაუსწრებდეს № 2829 ხელნაწერში მოთავსებულ რედაქციას.

წინასიტყვაობის პირვანდელ შემადგენლობის თანდათან განვითარების შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა აქვს კიდევ ერთს რედაქციას პოემისას, რომელიც წარმოდგენილია წერაკითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავის ხელნაწერში № 4499 და საისტ. საზოგად. ხელნაწერში № 1117. ამ ხელნაწერთაგან უკანასკნელი ჯერ კიდევ აწერილი არ არის. ორივე ხელნაწერი დაწერილია მე-17 საუკუნეში, უკეთ ამ საუკუნის პირველ ნახევარში და ერთი და იგივე პირის ხელით. ტექსტი ორივე ხელნაწერისა საერთოდ მისდევს ერთი მეორეს, განსხვავება მათ შორის არის უმნიშვნელო. ნართაული ტაეპები ერთი და იმავე კატეგორიისაა, ასე რომ ჩვენ აქ გვაქვს საქმე პოემის ერთ ცალკე რედაქციასთან. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ ამ ხელნაწერთაგან მეორე (საისტ. საზოგ. № 1117) პირველზე უფრო გვიან უნდა იყოს გადაწერილი ერთი და იმავე პირის მიერ. ეს სიანს შემდეგი გარემოებიდან. ხელნაწერში № 4499 ზოგიერთი ტაეპი შემდეგ ხაზგადასმულია. ასე, მაგალითად, ტაეპი 1721^{იგ.} 1736 ტაეპის შემდეგ იქვე მოთავსებულია და ხაზგადასმულია შემდეგი ტაეპი:

ყოველთავე სწორად სწყალობს ვითა თოვლსა მოათოვდეს,
ბოლოქტორიანი დაამდიდრეს და გლახანი არ ითხოვდეს,
აგის მქნელნი დაამინეს, კრავნი ცხვარსა ვერა სწოვდეს,
და შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერგან სძოვდეს.

ეს ხაზგადასმული ტაეპები № 1117 ხელნაწერში სრულიად არ მოიპოვება. ტაეპი 1682^{იბ} ხელნაწერში № 4499 მოთავსებულია 1680-ის შემდეგ, წაშლილია და ხელახლად მიწერილი თავისი ადგილას (1682-ის შემდეგ). № 1117 ხელნაწერში კი ის ტაეპი ჩვეულებრივ ადგილას არის მოთავსებული. უნდა ითქვას ამასთანავე, რომ ხელნაწერი № 1117, ბოლოს დეფექტიანი, შეიცავს ბოლო ნაწილში ორს ახალს ტაეპს, სახელდობრ 1746 ტაეპის წინ.

აქ ფრიდონისაგან ტარიელისა და ავთანდილის საკუდილის ცნობა
კაცი მოჰკაზმეს, გაგზავნეს ფრიდონთან წიგნი შავია.
ლთი გამიწყრა, მოვშორდი დავრჩი ვაგლახი ავია.
ანდრძს გვედრებდა, ტიროდა, ფრიდონ არს ინდოთ თავია
და ახლა თქუენ იცით, თუ მოხვალთ, გეყოფის ერთი თავია.

კაცი მოვიდა, ფრიდონსა წიგნი მიართვა ქებულსა,
რა წაიკითხა, ათროლდა, დეცა მათთვის ვებულსა,
ტირის, იძახის, ვაი ძმანო და დამ მოშორებულსა.

და რასთვის გამაგდეთ ღარიბი აქ მარტო მიწას შეებულსა.
 ეხლა როგორ არის ამ რედაქციაში წარმოდგენილი პოემის წინასიტყვაობა? უნდა ითქვას, რომ ხელნაწერი № 4499 თავში დეფექტიანია, იწყება მე-31 ტაევით და გარდა ამისა კიდევ აკლია 39—58 ტაევები. წინასიტყვაობიდან შენარჩუნებულია მხოლოდ ერთი ფურცლის ნაგლეჯი, რომლის მიხედვით აქ ფურცელზე წარმოდგენილი ყოფილა ტაევები 15, 16, 17, 18, 19, 19¹ა, 10, 7. ხელნაწერი № 1117 თავში დაცულია საკმაოდ კარგად და აქ წინასიტყვაობას ჩვენ ვხედავთ შემდეგნაირად.

- ტ. 1 ჰე ლ¹თო ერთო შენ შექმენ...
- 2 რომელმან შექმნა სამყარო...
- 3 პირველ თავი დასაწყისი ეგრე ნათქუამი სპარსულად...
- 4 (უცნობი) [შენ] შექმენ დავით მაღალი თვით მეფე დავითიანად].
 [უხვი და] დიდად მოწყალე მართ ერთ გულმოწყალობიანად].
 [ნათელ ყო] ველთა მხედველთა ვითა მთა სანათიანად]
- [და პირად და ტანად მზეობს და] არს ლომი არ ნაკუ[თიანად]
- 5 (უცნობი) მეფობა ტახტი პორფირი [ლ]თისგან გაქუს სკიპტრა [პირველი],
 ერთგულთა დიდად მოწყალე ორგულთა რისხვით მპირველი],
 შენად სამონოდ მეფენი მოვლენ სხვაგნითა მირ ველი]
- და კამს თუმკა პაპი როპისა [რომ] მისთვის იყოს მპირველი].
- 6 ვთ შენის ლომსა ეპარება...
- 7 (უცნობი) [ჰე ლ¹თო ერთო შენგან[არს სა]ზე ყოვლისა ტანისა
 [შენ ხარ] ჩვენ არსთა სიმაღლე [სიმ]დაბლე სიპრტყე განი[სა]
 [ხარ] ანგელოზთა მპირავი ჩამ[გდები ქუე]სატანისა
 [და მას] გეტყუის ენა კაცისა გონება კელოვანისა.
- 8 აწ ენა მინდა გამოთქმად გული და კელოვანება...
- 9 (უცნობი) შენ გევედრები მაღალო მცნობელო გულის კმათაო,
 მომეც ძალი და შეწვენა უფალო უფლებათაო
 ჩვენ ქება გვინდა მათ გმირთა მათ ფერად კადრებათაო
 და პირველად ტარიელისა და მერვე მისთა ძმათაო.
- 10 მო დავსხდეთ ტარიელისთვის...
- 11 მიბრძანეს მათად საქებრად თქმა...
- 12 მე რუსთველი ხელობითა ვიქ საქმესა...
- 13 თამარს ვაქებდეთ მეფესა...
- 14 [ამბა]ვი წურილად უამბოს ზედა სადმე არ წასთვალოს...
 (აქ დატოვებულია ორი ტაევის დასატყვი ადგილი).
- 15 ჩემი აწ სცანით ყუელამან...
- 16 ამა საქმესა მიჯნურნი...

- 17 მას ერთსა მიჯნურობასა...
- 18 მიჯნური შმაგსა გუიქუიან...
- 19 მიჯნურთა თვალად სიტურფე...
- 20 მიჯნურობა არის ტურფა...
- 21 მას ცოცხალი ნუ ელევის რაცა პირველ შეუყუარდეს
- 22 თუ მოყუარე მოყურისათუის ტირს...
- 23 კამს მიჯნური ხანიერი...
- 24 არს პირველი მიჯნურობა...
- 25 კამს ღავისსა ზვაშიადსა...
- 26 მას უშმაგო ვით მიენდოს...
- 27 მიკუირს კაცი რად იფერებს
- 28 ვითა ცხენსა შარა გრძელი...
- 29 მაშინდა ნახეთ მელექსე...
- 30 მოშიარე არა ჰქუიან...
- 31 მეორე ლექსი ცოტაი...
- 32 მესამე ლექსი კარგია სანადიმოდ....
- 33 კამს მელექსე ნაჰირვებსა...

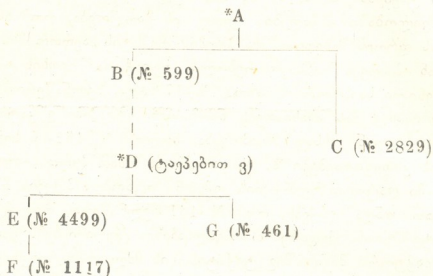
ჩვენი გამოცემის მიხედვით ჩვენ მივიღებდით შემდეგს რიგს წინასიტყვაობის ტაბეებისას ხელნაწერში № 1117: 1¹, 1, ა, ა¹ (ახალი), ა², (ახალი), 1², (აქ კიდევ ახალა ტაბეი), 1⁵, 1⁶, 1⁴, 2, 1³, 10¹, (აქ ორი ტაბეის ადგილია დატოვებული), 13, 20, 15, 16, 17, 18, 19¹, 25, 19, 21, 22, 23, 24, 7, 8, 9, 10, 11, 12. ამ რიგის დაპირდაპირებით ხელნაწერში № 4499 დაცულ წინასიტყვაობის ერთი ფურცლის ნაგლეჯიდან ცხად ხდება, რომ ხსენებულ ორს ხელნაწერში ტაბეების რიგი წინასიტყვაობაში ძირიანად შეცვლილია როგორც ჩვეულებრივ ტექსტთან, ისე თვით ამ ხელნაწერების ერთმანეთთან შედარებით. ეს მით უფრო საჭურადღებოა, რომ ორივე ხელნაწერი წარმოგვიდგენს არსებითად პოემის ერთსა და იმავე რედაქციას, ხოლო თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ, როგორც ზევით დავინახეთ, ხელნაწერი № 4499 მაინც წინაუხსწრებს ხელნაწერს № 1117-ს, მაშინ გამოდის, რომ წინასიტყვაობა № 1117 ხელნაწერისა უფრო ნაგვიანევი რედაქციისა არის, ვიდრე № 4499 ხელნაწერის და ალბად ეკუთვნის თვით ამ ხელნაწერთა გადამწერს. არსებითად მაინც საკულისხმებელია, რომ წინასიტყვაობა ორივე ხელნაწერში ერთი და იმავე მოცულობის უნდა ყოფილიყო.

ესა თუ ჩვენ შევადარებთ ხელნაწ. № 4499 და 1117-ში დაცულ წინასიტყვაობის რედაქციას № 2829 ხელნაწერში მოთავსებულ და ზემოდ განხილულ წინასიტყვაობის ტექსტს, მივიღებთ, რომ № 1117 ხელნაწერი შეიცავს 32 ტაბეს, ამათგან სამს სრულიად უცნობს და

ახალს. დანარჩენ 29 ტაებიდან ხელნაწერში № 2829 არ მოიპოვება 7 ტაები. ხელნაწერში № 2829 დაცულ ტაებებიდან ხელნაწ. № 1117 უარყოფს ტაებებს—3, 4, 5, 6, 14, სულ 5 ტაებს.

მხედველობაში მისაღება კიდევ ის გარემოება, რომ ხსენებულს რედაქციას დროის მიხედვით და პოემის ტექსტის საერთო მოცულობის მხრივ თან მისდევს განსაკუთრებული რედაქცია ვეფხის-ტყაონისა, წარმოდგენილი საისტორიო საზოგ. მე-17 საუკ. ხელნაწერით № 461. ორივე ამ რედაქციას აწასიათებს ნართაული ტაებები ვ კარგეგორიისა, რომელიც სხვაგან არსად მოიპოვება, ხოლო № 461-ის ხელნაწერის რედაქციას კიდევ ტაებები ზ. ეს გარემოება ცხად ჰყოფს, რომ № 461 ხელნაწერში დაცული რედაქციის აქსონი იცნობდა პოემის რედაქციას ვ ტაებებით. უნდა ითქვას, რომ № 461 ხელნაწერის რედაქცია ჩვეულებრივ ტექსტთან შედარებით თვალსაჩინო ცვლილებებს წარმოგიდგენს. რედაქტორს შიკადაშივ ტექსტისთვის მძლავრად გაუარავს კალამი და ბევრგან დაუმახინჯებია ის. ზოგიერთ ადგილას ჩვენ ვხვდებით პოემის ამ რედაქციაში იმეროზმებს, რასაც რედაქტორის სადაურობის საკითხისათვის მნიშვნელობა აქვს. საინტერესოა, რომ ამ რედაქციაში პოემის წინასიტყვაობა სრულებით თავისებურად არის დღეაგებული, სახელდობრ დაბეჭდილ გამოცემის მიხედვით: 1, 1¹ (აქ აკლია 1 ტაები), 1⁶, 1⁴, 1⁷, (აქ აკლია 2 ტაები), 20, 15, 16, 17, 18, 19¹, 19, 21, 22, 23, 24, 4, 5, 5¹, 6, 7, 8, 9, 10, 10¹, 11, 12, 12¹, 3. 12¹ წარმოდგენს პოემის ბოლოსიტყვაობაში შენახულ ტაებს: „ამირან დარეჯანისძე მოსეს აქებდა ხონელსა“ და სხ.. იმ ტაებებიდან, რომელიც შედარებით № 2829 ხელნაწერთან არ მოიპოვება № 1117 ხელნაწერშიდაც, ხელნაწერში № 461 არ სჩანს ტაები მე-3 და 14. გარდა ამისა ხელნაწერი № 461 უარყოფს კიდევ დამატებით შედარებით № 2829 ხელნაწერთან შემდეგს ტაებებს: 2, 13, 25. შედარებით ვრცელ რედაქციებთან აქ არ არის კიდევ 1², 1³, 8¹, 11¹, 17¹, 22¹. ხელნაწერს ამ ადგილას, როგორც მოხსენებული იყო, სავსებით აკლია 3 ტაები. ორი ამათგანი უნდა ყოფილიყო 1² და 1³ (რადგან დანარჩენი ტაებები ზ წარმოდგენილია) და ერთი კიდევ რომელიმე სხვა. თუმცა ხელნაწერი № 461-ის რედაქცია შედარებით ხელნაწ. № 4499 და 1117 დაცულ რედაქციასთან უფრო ნაგვიანეგია (ამას ამტკიცებს ნართაული ტაებები ვ), მაგრამ ორივე ეს რედაქცია არ წარმომდინარეობენ უშუალოდ ერთი მეორისაგან, არამედ ერთად ორივე საერთო არხიგეტისაგან ტაებებით ვ. ამისი მაჩვენებელია № 4499 და 1117 ხელნაწერის რედაქციაში ნართაულ ტაებების იზ წარმოჩენა, რომელი ტაებები არ მოიპოვება ხელნაწერში № 461. ხოლო შედარებით № 2829 ხელნაწერთან რედაქცია № 4499 და 1117 ხელნაწერებისა თავისთავად

უფრო ნაგვიანედა, რადგან უკანასკნელში წარმოდგენილია ნართული ტაძრები ვ. ამისდა მიხედვით ჩვენ მივიღებთ ჩამოთვლილ რედაქციების შემდეგს თანდათანობით განვითარებას:

ამ რედაქციაში წინასიტყვაობის თავი ნაწილის მოკულობა გვეხატება შემდეგნაირად: ძველ, რედაქციებთანგან წინასიტყვაობის ტექსტი სრულიად დაცულია რედაქცია C-ში (ხელნაწ. № 2829). ამ რედაქციაში წარმოდგენილ პირველ 10 ტაბიდან (ტ. 1—5¹—9 ვიღრე—„მეორე ლექსი ცოტა“, რომელ ტაბიდან იწყება B-ს ხელნაწერი № 599) B-ში შესაძლებელია ყოფილიყო მაქსიმუმ 7 ტაბი სათაურის გარდა. მაშასადამე B უარყოფს C-სთან შედარებით 3 ტაბს პოემის დასაწყისში. რომელია ეს ტაბები? F-ს და resp. E-ს შედარება C-სთან გვიჩვენებს, რომ ერთი ამ გვარი ტაბი უნდა ყოფილიყო მე-3. ხოლო G-ს, resp. D-ს შედარება C-სთან გვიჩვენებს, რომ კიდევ ერთი ასეთი ტაბი უნდა ყოფილიყო მე-2. F-ს (№ 1117) შედარებით C-სთან (№ 2829) უარყოფს გარდა მე-3 კიდევ მე-4, 5, 6 და 14 ტაბს. ვინაიდან B (№ 599) შედარებით C-სთან (№ 2829) უნდა უარყოფდეს თავში (პირველ ათ ტაბის მანძილზე) მინიმუმ 3 ტაბს, ამიტომ გარდა მე-3 და 2-სი კიდევ საძიებელია უარსაყოფელი ერთი ტაბი მაინც, რომელიც უნდა იყოს ერთ-ერთი მე-4, 5 და 6-დან. აზრის მიხედვით პირველობა ამ მხრივ ხდება მე-4 ტაბს, რომელიც შინაარსით პირდაპირ გადამ-მულია უკვე უარყოფილ მე-3 ტაბთან (...ჩემთან ხელმეპყნელთან დამ-მართოს ლაღთან და ლამაზთან ნები || თვალითა მისგან უნათლოთა ენატ-როსკა ახლად ჩენა...) გარდა ამისა მხედველობაში მისაღებია კიდევ, რომ 5¹იგ ტაბი—„თუ მიჯნურსა მიჯნურობა“.... უარყოფილია ხელნაწერით G და ამასთანვე აზრის მიხედვით მისი დაკავშირება შეიძ-ლებია მხოლოდ წინასიტყვაობის სხვა, ზემოდ უკვე უარყოფილ ტა-ბებთან.

თუ მიჯნურსა მიჯნურობა ეტლად მამცა რადგან ბედმან,
მე ვით ვიცან საქმე მათი თავით ჩემთ შენახედმან...
სიტყვა კარგი გამოვავო ლექს მრავალმან ენა მეტმან
და შეიზომნეს ჭირნი მათნი ჭირთა ჩემთა მეთედმან.

ეს ტაეზი, ცხადია, თვით წინასიტყვაობის ძირითად ტექსტს არ
ეკუთვნის, არამედ არის ნართაული და წარმოდგარი პოემის შინაარსის
შეშეცნების ნიადაგზე და მისი დაკავშირებაც ამიტომ კერძოდ წინა-
სიტყვაობაში შესაძლებელია მხოლოდ სხვა, ზემოდ ჯერე უაწყობლო
ტაეზებთან. ამ განმარტებების შემდეგ ჩვენ მივიღებთ წინასიტყვაობის
დასაწყისს რედ. B-ს და, მაშასადამე, *A-ს მიხედვითაც შემდეგნაირად:
რომელმან შექმნა სამყარო ძალითა მით ძლიერითა,
ზეგარდმო არსნი სულითა ყუნა ზეცით მონაბერითა,
ჩუენ კაცთა მოგუტა ქუეყანა, გვაქუს უთვალავი ფერთა
და მისგან არს ყოვლი კელმწიფე სახითა მის მიერთა.

არცა ვისცა ბედმან მისცეს დასჯერდეს და მას უზნობდეს,
მუშა მიწყევ მუშაობდეს, მეომარი გულოვნობდეს;
კულა მიჯნურსა მიჯნურობა ყუყუარდეს და გამოსცნობდეს
და არცა ვისგან დაიწყუნოს, არცა სხუასა უწყუნობდეს.

შაირობა პირველადვე სიბრძნისაა ერთი დარგი
და სხვა.

ანუ, ჩვენი გამოცემის მიხედვით, წინასიტყვაობის ტაეზების რიგი
გვებატება 1, 5, 6—19, 19ა, 20—25, ანუ შინაარსის მიხედვით:
მოკლე შესავალი (1, 5), შაირობისათვის (6—12), მიჯნურობისათვის
(13—25). ამ მხრივ ის წარმოადგენს სრულიად მთლიან ნაწარმოებს.

ეს ძირითადი ტექსტი წინასიტყვაობისა შემდეგ გაიზარდა იმ მო-
ცულობამდის, რომელიც წარმოდგენილია ვრცელს რედაქციებში (40
ტაეზი).

პოემის წინასიტყვაობის განვითარების გასაგებად უდიდესი მნიშ-
ვნელობა აქვს ვახტანგისეულ რედაქციაში თავისებურად დალაგებულს
ტექსტს ამ წინასიტყვაობისას. მთლიანი ტექსტი აქ უკვე დატეხილია.
გავრცელებულ შესავალს თამაჟის მოხსენებით (ტ. 1—7) მიყობა ნაწ-
ყვეტი თავისა „მიჯნურობისათვის“ (ტ. 8—14), შემდეგ კვლავ ნაწი-
ლი შესავალიდან (ტ. 15—18), რომელსაც მიყობა თავი „შაირობი-
სათვის“ (ტ. 19—25), ხოლო ამის შემდეგ—დანარჩენი ნაწილი თა-
ვისა „მიჯნურობისათვის“ (ტ. 26—31). ტექსტი აქ ამგვარად დატე-
ხილია და მიზეზი ამ დატეხისა ჯერ კიდევ ახსნილი არ არის. ამის
გამოსარკვევად საჭიროა წარმოვიდგინოთ ვახტანგისეულ რედაქციის
წინასიტყვაობის ტაეზების რიგი ნორმალურ ტექსტთან შედარებით.

შედარება იძლევა შემდეგს სურათს. ვახტანგისეულ რედაქციაში გამოტოვებულია ვრცელ რედაქციების დაწყებითი ტაეზი, რომელიც C-ში და EGF-შიდაც მოიპოვება: „პირველ თავი დასაწყისი ნათქვამია იგ სპარსულად“... და იწყება ასე: 1, 1¹⁻⁶, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 24, 25. ზუაში აქ ამგვარად უადგილოდ გადატანილია 7 ტაეზი (17—23). მხედველობაში მისაღებია, რომ ვახტანგისეული რედაქცია, წარმოდგენილი მე-17 საუკ. ხელნაწერში № 5006, შეიცავს კიდევ ტაეზებს ა და 14¹ (ს. კაკაბ. გამ., წერილი, ტექსტი, გვ. 25), ხოლო 19ა, როგორც ნაჩვენებია იყო (ს. კაკაბ. გამ.), სხვა ა კატეგორიის ტაეზებთან ერთად უნდა მიეკუთვნოს ძირითად ტექსტს. ამიტომ, თავის თავად იგულისხმება, ეს ტაეზი წარმოდგენილია როგორც B, ისე C-ში. ამის მიხედვით ჩვენ მივიღებთ ტაეზებს დალაგებულს ჯგუფებად თითოში 8 ტაეზს. პირვ. ჯგუფი: ა, 1—1⁶ (8 ტაეზი), მეორე ჯგუფი: 17—19, 19ა (ეს ტაეზი ძირითად ტექსტისა ვახტანგისეულ რედაქციაში გამოტოვებულია) 20—23 (8 ტაეზი), მესამე და მეოთხე ჯგუფი: 2—5, 5¹ იგ, 6—16, სულ 16 ტაეზი, მეხუთე ჯგუფში გადადის კიდევ ნაშთი— ტ. 24, 25. ამის შემდეგ ცხადი უნდა იყოს, თუ საიდან წარმოსდგა ვახტანგისეულ რედაქციის, უკეთ მისი პროტოტიპის მოცულობის წინასიტყვაობა. თითო გვერდი პროტოტიპის ხელნაწერისა შეიცავდა 4 ტაეზს, ფურცელი მაშასადამე 8 ტაეზს. ფურცელი, შემცველი ტ. 17—19ა—23-ისა (8 ტაეზისა), გადაშვრის მიერ შეცდომით წინ იქმნა გადატანილი, რის გამო ტექსტი აირია. თავდაპირველად ფურცლების ნუმერაცია ამ ხელნაწერში იქნებოდა ამგვარად: I ფურც.: ტ. ა, 1—1⁶, II ფურც.: ტ. 2—5ა—8; III ფურც.: ტ. 9—16; IV ფურც.: ტ. 17—19ა—23; V ფურც.: ტ. 24, 25...., თითო ფურცელზე ამგვარად 8 ტაეზი. ხელნაწერის დაშლის გამო მე-IV ფურცელი გადატანილ იქმნა მე-II-ის ადგილას და ტექსტიც აირია.

ზემოდ მოხსენებულის მიხედვით ჩვენ ერთის მხრივ ვგებულობთ ვახტანგისეულ რედაქციის წინასიტყვაობის წარმოშობის ისტორიას და მეორე მხრივ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ამ რედაქციის პროტოტიპი თავისი მოცულობის მხრივ. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ვახტანგისეულ რედ-ში შედარებით მისი პროტოტიპთან გამოტოვებულია ა, 5¹ იგ, 19¹ა. პირველი ტაეზი (ა—„პირველ თავი დასაწყისი...“) შესაძლებელია აც იყო წარმოდგენილი პროტოტიპში, რომლებშიდაც პირველ გვერდზე მაშინ მოთავსებული იქნებოდა 3 ტაეზი (ტ. 1—3), ხოლო დანარჩენი ორი კი იქ გამოტოვებულად სჩანს. მხედველობაში მისაღებია, რომ, როგორც უკვე ცნობილია (ს. კაკაბ. გა., წერილი), ვახტანგისეულ რედაქციას ახასიათებს საზოგადოდ ტაეზების ა გამოტოვება

პოემის ტექსტშიდაც, ხოლო ტაეები ა აზრის მიხედვით ყველგან წარ-
მოადგენენ ტექსტის განუყოფელ ნაწილს. მაგალითებს ადგილის ეკო-
ნომიისათვის აქ არ მოვიყვანთ. ამის დადასტურება ადგილია ჩვენი გა-
მოცემის სათანადო ადგილების შეჯერებით. ამიტომაც ვახტანგისეული
რედაქცია არასგზით არ შეიძლება ჩაითვალოს პოემის ტექსტის პირ-
ვანდელი სახის მომცემად, არამედ ის არის შიგადაშიგ დედნის დაზიანე-
ვისა თუ სხვა რამ მიზეზის გამო ტაეებ-გამოტოვებულ ტექსტის შემ-
ცველი. წინასიტყვაობაში ამასთანავე ის შეიცავს, შედარებით ზემოდ
განხილულ ძირითად ტაეების რაოდენობასთან, ნართაულს 10 ტაეებს:
1) ჰე ლმერთო ერთო... 2) ვის შევნის ლომსა... 3) თამარს ვაქებდეთ
მეფესა... 4) მიბრძანეს მათდა საქებრად... 5) აჟ ენა მინდა გამოთქმად...
6) მო, დავსხდეთ, ტარიელისთვის... 7) მე რუსთველი ხელობითა ..
8) ესე ამბავი სპარსული... 9) თვალთა მისგან უნათლოთა... ამას გარ-
და ამავ რედაქციაში საგულისხმებელია 5: „თუ მიჯნურსა მიჯნურო-
ბა ეტლად მამცა რადგან ბედმან“... ეს უკანასკნელი ტაეები ვახტანგი-
სეულ რედაქციის დაბეჭდილ ტექსტში გამოტოვებულია. ამნაირად ამ
რედაქციის ნართაული ტაეები არიან სწორედ რუსთველის და თამარ
მეფის სახელის შემცველნი.

ვახტანგისეულ რედაქციის ტექსტს აქვს ის მნიშვნელობაც, რომ
ის საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ პოემის პირვანდელი მოცუ-
ლობის სახე სრული სისწორით. ამ რედაქციაში პოემის ტექსტი თავ-
დება თბრობით ტარიელის და ნესტანდარეჯანის ქორწილის შესახებ და
ტაეებით (1527¹⁷იგ):

ყოვლთა სწორად წყალობასა ვითა თოვლსა მოათოვდეს...

და შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთგან სძოვდეს.
ამას მიყობა ტაეები (1527¹⁸იდ)

გასრულდა მათი ამბავი ვითა სიზმარი ღამისა...

და ესწერ ვინმე მესხი მცლექსე მე რუსთველისა ღამისა.

და კიდევ ოთხი ტაეები: 1) ქართველთა ღმრთისა დავითის... 2) დავითის
ქნანი... 3) ესე ასეთი სოფელი... 4) ამირან დარეჯანისძე მოსეს უპია ხო-
ნელსა... როგორც თავის სდროზე ნაჩვენები იყო (ს. კაკაბ. გამ., წერილი,
22), გამოთქმა—„გასრულდა მათი ამბავი ვითა სიზმარი ღამისა, გარდა-
დეს, გავლეს სოფელი“... ცხადად აკავშირებს ამ ტაეებს (1527¹⁸⁻²²)
ვ.ტყ.-სნის გაგრძელებასთან ტარიელის და ავთანდილის სიკვდილის შესა-
ხებ თბრობით. ამიტომაც ეს ტაეები (1527¹⁸⁻²²იდ) ვახტანგისეულ რედაქ-
ციის წინასიტყვაობაში წარმოდგენილ ნართაულ ტაეებთან ერთად რუს-
თველის და თამარ მეფის მოხსენებით შეადგენენ ერთი კატეგორიის
ტაეებს. ვახტანგისეულ რედაქციაში ამგვარად არ მოიპოვება ვრცელი
ნართაული თბრობა ავთანდილის და ღინათინის ქორწილის შემდეგ

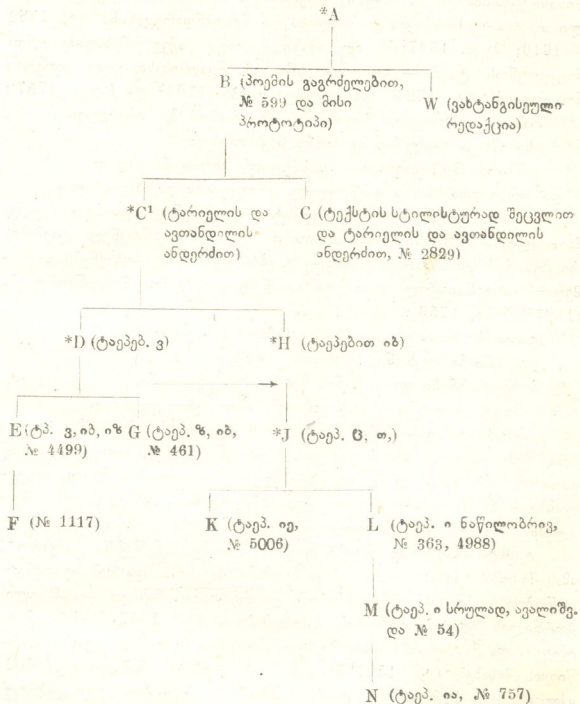
ს. კაკაბ. გამ., ტ 1528—1756), მაგრამ არის ნართა ული ტაეები წი-
ნასიტყვაობაში და ბოლოსიტყვაობაში.

რომ ვახტანგისეულ რედაქციაში მართლაც ტექსტი პოემის-
თავისი მოცულობის მხრივ (ს. კაკაბ. გამ., ტ. 26—1527¹⁷) წარ-
მოადგენს შემდეგდროინდელ მცირეოდენ რედაქციული ცვლილებე-
ბით პოემის დაახლოებით სურათს, ამას ცხადად ამტკიცებს სიუჟე-
ტის პოეტურ შემოქმედების, თავისი თვისებების მხრივ, მთლიანობა
და სტილის იგივეობა მთელს ამ ტექსტის სიგრძეზე. ეს რასაკვირველია
არ ნიშნავს, როგორც მოხსენებულიც იყო, რომ ვახტანგისეული რე-
დაქცია წარმოგვიდგენს პოემის პირვანდელ ტექსტს. პირიქით პირვან-
დელობას ის საკმაოდ დაშორებულია თუნდაც მრავლად ტაეების (ა, ე, ივ)
გამოტოვებით, მაგრამ ამ რედაქციას მაინც აქვს ის მნიშვნელობა, რომ
ის პოემის პირვანდელ ტექსტის ზოგად მოცულობის შესახებ ნათელ
წარმოდგენას იძლევა.

რაც შეეხება ვოცელს რედაქციებს ვ.-ტყ.-სნისას, წარმოდგენილს
უფრო ტიპურად ავალიშ. უძველეს ხელნაწერში, გიორგი მეფის № 54,
№ 757, მათი ადგილი პოემის რედაქციულ განვითარებაში უკვე საკმაოდ
გამორკვეულია („ვეფხ.-ტყ.“, ს. კაკაბ. გამ., წერილი). უკანასკნელი
ხელნაწერი (№ 757) არის ყველაზე უფრო ვრცელი რედაქციის შემ-
ცველი. ამ სამივე ხელნაწერის რედაქციებს მიმართ გარდამავალი
ადგილი უჭირავს ხელნაწერებს საეკლ. მუხ. № 363 და წ. კ. საზ. მუ-
ზეუმისას № 4988 (იხ. იქვე).

საყურადღებოა ამასთანავე, რომ ნართაულ ტაეების განვითარების
თვალსაზრისით პოემის ძირითად ტექსტსა ერთის მხრივ და გაგრძელე-
ბას შორის მეორეს მხრივ ვპოულობთ საინტერესო განსხვავებას, სახელ-
დობრ ძირითად ტექსტის და გაგრძელების ნართული ტაეები ხშირად
დამოუკიდებელი ერთმანეთისაგან ცალკე რედაქციებიდან არიან წარ-
მოშობილი. ტაეები იბ, მაგ., შეიძლება ითქვას, ახასიათებენ თითქმის
მხოლოდ გაგრძელებას, ასევე იე. მაგრამ საშავიეროდ ტაეები ვ, ზ,
ც, თ, ი, ია მოიპოვებიან მხოლოდ ძირითად ტექსტის სივრცეზე. აქე-
დან შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, რომ ვ.-ტყ.-სნის ტექსტის განვითარებას
ჰქონდა თავისი ძალიან რთული გზა, განცალკევებული ძირითად ტექს-
ტისთვის და გაგრძელებისთვის. განვითარების პროცესში ხდება ამ ორი
გზის შეჯვარდინებაც (ტაეებით იბ).

ყველა ზემოდ თქმულის მიხედვით და აგრეთვე ვ.-ტყაოსნის უკვე
ცნობილ (ს. კაკაბ. გამ.) რედაქციულ ნართაულ ცვლილებათა გათვა-
ლისწინებით ჩვენ მივიღებთ დაახლოებით შემდეგ სქემას ვ.-ტყაოსნის
რედაქციულად თანდათან განვითარებისას.

რედაქციულ ცვლილებათა და მათი თანდათან განვითარების ქმენებელ ამ სქემის გათვალისწინებით არა თუ შესაძლებელია ნართაულ ტაფების, ცალკე რედაქციების მიხედვით, გამოყოფა, არამედ ვეფხისტყაოსნის თავდაპირველ ტექსტის სრულად აღდგენა. მომავალი მეცნიერული გამოცემა ვეფხისტყაოსნის ტექსტისა, ზოგის სრული ტექსტის პირველ გამოცემაში მიუხედავად მისი სისტემის მაინც მიღწეულ შედეგების და ეხლა კიდევ აქ წარმოდგენილ სქემის შემდეგ, თვალსაჩინოდ გადავიღებულად უნდა ჩაითვალოს.

ძირითადი ტექსტი პოემისა, ამის მიხედვით, იხატება შემდეგნაირად.

წინასიტყვაობა ტ. 1, 5—25; ტექსტი ტ. 26—1527, უმეტესი ნაწილი თავისა—„ქორწილი ტარიელისა და ნესტანდარეჯანისა“ (ტ. 1582—1610; შეად. 1527^{1,20} იდ. ამაზე ქვემოლ). აქვე მაშასადამე უნდა მიეკუთვნოს ტაეზი—„ყოვლთა სწორად წყალობასა ვითა თოვლისა მოათოვდეს“ (ტ. 1721¹) და აგრეთვე ტაეზი (1721² და კიდევ 1757):

დავითის ქართველთა მეფისა ვის მზე მსახურებს სარებლად,

ესე ამბავი გავლექსე მე მათად საკამათებლად,

ვინ არის აღმოსავლეთით დასავლეთს ზართა მარებლად

და ორგულთა მათთა დამწუვლად, ერთგულთა დამამაგრებლად.

ეს ორი ტაეზი ძირითად ტექსტის უკანასკნელ ტაეზებად უნდა ჩაითვალოს. მე გვონი, რომ ძირითად ტექსტის უკანასკნელ ტაეზების რიცხვს ეკუთვნის აგრეთვე მეორე ტაეზი დავითისავე მოხსენებით, რომელიც ვახტანგისეულ რედაქციაში თან მისდევს ზემოდ მოყვანილ ტაეზს (1527²⁰, შეად. 1759):

დავითის ქნანი ვითა ეთქუნე, სიჩაღზე, სიკაფეთანი,

ესე ამბავი უცხონი, უცხოთა კელმწიფეთანი,

პირველ ზენი და საქმენი, კებანი მათ მეფეთანი,

და ვპოვე და ლექსად გარდაეთქუნე, ამითა ვილაყფეთანი.

ამავე ძირითად ტექსტის კუთვნილებას შეადგენს, გარდა წინასიტყვაობისა, შემდეგი კატეგორიის ტაეზები, რომელნიც ქვედა სართულში არიან გადატანილნი: ა, ბ, დ, ე, ივ. ეს—საერთო მოცულობის მხრივ, დეტალებზე ჩვენ აქ, რასაკვირველია, ვერ შევჩერდებით. ეს დეტალები შეიძლება გარკვეულ იქმნას მხოლოდ ტექსტის ახლად გამოცემისას.

ტექსტი ამგვარად იწყება ტაეზით „რომელმან შექმნა სამყარო“, ამას მიყოლა ტაეზი: „რაცა ვისცა ბედმან მისცეს“... და შემდეგ თანდათანობით სიუჟეტის განვითარებით ვიდრე თინათინის და ავთანდილის ქორწილის შესახებ თხრობის გათავებამდის (ტ. 1527). აქ ტექსტი ტყდება და მას მიყოლა თხრობა ტარიელის და ნესტანდარეჯანის ქორწილის შესახებ (ტ. 1527^{1,20} იდ, აქ ტექსტს რამოდენიმე ტაეზი აკლია. ამაზე ქვემოლ). ეს ტექსტი არის სწორედ ქართული კულტურის სიამაყე-ნაწარმოები, რომლის ავტორის ვინაობა ამგვარად ტექსტში მოხსენებულიად არა სჩანს.

ამ ძირითად ტექსტის მეორე რედაქცია წარმოგვიდგენს ჩვენ უკვე პოემის ტექსტს განვრცოშილად. წინასიტყვაობაში აქ ვხვდებით უკვე 10 ცნობილ და ზემოდ დასახელებულ ტაეზს, რომელშიდაც მოხსენებული არიან რუსთველი და თამარ მეფე (1¹⁻⁶, 2, 3, 4, 5¹). ამავე რიგს უნდა ეკუთვნოდეს წინასიტყვაობის ტაეზი—„თუ მიჯნურსა მიჯნურობა ეტლად მომცა რადგან ბედმან“... (5¹). ამავე რედაქციაში წარმოდგენილია კიდევ ე.-ტყაოსნის გაგრძელება, ე. ი. თხრობა შემდეგ ავთანდილის და

თინათის დაქორწილებისა ვიდრე ტარიელის და ავთანდილის სიკვდილად-
დის (ტ. 1528—1721; 1732—1737; 1743—1760; ტაეპი 1761—„ამი-
რან დარეჯანისძე მღვდელ უკმა ხონელსა“... თვით მეორე რედაქციის
მიმართაც შემდეგდროინდელი ნართაული უნდა იყოს).

მეორე რედაქცია პოემისა არის ფრიად საყურადღებო განსაკუთ-
რებით იმიტომ, რომ აქ დაცული არის ცნობები პოემის წარმოშობის შე-
სახებ. რუსთველი, ამ რედაქციის ნართაულ ტაეპების ავტორი, იმავე
დროს თამარ მეფის მეხოტბე, პოემის ისტორიის შესახებ გადმოგვცემს
შემდეგს (ტ. 1720):

ეს ამბავი დარწმუნდა სარგის ლექსთა შეუწყობლად,

შემდეგ თმოგვი თმოგველთაგან შესავლითურთ დარჩა ობლად,

მე ვნახე და მას უჩვენე, ვინ ჩანს გმირთა რაზმთა მწყობლად

და მან მიბრძანა, ლექად თქუიო, მკვერ ქართულად დაუშრობლად.

ექვს გარეშეა, რომ აქ იგულისხმება „ამბავი“ შემდეგ ავთანდილის
და თინათინის ქორწილისა. ამ გლოსით თავდება ფაქტიური თხრობა
და შემდეგ ამას მიყობა (ხელნაწ. № 599) ცნობა ტარიელის და ავ-
თანდილის სიკვდილის შესახებ. ამნაირად ზემოდ მოყვანილი ცნობა
სარგისის შესახებ ავტორს მოთავსებული აქვს სრულიად ბუნებრივ ად-
გილას და ამ ცნობას უნდა ქონდეს დიდი მნიშვნელობა პოემის ავტო-
რის ვინაობის შესახებ საკითხის გარკვევაში. პოემის ავტორად, ამის
მიხედვით, სარგის თმოგველი გვევლინება, ხოლო მის შემდეგ რუს-
თველს, თამარ მეფის მეხოტბეს, გაუღოქსავს სარგისის შემდეგ დარჩე-
ნილი „ამბავი“, ტ. 1528-დან დაწყებული: ტარიელის ინდოეთს მისე-
ლა, ხატაელთ დამორჩილება და ხვარაზმელთ შემოსევის ამბავი. ეს
გაღიქსვა მომხდარა თმოგველთა მიერ თმოგვის მიტოვების შემდეგ.

თავის თავად იგულისხმება, რომ რამდენადაც ვეფხისტყაოსნის
პრობლემის გასარკვევად საჭიროა პოემის ტექსტის შესწავლა სტილის,
პოეტიკის და რეალების მიხედვით, იმდენადვე აუცილებელ საჭიროებას
წარმოადგენს მასში მოხსენებულ ისტორიულ გლოსების ჯეროვნად
გაგება და შეფასება. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს ის გა-
რემოება, რომ თმოგველების მიერ თმოგვის მიტოვების ფაქტი, რომელ-
თან თუმცა არა უშუალოდ, მაგრამ მაინც დაკავშირებულია სარგისის
შემდეგ გაუღოქსავად დარჩენილ ვ.-ტყ.-სნის ამბავის პოვნა, ყოვლად
შეუძლებელია დიდ თამარ მეფის ეპოქას და საზოგადოდ მე-13 საუკუ-
ნის დაუკავშირდეს იმ უბრალო მიზეზისა გამო, რომ თამარმა თვით
დასვა თმოგველად 1189—1191 წლებში სარგის ვარამისძე (ს. კაკაბ.,
ვინ იყო და როდის ცხოვრობდა სარგის თმოგველი) და შემდეგ მთელს
სივრცეზე მე-13 საუკუნისა თმოგველნი, როგორც მართანედან საგუ-
ლისხმებელია, თავისი სამკვიდროადგილს ბინადრობენ. თუნდაც ვ.-ტყ.-სნის

გაგრძელებაში პოემის ავტორად ნაჩვენები ცნობილი „ფილასოფოსი და რიტორი“ სარგის თმოგველი ყოფილიყო, მაშინაც, ვინაიდან ის მე-13 საუკუნის ნახევრის მოღვაწეა, რუსთველის და მისი ხოტბის საგნის—თამარ მეფის ცხოვრების დრო დიდ თამარ მეფის ხანაზე თვალსაჩინოდ დაშორებით იქნებოდა საგულისხმებელი. სანამდის ეს წმიდა ისტორიული ძიების საკითხი არ არის ჯეროვნად გამოარკვეული, მანამდის ყოველგვარი ცდა ზემოდ დასახულ პერსპექტივის მიხედვით პოემის რედაქციულად განვითარების შესახებ გარკვევისა უნაყოფოდ უნდა ჩაითვალოს. მთავარი საკითხი აქ არის რასაკვირველია თამარ მეფის შესახებ, რომელი თამარიც ზემოდ თქმულის მიხედვით მე-13 საუკუნეზე შემდგომდროინდელ პიროვნებად გვეხატება.

ამ სიძნელის დაძლევის ამ სტრიქონების ავტორი ცდილობდა მე-14 საუკ. და მე-15 საუკუნის 1 ნახევრის საქართველოს ცალკე დინასტიურ შტოთა გენეალოგიურ ძიების საშუალებით და კერძოდ ვ.-ტყაოსანში მოხსენებულ თამარ მეფეს უკავშირებდა მე-15 საუკ. პირველ ნახევარში მართლაც რეალურად ცნობილ თამარ მეფის სახელს, რომელი თამარი 1433 წლის სიგელით ლიხთ-იმერეთის ფარგლებში იხსენიება (ს. კაკაბ., უცნობი აფხაზ-იმერეთის მეფე თამარ II; ვ.-ტყაოსანი, წერილი). თუმცა მე-15 საუკ. 1 ნახევარში მცხოვრებ თამარ მეფესთან ვეფხისტყაოსნის ცნობილ, მისი სახელის შემცველ ტაეპების დაკავშირება ძნელად სჩანდა, მაგრამ მაშინ ისტორიული წყაროების გაგება სხვა საშუალებას არ იძლეოდა. მაგრამ უკვე მალე ვ.-ტყაოსნის სრული ტექსტის პირველ გამოცემის შემდეგ შესაძლებელი შეიქმნა ამ საკითხში თვალსაჩინო შესწორების შეტანა. ამ მხრივ მიმართულ ძიების შედეგი, აქამდის გამოუქვეყნებელი, მოკლედ აქ ეხლა მოყვანილი იქნება.

ფრიად საყურადღებოა, რომ ერთი თამარ მეფე იხსენიება ოჰანუ-ვანკის კედლის სომხურ წარწერაში. ოჰანუ-ვანკი მდებარეობს ძველი კარბის ციხიდან მგოთხედ საათის სავალზე, ეჩმიადინიდან ჩრდილოეთით. წარწერა მოთავსებულია გელესიის ეკლერიის ჩრდილოეთ კედელზე. უნდა ითქვას ამასთანავე, რომ ხსენებული წარწერა მოყვანილი აქვს ჯერ კიდევ მე-17 საუკუნის მწერალს ზაქარია დიაკონს (*ჟამ. შარქაა, შაჰი*, ვილნა. 1870 წ., III გვ. 22—23) და უკანასკნელ დაბეჭდილი აქვს კ. კოსტანენცსაც (*ქიმაქსან საარქივო*, 152). წარწერის ტექსტი ნაწილობრივ, სახელდობრ თავში, ისტორიულ პირთა მოხსენებისას, შევადარე ერვ. ლალაიანცის მიერ გადმოღებულ ფოტოგრაფიულ პირს. წარწერის ტექსტი იკითხვის შემდეგნაირად.

ზეორჩან ასათიდი ქ ახეიოქსანს აჟარის ეფიქალ ზამარქ

ფეს, როგორც ამას ფიქრობდა აკად. მ. ბროსსე (Collect. d'hist. arm., II, 173). ზემოდ მოყვანილ წარწერის დასათარიღებლად დიდი მნიშვნელობა აქვს ერთის მხრივ ათაბაგ შაჰანშაჰის (ანუ შანშეს) მოხსენებას და გარდა ამისა მეფის მელქისედეკის შესახებ ცნობას. ეს ათაბაგი შანშე არ შეიძლება, რასაკვირველია, იყოს მე-XIII საუკუნის პირი ზაქარიაჲს ძე შანშე მხარგრძელი, რადგან უკანასკნელი მანდატურთ-უზუტეცის ხარისხს ატარებდა. მე-XIV საუკ. პირველ შემოთხედში ცნობილია შანშე ათაბაგი. ეს შანშე მხარგრძელი, ძე მანდატურთ-უზუტეცის ივანესი, აქტიურ პიროვნებად სჩანს ქართლის ცხოვრებაშიც, სახელდობრ 1292 წლიდან (ქ. ც-ბა I, 428, 432, 434, 436... 446). ანისის წარწერა მას ათაბაგის ხარისხით ცოცხლად იხსენიებს 1310 წ., ხოლო ამავე წარწერებში ის იხსენიება 1320 წელს მიცვალებულად (*ჟიჟიანსკანყ*, op. cit., 156, 160). მაშასადამე შანშე ათაბაგის მოღვაწეობა უნდა დაიდვას მე-XIII საუკუნის დასასრულიდან 1320 წლამდის. მას ჰყავდა ცოლად შამშადინ სიბდივანის ასული ზუანდესი, მის რამოდენიმე შვილთაგან უფროსს ერქვა ზაქარია (იქვე), რომელიც შემდეგ ათაბაგად იყო (ალაზ. ჯვარ. მონასტ., გამოც. ნ. მარის მიერ, § 73). მეორე შვილი შანშესი ზაზა აგრეთვე იხსენიება ათაბაგად 1356 წელს (*ჟიჟიანსკანყ*, op. cit., 169). აღსანიშნავია, რომ კოსტანენცს აქ დაბეჭდილი აქვს წარწერის თარიღი შაჰხათუნიანის და ალიშანის შრომების მიხედვით სომხური აღრიცხვით *აქ*, რაც უდრის 1358 წ. მაგრამ რადგანაც წარწერაში იხსენიება მელიქ-აშრაფის ბატონობა, ხოლო მელიქ-აშრაფი †1357 წ., ამიტომ წარწერის თარიღი სწორედ წაკითხული არ უნდა იყოს, ნაცვლად *აქ* უნდა იყოს *აქ* (=1356 წ.).

1356 წლის წარწერაში მოხსენებული ზაზა ათაბაგი, როგორც სჩანს, ყოფილა უკანასკნელი ამ ხარისხის მქონებელი მხარგრძელთა გვარეულობიდან. ჯერ კიდევ ზაზამდის ათაბაგობა ერთს დროს ეჭირა ბექა ჯაყელის შვილს სარგისს, რომელიც ათაბაგად იხსენიება ჯვარის მონასტრის აღაპებში (§ 242, 244). ხოლო ზაზას შემდეგ, როგორც ეტყობა, ათაბაგობა საბოლოოდ განმტკიცდა ჯაყელების სახლში. ბექას შვილისშვილნი, ყვარყვარეს ძე ივანე და შალვას ძე ალბულა (კანონმდებელი) უკვე ათაბაგის ხარისხს ატარებენ.

ამგვარად ირკვევა, რომ ოჰანუ-ვანქის წარწერა, რომელშიდაც მოხსენებულია შანშე ათაბაგი, უნდა ეკუთვნოდეს მე-XIV საუკუნის პირველ ნახევარს და სახელდობრ უნდა იყოს დაწერილი არა უგვიანეს 1320 წლისა, რადგანაც გარდაიცვალა შანშე ათაბაგი.

ახლა ჩნდება საკითხი, თუ ვინ უნდა იყოს წარწერაში მოხსენებული მეფე მელქისედეკი. მელქისედეკი მეფის სახელი უკვე ცნობილია

სხვადასხვა წყაროებით, მაგრამ მისი ვინაობის გამოკვეთა დიდს სიძნელეს წარმოადგენდა. ის იხსენიება ჯვარის მონასტრისა და სინას მთის ალაპებში. ჯვარის მონასტრის ალაპებში მელქისედეკის მოსახსენებელი ჩაწერილია 1 იანვრის ქვეშ: „ამასვე დღესა ალაპი მეფეთმეფისა მელქისედეკისა რაფზომიცა მწირველი იყოს ყუპლახსა წირვებითა. რომელმანცა მამამან და მოძღვარმან დააკლონ, ღმერთმან სასუფეველსა იგი დააკლნეს ამინ“ (§ 142). სინას მთის სულთა მატთანში კიდევ მელქისედეკი იხსენიება ამ გვარად: „სულსა მეფისა მელქისედეკისა და მათთა ძეთა განუსვენოს ღმერთმან“ (გაღმწერილია ივ. ჯავახიშვილის აღწერილობიდან). მელქისედეკი ცნობილია კიდევ ერთს, საყურადღებო ძეგლს საისტორიო წყაროში, რომელიც დაბეჭდილია ექვ. თაყაიშვილის მიერ („ძვ. საქართ.“ II, 59—66). რუსუდან მეფისა და ალასტანელის შვილის დავით მეფის შემდეგ ამ წყაროს უცნობი ავტორი იხსენიებს მელქისედეკს: „პირველნი მეფენი ესენი არიან. ამათ უკან მელქისედეგ დაჯდა“.

ყველა ეს ცნობები იმას უნდა გვიჩვენებდეს, რომ მელქისედეკი მართლაც ისტორიული პიროვნებაა, კერძოდ უცნობ ავტორის მიერ მელქისედეკის დაყენება ბაგრატონთა დინასტიის მთავარ (აღმოსავლეთ) შტოს გვერდით იმის მომასწავებლად უნდა ჩაითვალოს, რომ მელქისედეკი არის აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო სახლის წარმომადგენელი. რადგანაც ამავე დროს ირკვევა, რომ მელქისედეკის ცხოვრების დრო მე-XIV საუკ. პირველ ნახევარს უნდა მიეკუთვნოს, ამიტომ შეიძლება მისი გენეალოგიური ვინაობა უფრო დაახლოვებით იქმნას გამოკვეთული.

ამ საკითხის გარკვევას თვალსაჩინოდ ხელს უწყობს ერთი ჯერ გამოუქვეყნებელი სიგელი, რომელიც საისტ. საზ. მუზეუმშია დაცული. სიგელი დაწერილია კარგს ტყავზე და რადგან თავისი შინაარსითაც საყურადღებოა, ამიტომ აქვე მოგვყავს უცვლელად. —

სახელითა ღისაითა: დავითისგან: ბაგრატუნისა ნებითა: ღთსაითა: აფხაზთა: ქართველთა: რანთა: კახთა: და სომეხთა მეფისა: შარვაშე: და: შაჰანშა: და: ყლისა საქართველოსა: კელმწიფედ: მჰყრობელისა: მოვიდა: ჩუენ წინაშე: ქარმაული: ჰაჰნასვილი: გგლ: და გუეშაჯა: და მოგუაჰსენა: რაითამცა: შევიწყალეთ: და: ჟინენისა: შესავლი: (sic) შუანისკვეს: სოფელი: ლაუშაი: სიგლითა: ამით: სამამულედ: მიუბოძეთ: დავუაჯერა: ღწ: და ვისმინეთ: ჰჯაი: და მოკსენებაი: ჰაჰნასვილისა: გრიგლ: ქარმაული: სია: და: მიუბოძეთ: ჟინენის პირს: სოფელი: ლაუშაი: და: გამოვიდეთ: ჟინენისგან: და: მისისა: შესავლობისაგან: და: ჟინენისა: პტრთა: და: და: (sic) ამირათაგან: ჰქონდეს: ქარმაულსა: ჰქ-

ნასწავლისა: გზის: შეილთა: და: ყლთა: მომავლთა: მისთა: შე-
ნისკეს: სოფელი: ლაუშაი: მისთა: მიმდგომითა: მათთა: ბარითა:
ტყითა: ველითა: ვენაკითა: წყლითა: წისქულითა: ქალითა: სანა-
დირითა: და: ყლითა: სამართლიანითა: ზღვრითა: და მიმდგომი-
თა: მისითა: სეპარითა: და: უკმარითა: ერთგულად: მსახურებასა:
შინა მეფობისა: ჩუენისასა: და: თურაიის: ლაუშისა: სიგელი:
და: ნიშანი რაი: აქუს: სიგლითა. ამით: გაგუტებია: და მტკიცე
ესეოდენ: და გამოგულია: ჟინვისა: შესავლობისა: გან პტრონ-
თა: და: ამირათაგან: და: არავინ: გუიბზია: მშლელი: და მტკე-
ველი: ბზულისა: ამის: ჩუენისაი: არ მეუნებლვ: მანებელი: დამა-
ლებელი: მათი: აწ: ვინცა: ჰნახოთ: ბზაი: და სიგელი: ესე: ჩუე-
ნი: შემდგომად: ჩუენს[ა]: მომავლთა: მეფეთა: კარისა: ჩუენისა: ვა-
ზირთა: და მოურავთა: ევთა: ევთა: ქ: ევთა: ჟინვისა: პტრონთა:
და მოურავთა: და: ამირათა: მპარავთმეძებელთა: ხუარბლის მკრებელ-
თა: მესამანჯრეთა: მეღუინეთა: ბაზირთა: მონადირეთა: მეჯინებეთა:
მერემაეთა: მესაყვჩაყოეთა: და: ყლთა: საქმის მოქმედთა: ჩუენთა:
დიდთა: და მცირეთა: დაუმტკიცეთ და: ნუვინ: უშალაეთ: ბზასა:
და: სიგელსა: ამას: ჩუენსა: და ნუტრასვინ: დააკლებთ: ნუ დიდსა:
და: ნუ მცირესა: თუინიერ: შეწევნისა: და: თანადგომისა: და:
თქუენ: წმიდო მეუფეო: ქს მიერ: ქ: ქკზო: და: ყლნო: მდღელთა:
მოძულდონო: (sic) უჯარობითა: დაუმტკიცეთ: დაიწერა: ბზაი:
და: სიგელი: ესე: ჩუენი: ინდიკტიონსა: მეფობისა: ჩუენისასა:
მეხუთესა: კელითა: მწიგნობრისა: ჩუენისა: იაკობ: უგანისძისითა: —
სეკულად: ქ მტკიცეა: ნებითა: ღმრთისათა
ქ მტკიცეა: ნებითა: ღმრთისათა:
ქ: ჩუენ: მეღქისედეკ: მეფისგანც: მტკიცეა: ნე-
ბითა: ღმრთისათა:
ქ პტრონთა: მეფისა: და ძმისა: ბბისა: მეც: ანდ-
რონიკე: და მამტკიცებელი: ვარ:
ქ: კსნ: ესე ვითა: ღმრთე გუირგუინოსანსა: ძლიერსა: და უძლე-
ველსა: მეფეთმეფესა: დავითს: შეუწყლებია: ქარმაული: გგლ:
და ყლნი: მომავალნი: მისნი: და ჟინვის პირის: სოფელი: ლაუშაი:
სიგლითა ამით: სამშულოდ: უბოძებია: ჩნც: გლხკი: ქს: მიერ:
ქკზი: აბრაჰამ დავამტკიცებთ შემცვლებელნი: ამისნი: იყვენ:
კრულ: წყმულ და შეჩუენებულ და დამამტკიცებელნი: ღმრთმან:
აკურთხენ: და: წმიდამან: დედაქალაქმან: —
სეკულად: ქ: ღსა: სწორთა: ბზისა: მუწამე: ვარ: მიწაი: მსახურთ-
ოუტესი: და: ქკვი: (sic) მდა: (sic) სურამელი: —

ქ: ღთის: სწორთა: ბრძნების: მოწმე ვარ: მიწაი: მეაბჯრეთ: ოსუ-
ცესი: ჭილაი: აბაზასძე:—

ქ ღთის: სწორთა: ბრძნების: მოწმე: ვარ: მიწაი: ამირეჯიბი:
და: ამირახორი: ნაგროზ: აბაზასძე:.

სიგელი, ცხადია, ეკუთვნის დიმიტრი თავდადებულის ძეს დავით მეფეს და დაწერილია მაშასადამე 1292—1297 წ. მარტამდის. მასში მოხსენებული ისტორიული პირნი კათალიკოზი აბრამ, ჰაზადა სურამელი, ქალა აბაზასძე, ნაგროზ აბაზასძე ცნობილნი არიან (ქ. ცხ. I, 434, 435 და კიდევ ჯდგელი ერისთავა“ ქრონ. II, 6). ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის, რომ სიგელს ამტკიცებენ მეფე მელიქსედეც და ძმა მისი ანდრონიკე. ეს დამტკიცება, როგორც დედნის გასინჯვიდან სჩანს, თითონ სიგელის დაწერის თანამედროვე არ არის, არამედ ცოტა შემდეგდროინდელი. ანდრონიკე უკვე მეფის სახელით იხსენიება 1348 წლის ერთს სიგელში (საქ. სიძვ. II, 11) თავისი მეფობის მე-9 ინდიკტიონს. ანდრონიკე მაშასადამე გავეფხუტულა 1339—1340 წ.. მელქისედეკის მეფობა ამიტომ ამ უკანასკნელ თარიღზე ადრინდელ ხანას უნდა მიეწეროს. მართლაც საინტერესოა, რომ ზემოდ დაბეჭდულ სიგელში ანდრონიკე თავისი ძმის მელქისედეკ მეფის სიცოცხლეში ჯერ კიდევ მეფედ არ იხსენიება.

ამაირად მელქისედეკ მეფის ცხოვრების დრო ებლა უფრო დანადვილებით შეიძლება გარკვეულ იქნას. ამასთან ერთად ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ოპანუ-ვანქის წარწერაში მელქისედეკი გარკვევით გიორგის შვილად იხსენიება. რადგანაც თამარი, დედა მისი, ამ წარწერაში დედოფლად იხსენიება, ეს გიორგიც მეფე იქნებოდა. მხედველობაში მისაღებია ამასთანავე, რომ მელქისედეკი და ანდრონიკე ამტკიცებენ დავით მეფის სიგელს, ხოლო ამ დავითს, როგორც ცნობილია, მართლაც დარჩა შვილი გიორგი მეფე, მცირედ წოდებული. ის ცოცხლად საგულისხმებელია 1316 წ., როდესაც ჩაფხაზმა გიორგი (ბრწყინვალეს) „მისცა ყოველი საქართველო და ყოველნი მთავარი საქართველოსანი და შვილნი ბექასნი და დაიწყო მთიებმან აღმოქირვებად, ხოლო მე ენა ვერ მიძრავს საკვირველისა და საშინელისა თქმად“ (ქ. ცხ. I, 447). ამ სიტყვებზე თავდება, როგორც ცნობილია, ქართლის ცხოვრებაც. ამ დროს გიორგი მცირე ჯერ კიდევ ახალგაზრდა იქნებოდა, რადგან ის დაბადებულია არა უადრეს მე-13 საუკუნის უკანასკნელ წლებისა. მის მიერ, მაშასადამე, თამარის ცოლად შერთვა ამავე 1316 წლის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო. მაგრამ ვინ უნდა ყოფილიყო თამარ დედოფალი, რომელიც იხსენიება ოპანუ-ვანქის ზემოდ მოყვანილ წარწერაში. ის რომ მართლვე დედოფალი არის და არა მარტო ცოლი ან ქერივი გიორგი მეფისა, ეს მტკიცდება წარწე-

რის ტექსტის დასაწყისით („პატრონობასა პატრონისა დედოფლისა თამარისა“...), მაგრამ გარდა ამისა თამარის ვინაობის გამოსარკვევად დიდი მნიშვნელობა აქვს ერთს 1382 წლის სიგელში მოხსენებულ ცნობას, რომელიც, ჩემის აზრით, უკვე ფენს ჩვენს საკითხს. ეს სიგელი მოძებულია დავით მეფის მიერ 70 ქორონიკონს, მისი მეფობის 28 ინდიქტიონს. ამ სიგელში, სხვათა შორის, ვკითხულობთ: „ჩვენ მეფეთმეფემან დავით და ძეთა ჩუენთა გიორგი და ალექსანდრე ვიგუოეთ და ვიგულისზოდგინეთ, მას ქანსა ოდეს საყდარი ოქონისა ბეზიის ბეზიასა ჩუენსა თამარ დედოფალსა აღეშენა ქალაქსა გორის სანახებსა, დაეხატა, შეემკო და შეეწირა სოფელი ხიდისთავი ვაღმა, გამოღმა სამზღუერიითა ამითა“ (ჩამოთვლილია... ს. კაკაბაძე, წერ. და მას. საქართ. ისტორ., I, 138). გამოთქმა „ბეზიის ბეზიასა ჩუენისა“, თუ ამასთანავე ჩვენ მივიღებთ ნათესაობითი წესებს, უეჭველ ჰყოფს, რომ ბეზია დავით მეფისა უნდა ყოფილიყო სხვა სამეფო შტოდან წარმომდგარი, ხოლო დავით მეფე კი, მიხ. ფანარეტის ქრონიკაში 1373 წ. ტფილისის მეფედ წოდებული, ექვს გარეშეა, იყო აღმოსავლეთ საქართველოს ბაგრატიონთა წარმომადგენელი. ამიტომაც ბეზიის ბეზია დავით მეფისა უნდა ყოფილიყო დავით ნარინის ცოლი თამარ ამანელისძის ასული. დავით ნარინის სამფლობელო უწყევდა ქართლსაც. ქამთა აღმწერელი ვადმოგვცემს, რომ ყაენმა აბალამ დავით ნარინს „ქართლს მრავალნი სოფელნი და ატენი და შემდგომნი სოფელნი მისცა“ (ქ. ც. აბა, I, 409). მაგრამ ვინ იყო დავით მეფე, 1382 წლის სიგელის მიმოცემი, რომელიც მეფობის ინდიქტიონის მიხედვით 1354—1355 წლებში გამეფებულია. ის არ შეიძლება იყოს უშუალოდ გიორგი ბრწყინვალის ოჯახიდან, რადგან ამ დავით მეფეს მიხ. ფანარეტის მოხსენებით ცოლად ჰყავდა აღბუღა ათაბაგის და, ხოლო გიორგი ბრწყინვალე დედით აღბუღას ბიძაშვილად მოხედებოდა. ამ მოსაზრებით და მეორეს მხრივ ვინაიდან გიორგი ბრწყინვალის ძმის დავით მეფის ჩამომავლობაში, როგორც ეს ქამთა აღწერელის ისტორიიდანაც სჩანს, შენარჩუნებული ყოფილა მეფის ხარისხი, მე მგონია, რომ დავითი, 1354—1355 წ. გამეფებული, იყო წარმომდგარი დავით—დიმიტრი თავდადებულის ძის—ოჯახიდან. მაშასადამე მისი ბეზია დასავლეთ საქართველოს ბაგრატიონთა სახლიდან უნდა ყოფილიყო და დავით დიმიტრის ძის ოჯახის წევრად. ეს ანგარიში უდგება ზემოდ დადასტურებულ ფაქტს, რომ მელქისედეკი და ანდრონიკე იყვნენ ძენი გიორგი მცირისა, ხოლო დავით, ტფილისის მეფედ წოდებული და 1354—1355 წელს გამეფებული, უნდა ყოფილიყო ძე ანდრონიკე მეფისა, რომელიც 1339—1348 წლებში იხსენიება, და ძის ძე გიორგი მცირისა. მაშინ ტფილისის მეფის დავითის ბეზიად მართლაც გამოდის თამარ დედოფალი, რომელიც ამ გვარად დასავლეთ

საქართველოს მაგრატიონთა ოჯახიდან უნდა ყოფილიყო. სახელდობრ ის უნდა ვიგულისხმოთ როგორც შვილისშვილი დავით ნარინის და მისი ცოლის თამარ ამანელისძის ასულისა.

დავით ნარინს, გარდა უფროსი შვილის ვახტანგისა, რომელიც აღმ. საქართველოში მეფობდა 1289—1292 წლებში, ჰყავდა კიდევ 3 ძე: კოსტანტინე, მიქელ და ალექსანდრე. კოსტანტინემ მამის სიკვდილის შემდეგ (დაახლოვ. 1295—1296 წ.წ.) დაიპყრო აფხაზეთის სამეფო, მაგრამ მას აუჯანყდა მიქელ, რომელმაც „დაიპყრა ქვეყანა რაქისა და არგვეთისა და დღეითა მათთა იწოდებოდა ქვეყანა იგი, რომელთა საქმენი არღა მოხსენებულ არიან და არა ყვეს მშვილობა ვიდრე არა მიიცვალნეს“ (ქ. ც-ბა, I, 427). რადგანაც ჟამთა-აღმწერელს თავისი ისტორია მოყვანილი აქვს 1316 წლამდის, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ დროს (1316 წ.) კოსტანტინე და მიქელ უკვე მკედარი იქნებოდნენ.

ზე-ოდ უკვე მოხსენებული იყო, რომ გიორგი მკირის ცოლი თამარ დედოფალი დასაფლ. საქართველოს სამეფო სახლიდან უნდა ყოფილიყო და იმავე დროს ის იგულისხმებოდა მართველ დედოფლად. აქედან ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ თამარი შეიძლება ყოფილიყო ასული და ისიც ერთად-ერთი კოსტანტინე აფხაზეთა მეფისა. ეს მოსაზრება უდკება როგორც ომან-უ-ვანქის წარწერის ხასიათს, ისე აგრეთვე დავით მეფის 1382 წლის სიგელში მოხსენებულ გენგალოგიურ ხასიათის ცნობას.

ამ მოსაზრების შემდეგ ზედმეტი არ იქნება მოვიგონოთ ის დასკვნა, რომელიც გამოძინარეობს ვახუშტის შრომაში იმერულ ძველი ვარიგების წიგნიდან შენარჩუნებულ მე-XIV საუკუნის ქრონოლოგიურ ცნობათა შესწავლის მიხედვით. ვახუშტის გამოკვლევის დაკვირვების დროს ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ჩვენი წარსულის ეს გამოჩენილი მკვლევარი დიდ თამარ მეფის სიკვდილის თარიღათ სთვლის 421 ქორნიკონს (1201 წ.). ეს თარიღი ყოველს შემთხვევაში დაშორებულია თამარ მეფის სიკვდილის ნამდვილს თარიღს, რომელიც ბროსეს ანგარიშით უდრის 1212 წ., თ. ჟორდანიათ აზრით 1213 წ., ივ. ჯავახიშვილის ანგარიშით 1214—1215 წ. ხოლო ჩემის მოსაზრებით, თანახმად ქრონიკულ მასალებში შენარჩუნებულ ცნობისა, 1207 წ. 18 იანვარს. ამასთანავე ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ვახუშტის არ ჰქონდა მე-XIV საუკუნემდის არც ერთი ქრონიკული ცნობა და მთელს ამ სივრცეზე მას შეხვდა მისისავე სიტყვით მართა ერთი მოხსენება თამარ მეფის სიკვდილის შესახებ. „უწყება ჯერ არს, ამჟამის ის თავისი ისტორიის პირველ ნახევრის შესავალში, უკეთუ ცხოვრებისა ჩვენისა ქორნიკონი არიან იშვიათ. არამედ ნოეღამ მირიანისამდე ჩაოდენნი მოიპოვებინ უმეტეს მოწმობენ რომაულსა, ხოლო მირიანი-

დამ ბაგრატიონამდე ბერძნულსა და მას ქვეითნი თამარ მეფისამდე არიან ხუთასიანი, რომელსა ჩვენ უწოდებთ ქართულსა და ჩვენცა ეგრეთვე შემოწმებულ ჩვენთა ცხოვრებათა ზედა ვქმენით. ხოლო თამარიტგან ბრწყინვალის გიორგისამდე კჳლად უჩინო“ (ქ. ც.ბა I, 6). თამარის სიკვდილის ქორონიკონის შესახებ ვახუშტი სწერს: კვალად თამარის გამეფების ქორონიკონი არა არს შეთქმული, რამეთუ წერილ არს—და საბამითგანი იყო 6686, ქრისტესი 1156. ხოლო უკეთუ დასაბამითგანი იგი იყო, ჯერ იყო რათა ქრისტესი ყოფილიყო იყო 1178 და თუცა ქრისტესი 1156 იყო, დასაბამითგანი ჯერ იყო ყოფად 6664. ესრეთ არა კეშმარიტებს. ხოლო ჩვენ აღექსი ანგარიისი და ფრანგთაგან კოსტანტინეპოლის აღების ქორონიკონი ვპოვეთ, მით მათ ზეითი და მას ქვეითი მენვე წერილის წლის რიცხვეულებით ვყვენით, რომელსა სწერს 18 წელს ლაშას გამეფებას და თამარის 24 წლის მეფობის აღმავლობას და მისი სიკვდილის ქორონიკონსა ზედა, რომელი ვპოვეთ, ვყავთ. ჯგაროსნათა მიერ კოსტანტინეპოლის აღებას ვახუშტი უჩვენებს 1198 წ. (ქორონიკონს 418) და, როგორც ეტყობა, ეს ცნობა ვახუშტის ამოღებული აქვს. ერთ ისტორიულ წყაროდან, რომელიც იშოვა ექვ. თაყაიშვილმა და დაბეჭდა კიდევ „ძველი საქართველოს“ II ტომში გვ. 59—66. ამ წყაროში, რომლიდანაც, როგორც უჩვენა ე. თაყაიშვილმაც, ვახუშტის ნასესხები აქვს სხვა ცნობებიც, ამოღებულია ზემოდ ნაჩვენები თარიღი ფრანგების მიერ კოსტანტინეპოლის აღების შესახებ. თამარ მეფის სიკვდილის ქორონიკონად ამ წყაროში ნაჩვენებია 411 (1191 წ.). ამიტომაც ცნობა თამარ მეფის 421 ქორონიკონს გარდაცვალების შესახებ ვახუშტის სხვა წყაროდან უნდა ჰქონდეს ამოღებული. ეს წყარო უნდა ყოფილიყო იმერული ძველი გარიგების წიგნის ქორონიკა. „ხოლო უმეტეს განმმართლებელი სხვათა ზონილთ ქორონიკონებთ გარდა და მოწამე აქა წერილთა ესე არს, ამბობს ის, რამეთუ ყოველნი აქა წერილნი მეფენი და მთავარი თამარიდამ სვიმონის ძის გიორგისამდე დაწერილ არიან ძველს გარიგების და სამართლის წიგნსა შინა იმერეთს გელათურსა“ (ქ. ცხ. II., 8). აქედან ცხადია, რომ თამარის სიკვდილის შესახებ ცნობა ვახუშტის ამოღებული აქვს იმერული ძველი გარიგების წიგნიდან, რომლის ქორონიკის აღდგენის ცდა ესლა უკვე წარმოდგენილია (ს. კაკაბ., კვლევა-ძიებანი, 12—21). ქორონიკა, შინაარსის მიხედვით და აგრეთვე როგორც ეს მისი სახელიდანაც საგულისხმებელია, იმერეთის ადრითორიაზეა წარმოშობილი. როგორც ვახუშტის სიტყვებიდანაც სჩანს, ცნობა თამარ მეფის სიკვდილის შესახებ ქორონიკის თავში იქნებოდა მოთავსებული, თვით ქორონიკა კი მე-14 საუკუნიდან (ვახუშტით გიორგი ბრწყინვალედან) იწყებოდა (შეად. ს. კაკაბ., დასახ. შრ.), შე-

საძლებელია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ ვახუშტის მიერ პოვნის ქრონიკაში თამარ მეფის სიკვდილის ქორონიკონი ნახევნები იქნებოდა 21, მაგრამ რადგან ამ საუკუნეში ვახუშტის თამარი არ ეგულებოდა, ამიტომ ქორონიკონის რიცხვი მის მიერ გადაკეთებულ იქმნა 421-ად ნაცვლად 21-ისა. ამგვარად 21 ქორონიკონი უნდა იყოს თამარ მეფის სიკვდილის წელი და თვით ქრონიკის ტექსტი გარიგების წიგნში შესაძლებელია აღდგენილ იქმნას შემდეგნაირად: „ქორონიკონს კა (=1333 წ.) აქა თამარ მეფე მიიცვალა“. თვით ფაქტი თამარის სიკვდილის შესახებ ცნობის მოთავსების ლიხთიშერეთს დაწერილ ქრონიკაში ადასტურებს ზემოდ გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ თამარი უნდა ყოფილიყო აფხაზთა მეფის კოსტანტინეს ასული და, როგორც სჩანს, მემკვიდრეც.

ზემოდ თქმულის მიხედვით შეიძლება აღდგენილ იქმნას ფაქტების შემდეგი თანდათანობა. გიორგი მცირე, საქართველოს მეფედ წოდებული, ცოლად ირთავს აფხაზთა მეფის კოსტანტინეს ქალს თამარს, რომელიც ამავე დროს შესაძლებელია აფხაზეთის სამეფოს მემკვიდრედ იყოს ნაგულისხმევი. კოსტანტინე გარდაიცვალა 1316 წელზე ადრე. შესაძლებელია გიორგი მცირის და თამარის დაქორწინება აგრეთვე 1316 წლის ახლოს მომდარიყო. გიორგი მცირე 1320 წ. უკვე მეცდრად არის საგულისხმევი (ოჰანუ-ვანქის წარწერა). გიორგი მცირის გამგებლობაში, გიორგი დიმიტრის ძის (ბრწყინვალის) გაბატონების შემდეგ, ე. ი. 1316 წლიდან, შესაძლებელია ყოფილიყო საქართველოს კუთვნილი სომხური პროვინციები, ჯავახეთი, რომელიც ჯერ კიდევ დავით მეფეს ქონდა მიცემული მისი ძმის ვახტანგისაგან (ძეგლი ერისთავთა, ქრონიკ. II, 6) და აგრეთვე, საფიქრებელია, სხვა ოლქებიც. გიორგი მცირეს დარჩა ორი შვილი—მელქისედეკ და ანდრონიკე. მელქისედეკი მეფედ ითვლებოდა, მაგრამ მისი მცირეწლოვანობის გამო გამგებლობა მისი დედის თამარ მეფის ხელში იყო. თამარი გარდაიცვალა 1333 წ., ხოლო მელქისედეკი 1339—1340 წ. მას შეუდგა ძმა მისი ანდრონიკე მეფისავე ტიტულით. ანდრონიკეს შვილი უნდა ყოფილიყო დავით ტფილისის მეფე, რომელიც 1355—1382 წლებში სჩანს. ანდრონიკეს ყავდა სხვა შვილიც—გიორგი ალასტანელი მეფე (ს. კაკაბ, წერ. შტუდ.).

თამარ მეფის სახელი მისი დინასტიურ მდგომარეობის გამო რამოდენადღე დაკავშირებული უნდა იყოს მე-14 საუკუნეში საქართველოს კვლავ განახლებულ სახელმწიფოებრივ მთლიანობასთან. როგორც ჟამთა-აღმწერელის ცნობებიდან სჩანს, 1316 წლის ახლო დრომდის აფხაზეთის სამეფო ცალკე იდგა და ჯერ კიდევ არ იყო სახელმწიფოებრივად დაკავშირებული საქართველოს სამეფოსთან. მაგრამ მეორეს მხრივ მე-14 საუკუნის პირველ ნახევარშივე ჩვენ ცხადად ვხედავთ ლიხთ-

იერეთს და ამერეთს ერთ სახელმწიფოებრივ ფარგლებში. ამისი ცხადი მაჩვენებელია „ქარის გარიგება“. საქართველოს სახელმწიფოებრივ ნორმების განვითარება მე-14 საუკუნეში ჯერ კიდევ საკმაოდ ცნობილი არ არის, — ეს საკითხი არც შედის ამ წერილის თემის ფარგლებში. ურთიერთობა გიორგი ბრწყინვალისა და გიორგი მცირის შტოებს შორის ყოველს შემთხვევაში ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, ამ ქაზად მხოლოდ შეიძლება გამოარკვეულად ჩაითვალოს, რომ ორივე ამ შტოს წარმომადგენლები მეფის ხარისხით იყვნენ ცნობილნი, გიორგი ბრწყინვალის შტო, როგორც ეტყობა, მთელი საქართველოს სამეფოს ფარგლებში გამგებლობის უფლებით, ხოლო გიორგი მცირის შტოს წარმომადგენელი უფრო შეზღუდული ფაქტიური უფლებებით. ჩვენი მიზნისთვის ამ ქაზად საკმარისია საკითხის ასე ზოგადად დასმა, ხოლო ამ საკითხთან დაკავშირებულ პოლიტიკურ ფაქტების განხილვა შეიძლება ცალკე ძიებათა საგნად გახდეს.

ამის შემდეგ უკვე თვალსაჩინოდ აღვიღდება თვით ვეფხისტყაოსანში დაცულ ისტორიულ ხასიათის ცნობებში გარკვევა. პოემის ავტორად ამგვარად მის გაგრძელებაში მოთავსებულ ცნობის მიხედვით სჩანს სარგის თმოგველი: თმოგველთა მიერ თმოგვის მიტოვების შემდეგ პოემის გაგრძელება დაუწერია რუსთველს, რომელსაც უნდა ეკუთვნოდეს პოემის წინასიტყვაობის ნართაული ტაყები თამარ მეფის მოხსენებით. ეს თამარი უნდა იყოს მე-14 საუკუნის პირველ მესამედში მცხოვრები პიროვნება, რომლის ენაობა ზემოდ გარკვეული იყო.

რომ მართლაც პოემა მე-13 საუკუნის ნაწარმოებია და არა უადრეს ამ საუკუნის მეორე ნახევრისა, რომ ის დაწერილია კერძოდ დიდ თამარ მეფის ხანის შემდეგ, ეს ცხადად მტკიცდება თვით პოემაში წარმოდგენილ რეალების მიხედვით. ეს რეალები თავისს დროზე უკვე გარჩეული იყო (ვ. ტყ. ს. კაკაბ. გამ., წერილი) და მათი ღირებულობა ამ თვალსაზრისით სავსებით რჩება. ივ. ჯავახიშვილის მიერ უარყოფითი კრიტიკის შემდეგაც (ქართ. ერ. ისტ. II, 662—666). ფრიად საინტერესოა, მაგალითად, ვეფხისტყაოსნის გმირთა ჯდომის წესი. ისინი ჩვეულებრივ ჯდებიან სკამზე (ტ. 472, 721, 1016), ბალიშზე (ტ. 376, 520, 1213), და მხოლოდ ერთხელ სელოზე (ტ. 113). საკითხი აქ ისე კი არ დგას, თითქოს ქართული სალიტერატურო ენა მანამდის არ იცნობდა სიტყვას სკამს და ბალიშს, — სკამი მოხსენებულია ჯერ კიდევ მე-XI საუკ. ანტიოქიის ახლოს დაწერილ გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში, ხოლო ბაღდათ ცნობილი იყო სპარსულშიდაც, კერძოდ ჩინელებსა და მონგოლებში მე-13—14 საუკუნეში ეს სიტყვა იხმარებოდა ფულის საანგარიშებლად და უდრიდა 6 დინარს. შესაძლებელია ეს სიტყვა ქართულშიდაც საკმაოდ ადრე იყო ცნობილი, თუმცა ლიტე-

რატურულად მისი დადასტურება ყველაზე ადრე ხერხდება მხოლოდ ვეფხის-ტყაოსანსა და დარბაზობის წესის განგებაში, რომელიც მე-14 საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი. მაგრამ მიუხედავად ამისა მაინც ცხადია, რომ მე-12 საუკუნის ყოველდღიური ცხოვრება ქართველებში არ იცნობდა არც ერის და არც მეორე სიტყვას. ეს ცხადად სჩანს თამარ მეფის ეპოქის სამ მემკვიდრეობაში მის თანამედროვე ორ მემკვიდრის თხზულებიდან, რომლის მიხედვით მე-12 — 13 საუკუნის მიჯნაზე საქართველოში ჩვეულებრივ ჯდებოდნენ სელები, სამეფო სახელობეში კიდეც ოქროქედილ სელები, ხოლო მღვდელთმთავარი საყდარზე (ვ.-ტყ.-ს. კაკბ. გამ., წერილი, 52). ბაღის შესატყვისობას დიდ თამარ მეფის დროს კიდეც წარმოადგენს სასთაული (იქვე, 53). ეს ვარაუდები ვ.-ტყაოსანს ცხადად უკავშირებს დიდ თამარის შემდეგ დროინდელ ხანას, როდესაც მონღოლების ბატონობის დამკვიდრებამ დაბადა ახალი ურთიერთობანი ფრიად ვრცელ ტერიტორიაზე და ქართულ ლიტერატურულ ენაშიც, განსაკუთრებით სპეციფიკურ სრუფეტზე აგებულ პოემის საშუალებით, შესაძლებელი შეიქმნა ახალი ტერმინების შემოღება ანდა ძველი ტერმინების კვლავ განახლება. ქართულში ახლად შემოღებული და ისიც მონღოლების გაძლიერების დროიდან, როგორც თავის დროზე ნაჩვენები იყო (იქვე), უნდა იყოს სიტყვა ხანი და ხატაეთი (ტ. 387). ამასთან დაკავშირებით ზედმეტი არ იქნება მოვიგონოთ, რომ მე-1240 წლებიდან ქართველნი დიდებულნი ხშირად იძულებული იყვნენ პოლიტიკურ საქმეების გამო შორეული აღმოსავლეთი მოეზრათ. კერძოდ 1246 — 1249 წლებში ბატონის სიტყვით მრავალნი წარჩინებულნი ქართველნი ორივე დავით ბატონიშვილის მეთაურობით „მრავალყმ იყოფოდეს ხატაეთს და ყარაყურუმს“ (ტ. ცხ. I, 378), მაშასადამე მეწინავე ქართველთ ამ დროს საშუალება ჰქონდათ თურქულ-მონღოლურ ხალხების ცხოვრებას ახლოს გაცნობოდნენ. ამასთან ერთად შესაძლებელია რეალურ მნიშვნელობას არ იყოს მოკლე პული ერთი გამოთქმა პოემაში:

ესე ამბავი მართალი ჩინეთს ქუასხედან სწერია:

ჩვენ მოყუარესა არ ეძებს, იგი თავისა მტერია“.... ეს გამოთქმა შეიძლება ლიტერატურულ წყაროზე არ იყოს დამოკიდებული, როგორც ამას ფიქრობდა ნ. მარტი (Груз. поэма Вит. в цар. шк., ИАН., 1917 г., 420). საინტერესოა კიდეც პოემაში გამოთქმა — „ვერ გარდვიდი ცრემლთა მისთა, ჯგონიცა თუალთა მდინდეს“ (ტ. 710), რაც შესაძლებელია აგრეთვე წარმოადგენდეს არა მარტო ლიტერატურული გზით შემოტანილ მეტაფორას, არამედ მე-13 საუკუნის ნახევრიდან შექნილ პოლიტიკურ მდგომარეობის გამო გეოგრაფიულ თვალთახედვის გაფართოების მონაცემი არასაღ.

სიუჟეტის მხრივაც ჩვენ ვპოულობთ პოემაში ზოგიერთ საინტერესო გლოსას. ჯერ ერთი ხვარაზმში სახელის ჩასვენა პოემაში უნდა უკავშირებდეს პოემის სიუჟეტის განვითარებას მე-13 საუკუნეზე არა უადრეს ვაჰაჰას, რადგან ხვარაზმშაჰების გაძლიერება ის დაწყება სწორედ მე-12 საუკუნის მიწურულს მიეკუთვნება და გარდა ამისა პოემაში არის გლოსა, რომელიც პირდაპირ მოგვავიწყებს ულუ-დადიტის ტრადიციულ ბედს. როგორც ცნობილია, რუმის სულტანმა ყიასდინმა შთააგდებინა სულტანის ცოლისადმი სიყვარულზე შესვენილი დავით ბატონიშვილი ზღემაში: „მოუწოდა მენაფეთა-მოძღვარსა და მისცა დავით კელთა მათთა და აქცო რათა წარიყვანონ ზღუად და შთააგდონ სიღრმესა ზღუისასა... ხოლო მენაფეთა მათ წარიყუანეს და შთასვეს ნავსა... და ვითარ ეგულგბოდათ შთაგდება, ერთმა მენაფეთაგანმან... მცირე რამე ფიცარი მისცა კელთა მისთა და ესრეთ შთააგდეს ზღუად. ხოლო დავით მოხვია ფიცარსა მას და მოჰგერა ქარმან ძლიერმან და მყის უჩინო იქმნა თვალთაგან მათთა და მიმოაქუნდა ფიცარი იგი ყრმითურთ. დღევანთა ვითარ კიდობანი ნოესი და მყის განაგლო კმელად. იხილა იგავაქარმან ვინმე მგზავრ მომავალმან და მიიღლინა მან მცურავი, რამეთუ შორს და იყო ქუეყანისაგან ვითარ უჭევან ერთ და მოიყვანა ვაჰარსა მასთანა. მყის შემოსეს და საზრდელი მოართვეს და ნუგეშინისცეს და განძლიერდა სიმშლიისა და წყურვილისაგან შეიწირებულნი, რომელი თუალთაცა კამკამებდ ძლით ეძლო. მაშინ იწყო კითხვად ვაჰარმან მან მიზეზი შთაგდებისა მისისა ზღუად. ხოლო მან ყოველივე ზემოწერილი საქე აღწყო, რომლისათვის განიხარა ვაჰარმან მან და სახლად თვსად წარიყვანა და იწყო პატივისცემა, ვითარცა სიყუარელს შეიღოს ესრეთ ფუფუნებდა“ (ქ. ცხ. I, 368). ამ ადგილს პოემაში ცხადად მოგვავიწყებს თხრობა ნესტანდარეჯანის კიდობანში ზღუად ჩავდებისა, შეძღვ მისი ზღვიდან გამოყვანისა და დიდვაქრის უსენის ცოლის ფატმანის მიერ მისი განთავისუფლების შესახებ.

პოემის სიუჟეტის წარმოშობისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს გმირების საკუთარ სახელებს. ზოგიერთი ამ საკუთარ სახელთაგანი, როგორც ცნობილია, არის სპარსულ-არაბული, მაგ., ასმათი, ფატმანი, ნურადინ-ფრიდონი, უსენი, შერმად ნი, მაგრამ მთავარ გმირთაგან ნესტანდარეჯანის სახელი არის წმიდა სპარსული როსტეფან—აგრეთვე სპარსულია, მხოლოდ ქართულ ნიადაგზე გადაკეთებული (ناستین, —სწორად მხედველი, ბრძენი), ავთანდილი კიდეც, ნ. მარბის აზრით (დასახ. შრ., 428), უნდა იყოს ხალხური ქართული სახელი ანდა, თუ ის სპარსულია, სახეშეცვლილი ქართულის ნიადაგზე. წმიდა ქართულ სახელად სჩანს ტარიელი, რომლის დამაკმაყოფილებელი ახსნა სპარსულ ნიადაგზე ჯერ წარმოადგენილი არ არის. მისი დაკავშირება სპარსულ შაჰრიართან (უკა-

ნასენელ ნ. მარის დასახ. შრ., 429) ნაძალადეველ სჩანს. ყოველ შემთხვევაში აქაც ჩვენ გვაქვს საქე სახელის ქართულ ნიადაგზე არსებითად გარდაქმნის ფაქტთან. საყურადღებოა, რომ მეგრულში ტარევი ნიშნავს გმირს, რაინდს (И Киш, Грамм. мингр. яз., 327). თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ სამცხის ტერიტორიაზე და მის მიმდებარე ქვეყნების ქართულ კილოებში საგულისხმელო უნდა ყოფილიყო მძლავრი მეგრულ-პანურის შესატყვის კილოების ნალექი (შეად. ს. კაკაბა, ქართულ სახელმწ. გენეზ. საკითხ., 77), მაშინ ჩვენთვის მოსალოდნელი უნდა იყოს ძველ მესხურ და ტერიტორიულად მის მიმდებარე ქართულ კილოებში სიტყვა ტარიელი საზოგადოდ გმირის მნიშვნელობით. ამ შემთხვევაში ჩვენ მივიღებდით ვ.-ტყ.-სნის მთავარ გმირის სახელის წარმოშობას უკვე წმინდა ქართულ ნიადაგზე.

აღსანიშნავია, რომ პოემაში მოიპოვება უდავო ქართული სახელიც, სახელდობრ თინათინი (ნ. მარის დასახ. შრ., 429).

ამ ფაქტების გამო შესაძლებელია მიღებულ იქმნას ვ.-ტყ.-სნის სიუჟეტის წარმოშობა ქართულისავე ნიადაგზე. ეს რასაკვირველია არ უარყოფს მისსავე სიუჟეტში სპარსულ პოეზიისთვის დამახასიათებელ ნიშანდობლივ თვისებათა ჩაქსოვას და საზოგადოდ პოემის სიუჟეტის განვითარებაზე იმავე სპარსულ ლიტერატურულ ნორმების ზედგავლენას. პირიქით, როგორც ერთი, ისე მეორე უკვე მტკიცედ დადასტურებულია და აქ განმეორებას არ საჭიროებს. შეიძლება აქ მხოლოდ ხაზგასმით აღნიშნულ იქმნას, რომ პარალელურად სპარსულ ლიტერატურულ ნორმების ზედგავლენისა, ზემოდ მოყვანილ ფაქტების მიხედვით საფიქრებელია პოემის სიუჟეტის ქართულ ნიადაგზე, მაშასადამე ორიგინალური შეოქმედების გზით, წარმოშობა.

მაგრამ ამასთან ერთად საჭიროა ანგარიში გავწიოს ზოგიერთ ცნობებს, რომელიც დატულია პოემაში და რომელიც თვით პოემის ავტორს სარგისს და მის გამგრძელებელს რუსთველს უნდა ეკუთვნოდეს. ერძს ტაეჰში, რომელიც მისდევს პოემის ბოლოსიტყვაობის ნამდვილ ტაეჰს — „ქართველთა ღმრთისა დავითის, ვის მზე მსახურებს საჩებლად“... (ტ. 1527¹⁰, შეად. 1721²), ცქიბხუდობთ შექედეს:

დავითის ქნანი ვითა ვთქუნე, ხიჩაღზე, სიკაფეთანი.

ესე აშმაენი უცხოთი უცხოთა ეკლმწიფეთანი....

ვპოვე და ლექსად გარდავთქუნე, ამითა ვილაყფეთანი.

ამ აღვლილდან ცხადად სჩანს, რომ პოეტს ხელთ ჰქონდა ვ.-ტყ.-სნის პარაზიკული თხრობა, რომელიც მან „პოემა და ლექსად გარდათქვა“. ამასვე უნდა ადასტურებდეს პოემის ვაგრძელების ავტორიც:

ეს აშმაგი დარჩომოდა სარგის ლექსთა შეუწყობლად...

მე ვნახე და მას უწუნე, ვინ ჩანს გმირთა რაზმთა მწყობლად.

ამ იდეილიდან საგულისხმებელია, რომ პოეტს, პოემის ავტორს, საჭიროდ არ დაუნახავს პროზაიკულ თხრობის მთელი მისი მოცულობით გამოყენება და დარჩენილი ამბავი ტარიელის ინდოეთს მოსვლის და ხვარაზმელების შემოსევის შესახებ გაუღოქსავს მის გამგრძელებელს, რომელიც, როგორც ვნახეთ, რუსთველი უნდა ყოფილიყო. რომ მართლაც პოემის ძირითად ნაწილსა და მის გაგრძელებას შორის სიუჟეტის განვითარების მხრივ თავდაპირველად ერთიანობა უნდა ყოფილიყო, ამას ამტკიცებს ზოგიერთი გლოსა. თვით პოემაში დატული: ნესტანდარეჯანი სწერს ტარიელს (ტ. 1258):

სწადი, ინდოეთს მიმართე, აგერა ჩემსა შშობელსა,
მტერთაგან შეგეწირებულსა, ყოვლგნით კელ აუპყრობელსა...

ეს ადგილი პირდაპირ გვიჩვენებს, რომ პოემის სიუჟეტში უნდა ყოფილიყო თხრობა ინდოეთის გაქირვებულ მდგომარეობის შესახებ, რახაც მართლაც ვხედავთ გაგრძელებაში ცოტადნად შეცვლილი სახით, სახელდობრ ფარსადან მეფის სიკვდილის შემდეგ ხატაელთა შემოსევის შესახებ თხრობის სახით. საინტერესოა, რომ ესევე გარემოება ვ. ბუ. სნის პირვანდელ სიუჟეტის შესახებ გამოსკვივის სხვაგანაც: ტარიელი ამბობს (ტ. 1510):

მტერთა აქუს ჩემი სამეფო, ვიცი მუნშიგან მძოველად.
ხოლო პოემის ძირითად ნაწილში ინდოეთში მტრების ყოფნის შესახებ არაფერი მოიპოვება.

პოემის პროზაიკულ თხრობის არსებობას უნდა ამტკიცებდეს კიდევ ის გარემოება, რომ ორი თავი ავთანდილ-თინათინის და ტარიელ-ნესტანდარეჯანის დაქორწინების შესახებ სტილის მიხედვით, ექვს გარეშეა, პოემის ძირითად ტექსტს არ ეკუთვნის, არამედ მის გამგრძელებლის შემოკმედების ნაყოფია. ეს თავებია: 1) „ტარიელისაგან ინდოთ მეფის სიკვდილის ცნობა“ (ტ. 1528—1549); 2) „ტარიელისაგან ინდოეთს მისვლა და ხატაელთ დამორჩილება“ (ტ. 1550—1581), ხოლო თვით ტექსტი თავით— „ქორწილი ტარიელისა და ნესტანდარეჯანისა“ (ტ. 1527¹⁻¹⁷ იდ) მოწეწული იყო შესაძლებელია თვით გამგრძელებელის ხელშიდაც დაზიანებულად. ეს სჩანს შემდეგი გარემოებიდან. ვახტანგისეულ რედაქციაში თავში „ქორწილი ტარიელისა და ნესტანდარეჯანისა“ ეკითხულობთ:

სრული ინდონი ავთანდილს და ფრიდონ მწედ ხალოდიან.

„მტუენგან გუპირს კარგი ყუელია“, მართ ამას მოიტყოდიან...

აქ იგულისხმება ტარიელ ავთანდილ-ფრიდონის მიერ ინდოელების განთავისუფლება ხატაელთაგან („ტარიელისაგან ინდოეთს მისვლა და და ხატაელთ დამორჩილება“ ტ. 1550—1581), რომლის შესახებ თხრობა ვახტანგისეულ რედაქციაში სრულიად არ არის. უნდა ითქვას, რომ

თავით თავი „ქორწილი ტარიელისა და ნესტანდარეჯანისა“ ვახტანგისეულ რედაქციაში (W) მეტად დაზიანებულია. მართლაც, პოემის სრული ტექსტი შედარებით W-სთან დამატებით ამ თავში შეიცავს შემდეგ ტაგებს: 1582, 1583, 1584, 1589—1594, 1596. 1609, აქ ყურადღებას იქცევს ტაგები 1589—1544, სულ 6 ტაგები, ერთად გამოტოვებული. თუ მივიღებთ მხედველობაში აქ ერთი ფურცელი ტექსტის, თითო გვერდზე 3 ტაგების ანგარიშით, დავარგვის შესაძლებლობას, მაშინ ჩვენ დადასტურებული გვექნება W-ს ღედნის დეფექტიანობა ბოლოში, ეს დეფექტიანობა შესაძლებელია იყოს ძლიერ ძველი და უკავშირდებოდეს თითონ გამგრძელების, ე. ი. რუსთაველის დროს: სხვა ზემოდ ჩამოთვლილ ტაგების უარყოფა W-ს მიერ ამ თავში ამას უნდა ამტკიცებდეს.

ამის მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ თავი „ქორწილი ტარიელისა და ნესტანდარეჯანისა“ ლექსად იქნებოდა პოემის ძირითად ტექსტშიდაც. მხოლოდ შესაძლებელია რუსთაველს „ის უკვე ხელთ დაზიანებულია ჰქონდა. ამის წინა ორი თავი კი 1) ტარიელისაგან ინდოთ მეფის სიკვდილის ცნობა, 2) ტარიელისაგან ინდოეთს მისვლა... პროზად იქნებოდა დარჩენილი და შემდეგ გაგრძელების სხვა თავებთან ერთად რუსთაველის მიერ ლექსად იქმნა დაწერილი. მის მიერვე იქნა შეკეთებული დაზიანებული თავი ქორწილი ტარიელისა და ნესტანდარეჯანისა“.

ყველა ზემოდ მოყვანილ მოსაზრებების თავის მოყრით შეიძლება გამოტანილ იქმნას შემდეგი დასკვნა. ვ. ტუ. სნის სიუჟეტი წარმოშობილი უნდა იყოს ქართულ ნიადაგზე, როგორც ორიგინალური შემოქმედების ნაყოფი. ეს სიუჟეტი, პროზაიკულ თხრობის სახით ჩამოყალიბებული, შეიძლება წარმომდგარიყოს, თუ მივიღებთ მხედველობაში მასში ხეობაშეშაპის შესახებ გლოსის ჩაქსოვის ფაქტს და აგრეთვე ნესტანდარეჯანის შესახებ თხრობის განვითარებაში ულუ-ღავითის ტრაგიკულ ბედთან პარალელურბმს, არა უადრეს მე-13 საუკუნის ნახევრისა, — 1250—1260 წლებისა. პროზაიკული თხრობა შემდეგ „პოემაში“ იქმნა და პოემისათვის გამოყენებულ სარგის თმოგველის მიერ დავით მეფის დროს. ამ დავით მეფეს მიუძღვნა სარგისმა თავისი პოემაც („დავითის ქართველთ მეფისა—ვარიანტი: ქართველთა ღუთისა დავითის—ეს მზე მსახურებს სარებლად... ესე ამბავი გავლექსე მე მათად საკაბთებლად“). პროზაიკული სიუჟეტი გამოყენებული იყო იმდენად, რამდენადაც ეს პოეტის მიერ მხატვრულ მათეანობის თვალსაზრისით საჭიროდ მიჩნეულ იქმნა, ე. ი. ვიდრე ავთანდილს და თანათინის ქორეილის შესახებ ამბავამდის (ტ. 1528) და გარდა ამისა მოთხრობამდის ტარიე-

ლის და ნესტანდარეჯანის ქორწილის შესახებ (ტ. 1527¹⁻¹⁷ = 1582—1610).

გელა საკითხი დაისმის თვით პოემის ავტორის, სარგის თმოგველის ვინაობის შესახებ. შესაძლებელია გვეთქვას, რომ ეს ავტორი ყოფილიყო ამ სახელის მატარებელი ცნობილი პიროვნება, რომელიც პანგოლების დამკვიდრების დროიდან საქართველოში—1236 წლიდან დიდ როლს ასრულებს ადგილობრივ პოლიტიკურ საქმეებში და რომელიც მათიანეში წოდებულია, როგორც „კაცი სწავლული, ფილასოფოსი და მრავალღონე, მეცნიერი და რიტორი“ (ქ. ცხ. I, 362, 380). სარგის თმოგველი უკანასკნელად იხსენიება 1262 წლის ახლოს (ქ. ცხ. I, 399). მაგრამ აქ მხედველობაში მისაღებია, რომ, როგორც ზემოდ ნაჩვენები იყო, ვ.-ტყ.-სნის პროზაიკული თხრობა შეიძლება წარმოდგარიყო არა უადრეს 1250—1260 წლისა და ამის შემდეგ კიდევ უნდა გაველო დროს, სანამდის პოემის ავტორი ამ თხრობას „იპოვიდა“. ამიტომაც, ჩემის აზრით, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ვ.-ტყოსნის ავტორად ნაგულისხმევი სარგის თმოგველი ამ სახელის მატარებელი ცნობილი ისტორიული პიროვნება 1236—1262 წლებისა იყოს. ამის უნდა ამტკიცებდეს კიდევ ის ფაქტობრივობა, რომ პოეტი თავისი პოემას სწერს ახალგაზრდობაში, ყოველს შემთხვევაში ჯეელობაში, როდესაც ის გაიზნურებული და პოეტურ აღმადგინას მიცემული თვისი შემოქმედებას განსაკუთრებული საძოვირით იჩენს.

ჩემი აწ სცანით ყუფლამან, მას ვაქებ ვინცა მიქია.

ეს მიჩანს დიდად სახელოდ, არ თავი გამოიჩინა.

იგია ჩემი სიცოცხლე, უწყლო ვითა ჯიქა

და მისი სახელი შეფარვით ქოცმორე მითქვამს, მიქია.

ვთქუა მაჯნურობა პირველი და ბოლო გუაჩთა ზენათა... და სს.

1255—1250 წლებში კი სარგის თმოგველი ყოველს შემთხვევაში ახალგაზრდა ჯგეფს არ იქნებოდა. ყველა აქ მოსაზრებების გამო მე მგონია, რომ ჰოქაში დაცული გლოსა მისი ავტორის, ვინაობის შესახებ ცნობილ სარგის თმოგველის სახელთან არ უნდა იყოს დაკავშირებული.

ესლა უკვე ცნობილია ამ სარგისის შთამომავლობა. შეილი მისი ერისთავთ-ერისთავი მხარგრძელი და მხარგრძელის შეილი სარგისი (სკაქაბი.—ველევა-ძიებანი, 62—67) მხარგრძელი 1310 წლის ახლოს იძლევა ვანის ქვაბის ძეგლს. ამ დროს ის უკვე ღრმად მოხუცებული იქნებოდა. ცოლი მისი იყო ხათუთა. მათ ყავდით რამოდენიმე შეილი, რამდენთაგან ერთი და აღზარდა უფროსი იყო სარგისი. ამ სარგისის ცოლს ერქვა სახელად თამარი. სარგისი, ხათუთა და თამარი მოხსენებული არიან ჯეჟარის მონასტრის აღაპებში (ნ. მარის გამ., გვ. 23). მეტი ცნობები ამ სარგისის შესახებ ჩვენ არ მოგვეპოვება. რადგან ზემოდ-

თავთ-ერისთავი მხარგძელი აარსებს ვანის ქვაბის მონასტერს და აწესებს მის შტატს 61 კაცისაგან (24 მღვდელი, 7 დიაკონი, 20 მწირი და 10 მსახური). ასეთი დიდი მონასტრის დაარსება და მისი ნივთიერად უზრუნ-ვლყოფა ცხადად ამტკიცებს სარგისის მამის დიდ შეძლებიანობას.

რაც შეეხება ვეფხის-ტყაოსნის გაგრძელებას, ნართაულ ტაიებში თამარ მეფის მოხსენებით, რაც ზემოდ თქმულის მიხედვით რუსთველს უნდა ეკუთვნოდეს, შეიძლება დაწერილი იყოს არა უადრეს 1320 წლის ახლო ხანისა, როდესაც თამარი ჩხენიება და ისიც, როგორც სჩანს, ქვრივად და არა უგვიანეს რასაკვირველია 1333 წლისა, როდესაც ზემოდ მოყვანილ ანგარიშის მიხედვით უნდა იყოს გარდაცვლილი თამარ მეფე. დაახლოებით მაშასადამე ვეფხის-ტყაოსნის გაგრძელების დაწერა რუსთველის მიერ შეიძლება მიეკუთვნოს 1320—1325 წლებს.

ამასთან ერთად გარდასაწყვეტი ხდება ცნობილი გლოსა ვეფხის-ტყაოსნის გაგრძელებაში, რომლის მიხედვით პოეტმა (იგულისხმება რუსთველი) ნახა სარგისისაგან გაულექსავად დარჩენილი ამბავი (იგულისხმება პოემის გაგრძელება) თმოგველების მიერ თმოგვის და მისი შესავლის მიტოვების შემდეგ. ეს ცნობა ფრიად საყურადღებოა, მაგრამ აქამდის მისი ჯეროვნად გარკვევის ცდა, ჩვენ მიერ არა ერთხელ განახლებული (ს. კაკაბ.—თმოგვ. გვარის ისტორიისათვის; წერ. და მას. საქ. ისტ. I, 76—79, კვლევა-ძიებანი, 62—67) უნაყოფო გამოდგა. ზემოდ-მოყვანილ ცნობების მიხედვით ეს გლოსა თმოგველების მიერ თმოგვის და მისი შესავლის მიტოვების შესახებ უნდა უახლოვდებოდეს მე-14 საუკ. ოციან წლებს. მართლაც ამ ხანასთან ქრწონოლოგიურად ახლოს დგას მანუჩას მეჩეთის ცნობილი სპარსული წარწერა ანისში, რომელიც გვიხატავს საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობას მე-14 საუკუნის პირველ ნახევარში. წარწერა არის შემდეგი შინაარსის: „ღმერთი ცნობს თავისი მონათა (საიდუმლოებას). აბუ-საიდ-ბაჰადურ ხანი, იარლიყი დედაქალაქიდან ხმელეთის მეფისა, მსოფლიოს სულთანის, ქვეყნიურ სამყაროს და სარწმუნოების ამამალღებელისა, (ღმერთმა) სამარადისოდ ყოს მისი მეფობა... გარდა ტამლასა და სამართლიან ბაგი-სა არავის არაფერი გარდაახდევინონ და ნურავის ნურადგელს მოთხოვენ ყალანის, ნეპერის და ტარჰის სახით, როგორც ეს იყო ამას წინად ქალაქ ანისში და საქართველოს სხვა მხარეში, (სადაც) ყალანის, ნემერის უკანონო გარდასახადების და ტარჰის მიზეზით ძალადობას ხმარობდნენ. (ქვეყანამ) დაცარიელება იწყო, მცხოვრები დაბალი ხალხიდან დაიფანტა, ქალაქის და ქვეყნის ქეთხუდებმა ყალანის და ტერნავირის მიზეზით მიატოვეს თავისი უძრავი და მოძრავი ქონება და წავიდნენ. (ამიტომ) დავსწერეთ ეს ბრძანება: უზენაესი ღმერთი უპალოეს საფარს

ტელს (არ მოაკლეს ჭვეშევრდომთა) თავს.... (წაწერას ჯგია. Бар-гольд, Перс. надп. на стене анийской меч. Мануче).

წარწერა არის ფრიალ საყურადღებო. აქედან ჩვენ ვტყობილობთ, რომ მონგოლთა ფისკალურ პოლიტიკას და უზომო გარდასახადებს, რომელნიც სხვადასხვა სახელით წარწერაში ჩამოთვლილი არიან — ტამ-ლა (საქალაქო გარდასახადი), ყაჯანი (დამუშავებულ მიწის გარდასახადი), ნეშეი (დამატებითი გარდასახადი), ტენსაგირი, რომელიც აღბად ქალაქის შესავალი კარების გარდასახადი იყო, და ტარჭი, რომლის ხასიათი გამოურკვეველია (ვ. ბარტოლდი, იქვე), — და არა მარტო უზომო გარდასახადებს, არამედ საზოგადოდ მონგოლების მთავრობის ეკონომიურ პოლიტიკას საქართველო ჩაუგდია ამ დროისთვის უკიდურეს გაქირვებაში. ანისში და აგრეთვე „საქართველოს სხვა მხარეებში“ ქალაქებში იწყეს დაცარიელება და ქალაქების პატრონები (უფროსები — ქედხუდები) თავიანთ საბატონოებს გაეცალნენ. ვ. ბარტოლდმა უჩვენა, რომ ეს წარწერა ეკუთვნის 1319—1335 წლებს. პირველი წელი არის აბუ-საიდ-ხანის მიერ ბაჰადურის ტიტულის მიღების წელიწადი და მეორე აბუ-საიდის სიკვდილის თარიღი. წარწერაში აღნიშნული ფაქტი საქალაქო ცხოვრების მთლად დაცემის შესახებ, რომლის დადასტურება მთავრობის აქტში ეკონომიურ პროცესის რამოდენადმე მიიწე ხანგძლივობის გამო, ერთგვარ დროს საჭიროებდა, ქრონოლოგიურად უდგება ვ.-ტყ.-სნის გაგრძელებაში მოთავსებულ გლოასს თმოგველების მიერ თმოგვის მიტოვების შესახებ. საფიქრებელია ამიტომ, რომ თმოგველების მიერ თმოგვის მიტოვება გამოწვეული იყო იმავე მიზეზით, რამაც გამოიწვია ანისის დაცარიელება და „საქართველოს სხვა კუთხეებშიც“ საქალაქო ცხოვრების ძალზე შესუსტება. ამ მხრივ ჩვენ ვპოულობთ რუსთაველის მიერ პოემის გაგრძელების დაწერის შესახებ ზემოდ ნაჩვენებ თარიღის — 1320—1325 წლების ახლო დროის — ახალს დადასტურებას. თმოგველთა მიერ თმოგვის მიტოვება, მონგოლების მთავრობის ფისკალურ პოლიტიკით გამოწვეული, ამავე ხანებში მოხდებოდა. თმოგველებს შემდეგაც კვლავ ვხედავთ თმოგვის შესავლის რაიონში. ისინი აქ ბინადრობდნენ, საფიქრებელია, მე-15 საუკ. დასასრულამდის (ს. კაკაბ., კვლევა-ძიებანი, 67). ქალაქი თმოგვიც, მაგალითად, მე-15 საუკ. კვლავ არსებობდა — ამ საუკუნის ერთს მინაწერში მოხსენებულია თმოგვის ტაღმა (ტაღმა) ანუ საქალაქო გარდასახადი (თ. ჟორდ., ისტორ. საბუთ. შიომღვ. მონასტრისა, 46) — მაგრამ ქვეყნის საერთოდ ეკონომიურად უკან დახევის გამო თმოგველთა გვარიც წინანდებურ ძალას და მნიშვნელობას მკლებული იყო და ქალაქი თმოგვიც, საფიქრებელია, დაწინაურების გზაზე არ იმყოფებოდა. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ ვ.-ტყ.-სნის გაგრძელებაში მოხსენებული

გლოსა თმოგვის მიტოვების შესახებ გულისხმობს თმოგველების გატლას თავიანთ სპატირონოდან ამავე მიზეზის გამო, რა მიზეზითაც მანუჩას მეჩეთის სპარს. წარწერა ანისში მოგვითხრობს ანალოგიურ ხალხთა დაქტების შესახებ საქართველოს სხვა კუთხეების მიმართ.

ეხლა ჩვენ უნდა შევეუდგეთ, რამდენადაც ეს შესაძლებელია, რუსთაველის პიროვნების გარკვევას. რუსთაველის შესახებ, პოემის ბოლოს დაცულ ცნობილ ადგილის მიხედვით, ჩვეულებრივ მიღებულია ის აზრი, რომ ის იყო შთამომავლობით მესხი და რუსთავის დაბნისაგან. როგორც ქვემოთ ნაჩვენებია იქნება, რუსთაველის მაწარმოებელ სახელის რუსთავის დაბად მიღება გაუგებრობაზე, უკეთ ვ. ტყაოსნის შესატყვის ადგილის თავისებურ ინტერპრეტაციაზე არის დამყარებული. ნამდვილად კი ცნობილი ტაევი, — „ვწერ ვინმე მესხი მელექსე მე რუსთაველის დამისა“, — შეიცავს საინტერესო გლოსას რუსთაველის წარმომავლობის შესახებ, მაგრამ არ იხსენიებს დაბა რუსთავს. მაგრამ ეს არის დეტალი. დიდი მნიშვნელობა ქონდა იმ ფაქტს, რომ რუსთავი საქართველოში მართლ სამცხეში არ იყო ცნობილი, ამგვარ სახელწოდების პუნქტები სხვა კუთხეებშიც მოიხსენიებიან და მთავარი მათ შორის არის ქალაქი რუსთავი, იგივე ბოსტან-ქალაქი და ნაგები. რადგანაც უკანასკნელი პუნქტი, რუსთავი — ბოსტან-ქალაქი, საშუალო საუკუნეებში კარგად ცნობილი პუნქტია, ამიტომ თეიმურაზ ბატონიშვილმა რუსთაველის სადაურობის ძიებაში მასზე შეაჩერა თავისი ყურადღება და თავის 1843 წ. შედგენილ „განმარტებაში ვეფხის-ტყაოსნისა“ რუსთაველის შესახებ გამოთქვა განსხვავებული აზრი, სახელდობრ, რომ „იყო იგი მთავარი რუსთავისა... (რომელ) ქალაქსა ძველ დ ეწოდებოდა ბოსტან-ქალაქი“ (წ. კ. საზ. ხელნაწ. № 1732, ს. კაკაბ. — ვ. ტყ., წერილი, 33—34). ამგვარად თეიმურაზი რუსთაველს უკავშირებდა არა მესხეთს, არამედ რუსთაველ ბოსტან-ქალაქს. ეს აზრი ბოლოს დროს განმეორებულ იქნა სხვადასხვა საბუთების მოყვანით ჩვენ მიერ (ს. კაკაბ. — ვ. ტყ., წერილი, 62—65). ესეთივე აზრი ამავე საბუთიანობაზე დამყარებით ამის შემდეგ გაიმეორა ი. აბულაძემ ვეფხის-ტყაოსნის თავისს გამოცემაში (მე-22 გვ. 1914 წ., VI—VIII. ი. აბულაძის ეს გამოცემა იბეჭდებოდა და გამოვიდა ჩვენი გამოცემის გამოსვლის შემდეგ, ასე რომ ი. აბულაძის გამოცემა ნამდვილად არის მე-23). ამავე აზრს ადგა 1922 წ. ტფილისის წაკითხულს თავის მოხსენებაში ზ. ინგოროყვაძე.

ამ საკითხის გასარკვევად თავისი მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ ხალხის ზეპირგადმოცემა ჩვენს დრომდისაც შოთა რუსთაველს უკავშირებს სამცხის ტერიტორიას. ჩვეულებრივი ვერსია ხალხური გადმოცემისა შოთას შესახებ კარგად ცნობილია. საინტერესოა მხოლოდ, რომ, როგორც 1923 წ. ზაფხულში სამცხეში მოგზაურობის დროს დაერწ-

მუნი, ხალხის ხსოვნას აქამდის გარკვეულად აქვს შენარჩუნებული რუსთველის ცხოვრების ფაქტების ლოკალიზაციის შესახებ ცალკე მომენტები. სოფ. რუსთავიდან აღმოსავლეთით 2 კლმ.-ზე ესლა დაუსახლებელ ადგილას, პატარა ბორცვზე არის კოშკის ნანგრევები, რომელ კოშკს ხალხის ხსოვნა შოთას კუთვნილებად აღიარებს (საროელ გლეხის ვას. გიორგაძის ნამბობი, 67 წლისა, წერა-კითხვის უკოდინარი). კოშკი თავისთავად საფულისხმოს არაფერს წარმოადგენს, ამ უმად შენახულია მხოლოდ ორი კედელი, დასავ. და სამხრ., მაგრამ კოშკთან კიდევ დარჩენილია სახლების საძირკვლების ნაშთი, — ეტყობა ამ ბორცვზე ძველად პატარა სოფელი ყოფილა.

რუსთავიდან თმოგვისკენ მიმავალ გზაზე ხერთვისამდის საში კილომეტრის მისვლაზე მტკვრის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობს „ორმოცი-ცინის“ ნანგრევები: რგვალი კოშკი რადიუსით 8 ნაბიჯი, ოთხკუთხი დარბაზი 18×18 ნაბიჯი, ეკლესია 10×6 ნაბიჯი. ყველა ამ შენობებიდან ესლა დარჩენილია მხოლოდ კედლების ქვედა ნაწილები. მოსახლეობა ამ უმად იქ არ არის. ორმოცი-ცინესთან მტკვარზე ძველად ყოფილა ხიდი, — ნახილარი ადგილი ეხლაც ჩანს. ეს ორმოცი-ცინეც გადმოცემით დაკავშირებულია შოთას ბიოგრაფიასთან. ამ გადმოცემის მიხედვით, რომელიც მე ადგილობრივ ჩავწერე სხენებულ გლეხის გიორგაძის სიტყვით, შოთა იყო უბრალო ოჯახის შვილი, ომლად დარჩენილი დედისერთა. ის გაზარდა მისმა ბიძამ, ბერების მოძღვარმა, თუ წინამძღვარმა. შოთას ყავჯა საცოლო. ორივეს ერთმანეთი დიდად უყვარდათ და ფიციც ჰქონდათ ერთმანერთში დადებული — მოლალატე მგორისაგან მოკვდესო. საცოლო იყო ორმოცი-ცინის პატრონის სახლის შვილი. ციხესთან მდებარე დარბაზი მას ეკუთვნოდა. ამ ციხეს ეს სახელი დარქმევია მის ამშენებელ ორმოც კვაშლისაგან. მაგრამ თამარ მეფემ მოუწაბა შოთას სხვა საცოლო, რომელიც მისი აზრით დიდს პოეტს უფრო შეეფერებოდა, სახელდობრ აქარის მთავრის ქალი, რომელზე შოთა მალე დაინიშნა კიდევ. ერთხელ როდესაც შოთა ბრუნდებოდა თმოგვიდან რუსთავისკენ, ორმოცი-ცინესთან მას გზად დახვდა ყაჩაღად გადაცმული ყოფილი მისი საცოლო და თავს დაესხა მას. შოთამ ყაჩაღი მოკლა. სიკვდილის წინ ყაჩაღად გადაცმულმა უთხრა შოთას, გული გამისხენი და გაიგებ ვინცა ვარო. ღრმად დამწუხრებული შოთა ბრუნდება თავისს სახლში. მალე ამის შემდეგ შოთამ წააწრო თავისს ცოლს არაბთან, რომელიც შოთას მონა იყო და მას თავისთან სახლში ჰყავდა. ზნეობრივად მოკლული შოთა ამის შემდეგ გადავარდება თავისი სამშობლოდან და მიდის იერუსალიმს.

ამ ახლად ჩაწერილ გადმოცემას, რომელიც შესამჩნევად ავსებს მესხეთში წინა ჩაწერილ გადმოცემებს შოთას შესახებ (მოკლე შინა-არსი ამ გადმოცემებისა—ალ. ხახანაშვი., ქართ. სიტყვ. ისტ., მე-3 გამ. 261—262), აქის ის მნიშვნელობა, რომ აქ ჩვენ გარკვევით ვხედავთ შოთას პიროვნების ლოკალიზაციას განსაზღვრულ ისტორიულ ადგილებთან. განსაკუთრებით საინტერესოა კატეგორიული ცნობა გადმოცემისა შოთას „რუსთველი კოშკის და იქვე მყოფ ნასოფლარის შესახებ ებლანდელ სოფ. რუსთავის ახლოს. ამ ცნობებს ექვს გარეშეა აქვს თავისი მნიშვნელობა და მათთვის ანგარიშის გაწევა აუცილებელია.

შედეგობაში მისაღები კიდევ ის ცნობა, რომელიც დატულია თვით ვ.-ტყ.-სნის გაგრძელებაში:

ვწერ ვინმე მესხი მელექსე მე რუსთველისა დამისა..
უმეტეს ხელნაწერებში ეს ადგილი იკითხება იმ გვარად, როგორც აქ არის მოყვანილი—„მე რუსთველისა დამისა“, რომელ წაკითხვასაც ადისტურებს ამ ტაქტის რითმაც. მხოლოდ ხელნაწერში № 599 ამ ადგილას ვკითხულობთ: „მე რუსთველისა თემისა“. მე-19 საუკუნის და მიმდინარე საუკუნის გამოცემებში მიღებული ჩვეულებრივი წაკითხვა—„მე რუსთავისა დამისა“ პირველად შეიტანა თავის გამოცემაში ბროსემ 1841 წ.. ეს წაკითხვა არსად ხელნაწერში არ არის. ამნაირად რჩება ერთად ერთი სწორი და რითმის მოთხოვნით დადასტურებული წაკითხვა „მე რუსთველისა დამისა“. სიტყვა დამი ეხლაც იმხარება შიდა-ქართლში. ჩუბინაშვილის ლექსიკონში დამი განმარტებულია როგორც ორთქლი, მაგრამ სპარსულში ეს ნიშნავს სულთქმას, სიცოცხლეს, არსებობას. საყურადღებოა, რომ საერთოდ სემიტურ ენებში ძირითადი ნიშნავს სისხლს (Семит. яз. Т. Нельдеке в обработке А. Крымского, 4, შენ.). შეგვიძლია ამისდა მიხედვით წარმოდგენილ იქმნას ამ სიტყვის მესხურ ნიადაგზე სემასიოლოგიური განვითარება: „მე რუსთველისა დამისა“ ამიტომ შეიძლება ნიშნავდეს—მე რუსთველისა წარმოშობისა, რუსთველისა სახლისა. რადგანაც რუსთველი იმავე დროს თავის თავს მესხს უწოდებს („ვწერ ვინმე მესხი მელექსე“), ამიტომ ჩვენ ვპოულობთ რუსთველის მესხობის შესახებ ლიტერატურულ და ისიც თვით პოეტისაგან წარმომდინარე დადასტურებას. ამის შემდეგ ექვს გარეშეა, რომ რუსთველი მართლაც მესხი უნდა ყოფილიყო და მისი სახელიც დაკავშირებულად სწანს სამცხეში მდებარე რუსთავთან.

რუსთველის შესახებ ჩვენ გვაქვს კიდევ ზოგიერთი საყურადღებო ცნობა, რომლის გამოყენებას მე ვცდილობდი 1913 წ. ვ.-ტყ.-სნის შესახებ წაკითხულ მოხსენებაში, მაგრამ რომელიც შემდეგ დაბეჭდილ გამოცემაში ჩემ მიერვე გამოტოვებულ იქმნა. ეს ცნობა არის მოთავ-

სებული როსტომიანის ტექსტის მინაწერ ტაეებში, ი. აბულაძის გამოცემის მიხედვით შემდეგ მე-1679 ტაეებისა:

ბაგრატ ენახე, მარანსა ჯდა, მუხრანს შექმნა ნადირობა,
ველყო საყდართ აშენება, დაიჭირა ბატონობა.

ძველი ტაბტი განაახლა, ჰპოა მღუთითა მორკმულობა
და ნაძლვეი ვარ რუსთველთანა, მეტი ექნა ჩემოდნობა.

აქა რუსთველისაგან მასუხის შექცევა

რას მიმერჩი ბერი ბერსა, მე გავლექსე ლამაზ ენა,
აშიყი ვარ თვალწარბისა, ვინ სოფელი დააშენა.

შენ ტყუილად შემოგფიცეს, მათ ჰუბნეს ტკბილად ენა
და თუმცა ფასი არ მიბოძა, მან რუსთავი აპიშენა.

აქა ბაგრატის მასუხის შექცევა

ვიცი, ჩემო სერაფიონ, ხარ მრავლისა მონახული.

მეფე უნდა მღთის მოშიში, სიკეთითა დანერგული.

ამ სოფლისა დიდებასა მირჩევნია მცირე სული

და არას მარგებს საუკუნოს საბრჭოთ შენი ქირ ნახული

აქ არის წარმოდგენილი ლიტერატურული ფორმით გაბაასება ერთ-მანეთთან რუსთველისა, ბაგრატ მეფისა და სერაპიონისა. სერაპიონი აღბად თვით როსტომიანის ავტორი უნდა იყოს. გაბაასება შეიცავს ზოგიერთ საინტერესო გლოსას და ამიტომ მას აქვს საისტორიო წყაროს მნიშვნელობა. მაგრამ უპირველეს ყოვლისა საჭიროა ამ მინაწერის დათარიღება.

ექვს გარეშეა, რომ შინაარსის მიხედვით და აგრეთვე როსტომიანის შუა ადგილას მოთავსებით, შემდეგდროინდელ ხელნაწერებში თვით ტექსტში შეტანით, ეს სამი ტაეები უნდა უკავშირდებოდეს თვით როსტომიანის ავტორს. ამავე ავტორის უნდა იყოს როსტომიანშივე მეორე ადგილას (ი. აბულ. გამ., ტ. 1512-ის შემდეგ) თვით ტექსტშივე საკუთარი სათაურით ჩამატებული ტაეები, რომელსაც პოემის შინაარსთან არავითარი კავშირი არა აქვს და რომელიც საინტერესო ისტორიულ ხასიათის memento-ს შეიცავს.

აქა ბაგრატ იესეიუჯა წაუღო მტერთა.

კოსტანტინე გაყმაწვილდა, მათმან გვარმან გაიხარნა,

მისიმც თავი მორკმული მყავს, მტერხედ გული ვინც მათხანა,

ილათი და ქკუა გონება ზაალისა მოიკჰარნა,

და აწე ბაგრატ მოიცალოს, სხუასაცა იქს შორათ უაღნა.

ამ ტაეებს, ექვს გარეშეა, მნიშვნელობა აქვს თვით როსტომიანის დამწერის დროის შესახებ გარკვეულ აზრის შესაქმნელად. აქ იხსენიება ბაგრატ, რომელიც სერაპიონის გაბაასებაში იწოდება მე-

უფე და მუხრანს მჯდომად. მაშასადამე ეს ბაგრატი უნდა იყოს ერთ-ერთი საქართველოს მეფე, ყოველს შემთხვევაში აღმ. საქართველოს დინასტიის წარმომადგენელი. ამ მოსაზრებას უდგება ცნობა ბაგრატიის მიერ იენგი-ყალას აღების შესახებ. იენგი-ყალა, ცხადია, ამიერ-კავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეებში ან კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარე პუნქტი უნდა იყოს. შესაძლებელია აქ იგულისხმებოდეს ის ხანა, როდესაც ქართველები თემურლენგის პირველ შემოსევათა პერიოდში და საფიქრებელია მის წინადაც აქტიობას იჩენდნენ თავისს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრების მიმართულებით. მართლაც ამ ტაყებში უნდა მოხსენებული იყოს დიდი ბაგრატი მეფე, რომელსაც ყავდა გიორგის ვარდა მეორე შვილი კოსტანტინე, მხნე და სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობაში ჯერ კიდევ ბატონიშვილობის დროს ნახუვალე მონაწილეობის მიმღები. თავისი ძმის გიორგი მეფის სახელით. ის, როგორც ცნობილია, აწარმოებდა მოლაპარაკებას თემურლენგთან. 1413 წ. ის, როგორც საქართველოს მეფე ომში თურქების მიერ ტყვედ შეპყრობილი, ამჟამად დაიღუპა თურქმენის პირ-ბუდაკის ხელით. ეს „გვარის გამხარებელი“ კოსტანტინე უნდა იგულისხმებოდეს ზეჰოდმოყვანილ ტაეზში. როგორც სჩანს, როსტომიანის დამწერი თავისი მდგომარეობით ბაგრატი მეფის კარზე ახლოს იდგა ახალგაზრდა კოსტანტინე ბატონიშვილთან. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ კოსტანტინეს „გაყაწყვილება“ უნდა მიეკუთვნოს თემურლენგის პირველ შემოსევის წინა დროს, დაახლოებით მაშასადამე 1380—1385 წლებს, ამიტომ ამ ხანებში უნდა იყოს დაწერილი ზეჰოდმოყვანილი ტაეზი კოსტანტინეს მოხსენებით, სერაპიონის გაზიარება და თვით როსტომიანიც.

როსტომიანის დამწერის შესახებ ცნობა მოთავსებულია ამ ნაწარმოების როგორც ბოლოსა, ისე თავში.

გი შემოქმედო, ნუ წამწყმედ, საკმლთა დამკსენ აღია,

თავი ეს არის როსტომთა, ბოლომდი ლექს მრავალთა,

ქიხოსრომდი გავლექსო, ღვითთ ვიტყვი რა სავალია.

და ნეტარ რა გვიყო სპანდიატ, სოფელი წარმავალია.

ეს ტაეზი მოთავსებულია როსტომიანის თავში. ამ ავტორის ნაწარმოების ბოლოში კიდევ, სიაოშის სიკვდილის ცნობის შემდეგ, მოთავსებულია შემდეგი ტაეზი:

ამ როსტომთა გამლექსავი, სოგრატის ძე საბაშვილი

მხატვარია კელოვანი, ლექს ულვევი, სიტყვა ტკბილი,

გრემელთ თავი, კევის ბერი, კელწიფეთა თანა ზრდილი

და შენდობასა უბრძანებლით, ვინცა ნახოთ ჩემგან თქმული.

სამოცისა წლისა იქნეთ, მოიგონეთ მონახსენი,

ღვინოს ნუ სვამთ, თვით მთვრალი ხარო, ჟამმან მოგეცათ

ყავარჯენი...

ამ ცნობიდან ჩვენ ვტყობილობთ, რომ მთელი როსტომიანი, დაწყებული თავიდან (ი. აბულ. გამ., ტ. 1082) და გათავებული სიამოშის სიკვდილის ამბავით (ი. აბულაძეს დაბეჭდილი აქვს მხოლოდ ნაწილი როსტომიანისა, იხ. როსტომიანი, ი. აბულ. გამ. გვ. 302—790, ტაფები 1082—2941), ეკუთვნის ერთს პირს—სოგრატის ძე საბაშვილს, გრემელთ თავს, რომელსაც თავისი ნაწარმოები მოხუცებულობაში დაუთავებია, როდესაც ის 60 წლისა იყო. საბაშვილის სახელი, როგორც სჩანს, ყოფილა სერაპიონი. ამნაირად როსტომიანი—ეს უმნიშვნელოვანესი შემდეგ ვეფხისტყაოსნისა ნაწარმოები ქართულ საშუალო საუკუნეების ლიტერატურაში, ჯერ კიდევ სათანადოთ არ-შესწავლილი, მოღწეული ვერსიით უნდა იყოს 1380—1385 წლებში გრემელთ თავის, ხევის ბერის სერაპიონ სოგრატისძე საბაშვილის მიერ დაწერილი. ამ თავისი დიად ნაწარმოების დამთავრებისას პოეტი უკვე 60 წლის ხნოვანებას აღწევდა.

ამის შემდეგ სერაპიონის გაბასებაში მოთავსებულ ცნობებს რუსთაველის შესახებ ეძლევა მეტი რეალური ღირებულება. ამ ცნობიდან ჩვენ ვტყობილობთ, რომ „თვალ-წარბის აშვიკ“ რუსთაველისათვის ფასი არ მიუციათ, მაგრამ მისთვის რუსთავი აუშენებიათ. აქ რასაკვირველია იგულისხმება კარის პოეტების ცხოვრებაში, კერძოდ სპარსეთის მიხედვით, მიღებული ჩვეულება პოეტურ შემოქმედების დაჯილდოებისა, რაც რუსთაველის მიმართ მაინც მთლად უშედეგოდ არ ჩატარებულა. ყოველს შემთხვევაში ის თითონ იხსენიებს მი.თვის რუსთავის აშენებას. აქ იგულისხმება ალბად იმ პატარა კოშკის აშენება, რომლის ნანგრევებშია ჩვენამდისაც მოაღწია ანდა ამ კოშკთან ეხლაც მყოფ ნასოფლარის ადგილზე მოსახლეობის მოწყობა ან გაძლიერება. საინტერესოა აგრეთვე შოთას ამ ცნობაში ბერად მოხსენება. აქ სიტყვა ბერი ალბად უნდა გაგებულ იქნას როგორც მოხუცებული, რადგან სერაპიონიც, გრემელთ თავი, იმავე ცნობაში მოხსენებულია როგორც ბერი. აღსანიშნავია, რომ ჯვარის მონასტერში გასული წლის მე-80 წლებში არსებულ კედლის მხატვრობაში შოთა ერისკაცად იყო გამოყვანილი. შოთას აზვარად მოხუცებულობაჲდის მოუღწევია. სადიქრებელია ამის მიხედვით, რომ შოთა და სერაპიონი ერთმანეთის მომსწრენი იქნებოდნენ. თუ სერაპიონის ცხოვრება დაახლოებით 1325—1385 წლებს მიეწერება, შოთაც, ახალგაზრდობაში „თვალ-წარბის აშვიკ“, მაშასადამე 1320—1320 წლებში ჯერ კიდევ ჯველობაჲდის არ-მისული, ცოცხალი იქნებოდა მე-1350 და შესაძლებელია მე-1360 წლებშიც.

ყველა ზემოდ მოხსენებულას მიხედვით შეიძლება გამოტანილ იქმ-

ნას შემდეგი დასკვნა. ვეფხის-ტყაოსნის პროზაიკული თხრობა, ქართულ ნიადაგზე წარმოშობილი და ორიგინალურ შემოქმედების ნაყოფი. შეიძლება შემოქმედებით დაახლოვებით 1250—1260 წლებში ან მის ახლო დროს. ეს პროზაიკული თხრობა, — „ამაჲნი უცხონი უცხოჲს კელმწიფეთანი“ — შემდეგ პოეზიულ და გამოყენებულ იქმნა სარგის თმოგველის მიერ, რომელსაც ეკუთვნის პოემის ვეფხის-ტყაოსნის დაწერა 1292—1297 წლებში. თავისი უკვდავი პოემა სარგისმა მიუძღვნა დავით მეფეს. შესაძლებელია პოლო პოემისა, რომელიც „გაგრძელებაში“ წარმოდგენილია თავებით — ტარიელისაგან ინდოთ მეფის სიკვდილის ცნობა. ტარიელისაგან ინდოეთს მისულა და ხატაელთ დამორჩილება — სარგისს დარჩომოდა გაულექსავად და ეს თავები ისევ პროზად ყოფილიყო პოემაში შეტანილი. ასევე გაულექსავად იყო დატოვებული დანარჩენი თხრობა ზვარაზმას სისხლის საქმენელად მოსვლის შესახებ ინდოეთში. შემდეგ ამავე ზვარაზმელების დამარცხებისა ტარიელ-ავთანდილ-ფრიდონის მიერ, რომელიც თხრობაც სარგისის მიერ პოემის მხატვრულ მთლიანობის თვალსაზრისით ზედმეტად იქმნა აღიარებული. სარგისმა ამგვარად დასტოვა ვეფხის-ტყაოსანი როგორც მთლიანი მხატვრული ნაწარმოები (ს. კაკაბ. გვ. 1, 5—1527¹—²¹ იდ., კიდევ ტავ. 2 გარდა 0-ისა, ბ, დ, ე, იგ. ეს საერთო მოცულობით, დეტალები შეიძლება გარკვეულ იქმნას მხოლოდ ტექსტის გამოცემისას).

თმოგველების მიერ თმოგვის თუნდაც დროებით, მაგრამ თანამედროვეთა თვალსაზრისით მანაც საკმაოდ ხანგრძლივად მიტოვების შემდეგ. რის მიზეზი იყო მონღოლების პოლიტიკით გამოწვეული საერთო ეკონომიური კრიზისი და კერძოდ საქალაქო ცხოვრების გაჩანაგება, ვეფხის-ტყაოსანი, რომელიც მანამდის პოპულიარობას და შესაძლებელია გავრცელებასაც მოკლებული იყო, ხელთ ჩაუვარდა რუსთველს. რუსთველმა ერთ-ერთ დიდგვარდიან პირის მონღოლიზმით, რომელსაც პოეტი „გმირთა რაზმთა მწყობლად“ იხსენიებს, განაგრძო პროზაიკულ თხრობის მიხედვით პოემის სიუჟეტი ვიდრე ტარიელის და ავთანდილის სიკვდილამდის. მანვე ჩაუმატა პოემის წინასიტყვაობას ტაყებთა მამარ მეფის შესახებ მოკლე მოხსენებით. ეს თამარი უნდა ყოფილიყო აფხაზეთის მეფის კოსტანტინეს ქალი და გიორგი მცირეს ცოლი ეს თავისი შრომა — ვეფხის-ტყაოსნის გაგრძელება (ტ. 1528—1581; შეესტებით 1582—1610; 1611—1721, 1732—1737, 1743—1760; ამას უნდა მიემატოს კიდევ წინასიტყვ. 10 ტაევი 1¹—⁶, 2—4, 5¹) — შოთას უნდა დაეწერა დაახლოვებით 1320—1325 წლებში. შოთა იყო მესხი, წარმოშობით რუსთაველი და ამავე პუნქტის მფლობელი.

რუსთველის დროსვე პოემაში მიიღო სპარსულისაგან წარმოშობის დარქმა, რაც გამოხატულია წინასიტყვაობის ცნობილ ტაევიში:

ესე ამბავი სპარსული ქართულად ნათარგმანები,
ვით მარგალიტი ობოლი ეელისკელ საგოგმანები,
ვაზე და ლექსად გარდავთქუი, საქმე ექმენ საქოგმანები.
ოთგორც ზემოდ ნაჩვენები იყო, ეს ტაბი წინასიტყვაობის პოემის
მეორე რედაქციის სხვა ნართაულ ტაბებთან ერთად ეკუთვნის რუსთ-
ველს, რომელსაც შეეძლო მის მიერ პოენილი „მარგალიტი ობოლი“
ქართულად გადათარგმნილ სპარსულ ამბავად მიეღო არა მარტო ვეფ-
ხია-ტყაოსნის სიუჟეტის ნიშანდობლივ თვისებათა გამო—ამ სიუჟეტის
დაცავ შირების მიზეზით აღმოსავლეთში მაჰმადიანურ სამყაროსთან, არა-
მედ ფსიქოლოგიურ მომენტების გამოც, მდიდარ სპარსულ კულტურა-
სა და ლიტერატურისადმი ქართიელ საზოგადოებაში ექვს გარეშეა არ-
სებულ პატივისცემის და მოწიწების გრძნობის მიზეზით. ამ ფსიქოლო-
გიურ მომენტის გათვალისწინებით გასაგები ხდება რუსთაველის მიერ
„ეკლესიკელ საგოგმანებელ ობოლ მარგალიტისთვის“ უმაღლეს მარკის
ნოსატებად მისი გამოცხადება ქართულად გადათარგმნილ სპარსულ ამ-
ბავად.

დიდი უმეტესობა ვ.-ტყ.-სნის ნართაულ ტაბებისა უნდა წარმოშო-
ბილი იყოს მე-14—16 საუკუნეთა სიგრძეზე. კერძოდ რედაქცია N
წარმოშობილი უნდა იყოს არა უგვიანეს 1600 წლის ახლო ხანისა,
რადგან ამ რედაქციის დამახასიათებელი ტაბები ია 1600 წლ. ახლოს
დაწერილ ხელნაწერში № 363 (საეკლ. მუზ.) შეტანილია არაშეიშვებ
ტექსტისავე ხელით. რედაქცია E და F, კერძოდ მხოლოდ ამ რედაქ-
ციის დამახასიათებელი ტაბები იზ, უნდა ეკუთვნოდეს დავით ქართ-
ლის მეფის († 1526 წ.) ხანას, რომელ მეფეს წინასიტყვაობაში მიძღვნილი
აქვს ორი ნართაული ხანა (იხ. ზემოდ გვ. 127). ამ ხანაზე უფრო ძვე-
ლია მაშასადამე ტაბები C, თ, იბ, ვ.

რედაქცია იბ შეიცავს ერთ ტაბში (26¹) საინტერესო შედარებას:
იყო არაბეთს მეფობა მეფისა როსტეფანისი,
მას ჰქონდა სპარსთა ქუეყანა მართ ვითა შანშეს ანისი,
უძრწის და მონებს ყოველი, კელთა აქუს მას საბრძანისი
და თქუეს თუ კამს კმელთა პატრონად ან ალექსანდრე ან ისი.
შანშე მხარგრძელთან, მე-13 საუკუნის ისტორიული პირთან ერ-
თად აქ პოეტურ მეტაფორაში დასახელებულია ალექსანდრე მაკედონე-
ლი. თუ ალექსანდრეს მოხსენება პოეტურ შედარების გარდა შეიცავს
გარკვეულ ისტორიულ პირის სახელის ანარეკლსაც, მაშინ შეიძლება,
პირობით რასაკვირველია, რედაქცია იბ დათარიღდეს დიდ ალექსანდრე
მეფის (1413—1442 წ.) დროით. ტაბები ვ შეიძლება დაახლოვებით
ამავე დროის წარმოშობისა იყოს. ტაბები C, თ, ზ, ი, იე წარმო-
შობილი უნდა იყოს მე-15 და მე-16 საუკუნის სიგრძეზე.

ვეფხის-ტყაოსნის პრობლემა თავის გასარკვევად ჯერ კიდევ ბევრს მუშაობას თხოულობს, მუშაობას დაუინებითს და მრავალმხრივს. უპირველეს ყოვლისა, რასაკვირველია, საჭიროა პოემის ტექსტის სისწორით აღდგენა, ამ მხრივ მიპართულ ცდებს აქაჲდის, სამწუხაროდ, სუბიექტიური ხასიათი ქონდა: ისინი მოკლებული იყვნენ ხელნაწერებში დაცულ რედაქციების მთლიანად და დეტალურ შესწავლაზე დაყრდნობას. კლასიკური ნიმუში ვ.-ტყ.-სნის ტექსტის აზგარი განხილვისა მოგვცა 28—29 წლის წინად აღ. საარჯიშვილმა. ჩვენ გარემოება ხელს არ გვეწყობდა ამ 11—12 წლის წინად განზრახული შტუდიები ვ.-ტყ.-სნის პრობლემის გარეშე, უმთავრესად ხელნაწერების შედარებით შესწავლაზე დამყარებული, თავის დროზე ჯეროვნად დაგვემთავრებინა მაინც პირველი ცდა პოემის სრული ტექსტის გამოცემისა ხელნაწერების მიხედვით ამ 10 წლის წინად შესრულებული იქმნა. ამ ცდის შემდეგ მორიგ ამოცანად უნდა დასახულიყო ვეფხის-ტყაოსნის სრული ტექსტის მეცნიერული გამოცემა, როგორი გამოცემაც ჩვენ დიდი ხანია უკვე დაზადებული გვაქვს პოემის ყველა ხელნაწერების მიხედვით, იმ ხელნაწერების თანმიჯნოვით, რომელნიც ამ სამი წლის წინად დროულად პარიზში იქმნენ გატანილი. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ასეთი გამოცემა განხორციელდებოდა იქნება, ბევრი სიძნელე პოემის პრობლემის გარკვევისა, ექვს გარეშე, გაადვილდება და შესაძლებელი იქნება ქართულ შემოქმედების ამ უდიდეს ნაწარმოებთან დაკავშირებული ისტორიულ-კულტურულ საკითხებისაც სწორ გზაზე დაყენება.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგი.

ქ ლ დ ე კ ა რ ნ ი¹.

თუ ბაგრატივან მეფეთ მათი აღმოსავლეთ საქართველოში დამკვიდრების შემდეგ ჰყავდათ მოწინააღმდეგენი, — ესენი იყვნენ ორბელინი, რომელთა ისტორიაც თითქოს სრულიად ჰუარავს ქვემო ქართლის ანუ ე. წ. „სოხითის“ ისტორიას მე-XII-ე საუკუნემდე. ამასთანავე ერთად ორბელთა ისტორიასთან დაკავშირებულია ქართველთა მიწა-წყლის ფარგლებში განთქმული სამი ციხე ქალაქის — ე. ი. ორბეთ-საშვილდის, დმანისის და კლდეკართა — ისტორიაც.

ამ სამ ციხე-ქალაქთა შორის არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაში სულ ყველაზე კარგად ცნობილია ორბეთ-საშვილდე, ხოლო მანუ ნაკლებ — დმანისი. მაგრამ, რაც შეეხება კლდეკართ, უკანასკნელი ცნობილია მხოლოდ სახელწოდებით. მისი აღწერა კი არსად არსებობს, ვინაიდან ის არცერთ მკვლევარს არ უნახავს.

ამ მიზნით წარსულ ზაფხულს (1923), მანგლისში ყოფნის დროს, მოვიწადინე მოგზაურობა ალგეთის წყლის ხეობით სათავემდე, სადაც მდებარეობს ეს ციხე-ქალაქი. მანგლისიდან ფეხით სიძმონ მჭედლიძესთან ერთად გავემგზავრე 27 აგვისტოს, ხოლო დავბრუნდი მეორე დღეს, ე. ი. 28 აგვისტოს. მგზავრობის მარშრუტი იყო: ძველი მანგლისი — ოსების სოფელი არხოტი — თათრების სოფელი ნაფილნარი — კლდეკარი.

როდესაც ჩვენ ერთ და ხუთვერსიანი რუკებით ხელში გავცილდით ს. არხოტს, დაიმედებული ვიყავით, რომ მივალწევთ ე. წ. დიდ-სანადიროს (Лиди-Санади́ро). მოულოდნელად მოვედით თათრების ერთ სოფელში, რომელს უწოდებენ „ნაფილნარი“. დიდ-სანადიროს კი ვერას-გზით ვერ მივაგენით. მაგრამ გამოირკვა, რომ სწორედ იმ ადგილას, სადაც ტაოზგრაფიული განყოფილების რუკებზე დიდი სანადიროა ნაჩვენები, ამ ჟამად ბერძნები ცხოვრობენ და თავიანთ დაბას „პირზონ“-ად უწოდებენ, ხოლო მთიული ქართველები „უჯიდეთ“-ად.

მაგრამ, საიდან წარმოდგა „ნაფილნარი“? რუკის გასინჯვის დროს ექვი შემეპარა იმის შესახებ, თუ სად არის მამი აღნიშნული „Пилихи

¹) ნაკვეთი მოხსენებიდან „არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ალგეთის ხეობაში“, რომელიც წაკითხულ იქმნა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას საჯარო კრებაზე 1923 წ. 10 დეკემბერს.

მრჩ. პოლა“ და ნუ თუ „ნაფილნარი“ რუსული პილხია-სგან არ წარმოსდგება? ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა და კერძოთ სოფლის კომისარმა ნახარაფი გედი-ოდდამ აგვისნეს, რომ მათი სოფელი გაშენებულია მათი მამების მიერ, სულ უკანასკნელი 40—60 წლის განმავლობაში. წინეთ კი მის ადგილას ყოფილა სწორედ „პილხია მრჩ. პოლა“, რომელიც ცეცხლის მიერ განადგურებულ იქმნა. ამნარად დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს, რომ თათრების სოფელი ნაფილნარის სახელწოდება რუსული სიტყვა პილხია-სგან წარმოდგა. არბოტელი ოსები კი „ნაფილნარს“ ვერ ამოშენ, არამედ—„ლაფილოლა“, სწორედ ისე, როგორც „მანგლის“-ს ეძახიან „ლამგლისი“.

საქართველოს დაწვრილებითი რუკის შემდგენელისათვის უმნიშვნელოდ არ უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ „კლდეკარი“ ანუ „კლდეკარი“ ამ ეპოქა ალგეთის ხეობის ზემო ნაწილში, სადაც აწ ბერძნები, თათრები და ოსები ცხოვრობენ, ასეთი სახელწოდებით უკვე ცნობილი აღარ არის. მათ ენაზე „კლდეკარი“— „კლდეკარი“ გადაქცეულა „კოდაკლიარ“-ად, როგორც სამართლიანად, სხვათა შორის, აღნიშნავს ე. თაყაიშვალად¹. ეს „კლდეკარი“— „კლდეკარი“ ერთ და ხუთფერსიან რუკებზე სრულებით ნაჩვენები არ არის; სამაგიეროდ კი მის დასავლეთით ნაჩვენებია თათრების სოფელი სახელწოდებით „Кодаклар“, რომელიც ალბათ ე. თაყაიშვალის მიერ მოხსენებული „Кода-клар“-ი უნდა იყოს. მაგრამ საინტერესოა, რომ „Кода-клар“-ად გადაქცეული ქართული „კლდეკარი“ იმავე თათრების მიერ გადამახინჯებულ იქმნა „Кад-кай“ ანუ „Кач-кай“-ად, რომლითაც აწ ცნობილია ე. წ. არჯვენის ქედი, ესე იგი ის ქედი, რომლის ორ უზენაეს წვერზე აღმართულია კლდეკართა ციხე. და აი სწორედ აქედან უნდა მომდინარეობდეს ტოპოგრაფიული განყოფილების რუკების „Хр. Кад-кай“.

მაშასადამე, ჩვენ შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ შემდეგი მ მთავარი ეტაპი კლდეკართა—კლდეკარის სახელწოდების ისტორიაში:

„კლდეკარი“— „კოდაკლიარ“ (Кодаклар) ანუ „გედაკლიარი“ (Гедаклар)— „კადკაია“ (Кад-кай) ანუ „კაჩკაია“ (Кач-кай).

სწორედ ისე, როგორც მაგალითად:

„Пильня“— „ნა-პილხია-არი“ ანუ „ნაფილნარი“— „ლაფილოლა“.

„ნამგლისი“ (ნამგ[ა]ლ-ის-ი)— „მანგლისი“— „ლამგლისი“.

და სხვა.

თვით ციხე მდებარეობს ს. ნაფილნარიდან 4—5 ვერსის მანძილზე, მეტად მაღალ და ძნელად მისაღწევი ე. წ. არჯვენის, აწ კადკაიას ანუ კაჩკაიას ქედზე.

¹) Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, рассказы и заметки, т. III, Тфл. 1913, стр. 65.

ამ ციხის შესახებ ე. თაყაიშვილი 1913 წელს სწერდა ასე:
„Название Кода-кляр есть татарское производное названия знаменитой грузинской крепости Киде-кари, которая расположена на высоком гребне Арджванских гор, над селениями Кода-кляр и Кизиль-алджи. Около этой крепости в скале издали виден проруб в виде ворот или дверей, единственная дорога, ведущая из Цалки в Саджавыхо и в Ахалкалаки Горийского уезда. Само название Киде-кари в переводе значит — „скала-дверь“. Поскольку можно судить издали, крепость порядочно сохранилась и построена из тесаных (sic. ლ. მ.-ბ.) камней. К самой крепости мы не могли подняться по случаю сильного, порывистого ветра. Посещение крепости мы отложили до другого случая, который до сих пор не представился“¹⁾.

როგორც ამ სიტყვებიდან სჩანს, ე. თაყაიშვილი, რომელმაც მოი-
არა თრიალეთ-წალკა 1896 წელს და თავისი ანგარიში დაგვიანებით და-
ბეჭდა მხოლოდ 1913 წელს, კლდეკართა შინა ანუ კლდეკარში არ
ყოფილა. მაგრამ, თუ არ ვცდები, იქ არც სხვა ვინმე ყოფილა მკვლე-
ვართავან. და ეს ალბათ იმიტომ იხსენება, რომ ციხე ძალიან არის მო-
შორებული მანგლისიდან და არა აქვს ცოტაოდენ ხეირიანი გზა ციხე-
ნით სასიარულოდ მიინც.

ასე თუ ისე, ჩემ და ს. მჭედლიძის მიერ კლდეკართა ციხე, თუ
ჩემიძეობა ასე ითქვას, „აღებულ იქმნა“. და მხოლოდ იმის შემდგომ
ლოდისაც ჩვენ ვიმყოფებოდით არჯვენის ქედის უზენაეს წვერზე მდებარე
ციხეში, ჩემთვის სრულიად ნათელი გახდა ის გარემოება, თუ ორბე-
ლებმა რატომ შესძლეს ხანგრძლივი წინააღმდეგობა გაეწიათ აფხაზ-
ქართველთა მეფეთათვის. კლდეკართა ციხის მდებარეობა სამხედრო-
სტრატეგიული თვალსაზრისით იმდენად მარჯვეა, რომ თითქმის მთელ
თრიალეთ-ქართლსა და სამხრეთიან საორბელოს ბატონობს. აქედან
მოსჩანს მტკვრისა, ალგეთისა და ქციის ხეობები. და იქ ყოფნის დროს
თქვენ პირდაპირ ჰგრძნობთ, რომ ვისაც ეკირა ეს ციხე, მას შეეძლო
მუდლობელობა თუ მთელ ქართლზე არა, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნა-
წილზე მაინც. ამასთანავე ერთად, ვინც ყოფილა ორბელთა დანარ-
ჩენ სადგომებში, დარწმუნდება, რომ კლდეკარნი მათზე ბევრად მაღ-
ლა დგას თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობით.

კლდეკართა ციხე საქართველოს ისტორიაში იხსენიება მე-IX—XI-ე
საუკუნეთა თავდადსავლეთა აღწერაში, უმაჯერესად ე. წ. „ქართლის
მოკრიანე“-ში²⁾, და ყველა ამბები მის შესახებ დაკავშირებულია ორბე-
ლიანთა მოღვაწეობასთან.

¹⁾ Ibid., стр. 65.

²⁾ ცნობები მომყავს თანახმად მარიამ-დედოფლისეული და ვახტანგისეუ-

ასე, ამ ძეგლში, გვარამ მამფალის სიკვდილის აღნიშვნის შემდეგ (წ. 882) ნათქვამია, თუ როგორ „შეიპყრა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდე-კანთა, და იპატრონა დავით ძე ბაგრატ კუ-რაპალატისა“¹.

აქედან ცხადად სჩანს, რომ კლდეკართა ციხე აგებულია მე-IX-ე საუკუნეში.

ბაგრატ მე III-ის მეფობის დროს (980—1014) მოხსენებულია „მრისთავად კლდეკართა რატი“, რომელსაც „ჰქონდა ციხე ატენისა, ქართლისა-გან მტკუარსა სამხრით-კერძო ყოველივე თრიალეთი, მანგლისის-კევი და საკვრეთი“ და რომელიც „არა მორჩილებდა კეთილად ბაგრატ მეფესა“². ხოლო როდესაც ბაგრატ „მბიადგა კლდეკართა“ — „რატი გამოვიდა გა-ე და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა, შევედრა ბაგრატ აფხაზთა მეფესა და მისცა ციხე თესი ბაგოატსა“³.

მვარამ, ბაგრატ მე IV-ის მეფობის დროს (1027—1072) ციხე „კლდე-კართა“ — „ჰქონდეს ლიპარიტ, ერისთავთ-ერისთავსა, ძესა ლიპარიტისასა“⁴.

ამგვარადვე, კლდეკართა ციხე მოხსენებულია იმავე მატეანეს სხვა ადგილებშიაც⁵ და აგრეთვე სუმბატის ქრონიკაში⁶, შიომღვიმის 1072—73 წლის სიგელში⁷ და სხვა.

თვით ციხე თავისი აგებულებით არაფერს წარმოადგენს. ის შესდგება ორი ნაწილისაგან, რომელნიც აშენებულ არიან არჯვენის ანუ კადკიაი—კარკაიას ქედის ორ უმაღლეს წვერზე. არც ერთს წარწერა არა აქვს.

ორივე შედარებით პატარა ზომისაა, ოთხკუთხედი, აშენებული ქვით-კიოთ, ადგილობრივი, კლდიდან ნაგლეჯი ქვათაგან და არა თღვი-ჯის ქვით, როგორც ე. თაყაიშვილს ეგონა. ორ წვერ შორის პატარა მანძილია. მვარამ სულ ყველაზე საინტერესოა და პირდაპირ გასაოცარი

ლი რედაქციებისა, ე. თაყაიშვილისა და მ. ბროსეს გამოცემების მიხედვით, და შედარებით ანა-დედოფლისეულ ქართლის-ცხოვრებასთან, რომელიც პრაქტ. ივ. ჯავახიშვილის საკუთრებას წარმოადგენს (ამ ფრიად ძვირფასი ძეგლით სარგებლობისთვის ვუძღვნი მას გულითად მადლობას).

¹) ქართლის ცხოვრება, გამ. ე. თაყაიშვილისა, გვ. 224=გამ. მ. ბროსესი, გვ. 192; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I—II, გვ. 294.

²) თაყ. 240=ბროს. 208.

³) თაყ. 241—242=ბროს. 209.

⁴) თაყ. 254=ბროს. 219.

⁵) თაყ. 266, 269=ბროს. 227, 229 და სხვა.

⁶) ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, გვ. 75—76.

⁷) ქ. ქაქაბაძე, შიომღვიმის სამი სიგელი, გვ. 4.

ე. წ. „კლდე-კარნი“ ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით: ერთი ციხის დასავლეთით და მეორე აღმოსავლეთით. პირველის მიმართულებით სამხრეთ-დასავლეთითგან ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთისკენ, ხოლო მეორის სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან ჩრდილოეთ-დასავლეთითკენ. პირველი უფრო პატარა და ნაკლებ შთაბეჭდილებას ახდენს, ვიდრე მეორე, რომელსაც სიგრძითა აქვს 110 ნაბიჯი, სიგანით 3—5 ნაბიჯამდე, ხოლო სიმაღლით დაახლოვებით 2—3 სართულიანი სახლის ზომისა. ეს უკანასკნელი თითქოს გვირავს წარზადგენდეს და შორიდან არც მოსჩანს ისე, როგორც, მაგალითად, პირველი, რომელიც შედარებით მასთან უფრო განიერია და ნაკლებ მოგრძო, სამაგიეროდ კი მოსჩანს ყველა მხრიდან, ისე ქართლიდანაც. და როდესაც ე. თაყაიშვილი შორიდან, ე. ი. წალკიდან ნანახ კლდეკართა ციხის აღწერაში აღნიშნავს „проруб в виде ворот или дверей, единственная дорога, ведущая из Цалки в Саджавахо и в Ахалкалаки Горийского уезда“, აქ, როგორც დავრწმუნდი, პირველს „კარს“ იხსენიებს, რომელიც მომცროს და ნაკლებ საინტერესო, ვიდრე მეორე, ყოველ შემთხვევაში, ნათლად ირკვევა, თუ ძველ საბუთებში ციხის სახელწოდება რატომღა ნახმარევი მრავლობით რიცხვში: „კლდეკარნი“, „ციხე კლდეკართა“ (და არა „კლდეკარი“, „ციხე კლდეკარისა“), რაც სრულიად შეეფერება სინამდვილეს.

და მე მგონია, რომ ამ შემთხვევაში ზემოდ დასახელებული საბუთების ავტორები სამართლიანად იქცევიან სწორედ ისე, როგორც „ქართლის მოქცევის“ ავტორი, როდესაც ამბობს „არმაზნი“ და არა „არმაზი“: მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოში სპარსელების მიერ მეფობის გაუქმების შემდგომო, — ამბობს „ქართლის მოქცევის“ ავტორი, — „მცხეთაჲ ათხელდებოდა და ტფილისი ეშენებოდა, არმაზნი შემცირდებოდეს და კალაჲ განდიდებოდა“¹. არმაზ ციხე-ქალაქის სახელწოდების ხმარება მრავლობით რიცხვში სრულიად სამართლიანია, თუ წვენ, რასაკვირველია, ანგარიშს გაუწევთ იმ გარემოებას, რომ ციხე არმაზი ერთი კი არ ყოფილა, არამედ ორი, როგორც ნათლად მოწმობს ლეონტი მროველი შემდეგი სიტყვებით: აზომ „დაუტევნა... პირსა ქართლისასა თავადი ციხე, რომელ არს არმაზ, და ერთი ციხე დახასრულსა არმაზისასა“².

საქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში მრავალია იმ სახელწოდებათა რიცხვი, რომელნიც „კარი“-დან შესდგებიან, მაგალითად „არაგვის-კარი“, „წინამძღვარიანთ-კარი“, „პარნაბიანთ-კარი“.

¹) Е. Такайшвили, Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, стр. 724.

²) თაყ. 15=ბროს. 27.

„გურამიანთ-კარი“ და სხვა, მაგრამ არც-ერთ შემთხვევაში ისინი არ გვხვდებიან მრავლობით რიცხვში, მაშინ როდესაც კლდეკართა ციხის სახელწოდება დასმულია მრავლობით რიცხვში. და ეს, ვიმეორებ, იმის გამოა ასე, რომ არჯენის ანუ კადკაია—კოჩკაიას ქელზე ჩვენ ვაქვს სწორედ ორა (და არა ერთი) კლდე-კარი, სწორედ ისე, როგორც ქართლის უუძველესი დედა-ქალაქი არმაზი ორი ციხის გამო „ქართ-ლის მოქცევა“-ში იწოდება არმაზნი.

სარგის კავებაზე.

ბარათაანთ გაყრის წიგნი 1536 წლისა.

საქართველოს ცენტრარქივში დაცულ 56 წიგნიდან, რომელნიც შეიცავს რუსეთის მთავრობის განკარგულებით მე-19 საუკ. დასაწყისს დაშლადებულ ქართულ სიგელების და საბუთების პირებს, მე-13 წიგნში № 117-ის ქვეშ ჩაწერილი არის ლუარსაბ I ქართლის მეფის დროს შედგენილი (ოთამ გიორგის შვილის და ორბელ ბარათაშვილების გაყრის წიგნი. საბუთი დაწერილია ლუარსაბ I-ის მეფობის მე-10 ინდიქტიონს, მაშასადამე 1535 წელს, შესაძლებელია 1536 წელს. საბუთის კოპიაში ქორონიკონი დამახინჯებულად არის გადმოწერილი. ნაჩვენებია რა ქორონიკონი. თუ აქ მართლაც გადამწერლობის ნიადაგზე წარმომდგარი შეცდომა გვაქვს, მაშინ შესაძლებელია, პალეოგრაფიული მოსაზრებით, დედნის დაზიანების მხედველობაში მიღებით უფრო რკად ქორონიკონის გულისხმობა, ვიდრე რკ-სი. ამისდა მიხედვით ჩემის აზრით საბუთი დაწერილი უნდა იყოს 1536 წელს.

რომ მართლაც იოთამ და ორბელ ბარათაშვილის გაყრა ლუარსაბ I-ის დროს მომხდარა, ეს ჩინებულად მტკიცდება ერთი სიგელით, რომლის პირი დაცულია იმავი სერიაში, წიგნი მე-18, საბუთი № 123. რადგანაც საბუთი თავისთავადაც საინტერესოა, ამიტომ ის აქვე მოგვყავს.

ნებითა და შეწყენითა ღთისათა ჩვენ ღთივ აღმართებულმან და ღთივ დამყარებულმან ორისავე ტახტისა და საბატონოს მპყრობელ მკონებელმან მეფეთმეფემან ხელმწიფემან პატრონმან როსტომ და თანამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალთ დედოფალმან პატრონმან მარიამ, პირშომან და ძემან ჩუენმან პატრონმან ვახტანგ ისე უკუენისამდე ყმათა და ხანთა გასათავებელი მტკიცე და უცვალებელი წყალობისა წიგნი და ნიშანი შეგიწყალებ და გიბოძებ თქუენ ჩუენთა ერთგულთა და წესისაებრ მრავალფერად თავდადებით ნამსახურთა, ჩუენთან აღზრდილ შეზდილთა და ჩუენის მორქვა გადიდებისათვის დიდად მომჭირნესა და ძალის მიძცემა ყმათა ბარათაშვილის სახლთუხუცეს პატრონს ყაფლანს, შვილთა თქუენთა პაპუნასა, ასლანს, ვახტანგს, თამაზს, გიორგის და შიშაშვილთა თქუენთა გიორგის, ბეჟანს, გივსა, ერასტის და მომავალთა სახლისა თქუენისათა ყოველთავე. მას ყმათა ოდეს სულეკუთხეულის ბატონ-

ნის პაპის ჩუენის მეფის ლუარსაბის ქამში თქუენის სახლისკაცნი დიდი ორბელი და იოთამ გაყრილიყუნენ და ტაშირს რაც თქუენი მამაპაპათ სამკუიდრო მამული ყოფილიყო, ყუელა გაგეყოთ და განაყარის წიგნი და კელმწიფეთ ნიშანიც ხელთ გეპირათ და ამას წინათ ვინცავინ ლორეს მჯდომი ხანი და სულთანი ყოფილა, ვერცავის ესხენებინა და არც გაგონილიყო. ახლა ხანად ბორჩაღუა ისახან (ჩაწერილია: შედგომით: ბოსჩაღუა) სულთან წამოგედავით. ისინიც ჩუენს კარზედ მოვიხმეთ. არაგვის ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახორი, ციციშვილნი, ჯავახიშვილი დივანბეგი როინ და სულ ქართუელნი დარბაისელნი დივანში დავიხუედრეთ, თქუენი განაყარი წიგნებიც გავიკითხეთ და ისახან სულთანს სანათი და ოკმი არა ჰქონდა და კიდევ გამტყუენდა და არც კულავ ლორიდაღმე ამ ალაგების ცილობა ქნილიყო და არც ხელი ჰქონებოდა და თქუენს სიგელსა და განაყარს წიგნშიაც გიწერიათ ტაშირს შირჩხაბატი (sic) წითელ ეკლესია, დელუ ყულიჯანის სოფელი, აკოფის სოფელი, ჭუკის სოფელი, ყოშა ქილისა, შიშთაფა, დიკუნის ქვა — სომხურად მინდაქარი ჰქუიან, სოფელი ჯილღი და ჯილღის წყალი რომ ჩამოვარდება იმას აქათი სამართლიანის საქმითა, მთით ბარამდისინ, ყოვლის მათის სამქმითა, ავდარასა და ბარქდარა შუა საქარავნო დიდი შარა რომ გაიარს, მარჯუნივ საბარათაშვილოსკენ საბარათიანო არის და მარცხნივ ბარქდარა დარჩება, ის სალორო არის, ყანლუჯას გზა რომ შეიარს, იმას ზედათი საბარათაშვილო არის. რასაც ლელვარი გარმოხედავს და სასომხითო არის, იმას გარდაის ლორისა არის და ნურავინ ეცილების. რა რიგავაც ამას წინათ ბედნიერს ბატონს პაპა ჩუენს მეფეს ლუარსაბს თქუენის მამულის განაყარი წიგნი და სიგელი დაუდებია, ჩუენცა იმავე წესითა სამკუიდროდ და საბოლოოდ დავგიმკუიდრებთ მთით ბარამდისინ. ქონდეს და გიბედნიეროს ღმრთი ჩუენსა ერდგულად სამსახურშია და არაოდეს არ მოგეშალოს, არა ჩუენგან და არა სხუათა მეფეთა და მეპატრონეთაგან. აწე გიბრძანებთ კარისა ჩუენისა ვექილ ვეზირნო და სხუანო მოსაქმენო, თქუენცა ასრე დაუმკუიდრეთ და ნურაოდეს ნუ მოუშლით და შეეცილებით თუნიერ შეწევისა და თანადგომისაგან კიდევ. დაიწერა ბძანება და ნიშანი ესე ქქსა ტმე, ზელითა კარისა ჩუენისა მდივან მწიგნობრისა ბირთუელის თუმანიშვილისათა. რუსტომ. მარიაშ (ადგილია ბეჭდისა).

ამ საბუთიდან ცხადად სჩანს, რომ ხსენებული გაყარს წიგნი მართლაც დაწერილია ლუარსაბ I-ის დროს. ამ საბუთს აქვს კიდევ ის მნიშვნელობა, რომ ის გენერტიურად აბამს კავშირს ყაფლან და ორბელ ბარათაშვილს შორის. ცნობილია, რომ ყაფლანისშვილი და ორბელის-

შეიქმედო (მე-18 საუკუნეში გადაკეთებული ორბელიანად) ერთი და იგივე საგვარეულო შტოს სახელწოდება იყო. საბუთებს გარდა (სხვათა შორის ბ. 1709 წლის საბუთი ორბელისშვილის და ყაფლანისშვილის იგივეობით მოხსენების შემკველი, საქ. სიძ. II, 205 და სხ.) ეს მტკიცდება ვახუშტის მოწმობითაც. ვახუშტი ამბობს, რომ „ყაფლანისშვილი იტყვის გეარობასა ნათსა (ე. ი. ბარათაშვილისა და ქაჩიბაძისა) განა ორბელიანობასა“ (გეოგრაფ., მ. ჯანაშვი. რედ., 23, შეად. ბროს. გამ., 42).

ჩვენი გაყრის წიგნი ასახელებს ბარათთან გვარეულობის შემდეგ-
დროინდელ ორი შტოს წინაპარს—იოთამს, რომლისაგან წარმოიშვნენ
იოთამიშვილები, და ორბელს, რომლისაგან წარმოსდგნენ ორბელის-
შვილნი. იოთამისშვილი, შედარებით ორბელისშვილებთან უფროს
შტოდ მყოფი, შემდეგ დამცირდა და ამ შტოს წარმომადგენელთ გივი
და ორბელ იოთამიშვილებს მეწინავე სადროშოს 1721 წლის აღწერის
მიხედვით მხოლოდ 52 კომლი ყმა ყავდათ. შესაძლებელია ეს დამცირ-
ება მიეწეროს უკმათა სიგრაჟე შტოს დანაწილებას და დაქუცმაცებას,
მაგრამ ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ ხსენებულ 2 შტოთაგან,
რომელთა დააწყისი ამ გვარად მე-16 საუკუნის პირველ ნახევარში უნ-
და იქმნას მიღებული, პირველობა შემდეგ დროებში და ამასთანავე საყ-
მოდ თვალსაჩინო ისტორიული როლიც ჰყდა ორბელიშვილთა შტოს.
სახლთუბუჯის ყაფლან ორბელიშვილ-ბარათაშვილისაგან, რომელიც
მე-17 საუკ. ნახევრის მოღვაწედ სწანს და მოხსენებულია ზემოდ მოყ-
ვანილ 1657 წლის სიგელში, ამ შტოს ერთ ნაწილს ეწოდა კიდევ
ყაფლანიშვილთა სახელი. საჭიროა აქვე აღინიშნოს, რომ თუმცა საქ.
სიძე. ტ. II, გვ. 251—252 დაბეჭდილია ერთი ნაცოდობის წიგნი, მი-
ცემული ყაფლანისშვილის გიორგის შვილებისადმი ვითომ ტ^ბ ქორონი-
კონს (=1620 წ.), მაგრამ როგორც იქვე გაცემებულ შენიშვნიდან,
შედარებით იმავე ტომში გვ. 247—260 დაბეჭდილ 1674, 1679 და
1690 წლების საბუთებთან, შეიძლება ნაგულისხმევ იქმნას, ამ სიგელის
თარიღი სწორად წაკითხული არ უნდა იყოს და ნაცვლად ტ^ბ ქორონი-
კონის ნამდვილად დედანში უნდა იყოს ტ^ბ (1792 წ.).

1536 წლის გაყრის წიგნი იძლევა ფრიად საინტერესო მასალას მე-16 საუკუნის ფეოდალურ მფლობელობის შესახებ, აგრეთვე ქართულ სომხობის ეთნოგრაფიულ სურათისა და მართვებობის სისტემის შესახებ. ამ ჟამად ჩვენ აქ განვიხილავთ ამ გაყრის წიგნით წამოჭრილ ზოგიერთ ზოგად საკითხებს. ამ თვალსაზრისით უპირველეს ყოვლისა ყურადღებას იპყრობს იოთამ ბარათაშვილის ხედვარ სამფლობელოს რიცხვითი ვითარება მე-16 საუკუნის ქართველ წარჩინებულ თავადის შემქმნელობის გამოსარკვევად.

გაყრის წიგნში ჩამოთვლილ სოფლებს შორის პირველად დასახელებ-

ბულია ღმანისი, სადაც იოთამს შეხვდა საუბუცესოდ 1 დეკანოზი, 1 ხუცესი, 2 ხოჯა და 8 კომლი გლეხი, ხოლო ერთ წილად ღმანის- შივე 23 კომლი ქართველი და სომეხი. იქვე ციხეში იოთამს შეხვდა 30 კომლი თათარი. რადგანაც იოთამს მიეცა ღმანისის ღვთისმშობლის ეკლესიის მხოლოდ ნახევარი, ამიტომ საგულისხმებელია, რომ ღმანის- შიდაც საერთოდ ყმათა გაყოფაც ამავე პროპორციით მოხდებოდა. ამას შემდეგ მიყობა იოთამის ზედრი სამფლობელო შემდეგ ნაირად: მანა- კერტის $\frac{1}{2}$, 1 გამგებ. და 21 კ., მათში საუბუცესო 1 გამგებ., 4 კ., აკაურთის — $\frac{1}{2}$, 1 გამგებ. და 31 კ., მათში გამგებ. და 4 კ. საუბუცესო, ფიტარეთს — ნახევარი, 3 კ., გომარეთს — 1 ხუცესი, 1 გამგებელი, 14 კომლი, სიქიშხანს — 7 კომლი, ანგრევანს — 1 ტერტერა, 9 კომლი, ჩინჩხაურს — 3 კომლი, დიღაშენს — ნახევარი, 6 კ., შუტისს — 3 კ., მათში ერთი კომლი საუბუ- ცესო, კარშაგარს — 30 კ., მათში 5 კ. საუბუცესო, კარშაგარის ნახევარი, ქვაბევანს — ნახევარი, 16 კ., მათში 4 კ. საუბუცესო, ვანთას — 5 კ. შავთგოზს — 5 კ., მარაბდას — 2 კ., უკანგორს — 2 კ. ამის შემდეგ ჩა- მოთვლილია 7 სოფელი, 14 სოფლის ნახევარი, აქვე მოხსენებულია იოთამის წილად ლოქის მთის ნახევარი. შემდეგ იოთამის წილად მი- ჯას — 15 კ. და 1 მოლა, ათი სოფლის ნახევარი და 9 სოფელი. შემ- დგ გულეულს — 3 კ., ჯანაშიანს — ნახევარი, 1 ტერტერა, 8 კ., მათში 3 საუბუცესო, რატევანს — 11 კ., იფნობს — 9 კ., მირტაშენს — 11 კ., ბალახაურს — ნახევარი, 13 კ., მათში საუბუცესოდ 5 კ., მუგუთს — 10 კ., საუბუცესოდ გუდარების ნახევარი, შემდეგ ერთწილად ცოვრეთს — ნახევარი, 1 ტერტერა, 15 კ., მათში 4 კ. საუბუცესო, კრეფას — 24 კ., ავახანს — ნახევარი, 6 კ., მათში საუბუცესო 2 კ., დარბაზს — ნა- ხევარი, 3 კ. მესაწოლე, 8 სოფლის ნახევარი და 1 სრული სოფელი. გარდა ამისა იოთამსავე შეხვდა საუბუცესოდ აზნაური ჩაჩიკაშვილი — მაცა 14 კ. გლეხით და ერთწილად ჯანიაშვილი როსტევან 10 კ. გლე- ხით. ჯამი იოთამის ზედრ წილისა შეადგენს: 2 მღვდელი, 3 ტერტე- რა, 3 ხოჯა, 1 მოლა, 3 გამგებელი, 345 კ. გლეხი, 2 აზნაური, ამა- თი 24 კომლი გლეხი, სულ 383 კომლი. ამ რიცხვში საუბუცესო — 1 აზნაური, ამისი 14 კომლი გლეხი, 2 ხუცესი, 2 ხოჯა, 2 გამგებელი და 40 კომლი გლეხი, სულ 61 კომლი. ეს ყვები მოთავსებული იყვნენ 17 სოფელში და 11 სოფლის ნახევარში, ორთა შუა რიცხვით, მაშა- სადამე, 22 $\frac{1}{2}$ სოფელში. გარდა ამისა იოთამის ზედრი იყო 1 სოფლის ნახევარი საუბუცესო, ხოლო ერთწილად 17 სოფელი და 36 სოფლის ნახევარი, ორთაშუა რიცხვით მაშასადამე — 35 სოფელი. 22 $\frac{1}{2}$ სო- ფელში, როგორც ვნახეთ, საგულისხმებელია საუბუცესო ყვების გამო- კლებით (383 — 61 =) 322 კომლი, იოთამის ერთწილად ზედრ 35 სო- ფელში, მაშასადამე, შეიძლება ნაგულისხმევ იქნას დაახლოვებით 500

კომლი. სულ ამიტომ ერთწილად იოთამის ზვედრი უნდა ყოფილიყო დაახლ. 822 კომლამდის ყმა. ამ რიცხვს მოემატებოდა საუხუცესო დაახლ. (61 კ. + $\frac{1}{2}$ სოფ.) 68 კ., სულ ამის მიხედვით იოთამის ზვედრი ყმათა რიცხვი შეიძლება ყოფილიყო 885—890 კომლამდის. ორბელის წილი საგულისხმებელია იმდენიც, რამდენიც იოთამის ზვედრი ერთ წილად, მაშასადამე დაახლ. 820 კ.. ამისდა მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ გაყრამდის გიორგი ბარათაშვილის (თუ ეს იოთამის მამა გიორგი საგულისხმებელია იმავე დროს ორბელის მამადაც) სამფლობელო დაახლოვებით შეცავდა 1700 კომლს ყმას.

ბარათაანთ გვარეულობის ცალკე შტოების მფლობელობის შესადარებლად საინტერესოა შემდეგი ცნობები. ბარათაანთ გუჯარი მე-17 საუკუნისა, ერთ-ერთი წყარო ვახუშტის ქრონიკისთვის, რომელიც მე-18 საუკუნეში ბეთანიას ყოფილა, გადმოგვცემს რომ გიორგისძემ მეფე ალექსანდრემ გაჰყო ძმანი ქაჩიბაძენი—აბაში, გუგუნა და დავით. აბაშისაგან წარმოდგენენ აბაშიშვილები, გუგუნასაგან ბარათაშვილები, ხოლო დავითისაგან ორბელიშვილები. სამივე ძმის გლეხი და აზნაური უდრიდა 9 ათ. კომლს, თითო ძმას ამგვარად შეხვდა 3 ათ. კომლი გლეხი და აზნაური (ე. თაყაიშვილის Еще один из источ. ист. п-ча Вахуштия). შესაძლებელია ქაჩიბაძეების ეს გეგრა მომხდარიყო არა კახთ მეფის ალექსანდრე I-ის დროს (ს. კაპაძ., კვლევა-ძიებანი, 41—42), არამედ დიდ ალექსანდრე მეფის დროს მე-15 საუკ. პირველ ნახევარში. მაშინ ჩვენ მივიღებდით ბარათაანთ ცალკე შტოების მფლობელობის თვალსაზრისით დაქუცმაცებას, გაყრათა მიზეზით, მე-16 საუკუნის პირველ ნახევრისთვის. ამას ამაწმებს, როგორც იოთამ და ორბელის გაყრის წიგნი 1536 წლისა, ისე აგრეთვე 1523 წლის გაყრის წიგნი ბარათაშვილების ერთი შტოსი (ქრონ. II, 349—352).

საინტერესოა, რომ 1620 წლის ახლოს საორბელიშვილო შეიცავდა 533 კომლს საკუთრივ თავადების გლეხს, გარდა სააზნაურო ყმათა. სახელდობრ საორბელიშვილო ყმათა 1619 წლის ნუსხაში სწერია: „თარხანმან ანუ მოყალნემან რაც გლახა ან მდიდარი არის კვამლზე შობას თითო ცხვარი... უნდა მოგვეგვარონ“, ხოლო 1620 წლის შესახებ იქვე ვკითხულობთ, რომ სულ საორბელიშვილოში შემოსულა „ცხვარი თავი ხუთას ოცდაცამეტი“ (ქრონიკ. II, 442—443). 1721 წ. საორბელიშვილოში იყო სულ სამეფო დავთრის მიხედვით 575 კ. თავადების კუთვნილი გლეხი და ამას გარდა 85 კ. აზნაური, ორბელიშვილთა ყმა, და 310 კ. ამ აზნაურთა კუთვნილი გლეხი; სულ მაშასადამე 970 კომლი ბოგანოთა და აყრილთ გარდა (პეტერბ. უნივ. სამეცნ. წრის კრებ., 54—64). რამოდენიმე წლის შემდეგ ახალი აღწერით (წ. კ. საზ. შუბ. ხელნაწ. № 1648), საორბელიშვილოში ყო-

ფილა 93 კ. აზნაური, 1118 კ. გლეხი თავადების და აზნაურებისა, 263 კ. ბოგანო, 698 კ. აყრილი. 1720 — 1730 წლებში ამ აღწერის მიხედვით საორბელიშვილოში ამგვარად ყოფილა 1275 კ. ბოგანოსა და აყრილს გარდა. უკანასკნელი ციფრი უფრო სწორი უნდა იყოს სამეფო დავთარში შეტანილ ცნობებთან შედარებით (ს. კაკაბ., კვლევა-ძიებ., 42). ეს ციფრები განსაკუთრებით საინტერესო ხდება, როდესაც ეხლა შესაძლებელია დაახლოებით გამოანგარიშებულ იქმნას ორბელიშვილთა შტოს დამწყების ორბელ ბარათაშვილის ხევდრი ყმათა რიცხვი. საჭიროა მაინც რასაკვირველია აღინიშნოს, რომ საუკუნეთა სიგრძეზე სათავადო გვარეულობის მფლობელობა განიცდიდა დაკნინებას ან კიდევ გაძლიერებას. ამისი მაჩვენებელი შეიძლება ყოფილიყო სხვადასხვა. ყველა ამ მიზეზების აღრიცხვა შეუძლებელი იქნება მომავალშიდაც, ზოგიერთი ფაქტები კი ისეთ დიდ გვარეულობის ცვალებადობის გასათვალისწინებლად, როგორიც იყო ორბელიშვილთა გვარეულობა, შესაძლებელი იქნება გარკვეულ იქმნას სათანადო დაბეჭდილ თუ ჯერ დაუბეჭდავ მასალების შესწავლის შემდეგ.

გაყრის წიგნის დამახასიათებელ რეაღებს შორის ყურადღებას იქცევს ზოგიერთი ფაქტები. ასეთია, მაგ., გამგებელის მოხსენება. გამგებელი, ცხადია, არის ადმინისტრაციული ტერმინი სოფლის მოხელისათვის. ყურადღებას იპყრობს კიდევ დმანისში საბაჟოს მოხსენება (გვ. 181₂₃). ასეთივე საბაჟო მოხსენებულია მეორე ადგილას — „მიტიჩაური მამული საბაჟო“ (გვ. 188₃₃). ცნობა ფრიად დამახასიათებელია ფოთალურ მფლობელობის შინაგან მომართვისათვის. ფრიად საინტერესოა მოხსენება — „სამი მესაწოლე (ხელნაწ.: საწოლი) კომლისა“ (გვ. 190₂₅). ეს არის, თუ არ ვცდები, უკანასკნელი დროის მიხედვით მოხსენება საბუთებში ტერმინისა მესაწოლე, საკუთარ სახელებს შორის საინტერესოა გვარი თოფჩაშვილი (გვ. 180₁₁). თუ მივიღებთ მხედველობაში ამ გვარის წარმოშობას სიტყვისაგან თოფჩი, რაც არის ქართული გამოთქმა სიტყვისა توفچی-სა — მეთოფე, შეიძლება ამისდა მიხედვით ვიგულისხმოთ, რომ უკვე 1500 წლის ახლო ხანებში ქართლში იყვნენ თოფჩები — მეთოფეები. ეს ფაქტი, უკეთესი დადასტურდა ახალი მასალებით, არის ფრიად საინტერესო თოფ-ზარბაზნის ხმარების ჩვენში შემოტანის დასათარიღებლად.

გაყრის წიგნის ტექსტი იბეჭდება უცვლელად, მხოლოდ სტერეოტიპული გამოთქმა გლეხების მქონ მამულის შესახებ შეერთებულია, ე. ი. ნაცვლად სათითაოდ ყოველ გლეხის სახელის შემდეგ განმეორებისა, როგორც ეს ხელნაწერშია, გამოთქმა მოკვანილია ჯგუფურად.

1 ღმერთ მთავარმან სახიერმან მიუწოდებელმან კაცთ მოყვარებან
ქრისტემან, უფლად მღრთად და ძედ ცნობილმან და მხოლოდ
შობილმან და ვიდრე ცამდინ აღმავალმან უფესკრულთა გამომკვლე-
ველმან და სივრცესა სოფლისასა გარე შემცველმან, ქვესკნელთა მი-
5 მართ გამო(მ)ძიებელობისა შთამომავალმან მრავალგზის ზეციერთა-
ცა საკირველებათა წვლილადითა მოკონებითა განმცდელმან და
ბუნებისა ღთებითა გარეშემცველმან და არა დამტყვევებელმან სახე-
თა, ამიერ ჩვენთა შემსგავსებულმან და კაცთა შორის საღთოსა
განგებულების მომღებელმან და ჩვენისა სახიერეთისა მშვენიერებით
10 ყოველთავე ზიარ ქმნილმან, სიმაბლისა ჩვენისა მომართ შეერთე-
ბულმან და კეთილთა თვისთაგან მონათესავედ გამოჩინებულმან
ჩვენ მეფემან საჩინომან და კელმწიფემან წარჩინებულმან, უძ-
ლეველმან და ყოვლად ძლიერმან შჯულმან ამოსიანმან წაჰმარ-
თებამან არონიანმან, სიმხნემან ი(ე)სიანმან, გულკეთილობამან დავი-
15 თიანმან, სიბრძნემან სოლომონიანმან, ნათესავკეთილობამან იე-
სიანმან, სიმართლემან ეზეკიასამან, ცბეზულებამან სამოელიან-
მან, ლხინებამან თინეზიანმან და ჩუენ მღრთივ დადგინებულმან
მეფეთმეფემან პატრონმან ლუარსაბ და აწ ესენი ერთგულნი და
თანამკვიდრნი პალატისა ჩვენისან[ი] ბართაშვილი იოთამ გიორგი
20 შვილი და ორბელი იყრებოდეს, დაუსხით დარბაისელნი და თავ
ჩინებულნი თავადნი ერისთავი ბაინდურ, ციცისშვილი ქაიხოსრო,
ამირეჯიბი ქუცნა, მაჩაბელი ქაბულ, გაბაშვილი გოდერძი და ასრე
რომ სხვაც მრავალი გაცხამართლა და აწ ესებიც ასრე გაფყარეთ
ღთისა შიშ ქვეშ და კელმწიფის სამართალს ქვეშ.

25 ერგო იოთამს საუბუცესოდ ჩაჩიკაშვილი მამაც(ა), დღეს რისაც
მამულის მქონებელი არის (ფუარსაბ).

მიხუდა იოთამს წილად ჯანიაშვილი როსტევენ დღეს რისაც
მამულის მქონებელი არის (ფუარსაბ).

30 მიხუდა იოთამს დმანის ციხეში სასაფლაოდ დმანისათა მღრთის
მშობლის ნახევარი და კარისბრკე.

მიხუდა იოთამს დმანის ციხეში საუბუცესოდ დემეტრე დეკა-
ნოზი, დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის. სომელთაშვილი
ივანე, ზედ დაგვიც ვრიგოლა დღეს რისაც მამულის მქონებელი
არის.

35 ხუცესი იოანე დღეს რის(ა)ც მამულის მქონებელი არის.

მაზმანიშვილი

ხოჯა აბიზაშვილი

ხოჯა მარქარა

გალიკაშვილი

დღეს
სა
წმინდ
მამულის
მქონებელი
არის.

- 1 შალუბათას შვილი
მირიანა შვილი
ფირ აზიზა
ასლამაზა
- 5 წილად მოხუდა იოთამს ხიზანა
ელია
ბერუკა
თამაზა
ბეჟანა
- 10 სურამელი
— თოფჩა შვილი მიქელა
გიორგი სვანის შვილი
ადუა
კაკუტა
- 15 მემარნი შვილი
უსუფა
ასტურა
ალავერდა
ბარამი შვილი
- 20 იაკობ
— ხარაზი
ხოჯა მარტიროზ ველიჯან
ოქრომჭედლის შვილი
ფარსელა
- 25 მუსეზა
შინია შვილი
მიტიჩა
ფირაიზა
- 30 ხანდამის შვილის სახლი, შიგნითი სახლი, სათორნე ერათი;
მარანი ერათი. ქვევრი დგას სხვილწურილი თერთმეტი. საჯინბო,
კარაპნი, ეზოსახ დელი. ამისის ყმის ყარაგოზას სახლი, კიდევ შიგნით
სახლი, ბოსელი, დერეფანი, ეზო და სათიბური.
მიხუდა იოთამს ციხეში თათარი ალიბეგ
ისმელია
- 35 იბრეიმა
შაყულის შვილი
ამად ფირაპი
ყაზია
მოლა ასანა

დღეს რისაც მამულის მქონებული არის.

დღეს რისაც მქონებული არის.

- 1 მოლო აჯაი
ამად ყული
ალო ყულის შვილები
შავერდა
- 5 ალავერდა
ნაზარა
ხანყული
სულთანა
ორუჯა
- 10 ალიხანა
დემურა
ამირიზა
საფარა
მახსულ
- 15 ფირადა
უსუფა
სკანდარა
ასანა
სეიდი
- 20 ნაგროზა
ამირველი
ბუდაზა
ყასუმა
ემინა
- 25 დმანისის ნახევარი და საუბუცესო საბაგოს ნახევარი და საუბუცესო.
ქ. მიხუდა იოთამს მანაკერტს საუბუცესოდ სასახლე კომლი
გამგებელი ა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
მახარებელი
ევანეზა
- 30 დათუა
მიტიჩა
სხვა წილად მიხუდა ვართანა
ქმსუა (დაწერილია: დრეს რისაც...)
მარქარა
- 35 ნაგროზა
ფირაზა
გზირისშვილი
ნადირა
ჯიმშერა

დღეს რისაც მქონებელი არის.

დღე რისაც მამულის მქონე-
ბელი პრის.

- 1 იარაზიზა
ყაზანას შვილები
ფარსელა
მუსეზას შვილები დღეს რისაც მამულის მქონებელი არიან. } დღეს რისაც მამულის
მქონებელი არის.
- 5 აკუფის ამაზა ჩაოამ (sic) ჩამოივლის წყაროამდის (sic), ჰან-
დარს იქით წის გიორგისაყენ ავრან ბეგაული ვენახი წყაროს
თავს, ბახჩის ნახევარი, აკაურთის ნახევარი და საუზ(უ)ცესო.
ქ. მიხუდა იოთამს საუზუცესოდ ფიტარეთს თავსაყდრის ნა-
ხევად ზეითი მხარი, გარეთ ორმოცთ (სწრაფ: ორამაოდთ) ეკლესია.
- 10 სხვა წილად ვაჟინა შვილი ნიკოლოზ დღეს რისაც მამულის მქო-
ნებელი არის.
წამალა შვილი დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
კიდევ სხვა ვაჟიკა შვილი რისაც მამულის მქონებელი არის.
გოგოქის შვილს გარდის (sic) ნახევარი და საუზუცესო.
- 15 ქ. მიხუდა იოთამს გომარეთს იორდანე ხუცესი დღეს რისაც მქო-
ნებელი არის.
გიორგი გამგებელი
ფარსილა შვილი
ქამსა (sic)
20 სვიმონა
ვოგია
გულისადები
იოვანე
მხარებელი
25 ამიქლა
სამანა
ნადირა
მამისიმელი
მუედლის შვილი
30 ვარქიელა შვილი
მიტიჩა
გომარეთი მისის მთითა და ველით. ლიპარიტისამა მისის მთითა და
ქალითა.
ქ. მიხუდა იოთამს სიქიშხანს ოქრომუედელი დღეს რისაც მამულის
35 იოანა შვილი } მქონებელი არის.
აზართელა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
აშეკა შვილი დღეს რისაც მქონებელი არის.
ამირა დღეს რისაც მქონებელი არის.
აეაქა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
40 ასალანა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

- 1 ალექსა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის, ამისის მითა
და ველითა და ყოვლითა შესავლითა.
- [ქ. მიხუდა იოთამს ანგრევენს (sic) მკედლიშვილი დღეს რისაც
ნუურა | მამულის მქონებელი არის.
- 5 ხოჯუმაშვილი
ვენეზა
ფირიჯანა
ამირანაშვილი
ასატურაშვილი
- 10 ტერტერა
ფირყულა
პოლოზა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
ანგრევენი მისის მითა და ველითა.
ქ. მიხუდა იოთამს ჩინჩაურს ამღუზისშვილი დღეს რისაც მამულის
15 ლახახაშვილი | მქონებელი არის.
ამალოუაშვილი
- ქ. მიხუდა იოთამს დიდმაშენს ტერტერაშვილი
სარგისასშვილი
აზართელა
20 ჩარგაზასშვილი
ქარებაშვილი
როსტევენაშვილი დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
ნახევარი და საუხუცესო.
ქ. მიხუდა იოთამს მუტეის საუხუცესოდ ფაჩუაშვილი დღეს რი-
25 წილად მიხუდა ერჯასშვილი | საც მამულის მქონებელი არის.
ვართეკანასშვილი
- ქ. მიხუდა იოთამს საუხუცესოდ კარშაგარს მირუა
იარამაშა
ყაკლიასშვილი
30 ამირხანა
ნასყუდა დღეს რისაც მქონებელი არის
სხვა წილად ვართევენა
სულხანა
ნანუა
35 მხითარა
ასატურა
ხეჩატურა
მურადა
მამა

დღეს რისაც
მამულის მქონე-
ბელი არის.

დღეს რისაც
მამულის მქონე-
ბელი არის.

დღეს რისაც
მამულის მქონე-
ბელი არის.

დღეს რისაც მამულის
მქონებელი არის.

- 1 გიორგი
გრიგოლა
ევანგელაშვილი
მხითარაშვილი
- 5 მამუკა
მარქარაშვილი
პეტროზაშვილი
დოლომაზა
ამირანა
- 10 პაპია
ელისბარა
იოანესშვილი
ბეჟიასშვილი
ფირაიზასშვილი
- 15 მანდოა
მახარა
მირზა
ოანგზა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის .
კარშაგრის ნახევარი და საუხუტესო.
- 20 ქ. მიხუდა იოთამს ქვაბეგანს საუხუტესოდ ხარებასშვილი
ქინძიკასშვილი
სალუყაზანასშვილი
შაღვასშვილი
სხვა წილად მიხუდა იოთამს თევდორა
- 25 დათუა
ფერიაშვილი
შირველასშვილი (sic)
ქიტია
ოსევა
- 30 იშნაორა
ხიზანა
ლოსიაშვილი
ბერუა
იოკიმა
- 35 თანდოლაშვილი დღეს რისაც მამულის [მქონებელი არის].
ქვაბეგანის ნახევარი და საუხუტესო.
ქ. მიხუდა იოთამს ვანთ დურსუნაშვილი
ლომისაშვილი
ლორაშვილი

დღეს რისაც მამული მქონებული არის.

დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

} დღეს რისაც მამულის
მქონებელი არის.

- 1 ნაზარა
შაქარა
მოლა შიხი
შავერდი
5 ფირყულა
ამზა
ფირია
ყულია
ქ. ყადრუყელის ნახევარი, ავანხევი მისის მითთა და ველითა.
10 ქ. ყარა ქილლისის ნახევარი.)
ქ. გოგალხელის ნახევარი.
ქ. ქვემო ოროზმნის ნახევარი.
ქ. ზემო ოროზმნის ნახევარი.)
ქ. უხემა ფირამადის სოფელი მისის მითთა და ველითა.
15 შესაყდარი მისის მითთა და ველითა.
ქ. ბოსღების ნახევარი.)
ქ. ტანძია მისის მითთა და ველითა.
ქ. წითელი ეკლესია მისის მითთა და ველითა.
ქ. თანდრულალი ლუკენის საყდრამდის, იქიდაძე სამაგარისა კოხ
20 საყდრამდის.
ქ. სამაგარა მისის მითთა და ველითა.
ქ. ქვემო შინდლარა მისის მითთა და ველითა.)
ქ. თევრის ნახევარი.
ქ. ხატის სოფლის ნახევარი.
25 ქ. ტნუსის სოფლის ნახევარი)
ტამალა მისის მითთა და ველითა.
ქ. საყარისის ნახევარი.
ქ. მიხუდა იოთამს გულყელს ფარეჯანასშვილი დღეს რისაც მამუ-
შოშიტასშვილი |ლის მქონებელი არის.
30 ბაილასშვილი
ქ. მიხუდა იოთამს ჯანაზიანში საუხუცესოდ შაუმაშვილი
მირიაშვილი
არაქელასშვილი
სხვა წილად ყათაშვილი
35 ტერტერა
ხოჯია
საფარა
ნურუა
ტერ აზარა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
40 ჯანაზიანის ნახევარი და საუხუცესო.

დღეს რისაც მამულის
მქონებელი არის.

დღეს რისაც მამულის
მქონებელი არის.

1 ქ. მიხუდა იოთამს რატევანს უფრიჯანა
ვათუა

დოღმაზა

მხითარა

5 ჯანყულა

წატურა

ხოჯია

ბირინასშვილი

ასლამაზა

10 ვართანა

მელიქა

რატევანი მისის მთითა და ველითა და ყოვლითა შესავლითა.

ქ. მიხუდა იოთამს იფნოზს ოქრომჭედლისშვილი, დღეს რისაც მა-

| მულის მქონებელი არის.

ივანე დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

15 აბულგარდა დღეს რისაც მამულის [მქონებელი არის].

ვარდი

მახარებლისშვილი

ამირიძე

მანველისშვილი

20 ოქრობირიშვილი

ბერუკა

ქ. მიხუდა იოთამს მირტაშენს ლომია

გოგია

პეტრესშვილი

25 პაპანა

სულხანა

როსაბასშვილი

ქიტია

ნავროზა

30 ასლამაზა

მარქარა

ორყულა დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

მიტჩაური მამული საბაგო და მისი შესავალი.

ქ. მიხუდა იოთამს საუბუცესოდ ბალახაურს ჩეკურა

35 მარუშინი

ევანეზა

მარქარა

ვართან

სხვა წილად ქრისტესია

40 შაველია

დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

- 1 ჯანსაოზა
ასატურა
—მჭედელი
—ხარაზი
- 5 შავერდა
იარალა
მათოზა
ნარიმანა
ყულიჯანა
- 10 ჯაფახისშვილი
მამა
მაჟულა
აღდგომლისშვილი
მხითარა
- 15 ფარსელა (დაწერილია: ფარსელა)
კრეფა მისის მითა და ველითა, ჩალის ციხითა და ქაობითა.
ქ. მიხუდა იოთამს ავაზანთ საუხუცესოდ ხაზელა
იანვარა
წილად პეტროსა
- 20 დათონა
სხვა იანვარა
ხარებასშვილი
ვაჟინაური მამული ფაცრის ნახევარი, ავაზნის ნახევარი და საუხუ-
ცესო.
- 25 ქ. მიხუდა იოთამს დარბას ქალას თავ დარბაზი სამი საწოლი კომ-
ლი გულისადები
აბესალამაშვილი
ბასილისშვილი
დარბასქალის ნახევარი და საუხუცესო. ჩინას ქალის ნახევარი
სოლუტის ნახევარი.
- 30 ქ. ლევისუბნის ნახევარი.
ქ. ყაზნარასშვილის სოფლის ნახევარი.
წნორის ნახევარი.
ქ. მიხუდა იოთამს საეირის სოფლის ნახევარი და საუხუცესო.
- 35 კრცხილას ნახევარი.
ქ. წარუთის ნახევარი და საუხუცესო. (დუაჰსაბ)
აზნაურშვილისმამაცას მამული მუგუთს (აქ 1 სატყ.ადგაღია დატოვებ.)
ანანია დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.
ყარამანაშვილი დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

დღეს რისაც მამულის მქონებელი არის.

დღეს რისაც მამუ-
ლის მქონებელი
არის.

- 1 ასატურა
ბერიკა
ხოჯია
ქ. მირტაშენს მამაცას მამული გიუა
- 5 თევდორო (sic) ხუცესი
მახარებელი
იარ თევანას შვილი
ბაირამას შვილი
გულუა
- 10 ამზუა
უმეკა
სულინას შვილი დღეს რისაც მამულის მქონეები არიან.
ქ. მიხედა მამაცას ნასოფლარი ირდასუბანი მისის ველითა, ქალითა
და ყოვლითა შესავლითა.
- 15 ქ. მიხუდა ჯანიაშვილს როსტეფანს ქვემო აბანოს დათოა დღეს
რისაც მამულის მქონეები არიან.
შალუტა
ივანა
მიქელა
ქვემო აბანო მისის მთითა და ქალითა წმინდის მარინეს საყდრან-
დისინ და მისითა ყოვლითა შესავლითა.
ქ. მიხუდა ჯანიაშვილს (sic) როსტეფანს გულდუღით მხითა რა-
შვილი დღეს რისაც მამულის მქონეები არიან.
მირუაშვილი
- 25 ზაქარა
გიორგი
მაზანას შვილი
მელიქას შვილი
ქ.*) დიწერა სიგელი ეს(ე) ქკს რო (sic) ინდიკტიონსა მეფობისა
ჩვენისასა ათსა, მზის მოქცევისა რვასა, მთვარის მოქცევისა თხუთ-
მეტსა, მარიამობისთვისა თექვსმეტსა, ჟამსა დღისასა მეთერთმეტესა,
ხელითა მდივანთ უხუცესისა თუმანის შვილის მიწვევისითა.
- 30 ქ. სომხითს ზოდორ(ა)ს სოფელი დღეს რისაც მამულის მქონე-
ბელი იყოს მიხუდა იოთამს:
- 35 [სა]ხელითა ღმრთისათა მეფეთმეფე ლუარსაბ ვამბაკიძე. დე-
დოფალთ დედოფალი თამარ.

დღეს რისაც მამულის მქონე-
ბელი არიან.

დღეს რისაც მამულის
მქონეები არიან.

დღეს რისაც მამულის
მქონეები არიან.

*) ქ.-ს მაგივრად ხელაწერში სწერა: იესოს ქრისტესითა.

ამაზე თავდება ამ საყურადღებო საბუთის პირი, ჩვენამდის მოღ-
წეული. თავის თავად ცხადია, რომ გადაწერილი პირი დეტალებში აღ-
გილ ადგილ განსხვავებული იქნებოდა დედნისაგან, უკანასკნელს რომ
ჩვენამდის მოეღწია. თუმცა მე-19 საუკ. დასაწყისის რუსეთის ხელისუფ-
ლების განკარგულებით წარმოებულ საბუთების გადაწერაში მონაწი-
ლეობას ღებულობდნენ, როგორც ეს მათი ნამუშევარიდანაც სჩანს,
თავისი აღზრდის მიხედვით წინანდელ ქართულ სამწიგნობროსთან გე-
ნეტიურად დაკავშირებული პირნი, მაგრამ კანცელარულ მოთხოვნი-
ლებათათვის გადაწერილ საბუთების პირებს რასაკვირველია დედნის
თვისებათა სრული გადმოცემა არ მოეთხოვება. ამიტომაც აქ დაბეჭდილ
საბუთში ბევრი საკუთარი სახელი მომავალში, როდესაც ქართული სა-
ბუთების შესწავლა ჯეროვან დონეზე დადგება, ალბად შესწორებას
მოითხოვს. თუმცა მე-16 საუკუნის მართლწერა ჯერ საბოლოოდ გამორ-
კვეული არ არის, მაგრამ საბუთების ამ თვალსაზრისით შესწავლის შემ-
დეგ შესაძლებელი იქნება მა-16 საუკ საბუთების პირების მართლწერის
დაახლოვებით მაინც აღდგენა. ჩვენ ამიტომ, გაუგებრობათა თავიდან ასა-
ცილებლად, სამეფო კანცელარიების სტილის და ორთოგრაფიის საბო-
ლოოდ გამორკვევამდის გვერდი ავუხვეით ამ გარემოებას და დავსტო-
ვეთ საბუთის პირის მიხედვით წარმოდგენილი მართლწერა. ჩვენს მი-
ზანს ამ ჟამად შეადგენდა საბუთის ტექსტის გადმოცემა მისი გამოსა-
ყენებლად ქართლის სოციალურ და ეკონომიურ ვითარების გარკვევის
აზრით განსაზღვრულ ხანაში.

Дмитрий Гордеев.

МАТЕРИАЛЫ К ОБСЛЕДОВАНИЮ ХОНСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ.

Вводная заметка. Во время управления Кавказом и Закавказьем генерала Ермолова экзархом Феофилактом (Русановым) „въ 1819 году было предпринято въ силу указа святѣйшаго сѣнода, основаннаго на высочайшемъ повелѣніи, описаніе и приведеніе въ извѣстность церковныхъ имуществъ въ Имеретіи, Мингреліи и Гуріи, вызвавшее народное въ тѣхъ мѣстахъ волненіе, для усмиренія котораго едва не пришлось прибѣгнуть къ силѣ оружія“ ¹⁾. Целый ряд документов, возникших в связи с указанными мероприятиями и развернувшимися вслед затем событиями ²⁾, опубликован в т. VI ч. 1 Актов КАК, частью в отделе IV, начиная с № 518 ³⁾, частью же в отделе VI, начиная с № 742 ⁴⁾.

В настоящее время при разборке сохранившейся части архива наместников кавказских ⁵⁾, реэвакуированной в Тифлис ⁶⁾ и приводимой в порядок в Центрархиве С.С.Р. Грузии, было обнаружено, среди

¹⁾ Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссіею. Архивъ Главнаго Управленія Намѣстника Кавказскаго. Т. VI, ч. 1, изд. подъ ред. Ад. Берге. Тифлисъ, 1874, стр. III.

²⁾ „Официальное“ изложение совершившагося тогда в Имерии см. напр. у В. Н. Иваненко, *Гражданское управление Закавказьемъ...* etc. Тифлисъ, 1901, стр. 126 и сл. Н. Н. Гильяескій и Потто, *Утвержденіе русскаго владѣчества на Кавказѣ*, т. III, ч. 2, Тифлисъ, 1904, главы 20 и 21. См. также: Е.[пископ] К.[ирион] (впоследствии католикосе Грузии), *Краткій очеркъ исторіи грузинской церкви и экзархата за XIX столѣтіе*. Тифлисъ, 1901, стр. 70—71; *Посланіе Святѣйшаго Леоніда, Католикоса-Патріарха всея Грузіи, къ Святѣйшему Тихону, Патріарху Московскому и всея Россіи от 5/VIII 1919 г. за № 3949* (напечатано по постановленію совета католикосата всея Грузіи, от 20 XI 1919 г. за № 457). Тифлисъ, 1920, стр. 14—18. Ср.: И. Джаваховъ, *Политическое и социальное движеніе въ Грузіи въ XIX в.* Спб., 1906, стр. 22—23; სარგის ქავთაძე, *საქართველოს მოკლე ისტორია, ახალი საუკუნეების პირველი ოთხი წელიწადი*, 1920 (*С. Какабадзе*, *Краткая история Грузии, эпоха новых веков*. Тифлис, 1920), стр. 183 и сл.

³⁾ Ук. изд. стр. 390.

⁴⁾ Ук. изд. стр. 535.

⁵⁾ Как известно, главнейшие архивные фонды из Тифлиса во время великой войны были эвакуированы, под угрозой турецкаго наступления, на Сев. Кавказ, где значительно пострадали в эпоху гражданских войн.

⁶⁾ О реэвакуации см. печатающийся в этой же книге „Bulletin Historique“ отчет С. Н. Какабадзе.

пачек с уцелевшими фрагментами, чрезвычайно важное, обширное и, к счастью, лишь в малой доле дефектное Дело, давшее, как то мне удалось установить, составителям т. VI ч. 1 Актов КАК целый ряд крайне интересных материалов.

Дело это ныне предлежит без обложки и нескольких начальных листов, из коих, судя по старой разметке, утрачено 4; конец, как о том свидетельствует скрепа с указанием числа нумерованных листов (коих числилось 825), дошел полностью; сшивка листов и тетрадей довольно еще прочная.

Оно открывается теперь письмом генерала Ермолова к генералу Вельяминову, опубликованным в т. VI ч. 1 Актов КАК за № 794 ⁷⁾, в коем говорится о порядке высылки в Новгород „Имеретинскихъ обоихъ Митрополитовъ“. Далее находится отношение экзарха Феофилакта к ген. Вильяминову ⁸⁾. Вслед затем, после записки с выпиской из бумаги по церковным делам в Мегрелии, помещен рапорт ген. Курнатовского, изданный в т. VI ч. 1 Актов КАК за № 791 ⁹⁾, с копией рапорта майора Цапки. Следующий л. 15-й (старой разметки) дает „свѣдѣнія доставленные Экзарху“ о тогдашних событиях в Западн. Грузии. Далее, на двух полулистах, „наисекретнѣйшее“ письмо ген. Вельяминова ¹⁰⁾. Л. 18—пустой, а на двух следующих писан рапорт полковника Пузыревского, так же помещенный в т. VI ч. 1 Актов КАК ¹¹⁾. Приведенная справка о составе начальной части памятника показывает сколь ценный подлинник отыскан вновь. В задачи настоящей работы не входит составление описи этого Дела, снабдившего и из дальнейших своих бумаг цитировавшийся том Актов КАК не менее видными по своему значению данными.

Основным материалом предлагаемой публикации являются обнаруженные мною в этом деле документы, до сих пор еще, насколько мне известно, не издававшиеся. Как оказалось, в состав Дела вошли „отысканные Вакинскимъ окружнымъ Начальникомъ у Князя Ивана Микеладзева разные описи Церковному имуществу и прочему, по означенному округу чиновниками Высокопреосвященнаго Митрополита Феофилакта Экзарха Грузии учиненные“ ¹²⁾. Из ряда современных пока-

⁷⁾ Ук. изд., стр. 576.

⁸⁾ Там же, № 792, стр. 575.

⁹⁾ Ук. изд., стр. 574 и сл.

¹⁰⁾ Там же, № 793, стр. 575 и сл.

¹¹⁾ № 803, стр. 582 и сл.

¹²⁾ Л. 92 лнц. Дела; из рапорта полк. кн. Горчакова ген. Вельяминову 1-му от 5/V, 1820 г. из Кутаиса, за № 442-м.

заний было известно, что во время возмущения 1819 г. в Зап. Грузии среди требований, предъявленных ген. Курнатовскому, было, удовлетворенное им, настоятельное пожелание—выдать народу сделанные разсланными чиновниками списки, каковые, как можно было предполагать по имевшимся в печати данным, приходилось считать погибшими ¹³⁾. Счастливой судьбе было, однако, угодно сохранить этот интереснейший первоисточник. Указанные бумаги полк. Горчаков представил ген. Вельямину „при особомъ реестрѣ“... „с донесеніемъ, что по Кутаисскому округу, какъ начальникъ оного Маіоръ Андрѣевскій рапортуетъ, таковыхъ не найдено“ ¹⁴⁾. Далеко не всё отобранное у кн. Ивана Микеладзе издается мною в настоящее время; в соответствии со своими научными интересами, я извлек лишь материалы археологического и, частично, бытового значения. Но для того, чтобы дать хотя бы самое общее представление о сведениях, собранных чиновниками экзарха, считаю необходимым привести полностью „реестр“ Горчакова, датированный „Апрѣля 12-го дня, 1820 года“.

„Вѣдомость. Описанъ Церковному имуществу, состоящему въ Вакинскомъ округѣ, учиненнымъ въ прошломъ 1819-мъ году, чиновниками Высокопреосвященнѣйшаго Экзарха Грузіи Теофилакта ¹⁵⁾“.

№ 1. Описаніе Хонскаго Ахіерейскаго дома съ соборною при немъ Церковію и со штатомъ служащихъ Духовныхъ и мирскихъ. На 7 лист. ¹⁶⁾.

№ 2. Въ двухъ тетрадяхъ вѣдомость о священно и церковно служителяхъ, о числѣ приходскихъ дворовъ и о прочемъ по благочинію, изъ них—въ 1-ой...50 лист., во 2-й...15 ¹⁷⁾

№ 3. Поимянная вѣдомость крестьянъ *Хонской Епархіи* при-

¹³⁾ Ср. в ук. VI, 1 т. Актов КАН №№ 743 (стр. 536), 757 (стр. 546) и др. О характере производившейся описи можно было судить по данным отношения митроп. Теофилакта к ген. Курнатовскому, от 3/VII, 1819 г. за № 359 (там же стр. 547).

¹⁴⁾ Ук. рапорт (л. 92 лл. Дела). Судя по составу данных, заключающих сведения не только по Хонской, но и по Кутаисской (частично) епархиям, едва ли не всё выданное Курнатовским оказалось у Микеладзе; высказываюсь предположительно, ибо для безусловного утверждения в моем распоряжении нет достаточных оснований.

¹⁵⁾ Помещается на л.л. 93 и 113 Дела, между коими вшиты сложенные пополам подлинные расписки различных селений на предмет добровольной замены натуральных повинностей денежною. См. ниже № 21 этой ведомости.

¹⁶⁾ Л.л. 135—181 (с ошибкой в нумерации—после л. 138 следует 173). Отсюда извлечены материалы для отделов I и II настоящей работы.

¹⁷⁾ Л.л. 182—246. Отсюда извлечены выборки для III отдела (см. под литерой А), в начале коего мною помещено общее описание этой части Дела.

надлежащихъ, съ дѣтьми ихъ и родственниками мужска пола, по семействамъ. На 19 лист. ¹⁸).

№ 4. Поимянные списки церковныхъ крестьянъ разныхъ Епархій, живущихъ въ Вакинскомъ округе. На 31 лист. ¹⁹).

№ 5. Вѣдомость о монастыряхъ съ настоятелями и монашествующими по Хонской Епархii. На 5 лист. ²⁰).

№ 6. Списокъ подъ литерою *Б*. крестьянамъ имѣющимъ одни только пахотныя земли. На 1 лист. ²¹).

№ 7. Списокъ подъ литерою *В*. о не упражняющихся въ земледѣліи, сиротахъ и дворянахъ церковныхъ Хонской Епархii. На 5 лист. ²²).

№ 8. Списокъ подъ литерою *Д*. о крестьянахъ живущихъ на земляхъ казенныхъ и помѣщичьихъ. На 2 лист. ²³).

№ 9. Списокъ подъ литерою *Е*. крестьянамъ казеннымъ и помѣщичьимъ живущимъ на церковной землѣ. На 2 лист. ²⁴).

№ 10. Вѣдомости о домовыхъ Церковныхъ и Священникахъ. На 3 лист. ²⁵).

№ 11. Записка о присвоенныхъ разными помѣщиками Церковныхъ крестьянъ и земель. На 2 лист. ²⁶).

№ 12. Вѣдомость о безмѣстныхъ Священникахъ. На 1 лист. ²⁷).

№ 13. Выписка изъ клировыхъ вѣдомостей, о числѣ церквей, приходскихъ дымовъ и Духовенства. На 4 лист. ²⁸).

№ 14. Другая таковаяжъ выписка. На 4 лист. ²⁹).

№ 15. Списокъ селеніямъ о положеніи Штатныхъ Церквей. На 3 лист. ³⁰).

¹⁸) Л.л. 116—134.

¹⁹) Л.л. 247—279 (при первоначальном подсчете, повидимому не былъ учтен выходной листъ и за одинъ сочтенъ малый листокъ, подшитый теперь въ согнутомъ видѣ и имеющий разметки на обоихъ половинкахъ—л.л. 262+267).

²⁰) Л.л. 292—296 (листы подшиты не все въ порядкѣ). Отсюда извлечены выборки для III отдела (см. подъ литерой *Б*).

²¹) Л. 300.

²²) Л.л. 301—305.

²³) Л.л. 306—307.

²⁴) Л.л. 308—309.

²⁵) Л.л. 310—312. В „реэстрѣ“ описки—вмѣсто „церковныхъ“ должно читать „церквей“, какъ то и стоитъ въ оригиналѣ ведомости. Отсюда извлечены выборки для III отдела (см. подъ литерой *В*) настоящаго труда.

²⁶) Л.л. 297—299.

²⁷) Л. 299.

²⁸) Л.л. 280—282+287 (между л.л. 282 и 287 вшитъ № 14 „реэстра“); использована, какъ и № 14, при обработкѣ III отдела наст. работы (въ сопроводительномъ экскурсѣ).

²⁹) Л.л. 283—286; см. предшествующее примечаніе.

³⁰) Л.л. 289—291.

№ 16. Къ клировой вѣдомости примѣчаній. На 1 лист. ³¹⁾.

№ 17. Краткая перечневая вѣдомость изъ описанія Церковныхъ крестьянъ по Епархіямъ. На 2 лист. ³²⁾.

№ 18. О разныхъ отміткахъ и замѣчаніяхъ. На 2 лист. ³³⁾,

№ 19. Двѣ формы подписокъ: изъ нихъ, 1-я на отдачу Священниками своихъ дѣтей въ училище, и 2-я на положеніе съ жителей повинности. На 3 лист. ³⁴⁾.

№ 20. Списокъ Священно-служительскихъ дѣтей коихъ отцы пожелали отдать въ Духовное училище. Менѣе $\frac{1}{4}$ листа ³⁵⁾.

№ 21. Положеній о предполагаемой съ церковныхъ крестьянъ денежной повинности, заключающихъ въ себѣ 13-ть селеній. На 11 лист. ³⁶⁾.

Сихъ же положеній два находившіеся у церковныхъ крестьянъ Кутаисскому Монастырю принадлежащихъ, селеній *Баши* и *Парцхаканеви* оными жителями сорваны какъ тамошними моуравами объявлено ^а.

Какъ видно изъ примечаній къ „реэстру“ Горчакова, мною для настоящаго изданія использованы, и то обычно в выборкахъ, лишь сл. №№-а названнаго списка—1, 2, 5, 10 (все более или менее частично), 13 и 14 (привлечены при обработке другого материала). Эти извлечения изъ Дѣла расположены в трехъ отделахъ: I—содержитъ краткіе свѣденія о хонскомъ, кафедральномъ тогда, храмѣ и о жилищахъ епископовъ хонскаго и кутаискаго (зимнее); II—опись ризницы и библиотеки хонскаго собора; III—выборки изъ трехъ „вѣдомостей“ с данными 1819 года по регистраціи храмовыхъ сооружений „Вакинскаго округа“; этотъ послѣдній отделъ, в соответствии съ тремя источниками материаловъ, состоитъ изъ трехъ частей, значащихся подъ литерами А, Б и В.

При изданіи оговоренныхъ выше извлеченій изъ бумагъ Дѣла, публикуемыхъ в подлинномъ написаніи, зачеркнутые места (нередко дающіе небезинтересныя дополнительные показанія) восстановлены мною в прямыхъ скобкахъ; что же касается встречающихся иногда в рукописи надстрочныхъ вставокъ (всюду исполненныхъ той же, какъ я полагаю, ру-

³¹⁾ Л. 313.

³²⁾ Л.л. 314+321 (между этими л.л. вшиты др. №№).

³³⁾ Л.л. 315+320; ср. предшествующее примечаніе.

³⁴⁾ Л.л. 316, 317 и 319.

³⁵⁾ Л. 318.

³⁶⁾ Л.л. 94—112. Селенія следующие: Хон-и-ბონო; Маг'лак-ი-ბაღლოკო; Кух-ი-ბეზი; Иван-Диди-ი-ბაღლოკო, Контуат'-ი-კონტულო и Нахачулев-ი-ნახაჩულეო; Маг'ходж-ი-ბოხოჯი; Самтрედ-ი-სამტრედო; Мохак'руа-მ-ხო-აკ'რა; Удзлур-ი-უძლური; Ч'гвини-ი-ჭვინი; Кумист'ав-ი-კუმისთავი и Ваноджа-ბ-ნოჯა. Ср. выше примеч. 15.

кой, которая писала и основной текст), то таковые, как носящие характер корректур и оформляющие окончательное чтение, введены в строку без специальных оговорок в каждом отдельном случае ³⁷⁾. Круглые скобки, изредка попадающиеся в этих бумагах, помещены на своих местах; считаю нужным отметить здесь, что в отделе III А и Б мною при номерах даны указания на листы оригинала — и эти ссылки взяты также в круглые скобки, но помещены всякий раз вне ковычек. В отделах же I и II, содержащих не „выборки“, а значительные части сплошного текста, разметка по листам показана на полях. Места, в оригинале подчеркнутые, набраны курсивом. Особо приходится указать, что в рукописи прописные буквы даны различного начертания — иногда обычного типа заглавного прифита, а иногда строчного, но большей лишь, по сравнению с общим размером букв, величины. При воспроизведении букв второго типа в печати я в спорных случаях руководствовался как личным впечатлением, так и сличением (при возможности) со сходными местами манускрипта.

Пользуясь случаем, позволю себе здесь в информационном порядке отметить, что л. л. 342—345 Дела заняты копией „Описи Церковного достояния находящагося въ Гелатскомъ Монастырь“ (приписка на л. 345 лиц.) на грузинском языке под заглавием „აღწერა. იმე-რეთის გეგნათის მონასტრის სოპროს ანუ შესაკრებელის ეკლესიის უძგობისის საეკლესიო სამკაულისა და შესამოსლისა“, содержащей № (44) номера.

К архивным материалам мною присоединено приложение, содержащее предварительное описание росписи Хонской базилики св. Георгия, составленное мною по подлиннику. Эта часть работы, добавляемая к данным отдела I, печатается во 2-й кн. „Bulletin Historique“.

Заканчивая „вводную заметку“, считаю долгом привести глубокую благодарность: М. Б. Кобиашвили, обратившему мое внимание на обнаруженное, при производившейся под его руководством разборке. Дело, Л. М. Меликсет-Бекову, давшему несколько библиографических указаний и просмотревшему корректуру, Ш. И. Амираншвили, оказавшему мне помощь в деле пользования грузинскими печатными источниками, и М. А. Полиевктову, коему я обязан некоторыми указаниями по изданию документов, публиковать которые приходилось в сложных условиях современного положения типографского дела.

³⁷⁾ Сделано это было главным образом для облегчения набора и без того сложного.

Л. 135
лиц.

Описаніе Хонскаго Архіерейск[ихъ домовъ]аго дома съ собор[ны-
ми]ною при [нихъ]немъ Цер[квами]ковію, и со штатомъ служащихъ
Духовныхъ и Мірскихъ. [Хонской Епархіи въ Вакинскомъ Округѣ.]

Вакинской Округи въ Селеніи Хонѣ.

Преосвященный Антоній Архіепископъ Хонскій ³⁸⁾, живеть въ селеніи Хонѣ, отстояще^м отъ Кутаиса на 25 верстъ, къ западу.

Домъ [Архіерейской]Его, состоятъ изъ одной только комнаты [до-
щатчатой, съ землянымъ поломъ, съ потолокомъ,] деревянной безъ по-
лу покрытъ [тесомъ] драбью, одноэтажной новыи ³⁹⁾, съ [4-мя] 1-ю
на дворѣ комнат[ами]ою для помѣщенія свиты, 1-мъ амбаро^м и по-
гребо^м *) [сноска на поляхъ — *)] вокругъ обнесенной плетневою огорожею.
Отъ него къ востоку [на] въ 10-ти шага^х [При немъ] Кафедральный
Соборъ во имя Св. Великомученика Георгія, Грузинской Архитектуры
изъ плитоваго камня, и таковымъ же поломъ, со сводомъ безъ кумпо-
ла; покрытъ драбью. (построенъ при Царѣцѣ Тамарѣ.) ⁴⁰⁾

³⁸⁾ В подлиннике писано: „Архіепископъ Антоній Хонскій“, при чемъ над этими словами поставлены цифры, указывающіе на иной, исправленный, порядок, приведенный в тексте.

³⁹⁾ Ср. ниже с описаніем маг'лакскаго митрополичьего зимняго дома.

⁴⁰⁾ В существующей литературѣ в настоящее время, насколько мне известно, не имеется специального исследования, посвященного Хонской Георгіевской базилике, как памятнику зодчества. Вахушт передаетъ, что „въ Хони имѣется церковь, большая съ куполомъ, великолѣпная. Она резиденція епископа, пастыря Ваке“ (см. перевод М. Г. Джанашвили труда В-та „Географія Грузіи“ в Зап. Кавказск. Отд. И. Русск. Географическаго Общ., кн. XXIV, вып. 5, Тифлисъ 1904, стр. 202—сравни изд. Броссе, Wakhousht, Description géographique de la Géorgie, S.Pb. 1842, p. 353. На указанной страницѣ изданія Джанашвили примечаніе 562 заключаетъ краткіе свѣдѣнія о хонской церкви и ея ризницѣ). Бахрадзе (см. Кавказъ въ древнихъ памятникахъ христіанства. Зап. Общ. Любителей Кавказской Археологіи, кн. I, Тифлисъ, 1875, стр. 157), противопоставляетъ сообщенію Вахушта показанія „новѣйшихъ“ (для его времени) путешественниковъ, отмечающихъ, что зданіе не имѣетъ купола. Действительно, какъ то обнаруживаютъ конструктивныя формы, хонскій храмъ принадлежитъ къ сооруженіямъ безкупольнымъ, зальнаго типа. Повидимому, Вахуштъ былъ введенъ въ заблужденіе своимъ корреспондентомъ, ибо рядъ данныхъ позволяетъ предполагать (впредь до подробнаго обследованія зданія), что и в его время никакого купола не было. К сожалѣнію, изображеніе на картѣ Ламберти (приложена к переводу, исполненному К. Ф. Ганомъ, работы его „Описаніе Колхиды“—см. Сборникъ Магериаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, вып. 43, Тифлисъ, 1913) не имѣетъ особой, для данной цѣли, ценности, ибо приведенные тутъ рисунки церквей условны (некоторые несомненно купольныя сооруженія представлены безъ купола, съ двускатнымъ покрытіемъ, напр. Мартвил-и, Цаленджиха и др.). В сопроводительной надписи Хон-и отмечено епископией. Небезинтересно, какъ еще одинъ фактъ стойкой легендарной (?) традиціи, сопоставить отмѣтку в скобкахъ издавнаго „описанія“ съ указаніемъ Муравьева, сообщающаго, что „преданіе народное не охотно вос-

Иконостаса въ немъ нѣтъ, кромѣ нѣсколькихъ образовъ.

Въ одной же съ нимъ связи по обѣим [правую] сторон[у]ам два придѣл[ъ]ы: по правую во имя Св. великомуч. Георгія; въ кое^м бывае^т и служеніе [по левую же сторону], а по левую Опустѣвшій, въ которомъ нынѣ хранится церковная ризница, и погребаются тѣла умершихъ изъ знатн[ой]ыхъ здѣшн[ей]ихъ фамилій.

Вокругъ Собора обнесена высокая каменная ограда, имѣющая въ окружности до 30. саженой, въ нѣкоторы^х мѣстахъ уже обвалившаяся; на воротахъ [которъ коей] сей ограды небольшая колокольная, одной съ соборомъ Архитектуры и изъ такого же плитнику, покрыта дранью,—съ двумя небольшими колоколами; изъ кои^х 1. разбитый, а другой еще новой ⁴¹⁾).

л. 136
лиц.

Въ Селеніи Маглакѣ, ⁴²⁾ Зимній домъ Преосвящ^{го} Митрополита Кутаискаго Досифея, деревянный обѣ одной комнатѣ съ кладовою, безъ полу.

На дворѣ около сего дома 6 деревянны^х комнатъ; [покрытыя] изъ коихъ 3. покрыты дранью, а остальные [соломоу] камышомъ.

ходящее дальше Тамари, приписываетъ и сію церковь ея благочестію“ (Грузія и Арменія, часть III, С. П. Б., 1848, стр. 236); указанный автор, относящій основаніе храма к первымъ векамъ христіанства, описанію зданія посвящаетъ лишь несколько беглыхъ словъ (стр. 235—237). Brosset (*M. Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie, Rapports... etc. 1-re livraison, S. P. B., 1849, VII rapp., p. 6—7*) останавливается главнымъ образомъ на надписяхъ, находившихся на стенахъ постройки. Въ указанномъ трудѣ Бахрадзе (К. в др. пам. хр.) дана сводка на основаніи работъ Вахушта, Броссе и Муравьева. Мурье (*J. Mourier, La Mingrelie. Odessa, 1884, p. 408*) почти дословно пользуется краткимъ описаніемъ Броссе (безъ смысла). Въ трудѣ Кондакова и Бахрадзе (Описъ памятниковъ древности въ нѣкоторыхъ храмахъ и монастыряхъ Грузіи... etc. С. Пб., 1890, стр. 63; *NB*—въ оглавлении опечатка, вместо „Монастырь Хони“ следуетъ М-рь Хони) сообщается о состоявшемся к тому времени „обновленіи“ церкви. Несколько подробнѣе, но все же весьма кратко, хонская базилика и ея лапидарные надписи описаны на грузинскомъ языкѣ Такайшвили (გ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობები და შეგებულები. წიგნი II, ტფილისი, 1914, стр. 270—274; работа эта первоначально появилась подъ заглавіемъ არქეოლოგიური მოგზაურობები სამეგრელოში в т. III сборника Грузинскаго Общества Истории и Этнографии *ძველი საქართველო*—„Древняя Грузія“, Тифлисъ, 1913—1914, с той же пагинаціей), указавшем и главнейшую литературу. Въ фототеке Грузинскаго Общ. Истории и Этнографии в Тифлисѣ имеются снимки: № 920/1—вост. фасадъ храма, № 920/2—южн. фасадъ колокольни и № 920/3—видъ колокольни с сев.-востока. Въ помещаемыхъ ниже выборкахъ изъ „ведомости о священнослужителяхъ... etc.“ в списке церквей хонская Георгиевская стоитъ подъ № 1-мъ (стр. 210).

⁴¹⁾ Далее—на об. л. 135—помещенъ списокъ „штата служащихъ духовныхъ и мирскихъ“ при архiereе.

⁴²⁾ Ср. выше съ описаніемъ архiereйского дома в Хон-и и съ описаніемъ кутаискаго дома Досифея (Исторія грузинской іерархіи съ присовокупленіемъ обращенія въ христіанство Осетіи и др. горскихъ народовъ, по 1-е Генваря, 1825 г., изд. 2-е, Москва, 1853, стр. 55—„Домъ... состоитъ изъ одной деревянной комнаты съ таковою жъ кладовою“). О церкви см. ниже отдѣл III, после № 53—3-я маглакская церковь. (стр. 216).

Въ домѣ семь нинѣ никто не живётъ.,

При немъ церковь крестовая деревянная, во имя Рождества Пресвяты Богородицы; особо записана въ клировой вѣдомости. — ризницы и утвари въ ней никакой нѣтъ. —

Домъ вокругъ обгороженъ ветхою оградой изъ [брусевъ.] бревенъ.

II

Л. 138
лиц.

Опись ризничнымъ вещамъ и утвари церковной Хонскаго Каедральнаго Собора ⁴³⁾.

1. Сакось Архіерейской изъ золотой парчи по алому полю съ мишурными прозументами. подбит[а] въ голубымъ бурметомъ. || поношенной.

2., Сакось изъ бѣлаго грезету съ серебрянными цвѣтами и полосами вдоль по оному, по бокамъ и [по] въ-низу съ серебрянными прозументами, на подкладкѣ бѣлаго грузинскаго полотна. || новый.

Омофоръ съ шитыми по всему золотомъ и серебромъ, изображеніями разныхъ святыхъ ⁴⁴⁾. || Вѣтхій.

Сакось изъ персид. золотой парчи, подбитъ шолковою персидскою матерією, съ 10-тью вокругъ серебрянными дутыми пуговицами. || мало ношенный.

Епитрахиль изъ персидской золотой парчи, подбитъ краснымъ бурметомъ, съ золотою внизу бахромою. || Старый.

Палица съ вышитыми на ней золотомъ изображеніями Божіей Матери и другихъ Святыхъ ⁴⁴⁾. || Старая.

Л. 138
об.

Палица съ вышитымъ на ней изображеніемъ Спасителя и четырехъ Евангелистовъ; вокругъ вѣнца Спасителя съ 6-ю камешками: [изъ 1-й бирюзы и] 2-ми яхонтами, бирюзой [а прочія] и 3. прочы- [я]ми; Какъ вокругъ Спасителя, такъ и Евангелистовъ, — унизано мелки-м жемчугомъ ⁴⁴⁾. || Старая.

[Палица по шелковому тканью съ Серафимомъ] ⁴⁴⁾

Три штуки серебрянной оправы съ Архерейскаго пояса съ 3-ми

⁴³⁾ Нижеследующее описание дано на листахъ разграфленныхъ на 3 поля — первое большое, занятое описаниемъ предмета, второе узкое, с отметкой „число вещей“ (часто пусто) и третье, средней ширины, обычно с замѣтками о состояннн предметовъ. В изданнн всѣ печатано в строку, при чемъ графы отделены другъ от друга двоянными вертикальными линиями — |.

⁴⁴⁾ Ср. ниже „сопроводительный экскурс“ (стр. 207—208).

л. 179
об.

Евангеліе напрестольное, четвертное, съ серебрянными изображеніями Спасителя и 4-х Евангелистовъ, [серебрянными.] съ таковоюжъ оправою на другой сторонѣ и двумя застѣжками. — || Крѣпк[ая]ое.

Другое Евангеліе въ пол-листа въ рос., переплетѣ [въ] изъ краснаго сафьяну, безъ всякой оправы. — || 1. || новое.

Крестикъ небольшой кипарисной пре[кра]восходной Іерусалимской рѣзной работы, въ серебряной оправѣ, съ тремя простыми камнями — „ — || 1. || ⁴⁷⁾

Евангеліе въ пол-листа простое, въ кожаномъ переплетѣ. — „ — || 1. || Старое.

Крестъ небольшой серебряный на [длинной] древѣ въ 2 — съ лишкомъ аршина, оправленномъ вокругъ серебромъ, съ модами внутри Св. Апост. Андрея первозванного. — „ — || 1. || ⁴⁸⁾

Хоругвь изъ полковой красной матеріи съ изображеніями, съ одной стороны Св. великомуч. Георгія, а съ другой Св. Архистратига Михаила, съ серебрянымъ наверху древка крестомъ, и 3-ми на немъ Сердоликами. — „ || 1. || ⁴⁹⁾

Малинковая серебряная лампадка на 4. свѣчи, съ цѣпочкою длиною въ полъ-аршина. — „ — || 1. ||

л. 180
лиц.

Два мѣстныхъ образа: изъ коихъ одинъ [изъ] величиною до 2-х аршинъ во имя Св. Великомуч. Георгія въ серебрянномъ съ позоло

⁴⁷⁾ Сравни: ук. соч. *საუბრებელი*, стр. 279, № 6.

⁴⁸⁾ Сравни ук. соч.: [Муравьев], Груз. и Арм., III, стр. 238—239 (сокращенно повторено у *Бакрадзе*, К. в др. и. хр., стр. 157); *Mourier*, Mingrélie, p. 410 (упоминание); К. и Б., Опись, стр. 64, № 3 (довольно подробное описание памятника, но с произвольной датировкой частей: русский перевод, *Уно* не полный, надписи называющей царя царей Баграта, сына его Георгія и Хонского архиепископа Захарія Чхетидзе; в историческом комментарии цари Баграт и Георгій данной надписи обличаются с соименными на надписях—другой, хонской же иконы св. Георгія и на вост. фасаде храма и относятся к XI в.; *საუბრებელი*, стр. 277—279, № 5 (описание памятника, частично следующее К. и Б.; полное издание надписей, причем основная ктиторская приведена и в подлинном написании церковно-заглавным шрифтом и в мхедრальной транскрипции; в историческом комментарии Такайшвили справедливо возражает авторам „Описи пам. др. и etc.“ относительно идентификации царей и датировки—указывая на XVI столетие). В собрании Грузинского Общ. Истории и Этнографии в Тифлисе имеются снимки с памятника: № 920/9 и № 920/10—деталь, яблоко креста с надписью.

⁴⁹⁾ Сравни ук. соч.: *Mourier*, Mingrélie, p. 410—411 (краткое описание) и рис. (эскизный) на табл. после стр. 408; *საუბრებელი*, стр. 279—280, № 7 (описание знамени; издание надписей; примечание о празднике Георгія в Хон-и). В фототеке Грузинского Общ. Истории и Этнографии в Тифлисе имеется снимок с памятника— № 920/11.

тою окладѣ, во многихъ мѣстахъ обломаннымъ, съ 11-тью простыми вокругъ вѣнца каме[н]я[ш]ками, .⁵⁰⁾ ||. Весьма древній.

второй маленькой двойной, [во имя] Спасителя и Божіей Матери въ серебряно-мъ вѣтхомъ окладѣ и съ нѣсколькими простыми камешками, съ нѣсколькими частіями Св-хъ мощей, съ серебряною при не-мъ небольшою цѣпочкою. ⁵¹⁾ ||1. вѣтхій.

Образъ Св. Георгія длинною [въ] до 3-хъ четвертей. круго-мъ въ серебряномъ съ позолотою окладе, [вокругъ] по краямъ онаго [до,] 34., [простыхъ] кам[е]й[я] разнаго рода; съ Грузинскаго на оборотѣ надписью 1636. года. ⁵²⁾ ||1. древній.

⁵⁰⁾ Сравни ук. соч.: [Муравьев], Груз. и Арм. III, стр. 237—238 (довольно подробное описание иконы с упоминанием надписи „царя Георгія, сына Баграта Куропалата“. Кроме того приведена в русском изводе еще одна надпись, находившаяся будто бы на этом же образе, однако и Броссе, и К. и В., и Такайшвили единогласно указывают нахождение в их время упомянутой надписи на другой хонской же иконе св. Георгия с датой 1636 по Р. X. Была ли введен Муравьев в заблуждение или надпись, после его посещения Хон-и, была перебита?; данные Муравьева сокращенно и с некоторыми изменениями в частности приведены у Бакрадзе, К. в др. п. хр., стр. 157; Brosset, Rapp. VII, p. 7—8, отдел f (краткая заметка об образе, издание надписи, французский перевод и исторический комментарий); К. и В., Опись, стр. 65, № 4 (описание иконы и русский перевод надписи) и стр. 64 (исторический комментарий); თეოკოპიძის, стр. 274—275, № 1 (описание иконы и издание надписей; главнейшая, датирующая памятник, надпись им восстанавливается и приводится и в подлинном написанием церковно-заглавным шрифтом и в мхедრულიй транскрипция; в историческом примечании, следуя за своими предшественниками, он относит упоминаемого в надписи царя Георгия к XI в.). В собрании Грузинского Общества Истории и Этнографии в Тифлисе имеются снимки с иконы: № 920/4—общий вид, № 920/5—поясной, № 920/6—надпись. Два из них публикуются во второй книге „Bulletin Historique“ III. Я. Амиранашвили при статье, его посвященной этому памятнику под заглавием ღმრთის ძეგლის წმიდა ჯიშორის ხატე.

Позволю себе здесь отметить, что при сличении снимка с данного образа хонской св. Георгия со снимком одного из образов Георгия же из суджунского храма (Е. Такайшвили, Суджунская церковь и ея древности, „Христианский Восток“, т. V, вып. I, Птргр., 1916, табл. XXVII; описание, нуждающееся в коррективах, см. стр. 41, № 1) намечалась возможность выставить предположение—не является ли суджунский образ поздней копией с древнего хонского оригинала: или не имеем ли мы здесь частичного влияния хонской иконы, послужившей одним из прототипов? К разбору этого вопроса, могущего бросить некоторый свет на вскрытие корней позднегрузинского искусства, я надеюсь вернуться в особой заметке.

⁵¹⁾ В ук. соч. [Муравьева] Груз. и Арм., III, стр. 238 отмечается „Аничхатская“, „малая икона Божіей Матери“. У თეოკოპიძის (ук. соч., стр. 277, № 4) зарегистрирован образ спасителя.

⁵²⁾ Сравни ук. соч.: [Муравьев], Груз. и Арм., III, стр. 239—240 (краткое упоминание о самой иконе: русский перевод надписи Левана Дадіан-и 1636 г., находящейся на задней стороне образа); Brosset, Rapp. VII, p. 8—10, отделы g и h и 2 сл. рубрики (издание двух грузинских надписей, французский перевод первой из них с датой 1636 г. и исторический комментарий; вторая надпись, опубликованная в отделе h, ошибочно показана как исполненная хуцური—ср. с данными Такайшвили в отмечаемом ниже труде; русский перевод этой второй надписи издан Муравьевым,

Другой образъ того же святаго, и такой же величины в серебрено[й]мъ [ризѣ,] окладѣ, во многихъ мѣстахъ обломанномъ, съ 10-тью, простыми каме[ня]шками—⁵³⁾ 1. ветхій.

Плащаница на полотнѣ, русской простой живописи.—1. крѣпкая.

Мѣдныя вещи:

Два паникадила небольшія: одно о 4-х, а другое о 3-х подсвѣшникахъ. 2.

Три подсвѣшника: изъ коихъ два русской работы полужонные [изъ] вѣтхіе, а одинъ нѣсколько побольше тѣхъ, прочной Грузинской работы.—3.

л. 180
об.

Чаша водосвятная съ крышкою—1. Старая.

При ней Кропило русское.—1.

Блюдо и умывальница для Архіерейскаго служенія полужонные.—

2. Старые.

Книги: ⁵⁴⁾

Часословъ Четвертвой въ груз. кожено-мъ переплетѣ—[1.]

Псалтирь въ осмушку—„ 1. вѣтхій.

Апостоль въ поллиста, въ руско-мъ коженомъ переплетѣ—1.

Новый.

2. Октоиха въ грузин.-мъ переплетѣ 2. старые.

2. Тріоди постные; одна въ красномъ., а другая въ черномъ грузин.-мъ переплетѣ.—„ — „ 2. въ красномъ переплетѣ новая; а другая старая.

Груз. и Арм. III, стр. 238, но, как уже отмечалось, местонахождение показано иное—см. выше мое 50-е примечание); русский перевод надписи 1636 г., приводимый Бакадзе (К. в др. и. хр., стр. 157), отличный от редакции Муравьева; Mourier, Mingrelie, p. 408—410 (французский перевод надписи 1636 г. и комментарий следующие Броссе) и рис. (эскизный) на табл. после стр. 408 (общий вид иконы); К. и Б., Опись, стр. 63. № 2 (описание памятника и русский перевод надписи 1636 г. отличной редакцией от обеих вышеупомянутых); თაყაიშთი, стр. 275—276, № 2 (описание иконы и издание обеих надписей с разделением построчно). В фототеке Грузинского Общ. Истории и Этнографии в Тифлисе имеется снимок—№ 920/8.

⁵³⁾ Сравни ук. соч.: К. и Б., Опись, стр. 63, № 1 (описание иконы; отмечено, что „тонкіе листы серебра разрушены, а бывшая на нихъ надпись исчезла“); თაყაიშთი, стр. 273—277, № 3 (описание иконы и издание фрагментированной надписи, частично восстанавливаемой и приведенной и в подлинном написании церковно-заглавным шрифтом и в мхедрульной транскрипции). В собрании Грузинского Общ. Истории и Этнографии в Тифлисе имеется снимок—№ 920/7.

⁵⁴⁾ Сюда же следует отнести и 3 евангелия описанные выше на л. 179 Дела. Сравни с изданным Такайшотом в ук. соч. (на груз. яз.) на стр. 281 и сл. აღწერა ზონის ეკლესიის ზეღოთაწერთა, შედგენილი არისტო ვასილისძის ქუთათელაძის მიერ 1893 წ., ივნისს.

Двѣ тріоди цвѣтныя; одна въ поллиста, а другая Четвертная, въ простомъ кожаномъ переплетѣ.—[2.] одна изъ нихъ новая.

л. 181
лиц. Общая минея рукописная въ простомъ кожаномъ переплетѣ—[1.] Старая.

3-х мѣсячная минея, въ желто-мъ кож. переплетѣ,—[1.] Новая еще.

12-ти мѣсячная минея въ рускомъ хорошемъ переплетѣ—[1.] Новая.

[Четыре мине]

Таковая же минея въ 4-хъ Экземплярахъ, рукопис[ме]я.—[4.] довольно крѣпкіе.

Поучительныя слова св.-хъ Василия великаго, Григорія Богослова и Іоанна Златоустаго, рукописная, въ Грузинскомъ переплетѣ.—[1.] Крѣпкая.

Синаксарь рукописный въ переплетѣ,—[1.] вѣтхій.

Два служебника [въ] Четвертная въ кожаномъ переплетѣ—[2.] одинъ изъ нихъ ветхой

Библия въ листъ,—въ Грузинскомъ кожаномъ переплетѣ—[1.] Крѣпкая.

[Житіе Святыхъ Отецъ] Лампсаиконъ, въ пол-листа, рукописный, въ простомъ переплетѣ—[1.] Старый.

Книга Ивана Дамаскина въ четверть, рускаго переплету.—[1.] Новая.

Собраніе разныхъ канонѣвъ,—Ивана Сина[ита(?)]йскаго, рукописная, въ руско-мъ переплетѣ—[1.] Крѣпкая.

л. 181
об. *Правила* законовъ 6-го вселенскаго Собора, сочиненіе Ивана Постника, въ поллиста рукописная, въ грузинскомъ переплетѣ. [1.] довольно крѣпкая.

О чудесахъ Св-го Архистратига Михаила и прочихъ безплотныхъ силъ, рукописная въ грузин. переплетѣ. [1.] Старая.

Житіе Св-го Блаженнаго Андрея въ осмѣшку, рукописная въ грузин. переплетѣ.—[1.] крѣпкая.

Служба на рождество христово, Василию великому и Богоявленію, выписанная изъ праздничной минеи, в поллиста—и въ переплетѣ. [1.] новая.

Два требника Четвертная, въ старомъ Грузинско-мъ переплетѣ. [2.] ветхія.

Толкованіе Евангелія Страстной Недѣли, и псалтири рукописное въ поллиста, переплету грузинскаго [1.] Крѣпкая.

Цвѣтная рукописная тріодъ въ переплетѣ—[1.] ветхая.

Толкованіе на Евангеліе Марка и Луки рукописныя въ переплетѣ ||1.|| Старая.

Чиновникъ Архіерейскій рукописн. ||1.|| новый.

Выписка изъ законовъ Царя Вахтанга, въ поллиста — „||1.|| Крѣпка еще.

Два дорожныхъ сундука для книгъ, вышиною каждый въ $\frac{3}{4}$ квадратныя обклеенныя сверху и внутри кожей. ||2.|| новые.

Сопроводительный экскурс. Опубликованная выше „Опись ризничнымъ вещамъ и утвари церковной Хонскаго Кафедральнаго Собора“ вскрываетъ передъ нами составъ церковнаго имущества одной изъ епархиальныхъ кафедръ Западной Грузіи почти тотчасъ после присоединенія ея къ Россіи. Этотъ инвентарь, по характеру числящихся въ немъ предметовъ, даетъ возможность точно учесть подборъ утвари и ризничной наличности сложившійся къ послѣднимъ годамъ Имер[етин]скаго царства, ибо не заметно здѣсь новыхъ сколько-нибудь видныхъ русскихъ вкладовъ. Нужно отдать должное безимянному автору „Описи“: онъ въ общемъ исполнилъ свой трудъ настолько добросовѣстно и толково, что, не смотря на краткость сообщаемыхъ свѣдѣній, далъ не сухой безличный перечень, въ которомъ легко смѣшать сходныя вещи, а именно опись, позволяющую въ большинствѣ случаевъ составить представление о зарегистрированныхъ памятникахъ искусства, культуры и церковно-богослужебнаго обихода. Едва ли нужно распространяться о томъ интересѣ и значеніи, каковыя имѣетъ таковой матеріалъ для археолога, темъ болѣе, что рядъ весьма примечательныхъ предметовъ впоследствии погибъ, не оставивъ иного слѣда; послѣднее указаніе особенно относится къ облаченіямъ, среди которыхъ находились древніе (судя по отметкамъ объ ихъ состояніи) вышивки, иногда весьма богатой отделки. Позволю себѣ привести нѣсколько примеровъ: 1) указаніе „Описи“ на бывшее наличіе въ Хон-и „вѣтхаго“ къ тому времени „омофора съ шитыми по всему золотомъ и серебромъ, изображеніями разныхъ святыхъ“ (л. 138 лиц.), отмечаетъ редкую, въ средѣ грузинскихъ дошедшихъ аналогичныхъ памятниковъ⁵⁵⁾, параллель по сюжетной схемѣ къ цайшскому омо-

⁵⁵⁾ Сравни съ грузинскими шитыми омофорами: 1) Русскій XVII в. изъ ризницы Сіонскаго собора въ Тифлисѣ (описанъ въ ук. соч. *Кондакова и Баградзе*, стр. 171 № 3; отмеченъ *М. Ткемаладзе*, Тифлисскій Сіонскій кафедральный соборъ. Тифлисъ, 1904, стр. 93, отд. Б № 1, где изданъ грузинскій текстъ шитой надписи, русскій переводъ которой приведенъ у *К. и Б.*; см. снимки фот. *Ермакова*, собраніе негативовъ коего поступило въ фототеку Тифлискаго Государственнаго Университета, подъ №№: 18110 (597)—общій вид, 2545 (а), 2547 (б), 2548 (с) и 2549 (д)—детали; 2) датированный 1691 г.

фору ⁵⁶⁾, украшенному так же изображениями святых (святители: Иоанн Златоуст, Василий Кесарийский, Игнатий, Амвросий, Иоанн Александрийский, Григорий Богослов и Николай; апостолы: Петр, Павел, Иоанн евангелист и Матфей евангелист). 2) сведения, сообщаемые о *паницах*, обогащают данными как по иконографии, так и по характеру отделки ⁵⁷⁾. Грузинские вышитые паницы еще мало изучены ⁵⁸⁾ и, как можно предполагать, еще полностью не зарегистрированы. Хонская опись 1819 года позволяет в этом направлении сделать шаг вперед. Нельзя не указать на одну характерную черту—

(общий вид вышивки издав дважды фототипией—Д. Аладовъ, Список грузинских памятников, находящихся в Кіевѣ. Труды V Археологическаго съезда въ Тифлисі [1881 г.], Москва, 1887, стр. 181—182, № II и табл. XVI; И. Паммговъ, Грузинскій омофоръ 1691 года изъ ризницы Кіево-Софійскаго собора «Искусство въ Южной Россіи», Кіевъ, 1913, 271—280 + одна нумерованная таблица); 3) Цилванскій XVII в. между 1659 и 1678 г.г. (А. С. Хахановъ, Экспедиція на Кавказъ 1892, 1893 и 1895 г. Матеріалы по археологін Кавказа, вып. VII, Москва, 1898; Ксанское ущелье, рис. 10 на стр. 56—малочеткая цинкография, стр. 57—краткое описание); 4) Изорскій, известный мне лишь по фотографии Этнографическаго Отделения Русскаго Музея в Петрограде (кол. № 3340, снимок 5; из собр. Сергійевскаго; Кутанская губ., Сухумскій округ. Вышивка очень хорошей работы, с грузинскими надписями; дана серия новозаветных композицій, из коих на фотографии различимы—двочастное благовещеніе, рождество Христова, преображеніе, вход во Иерусалим, воскресеніе Лазаря, распятіе, сошествіе св. духа, успеніе дѣвы Маріи [на отдѣльн. нѣмѣ куске], а также причащеніе апостоловъ под двумя видами: послѣдній сюжет предѣлаетъ в сл. иконографической редакціи—2 группы, с 2 престолами под кивориями, под киворіемъ Христосъ, к каждому престолу с двухъ сторонъ подходят причащающіеся).

⁵⁶⁾ К. и Б., стр. 95, № S. О. *Жорданія*, Археологическія рѣдкости... етс. Духовный Вѣстникъ Грузинскаго Епархата, 1891 г., № 18, стр. 33, 34. *გაგაუზი*, стр. 181 и сл., *ბეჭვზ-ბეჭვბო*—№ 1; на памятнике имеется надпись XIV в.

⁵⁷⁾ Паница с изображеніем богородицы исполнена была золотой вышивкой. Зачеркнутая пометка о панице с серафимомъ составлена не вполне определенно—имеемъ ли мы тутъ вышивку или затканное изображеніе. Наиболее богато украшена была паница, на которой были вышиты Христосъ и 4 евангелиста; она была отделана драгоценными камнями и расшита мелкимъ жемчугомъ; этотъ послѣдній приемъ встречается и на многихъ другихъ грузинскихъ вышивкахъ, наиболее роскошныхъ—среди известныхъ в печати можно напр. указать на рядъ памятниковъ западно-грузинскихъ (см. воспроизведенія—гелатскихъ интр у К. и Б., стр. 40 и 41, суджунскихъ «покрова» и «воздуха» в ук. V т. Хр. вост. изд. *Такайшвилі*, табл. XXXVI и XXXVII, и др.).

⁵⁸⁾ Одна паница с изображеніем богородицы с младенцемъ (ср. хонскую опись) западно-грузинскаго дела издана (к сожалѣнію малочеткой цинкографіей) Е. *Такайшвилі* (Извѣстія Кавказск. Отдѣленія И. Московскаго Археологич. Общ., вып. I, Тифлисі, 1904, стр. 76—78). Краткіе описанія паницъ Сяонскаго Древлехрамліица (нынѣ в Музеѣ Государственнаго Университета в Тифлисѣ) исполнены М. *Джанашвилі* (сперва в трудѣ, вышедшемъ безъ имени автора на титульномъ листѣ, «Тифлисское церковное древлехрамліище», Тифлисі, 1898, стр. 102, №№ 10—12; и позднее в № 18 изд. Комитета Церк. Музея Груз. Духовенства—«Каталогъ предметовъ Церковнаго Музея Грузинскаго Духовенства», Тифлисі, 1914, стр. 32 и сл., №№ 42 и сл.). Коллекція паницъ Грузинскаго Общ. Истории и Этнографіи в Тифлисѣ еще не опубликована, какъ и некоторые др. памятники этого рода, о которыхъ у меня имеются весьма скудные данныя.

целый ряд облачений целиком или частично изготовлен из „персидских“ — восточных тканей, что для многих вещей специально оговорено в „Описи“.

Переходя к *утвари*, приходится сказать, что здесь опись, в большинстве случаев, весьма кратка. Это тем более жаль, что как раз эта часть ризницы особенно пострадала во время кражи в восьмидесятих годах прошлого столетия ⁵⁹). Перечень публикуемой „Описи“ далеко не во всем совпадает со списком, приводимым Такайшвили (в ук. соч. на груз. яз. №№ 9—19); как видно, инвентарь с двадцатых по восьмидесятые годы претерпел некоторые изменения.

Что касается *важнейших памятников* искусства и древности, то свидетельство „описи“ весьма ценно — заключающиеся здесь данные показывают, что со времени прихода русских и до последних лет основной набор их почти не претерпел изменений. К каждому предмету этой части храмовых сокровищ мною в примечании подобрана литература. Здесь при идентификации возникают лишь некоторые вопросы касательно „второго маленького двойного“ образа „Спасителя и Божией Матери“.

В заключение настоящего „экскурса“, позволю себе, в информационном порядке, отметить, что в числе работ, исполненных участниками экспедиции, организованной Кавказским Историко-Археологическим Институтом летом 1919 г. в западную Грузию, было, между прочим, осуществлено и новое описание хранившихся тогда в хонской базилике св. Георгия памятников грузинской пластики по металлу. Из этих материалов, собранных тогда под моим частным руководством Ш. Я. Амиранашвили, в настоящее время извлечены и печатаются в обработанном виде данные о наиболее примечательном (ныне уже, по дошедшим в Тифлис сведениям, погибшем) хонском образе св. Георгия (см. выше примечание 50-е).

III

А) Выборки из „Вѣдомости о Священноцерковнослужителяхъ, о числѣ приходскихъ дворовъ, и о прочемъ. По благочинію აზშო. სურბიან. ყველა — ვახი. მაზრის. მღვდლები.. საეკლესიოც და საბატონოც.“

Общее описание. Указанная ведомость занимает л.л. 182—231 Дела и состоит из 3-х тетрадей в общей обложке. Далее следует (л.л. 232—246) „Продолжение Вѣдомости о Священнослужителяхъ“. Это продолжение частью

⁵⁹) К. и Б., стр. 63; თაყაიშვილი, стр. 280—281.

помещено на отдельных листах, частью же—в цельной тетради. Ведомость расположена на обеих смежных противлежащих страницах, занимая оборот верхнего и лицевую часть последующего листов. Левая часть „Вѣдомости“ (на обороте листов) разделена на 3 графы: в первой проставляются №№-а, под коими значатся зарегистрированные пункты; основная доля страниц занята графой „Званіе городовъ и селъ, съ показаніемъ числа церквей, и въ какое храмоименованіе каждая церковь, каменная или деревянная, когда построена; сколько при ней приходскихъ дворовъ; ежели сельская церковь, то въ церковномъ, казенномъ или помѣщичьемъ находится селеніи; сколько при ней земли и другихъ угодій; какіе имянно Священноцерковно-служители нынѣ на лицѣ состоятъ при церкви; кто у нихъ дѣти и родственники при нихъ жившіе мужеска пола, неопредѣленные ни къ какой должности, и остающіеся въ духовномъ вѣдомствѣ?“—отсюда и почерпнуты приводимые ниже выборки, заключающие данные 'о церквахъ Вакинскаго округа относящихся къ Хонской и къ Кутанской епархіямъ в 1819-мъ году⁶⁰⁾; третья— „Сколько отъ роду дѣтъ?“—имеетъ ответы, обычно помещаемые на противлежащей страницѣ. Лицевые страницы листовъ заняты графами, отведенными для свѣдѣній о священно- и церковно-служителяхъ.

„№ 1. Церковное Селеніе Хони. Въ немъ Кафедральный соборъ во имя Св. великомученика Георгія каменный, построенъ въ „ „ году“⁶¹⁾ (л. 182 об.).

„№ 2.⁶²⁾ Церковь во имя Спасителя деревянная, построена въ 1769-мъ году“ (л. 184 об.).

„3-я Церковь во имя Св-го Архистратига Михаила и прочихъ безплотныхъ силъ деревянная, построена въ „1750-мъ“ году“ (л. 185 об.).

„№ 2. Селеніе Иванъ Диди. Церковь во имя св. великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1748-мъ⁶³⁾ году“ (л. 186 об.).

„№ 3. Селеніе Кухи. 1-я Церковь во имя Св. великомученика Георгія каменная, построена въ 1720-мъ году“ (л. 186 об.).

„2-я, Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ „1794-мъ“ году“ (л. л. 186 и 187 об.).

„№ 4. Помѣщичье Селеніе Карчха[т]ни. Церковь во имя св.-хъ Архангелъ Михаила и Гавріила Деревянная, построена въ 1747-мъ году“ (л. 187 об.).

⁶⁰⁾ О времени составленія см. указаніе в „реестрѣ“ Горчакова, помещенномъ выше—в „вводной замѣткѣ“ (описываемая „ведомость“ показана под № 2).

⁶¹⁾ Место для даты в оригиналѣ оставлено свободнымъ между кавычками.

⁶²⁾ Ниже опять имѣется в этой же графѣ № 2; здѣсь цифра проставлена не на мѣстѣ—должна была бы находиться в сл. графѣ (ср. ниже).

⁶³⁾ На л. 184 об., передъ записью второй (то имя Спасителя) хонской церкви, находится зачеркнутая, попавшая не на мѣсто, запись иван-дидскаго храма с датой не 1748, а 1749.

„Хо.-и № 5. Помѣщичье Селеніе Кунтуаты. Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1804-мъ году“ (л. 188 об.).

„№ 6. Помещ. Селеніе Сацулужидзе[в]о. помѣщ. Церковь во имя Св. Мученикъ Кирика и Іулиты, каменная, построена въ 1807-мъ году“ (л. 189 об.).

„№ 7. Помѣщичье селеніе Нахачулевы, Церковь во имя Св. Великомученицы Варвары, каменная, построена въ 1619-мъ году“ (л. 190 об.).

Кутаисской Епархіи

„№ 8. Церковное Селеніе Матходжи. Церковь во имя Святаго Василія великаго, каменная, построена въ 1209-мъ году“ (л. 190 об.).

Хонской Епархіи.

„№ 9. Селеніе Девд[е]араули. (помѣщичье.) Церковь во имя Св-го великомученика Георгія, деревянная построена въ 1790-мъ году“ (л. 191 об.).

„№ 10. Селеніе Ахалбеда. (помѣщичье.) 1-я Церковь во имя С-го Архистратига Михаила и прочихъ безплотныхъ силъ, каменная, построена въ 1619-мъ году“ (л. 191 об.).

„2-я Церковь во имя свят. великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1817-мъ году“ (л. 192 об.).

„№ 11. Селеніе Самтреді, (церковное.) Церковь во имя С-го великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1805-мъ году“ (л. 193 об.).

„№ 12. Помѣщичье Селеніе, Большіе Джехайсы. 1-я Церковь во имя Св. великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1749-мъ году“ (л. 193 об.).

„2-я Церковь во имя Св-го великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1750-мъ, году“ (л. 194 об.).

„3-я Церковь во имя св. великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1807-мъ году“ (л. 194 об.).

„4-я Церковь во имя рождества Пресвятыя Богородицы деревянная, построена въ 1794-мъ, году“ (л. 194 об.).

„№ 13. Селеніе Придоніанъ-Д[ч]жихаиши—помѣщичье. Церковь во имя С-го Архистратига Михаила и прочихъ безплотныхъ силъ, каменная, построена въ 1805-мъ году“ (л. 195 об.).

⁶¹⁾ Дата подчеркнута розовым карандашом и на полях поставлена тем же карандашом отметка NB. На карте Вахушта („Iméréthi“, № 5 в указ. изд. Броссе) местонахождение Mathkhodji (не отмечено в тексте) совпадает с показанием русской пятиверстки, лист. Г. 6 (грав. Эмихом в 1906 г.) „Матходжи“.

„№ 14. *Селеніе Янеты*,—*помѣщичье*. Церковь во имя рож-
дства Пресв. Богородицы, деревянная, построена въ 1790-мъ году“
(л. 196 об.).

„№ 15. *Селеніе Дж[е]лиха[и]ши*—(помѣщичье) Церковь во
имя Св. Великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1790-мъ
году“ (л. 197 об.).

„№ 16. *Селеніе Губи*, помѣщичье. 1-я Церковь во имя Спа-
сителя, деревянная, построена въ 1779-мъ году“ (л. 199 об.).

2-я Церковь во имя Св. Великомученика Георгія, каменная, по-
строена въ 1619-мъ, году“ (л. 199 об.).

„№ 17. *Селеніе Джихтубани*, помѣщичье. Церковь во имя
Св-го Пророка Іліи, [деревянная] каменная, построена въ 1419-мъ
году“ (л. 200 об.).

„№ 18. *Селеніе Ецери*—помещичье. Церковь во имя Св. Вели-
комученика Георгія,—деревянная, построена въ 1789-мъ году“ (л. 200 об.).

„№ 19. *Селеніе Джихаи[и]ши*, помѣщичье. 1-я Церковь во
имя Спасителя [д]каменная, построена въ 1719-мъ году“ (л. 201 об.).

2-я Церковь во имя Св-го великомуч. Георгія, деревянная,
построена въ 1790-мъ году“ (л. 201 об.).

„№ 20. *Селеніе Чквиши*. Кутаисской Епархіи... ⁶⁵⁾ 1-я Цер-
ковь во имя Св-х Архангелъ Михаила и Гаврііла деревянная, по-
строена въ 1804-мъ году“ (л. 201 об.).

2-я Церковь во имя С-го Великомученика Георгія, деревянная,
построена въ 1807-мъ году“ (л. 203 об.).

3-я Церковь Возд[е]иженія Животворящаго Креста Господня,
деревянная, построена въ 1816-мъ году“ (л. 204 об.).

4-я Церковь во имя рождства Пресв. Богородицы, деревянная,
построена въ 1813-мъ году“ (л. 204 об.).

„№ 21. *Селеніе Квитири*. Церковь во имя Св-го великомуч.
Георгія, деревянная, построена въ 1790-мъ году“ (л. 205 об.).

„№ 22. *Селеніе Ганири*. 1-я Церковь во имя Св. великомуч.
Георгія, деревянная, построена въ 1780-мъ году“ (л. 205 об.).

2-я Церковь во имя Св-х Архангеловъ Михаила и Гаврііла, де-
ревянная, построена въ 1804-мъ году“ (л. 206 об.).

„№ 23. *Селеніе [Махаграу] Мухаграу* ⁶⁶⁾ Церковь во имя

⁶⁵⁾ Эти два слова, как мне кажется, приписаны другим (несколько более рыже-
ватым) чернилом, но той же рукою.

⁶⁶⁾ Ниже, после сведений о числе приходских домов и перед списком священ-
но- и церковно-служителей, вставлено: „Гас[е]лантской Епархіи“.

рождества Пресв. Богородицы деревянная, построена въ, 1807-м, году* (л. 206 об.).

[Хон.] *Кут. Епархіи.*

„№ 24. *Селеніе Шуамта.* Церковь во имя Св. Великомученика Георгія, каменная, построена въ, 1[7]615-м, году“ (л. 208 об.).

„№ 25. *Селеніе Тобагисри, казенное.* Кутаиской Епархіи Церковь во имя Св. Троицы. Каменная, построена въ 1[7]609-м году“ (л. 208 об.).

„К. № 26. *Селеніе Сапайчаво,* казенное. 1-я Церковь во имя Св. Георгія деревянная, построена въ 181[7]6-м году“ (л. 209 об.).

„2-я Церковь во имя Воздвиженія Св. Животворящаго Креста Господня, деревянная, построена въ 1810-м году“ (л. 209 об.).

„К. № 27. *Селеніе Вани,* находящіеся при Монастырѣ Св-х Архангелъ Михаила и Гавріила ⁶⁷⁾.

Близъ сего селенія есть Церковь во имя Животворящаго Креста, деревянная, построена въ 1785-м году“ (л. 210 об.).

„Богослуж. совершаютъ *Священники Ванскіе.*“

„К. № 28. *Селеніе Нацхвари,* помещичье. Церковь во имя уснѣні[е]я Пресв. Богородицы, деревянная, построена въ 1815-м году“ (л. 211 об.).

„К. № 29. *Селеніе Двали-швилиби,* помещ. Деревянная Церковь во имя Св. великомученика Георгія построена въ 1809-м году“ (л. 212 об.).

„К. № 30. *Селеніе Бз[у]вани,* помещичье. Каменная церковь, во имя Св. великому. Георгія, построена въ, 1719-м, году“ (л. 212 об.).

„№ 31. *Селеніе Бари-Саджсваго, Помѣщичье.* Церковь во имя рождества Пресв. Богородицы, деревянная построена въ 179[4]9-м году“ (л. 213 об.).

„№ 32. *С. Гамочинебули,* (Квакуди тожь.) Монастырь во имя Св. Великомученика Георгія, ⁶⁸⁾ каменный, построенъ въ 1519-м году“ (л. 214 об.).

„Въ томъ же селеніи, Деревянная Церковь во имя Св. великомученика Георгія, построена въ 1794-м году“ (л. 216 об.).

„№ 33. въ селеніи *Гормагали...* при домово́й Церкви Князя Ивана Цулукидзева...⁶⁹⁾“ (л. 217 об.).

⁶⁷⁾ См. ниже в части под литерой Б № I (стр. 219).

⁶⁸⁾ См. ниже в части под литерой Б № II (стр. 219).

⁶⁹⁾ См. ниже в части под литерой В № 7 (стр. 220).

„№ 34. *Селеніе Нигозва*, помѣщичье. Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1801-мъ году“ (л. 218 об.).

„Священнослуженіе отправляютъ Священники изъ *Гамочинебули*“.

„№ 35. *Селеніе Нога*, помѣщичье. Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1789-мъ году“ (л. 218 об.).

„№ 36. *Селеніе Толеси*, помѣщичье. Церковь во имя Св^х Архангеловъ Михаила и Гавріила, деревянная, построена въ 1779-мъ году“ (л. 219 об.).

„Священнослуженіе отправляетъ.... Священникъ.... изъ *Селеніа Нога*“.

„№ 37. *Селеніе Садчжсваго*, помѣщичье. 1., Церковь во имя Св. Архистратига Михаила и прочихъ безплотны^х силъ, каменная, построена въ 1519-мъ году“ (л. 219 об.).

„въ томъ же Селеніи, — 2-я Церковь во имя Св^х Мученикъ Кирика и Іулиты, деревянная, построена въ, 1779-мъ, году“ (л. 220 об.).

„№ 38. *Селеніе Опети*, Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1799-мъ году“ (л. 220 об.).

„№ 39. *Селеніе Гоми*, Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1817-мъ году“ (л. 221 об.).

„Священнослуженіе отправляютъ тѣ же Священнослужители ⁷⁰⁾“.

„№ 40. *С. Мухагруа*, Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1801-мъ году“ (л. 221 об.).

„№ 41. *С. Ціагобани*, помѣщичье. Церковь во имя св^х муч-къ Кирика и Іулиты, деревянная, построена въ 1798-мъ году“ (л. 221 об.).

„№ 42. *С. Кошобоури*, Церковь во имя Воздвиженія Честнаго и животворящаго Креста Г^ддня, деревянная, построена въ 1804-мъ году“ (л. 221 об.).

„№ 43. *Селеніе Саломино*, Помѣщичье. 1-я, Церковь во имя рожества Пресвятыя Богородицы, Каменная, построена въ, 1[7]600-мъ, году“ (л. 222 об.).

„2-я, Церковь во имя Св. Великомученика Георгія, деревянная, построена въ, 1759-мъ, году“ (л. 222 об.).

„№ 44. *Селеніе Амагл[е]оба* помѣщичье. Церковь во имя Спасителя, каменная, построена въ 1619-мъ году“ (л. 222 об.).

„№ 45. *Селеніе Гора*, — помѣщичье. Церковь во имя С^х Ар-

⁷⁰⁾ По не вполне ясной записи при № 38, можно заключить, что в Опети, имевшем своего дьякона, священники прибывали из соседнего селения «Садчжсваго».

хангел[ъ]овъ Михаила и Гавріила деревянная, построена въ 1769-м году“ (л. 223 об.).

„№ 46. Селеніе Дзулуги, помѣщичье. 1-я Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная; построена въ 1769-м году“ (л. 223 об.).

„2-я, Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1772-м году“ (л. 223 об.).

„№ 47. Селеніе Ухути, помѣщичье. 1-я Церковь во имя рождества Пресв. Богородицы, деревянная, построена въ 1769 году.

2-я, Церковь во имя Св-х муч. Кирика и Улиты, деревянная, построена въ 1799-м году“ (л. 224 об.).

„К. № 48. Селеніе Ба[ж]иши Церковное. НВ. Благочинный ⁷¹⁾. 1-я. Церковь во имя Св-х безсребренниковъ Козмы и Даміана, деревянная, построена въ 1791-м году“ (л. 224 об.).

„2-я Церковь во имя Введенія Пресв. Богородицы деревянная построена въ 1808-м году“ (л. 225 об.).

„3-я Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1802-м году“ (л. 226 об.).

К этому храму отнесен, последний из трех числящихся при нем, священник „Находящийся при домово́й церкви во имя св. Николая Дворянина Николая Корка-швили“ ⁷²⁾ (л. 226 об.).

„К. № 49. Селеніе О[б]ѣтшикоиты Помѣщичье. 1-я Церковь во имя Св. великомуче. Георгія деревянная, построена въ 1789-м году“ (л. 227 об.).

„2-я Церковь во имя рождества Пресв. Богородицы, [деревянная] каменная, построена въ 1819-м году“ ⁷³⁾ (л. 228 об.).

„3-я Церковь во имя Св. Іоанна Крестителя, деревянная, построена въ 1798-м году“ (л. 229 об.).

„4-я Церковь во имя Св. Троицы, деревянная, построена въ 1807-м году“ (л. 229 об.).

„5-я Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1803-м году“ (л. 229 об.).

„К. № 50. Селеніе Сакулія. 1-я Церковь во имя С-х Архангеловъ Михаила и Гавріила, каменная, построена въ 1619-м году“ (л. 230 об.).

⁷¹⁾ Ниже отмечено, что „Благочинный надъ духовенствомъ Кут. Епархіи по сію сторону Ріона Кутаискаго и Вакитскаго округо-в“.

⁷²⁾ Ср. ниже в части под литерой В № 8 (стр. 220).

⁷³⁾ Ниже отмечено: „Священнослуженіе отправляетъ въ сей Церкви 4. раза въ годъ протопопъ того-ж селенія“....

„2-я Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1804-м году“ (л. 230 об.).

Продолженіе Вѣдомости о Священноцерковнослужителяхъ.

„въ то-м же Селеніи Сакулѣ. НВ. Записана особо въ вѣдомости о домовыхъ церквахъ. 3-я Церковь придворная у [князя] Дворянина Георгія Абуладзева во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1779-м году“ (л. 232 об.).

„К. № 51. Въ Селеніи Парцханаканеви. 1-я, Церковь во имя Св. великомуч. Георгія деревянная, построена въ 1795-м году“ (л. 232 об.).

„2-я Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1803-м году“ (л. 233 об.).

„3-я Церковь вознесения Господня, деревянная, построена въ 1792-м году“ (л. 233 об.).

„№ 52. Селеніе Малаки. 1-я Церковь во имя Спасителя деревянная, построена въ, 1799-м, году“ (л. 233 об.).

„2-я, Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, каменная, построена въ, 1690-м, году“ (л. 234 об.).

„№ 53. Селеніе Зеда-Маглаки [3-я] 1-я Церковь во имя Спасителя, каменная, построена въ 1525-м году“ (л. 234 об.).

„в селеніи Маглаки 3-я [4-я] крестовая Церковь во имя рождества Пресв-я Богородицы, деревянная, построена въ 1769-м году. [Церковь сія крестовая,] при зимнемъ домѣ Преосв-го Митрополита Досифея Кутайскаго. Священнослужителей нѣтъ; а отправляется служеніе во время пребыванія [Его] здѣсь Преосв-го Священниками, въ свитѣ [Преосв-го] у него состоящими“ ⁷⁴⁾ (л. 235 об.).

„[Селеніе Зеда-Маглаки] Зеда-Маглаки 2-я [Безириходная] Церковь во имя Св-го Архистратига Михаила деревянная, построена въ 1804-м году“ (л. 236 об.).

„НВ. Хонской Епархіи.

№ 54. Селеніе Цхукури—помѣщичье. [1-я] Первая Церковь во имя Св. великомуч. Георгія каменная, построена въ 1652-м году“ (л. 236 об.).

„[2-я] Вторая Церковь во имя Св. Великомуч. Георгія, каменная, построена въ 1804, году“ (л. 236 об.).

⁷⁴⁾ Сравни с вышеприведенными данными — л. 136 лнц. этого же Дела (в I отд. настоящей работы — стр. 200—201).

„№ 55. *Селеніе Дзедзи-лети*, (помѣщичье). Церковь во имя Св. Архистратига Михаила и прочихъ безплотныхъ силъ, деревянная, построена въ 1804-мъ году“ (л. 236 об.).

„№ 56. *Селеніе Гелавери*, помѣщичье. Церковь го имя Св. великомученицы Марины, Деревянная, построена въ 1785-мъ, году“ (л. 237 об.).

„№ 57. *Селеніе Ісаниѣи* (помѣщичье). Церковь во имя Св. великом. Георгія, Каменная, построена въ 1790-мъ году“ (л. 237 об.).

„№ 58. *Селеніе Орагветы*, помѣщичье. Церковь во имя Спасителя, каменная, построена въ, 1609-мъ, году“ (л. 238 об.).

„№ 59. *Селеніе Додам-ѣтиса*. Церковь во имя Рождества Пресв. Богородицы, каменная, построена въ 1645-мъ году“ (л. 238 об.).

„Богослуженіе отправляетъ здѣсь *Гелаверскій* священникъ“...

„К. № 60. *Селеніе Гуштиби*, помѣщичье. Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1798-мъ году“ (л. 238 об.).

„Кут. № 61. *Селеніе Гвимиры*, помѣщичье. Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1803-мъ году“ (л. 238 об.).

„Священникъ изъ Селенія Уштиби“.

„№ 62. *Сел. Цхатуба*, помѣщичье., Церковь во имя Рожд. Пресв. Богородицы, деревянная, построена въ, 1804-мъ, году“ (л. 239 об.).

„№ 63. *Селеніе Гагма Цхатуба*, помѣщичье. Церковь во имя Св-хъ Архангеловъ: Михаила и Гавріила, деревянная, построена въ 1789-мъ году“ (л. 239 об.).

„№ 64. *Селеніе Чунеші*, помѣщичье. Церковь во имя Св. Архидіакона Стефана, каменная, построена въ 1726-мъ году“ (л. 239 об.).

„К. № 65. *Селеніе Гагма-Чунеші* Церковь во имя Св. великому-ч. Георгія, каменная, построена въ 1769-мъ. году“ (л. 240 об.).

„К. № 66. *Сел. Кумистави*, Церковь во имя Св. великомуч. Георгія Каменная, построена въ, 1647-мъ, году“ (л. 240 об.).

„К. № 67. *Сел. Наматвани*, помѣщ. Церковь во имя Св. Архистратига Михаила и прочихъ безплотныхъ силъ, построена въ ,1768-мъ, году“ (л. 240 об.).

„№ 68. *Сел. ОсуNELи*, Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, Каменная, построена въ 1780-мъ году“ (л. 240 об.).

„При сихъ двухъ церквахъ Священнослужителей нѣтъ; а отправляетъ Богослуженіе *Кумиставскій* Священникъ“...

„№ 69. Сел. *Квиатиори*, помѣщичье. *Первая* Церковь во имя Св. великомуч. Георгія Каменная, построена въ 1720-м году“ (л. 241 об.).

„*Вторая* Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 17[2]67-м году“ (л. 241 об.).

„№ 70. Селеніе *Джонеты*, помѣщичье, Церковь во имя Спасителя, Каменная, построена въ 1516-м году. При ней предѣлъ во имя Спасителя. построенъ въ 1647-м году“ (л. 241 об.).

„К. № 71. Селеніе *Опурчхеты*, помѣщичье. Церковь во имя Св. великомучен. Георгія Каменная, построена въ 1600-м году“ (л. 242 об.).

„К. № 72. Селеніе *Гуматы*, помѣщичье. Церковь во имя Св. великом. Георгія, Каменная, построена въ 1778-м году“ (л. 242 об.).

„К. № 73. Селеніе *Хомули*. Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, Каменная, построена въ 1757-м году“ (л. 242 об.).

„Священникъ тотъ же, что и въ *Гуматъ*“.

„К. № 74. Селеніе *Ванोजи*, церковное, Церковь во имя Св. великомуч. Георгія, каменная, построена въ 18[0]14-м году“ (л. 242 об.).

„Священнослуженіе отправляетъ изъ селенія *Кватири* Священникъ“...

„Х. № 75. Селеніе *Чакани*. помѣщичье. Церковь во имя Успенія Пресв. Богородицы деревянная, построена въ 1779-м году“ (л. 243 об.).

„Х. № 76. Селеніе *Кулаши*, помѣщичье. Церковь во имя Св. великомученицы Варвары, Деревянная, построена въ 1794-м году“ (л. 243 об.).

„Богослуженіе отправляетъ Священникъ... изъ селенія *Чакани*“.

„Священники, находящіеся при домовыхъ церквахъ у помѣщиковъ: 1-й, у князя Семена Цулукидзеа при церкви вознесенія Господня⁷⁵⁾... 2-й, у князя Кація Цулукидзеа при Георгіевской церкви“⁷⁶⁾... (л. 243 об.).

„К. № 77. Сел. *Он[ч]джохеты* — помѣщичье. Церковь во имя С. великомуч. Георгія деревянная, построена въ 1780-м году“ (л. 244 об.).

„К. № 78. С. *Кадиди*. помѣщичье. Церковь во имя Св. Великомуч. Георгія, деревянная, построена въ 1782-м году“ (л. 244 об.).

⁷⁵⁾ Ср. ниже в части под литерой В № 5 (стр. 220).

⁷⁶⁾ Ср. ниже в части под литерой В № 6 (стр. 220).

„№ 79. *Сел. Цихис-убани*, помѣщичье. Церковь во имя Св. Великомученика Георгія Деревянная, построена въ 1799-м. году“ (л. 244 об.).

„№ 80. *Селеніе Зенобани*, помѣщичье. Церковь во имя Св. велик. Георгія, Каменная, построена въ 1724-м. году“ (л. 244 об.).

„Священникъ тотъ же“.

„К. № 81. *Селеніе Дихашхо*, помѣщичье. [Первая] Церковь во имя Св. Троицы, Каменная, построена въ 1721-м. году“ (л. 245 об.).

„К. № 82. [Въ] *С.л. Периты*, помѣщичье. Церковь во имя Св. великомученика Георгія Каменная, построена въ 1659-м. году“ (л. 245 об.).

„К. № 83. *Сел. Ткен-юани*, помѣщичье. Церковь во имя Спасителя, деревянная, построена въ 1794-м. году“ (л. 245 об.).

„К. (84. въ селеніи *Сабека*, при домово́й церкви Князя [Сабека] Николая [Цавча]джавадзева⁷⁷⁾...)“

Б) Из „Вѣдомости о Монастыряхъ съ Настоятелями и Монашествующими По Хонской Епархіи“ (л.л. 292 — 296) видно, что в епархии было 2 монастыря:

І „Въ Селеніи *Вани*⁷⁸⁾. Монастырь во имя Св. Архангеловъ Михаила и Гавріила, изъ дикаго тесанаго плитнику безъ кумпола, покрытъ драбью, построенъ въ 1500-м. году при немъ Предѣлъ во имя рождества Пресвятыя Богородицы“ (л. 292 об.).

ІІ „въ селеніи *Квакуди*⁷⁹⁾. Монастырь во имя Св. великомученика Георгія каменный безъ кумпола, называемый *Гамочинебули*, (записанъ и по клировой вѣдомости.)“ (л. 293 об.).

В) Выборки из „Вѣдомости о домовыхъ Церквахъ и священникахъ, съ означеніемъ какому Благочинію должны они принадлежать“.

Общее описание. Указанная ведомость занимает л.л. 310—312. Каждая страница разбита на три графы: в первой проставляются порядковые номера; во второй помещено—„Въ Какомъ Селеніи Какая Церковь, и При ней Священнослужители“—отсюда и почерпнуты приводимые ниже выборки, заключающие данные о домовыхъ церквахъ; третья—„къ Какому Благочинію Должны Принадлежать“—всюду осталась незаполненной.

⁷⁷⁾ Ср. ниже в части под литерой В № 17 (стр. 221).

⁷⁸⁾ См. выше в части под литерой А № 27 (стр. 213).

⁷⁹⁾ См. выше в части под литерой А № 32 (стр. 213). Ук. соч. Бакрадзе, К. в др. пам. христ., стр. 48—49.

„№ 1. Въ Селеніи Сацулукидзеѣ, у Князей Цулукидзевыхъ домовая церковь во имя Св-го. Николая Чудотворца деревянная, построена въ 1784-мъ году“.

„№ 2. въ Селеніи Ахалбѣде-Сеули. 1. У князя Николая Лордкипанидзеа домовая Церковь во имя Спасителя, каменная, построена въ 1319-мъ году“.

„№ 3. 2-я, У князя Гекѣ Лордкипанидзеа домовая Церковь во имя Спасителя деревянная построена въ 1789-мъ году“.

„№ 4. въ Селеніи Джесхаисѣ. У князя ростѣа Чхейзе домовая церковь во имя рожд: пресв: богородицы деревянная, построена въ 1804 Году“.

„№ 5. Въ Селеніи Квигири. 1. У князя Симѣона Цулукидзеа, домовая церковь вознесенія Господня, деревянная, построена въ 1806-мъ году“.

„№ 6. 2-я, У князя Каніи Цулукидзеа деревянная Церковь во имя Св: великомученика Георгія, построена въ 1817-мъ году“.

„№ 7. Въ Селеніи Гармагали У князя Ивана Цулукидзеа Домовая Церковь во имя рожд: пресв: богородицы деревянная, построена въ 1807-мъ году“.

„№ 8. въ Селеніи Баножи У дворянина Николая Коркашвили домовая Церковь во имя Святаго Николая Чудотворца Деревянная, построена въ 1816-мъ году“.

„№ 9. въ Селеніи Сокуліи У дворянина Георгія Абуладзеа домовая Церковь во имя Св: великомученика Георгія“.

„№ 10. въ Селеніи Зеда-Маглакахъ. У князя Абеса Ниджеадзеа домовая Церковь во имя Святыхъ Архангеловъ Михаила и Гаврііла деревянная, построена въ 1798-мъ году“.

„№ 11. въ Селеніи Бар-Саджесаго. У Князя Давида Микеладзеа, церковь во имя Св: великомученика Георгія деревянная, построена въ 1815-мъ году“.

„№ 12. въ томъ же Селеніи у дворянина давида Амаглебеліа домовая церковь во имя Спасителя Деревянная, построена въ 1779-мъ году“.

„№ 13. въ томъ же Селеніи у дворянина давида Дарахвелидзеа домовая Церковь во имя Святаго великомученника и покровителя Георгія, деревянная, построена въ 1789-мъ году“.

„№ 14. въ Селеніи Квашиби, У Князя бежана Лордкипанидзеа Домовая Церковь во имя рождества пресвятыя богородицы, деревянная, построена въ 1788-мъ году“.

„№ 15. Въ Селеніи Квилишори, У князя бери Лордкипанидзеа, домовая Церковь во имя усненія пресвятыя Богородицы Деревянная, построена въ 1788-мъ году“.

„№ 16. въ Селеніи Цхалтубъ У дворянина Семена Иоселіана, домовая Церковь во имя Успенія пресвятыя Богородицы, Деревянная, построена въ 1779-мъ году“.

„№ 17. въ Селеніи Сабска У Князя Николая Чевджавадзеа домовая Церковь во имя рождества пресвятыя богородицы, Каменная, построена въ 1804-мъ году“.

„№ 18. Въ Селеніи Звани, У тогожъ помѣщика другая летняя домовая Церковь во имя Св: великомученика Георгія, деревянная, построена въ 1805-мъ году“.

„№ 19. въ Селеніи Исрети, У князя Георгія Чевджавадзеа Домовая Церковь во имя Спасаителя Деревянная, построена въ 1806-мъ году“.

„№ 20. въ Селеніи Дихаишо, У Князей ростомъ и татѹа Лордкипанидзеахъ домовая Церковь во имя Успѣнія пресвятыя Богородицы, деревянная, построена въ 1812-мъ Году“.

„№ 21. Близъ снаго селенія у тѣхъ же Князей въ зимнемъ домѣ Церковь во имя рождества пресвятыя богородицы, Деревянная, построена въ 1794-мъ году“.

„№ 22. въ селеніи Ецери, У князей тетѹа и бежана Лордкипанидзеахъ, домовая Церковь во имя Св: великомученика Георгія, Деревянная, построена въ 1803-мъ году“.

„№ 23. въ Селеніи Вани-Шемавали, У дворянина рамаза Ахладіани церковь во имя Святаго Великомученика Георгія, Деревянная, построена въ 1812-мъ Году“.

„№ 24. въ Селеніи Зеиндари, У Подполковника Князя антонія Эристова, Домовая Церковь во имя Святаго Великомученика и побѣдоносца Георгія Деревянная, построена въ 1769-мъ году“.

„№ 25. въ Селеніи Саломінаво, У дворянина бежана Эристова Домовая Церковь во имя Святаго великомученика Георгія, Деревянная, построена въ 1767-мъ году“.

Сопроводительный экскурс. Приведенные выше под литерой А выборки извлечены из рабочей, повидимому, „вѣдомости“—рукопись имеет многочисленныя исправления и пометки. Ниже, в этом же Деле, помещена „Выписка изъ Кліровыхъ вѣдомостей, о числѣ церквей, приходскихъ дымовъ и Духовенства по Вакинскому округу“ (см.

л.л. 280—282+287), где селения расположены под номерами в том же порядке, с отметками против №№-ов о принадлежности к Хонской (буква Х.) или Кутаисской (буква К.) епархиям, подобно тому, как то частично наблюдается и в „вѣдомости“. Чистовая вторая „Выписка“ так же имеется в Деле (л.л. 283—286)—в ней нумерация селений иная, в зависимости от распределения их в обособленные группы: первую составляют селения, относящиеся к Хонской, а вторую—к Кутаисской епархиям. В обоих „выписках“ имеются графы: 1) „На какое разстояніе одно селеніе отъ другаго ближайшаго къ нему“ (эта графа обычно пустует; данные приведены только в первой черновой „выписке“, для начальных 26 №№-ов, но и то с некоторыми пропусками), 2) „Число приходски-хъ дымовъ“ (с подразделением на: казенных, церковных дворян и крестьян и помещичьих), 3) „Соборовъ и приход. церквей“ и 4) „Число священнослужителей“ (с подразделением на: протопопов, священников и дьяконов). В конце (л. 286 лиц.) отмечено особо, что „домовыхъ церквей въ обеихъ Епархіяхъ“—25, а в „примѣчаніи“ (л. 286 об.) показано, что благочинный Хонской еп. находится в Хон-и, а Кутаисской—в Баш-и. В соответствии с группировкой чистовой „выписки“ селения распределяются (по №№-ам „вѣдомости“) след. образом: *Хонской епархии* №№—1—7, 8 (в „вѣдомости“ показано Кут. еп.), 9—19, 21, 22, 54—59, 60 (в „вѣдомости“ и черновой „выписке“ против этого №-а проставлена буква К.; в чистовой же „выписке“ сел. „Гуштиби“ занимает последнее в списке место—можно думать, оно добавлено при окончательном формировании показаний о составе епархий), 75 и 76 (итого 30 селений); *Кутаисской епархии* №№—20, 23 (ср. сведения „вѣдомости“ в примеч. к этому №-у), 24—32 (№ 33—домовая церковь; в черновой „выписке“ взята в скобки, в чистовую—не включена), 34—53, 61—74, 77—83 (итого 52 селения).

Под литерою Б помещены краткие, но показательные данные о двух малоизвестных обителях.

Значащиеся у меня под литерой В выборки являются прямым дополнением к материалам помещенным под литерой А. На это определенно указывает приведенная выше отметка (на л. 286 лиц.) Дела—число домовых церквей, суммарно показанное в „выпискѣ изъ клировыхъ вѣдомостей“, совпадает с имеющимся и в использованной для составления выборок „вѣдомости о домовыхъ церквахъ“, каковая, как видно, и подразумевалась в первом случае.

Обратившись к вопросу—какой район охватывают заключающи-

еся в настоящих ведомостях географические пункты, можно таковой легко установить по данным русской пятиверстки ⁸⁰⁾. Подавляющее большинство названий, имеющихся в бумагах, составленных чиновниками экзарха, встречается на листах Г. 6 (Гравир. Е. Эмихом в 1906 г.) и Д. 6 (Гравир. Кол. Секр. Эрфуртом по 1907 г.) и локализуется в западной доле кутаисского уезда—между Цхенис-п'кал-и и Рионом и к югу от этого последнего, начиная, примерно, от места поворота Риона к западу. Нужно, конечно, учитывать часто наблюдаемые колебания названий, переданных по разному в русской транскрипции (напр. Баножи—на карте Баноджа, Джехаисы—на карте Джахаиши, Джонеты—на карте Жанети [у Пагирева—Жонети, стр. 94], Джихт-убани—на карте Джихт-убани, Ецери—на карте Эцери и др.); не значащиеся на указанных картах селения являются, по данным ведомостей, обычно незначительными и мало населенными. По географии Вахушта этот район нужно считать от Саджавахо до Саломинао включительно ⁸¹⁾. Издающиеся выборки значительно дополняют данные поименованного географа по части учета местных христианских святыниц. Списки эти не лишены живого практического значения для подхода к археологическому изучению нижней Имер[ет]ии, до сих пор едва затронутой научными работами по названной дисциплине.

При пользовании выборками приходится, конечно, относиться весьма и весьма осторожно к тем „точным“ (!?) датам, которые так аккуратно всюду выставлены; о сомнительности, в лучшем случае, большинства из них не приходится, я думаю, распространяться. Однако, не следует игнорировать указания на *древнейшие и виднейшие памятники этого района*. Сообщаемые здесь сведения до сих пор не потеряли значения предварительной информационной описи, по коей можно и должно наметить пункты, подлежащие первоочередному обследованию ⁸²⁾. Старейшую ⁸³⁾ дату ведомости приписывают каменному храму церковного сел. „Матходжи“ (А, № 8), относя это

⁸⁰⁾ Для облегчения ориентировки и пользования отмечаемыми ниже листами можно рекомендовать труд Д. Д. Пагирева, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края... етс. Записки Кавказск. Отд. И. Русскаго Географическаго Общ., кн. XXX, Тифлис, 1913.

⁸¹⁾ Ук. соч. (см. примеч. 40), перевод Джанашивили, стр. 202—203; Изд. Броссе, стр. 352—355 и карта № 5 (дающая, местами, более подробные указания о поселениях края, чем приведенные в тексте сведения).

⁸²⁾ Ниже в скобках даются ссылки на соответствующую литературу привлекаемой части III-го отдела с сопроводительным номером выборок из ведомостей.

⁸³⁾ Хонская Георгиевская церковь осталась в ведомости без даты (А, № 1).

сооружение к 1209-му году; не лишено значения и храмоименование—церковь числилась посвященной св. Васyliю Великому, случай единственный среди всех перечисленных в ведомости храмов; и по местоположению (почти насупротив Мартвил-и, на противоположном берегу Цхенис-ц'к'ал-и, и вблизи Хон-и) пункт этот дает повод предполагать возможность нахождения здесь небезинтересного памятника; ценно и указание карты Вахушта (см. выше примеч. 64). Следующей по древности ведомости называют рождествобогородицкую церковь в сел. „Онишконты“ (А, № 49,²), датитута здание 1319-м годом: весьма показательно сообщение ведомости о том, что служба отправлялась в этом храме всего 4 раза в год (см. выше примечание 73). а селение обычно, очевидно, пользовалось 4 новыми деревянными. Этим же годом означена и домовая ц. в с. „Ахалбеде-Сеули“ (В, № 2). К первой четверти XV в. (1419 г.) ведомости относят ц. сел. „Джихтубани“ (А, № 17); храмоименование и этой перкви (во имя прк. Или) дает единственный пример среди перечисленных в разбираемом документе святилищ. В XVI столетии значится 5 построек: 1500 г. (Б, I; в монастыре „Вани“) с приделом; 1516 г. (А, № 70; в с. „Джонеты“) с приделом. „построенным в 1647-м г.“; две 1519 г. А, № 32=Б, II, монастырь и А, № 37) и 1525 г. (А, № 53). И эти пункты, по ряду различных соображений, позволяют надеяться на интересные научные новинки: особое внимание возбуждает Ванский монастырь и существовавший еще в 1819-м году монастырь „Гамочинебули“ в сел. „Квакуди“ и упраздненный, повидимому, к 1825-му году⁸⁴). К XVII в. относится уже значительное число храмов, распределяющихся, по данным ведомости, на протяжении всего столетия; наиболее ранними показаны: два 1600 г. (А, № 43¹, и А, № 71), два 1609 г. (А, № 25 и А, № 58), 1615 г. (А, № 24) и др. Подавляющее же большинство сооружений приходится, как и можно было ожидать, на XVIII и нач. XIX в.в.

Переходя к заметкам о данных, заключенных в обследуемых выборках из ведомостей, касательно *культовых особенностей края*⁸⁵),

⁸⁴) В указ. „Исторii грузинск. iерархii... etc.“ (см. примеч. 42) в отделе „О монастыряхъ, существующихъ въ Имеретii“ (стр. 45—55) частью описаны, частью перечислены (о коихъ сведений въ то время въ экзаршескую канцелярiю не было доставлено) все обители края. О Ванскомъ монастыре канцелярiя сведениями не располагала (стр. 55), а о „Гамочинебули (квакуди тож.)“ нетъ и упоминанiя. •

⁸⁵) Какихъ-либо особенныхъ резкихъ отличiй, въ отношенiи господства техъ или иныхъ храмоименований, между церквями Хонской и Кутаисской епархiй, на мой взглядъ, нетъ. Незначительные, по существу, колебанiя цифръ въ ту или иную сторону едва ли имеютъ здѣсь большое значенiе, хотя можно указать, что напр. храмоименованiя во имя рож-

выявившихся в храмоименованиях, нельзя не подчеркнуть, что первое место здесь занимает св. Георгий—ему посвящено было свыше полсотни храмов, что составляет более одной трети общего числа. Спаситель оказывается на втором месте (несколько больше двух десятков алтарей), при чем, если даже прибавить сюда и церкви храмоименованные во имя Христовых праздников ⁸⁶⁾, то и тогда общая сумма достигнет лишь примерно половины святилищ Георгия. На третьем месте—богородица (так же около двух десятков алтарей); характерно, что среди этих храмов нет ни одного во имя богородицы без указания на один из праздников, ей посвященных, при чем рождество явно доминирует ⁸⁷⁾. Четвертый—архангел Михаил. но почти всегда ⁸⁸⁾ в сочетании либо с Гавриилом ⁸⁹⁾, либо с бесплотными силами ⁹⁰⁾. Остальные храмоименования показаны ничтожными цифрами, не достигающими даже полудесятка. На первом месте здесь стоят свв. Кирик и Иулита ⁹¹⁾ и культ креста ⁹²⁾, потом троица ⁹³⁾, св. Николай ⁹⁴⁾, св. Варвара ⁹⁵⁾. Прочие святые представлены лишь единичными святилищами ⁹⁶⁾.

В виду неясности дат, разбор храмоименований в хронологическом разрезе я считаю преждевременным.

Бросающиеся в глаза, весьма характерной, чертой публикуемых материалов должен быть признан факт значительного численного превосходства деревянных храмовых сооружений над каменными;

дества богородицы доминируют в Кутаисской епархии, равно как почитание Кирика и Иулиты; храмы во имя троицы и креста зарегистрированы только в Кут. епарх., а во имя св. Варвары—в Хонской. Но в виду незначительного числа последних, из указанных храмоименований едва ли можно высказываться решительно.

⁸⁶⁾ Вознесение—А, № 51,³ и В, № 5 (ср. А, № 76—в заметке о помещичьих домовых церквях). Воздвижение креста отношу к культу креста.

⁸⁷⁾ В части под литерой А, №№: 12,¹; 14; 20,¹; 23; 31; 43,¹; 47,¹; 49,²; 52,³ (домовая); 59 и 62. В части под литерой В, № I (придел). В части под литерой В, №№: 4; 7; 14; 17 и 21. Успение. В части под литерой А, № №: 28 и 75; под литерой В, № №: 15; 16 и 20. Введение—А, № 48,².

⁸⁸⁾ Исключение (?)—А, № 53,³.

⁸⁹⁾ В части под литерой А, №№: 4; 20,¹; 22,²; 27 (монастырь—Б, I); 36; 45; 50 и 63; под литерой В, № 10.

⁹⁰⁾ В части под литерой А, №№: 1,³; 10,¹; 13; 37,¹; 55 и 67.

⁹¹⁾ А, № №: 6; 37,³; 41 и 47,².

⁹²⁾ Воздвижение креста. А, №№: 20,³; 26,² и 42. Животворящий крест. А, № 27 (близ селения).

⁹³⁾ А, №№: 25; 49,¹; 81.

⁹⁴⁾ В, №№: 1 и 8 (ср. А, № 48—в заметке к 3-й церкви).

⁹⁵⁾ А, № №: 7 и 76.

⁹⁶⁾ Василий Великий—А, № 8. Прк. Илия—А, № 17. Иоанн Креститель—А, № 49,³. Козьма и Дамьян—А, № 48,¹. Марина—А, № 56. Стефан—А, № 64.

так, из всего числа церквей, включая сюда и монастырские и домовые, каменных не наберется и полсотни, в то время как деревянных около сотни. Сравнивая эти данные с аналогичными же по обследованию большинства других областей Грузии и Армении сведениями, нельзя не задаться вопросом: насколько эта черта — господство, в смысле широты использования, деревянной архитектуры — является вообще показательной для намеченного района? Не приходится ли предполагать существование более или менее близкой картины и для времен предшествовавших, хотя ведомости не отмечают здесь сколько-нибудь древних храмовых построек из дерева? Не находит ли это предположение некоторой поддержки в следующем факте — в крайней бедности нижней Имер[ет]ии (области издавна имеющей культурное население) видными памятниками каменного церковного зодчества? Не объясняется ли этим бытовым явлением та пестрота, в смысле типов и форм, какая наблюдается при обозрении общего состава примечательных церковных сооружений Имер[ет]ии, появившихся (в значительной своей части?) не как продукт исторического развития местной областной архитектурной школы, но как результаты периферических отложений творческого импульса иных художественно-культурных центров? Не следует ли пристальней взглянуть в упредевшие сколько-нибудь древние памятники местного деревянного зодчества, так широко представленного, во всяком случае в эпоху не столь отдаленного прошлого, произведениями не только жилищно-обиходного, но и более сложного храмового строительства?

Тифлис, январь—февраль 1924 г.

იოსებ ჭეიშვილი.

დარეჯან ბატონიშვილის სახლი ქუთაისში.

ცენტრარქივში დაცულ საქმეში, რომელიც ეხება 1819 წლის აჯანყებას იმერეთში და რომელიც მოკლედ აწერილი არის ზემოდ (წერილი დ. გორდევისა. Материалы к обследованию хонских древностей). პოლიტიკურ ხასიათის მაწერ-მოწერას შორის მოთავსებულია ფრად საყუღადღებო აღწერილობა დარეჯან ბატონიშვილის სახლისა ქუთაისში. დარეჯან ბატონიშვილი, ასული იმერთა მეფის სოლომონ I დიდისა, იყო ცოლი თავად ქაიხოსრო აბაშიძისა და დედა ივანე აბაშიძისა. ივანე აბაშიძე, როგორც ცნობილია, იყო 1819 წლის აჯანყების ერთი მეთაურთაგანი. 4 მარტს საღამოს რუსეთის მართებლობის განკარგულებით ერთსა და იმავე დროს შეიპყრეს ქუთათელი მიტროპოლიტი დოსითეოსი, გენათელი ეფთვიმე, დარეჯან ბატონიშვილი, მდივანბეგი სეხნია წულუკიძე და მიქელაძე და იმავე ღამეს, მიუხედავად დიდი წვიმისა, წაიყვანეს ქუთაისიდან. ღრმად მოხუცებული მიტროპოლიტი დოსითეოს სასტიკად გაცვიდა და გზაზევე სურამ — გორის გზაზე გარდაიცვალა. ამბოხების გამოწვევის შიშით, მიცვალებული მიტროპოლიტი მაინც შეუჭრებლად მიყავდათ მისი სიკვდილის გაუცხადებლად ანაწურამდის, სადაც ის დაასაფლავეს კიდეც. დარეჯანი მოათავსეს ვორონეჟში, წულუკიძე და მიქელაძე სიმბირსკში და გენათელი სვირის მონასტერში ნოვგოროდის გუბ., სადაც ის მალე (1822 წ.) გარდაიცვალა კიდეც.

დარეჯან ბატონიშვილის დაბატიმრების შემდეგ იმერეთს მყოფ ჯარების უფროსის პოლკ. პუზირევსკი I-ის განკარგულებით მისი სახლკარი აწერა ინჟენერ-კაპიტანმა ჟონ-ტრეგერმა, რომელმაც შეადგინა შენობების გეგმა. ეს გეგმა პუზირევსკიმ 20 მარტის 1819 წლ. № 51 რაპორტის დანართად გამოუგზავნა საქართველოში მყოფ ჯარების უფროსს გენ.-ლეიტ. ველიამინოვს. ამ რაპორტის მიხედვით პუზირევსკის განზრახვა ჰქონდა ბატონიშვილის სახლი გამოეყენებინა ქუთაისში ჩამოშვალ ჩინოვნიკების დასაყენებლად. გეგმის ნახაზობა გაკეთებულია თაბახ ქალაქის ორ ფურცელზე (საქმე, ფ. 348, 360). ქალაქი ლურჯი ფერისაა. ასეთსავე ლურჯ ქალაქზე არის გაკეთებული სახლკარის აღწერილობა ინჟ.-კაპ. ჟონ-ტრეგერის მიერ (ფ. 347, 351).

საქმეშივე ჩარაუღლია ჭონ-ტრეგერის რაპორტი პოლკ. პუზირევსკის სახელზე ლურჯ ქაღალდის მეტოხედ თაბახზე დაწერილი (ფ. 250).

მოგვყავს ჭონ-ტრეგერის მიერ შედგენილი აღწერილობა და შემდეგ მისივე რაპორტი დარეჯან ბატონიშვილის სახლკარის შესახებ.

О П И С Ь.

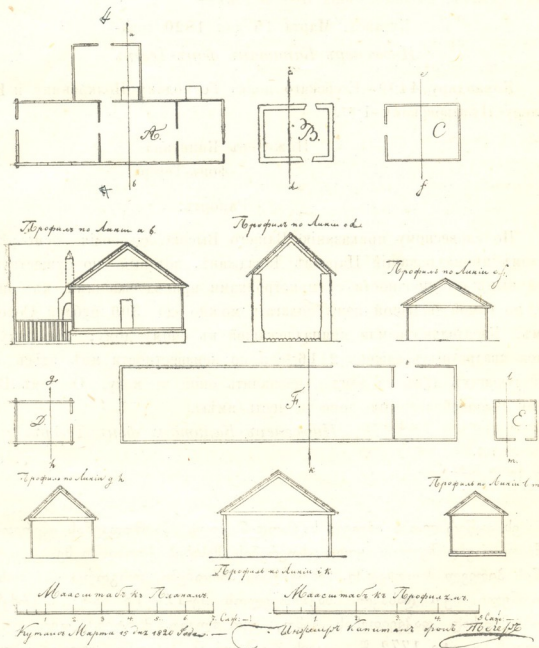
Дому Имеретинской Царевны Дараджаны состоящихъ въ Кутаисѣ.

А. Флигель занимавшійся жительствомъ Царевны который съ фасадныхъ сторонъ обрешеченъ планками, вымазанъ глиною и выбеленъ извѣстью, состоящій изъ 3-хъ покоевъ, въ коихъ внутреннiе стѣны обиты цвѣтными обоями пришедшими уже въ вѣтхость:—Имѣющій мѣры въ длину на 7-мъ сажень 1-мъ аршинъ подъ всѣмъ флигелемъ покулъ вышиною въ $\frac{3}{4}$ аршина каменный на извѣсти, стѣны же деревянные срубомъ составленные изъ досокъ въ одной комнатѣ, а въ остальныхъ двухъ покояхъ забраны стоячими $1\frac{1}{2}$ дюймовыми досками.—Фасадная высота сего строения имѣть высоты отъ покуля до криши 1-у сажень и $\frac{1}{4}$ аршина, а внутренняя отъ пола до потолка 1-а сажень и 2-а вершка; потолки въ 3-хъ комнатахъ изъ узкихъ, короткихъ и тонкихъ досокъ въ худомъ видѣ, полъ также высланъ досками, выключая одной комнаты въ которой вовсе пола не имѣется посредственный.—Надъ онымъ флигелемъ криша имѣющая высоты отъ потолка до конька 1 сажень и $\frac{1}{4}$ аршина, составленная изъ стропиль простыхъ круглыхъ довольно вѣтхихъ, не съ давняго времени перекрита новою дубовою драбнью с половиною старой и прибита желѣзными гвоздями. При флигеля имѣется крыльцо, въ коемъ полъ высланъ кирпичемъ, а потолокъ досками, высотой равно высотѣ флигеля покрыта дубовою драбнью съ прибавкой желѣзными гвоздями. Въ распоряженіи сего флигеля имѣется столярной работы створныхъ дверей 1, одинакихъ 3-и, оконъ высотой въ 1-у аршинъ и 2-а вершка, широтою въ 1-мъ аршинъ со стеклами 10-ть безъ оныхъ 1-го, имѣющіе какъ оныя съ ставнями такъ и двери желѣзные приборы. Каминовъ Грузинскихъ каменныхъ складеныхъ на извѣсти 2-а. Все сіе строеніе вовсе не прочно выстроенное, вѣтхое и къ починкѣ не годное.

В. Старое каменное строеніе складенное на извѣсти, где находилась прежде перковь, а потомъ употребленное въ конюшню, длиною 2-е сажени и 2-а аршина, широтою 2-е сажени; надъ онымъ криша подзоромъ покрыта дубовою драбнью съ прибавкою деревянными гвоздями, безъ пола и потолка совершенно ветхое.

С. Сакля для службъ состоящая изъ плѣтня, съ наружи обмазана глиною, длиною 2^е сажени и 2^{-а} аршина широтою 2^е сажени.—Криша надъ оной покрыта дранью съ прибивкою деревянными гвоздями, безъ пола и потолка, совершенно вѣтхая.

Д. Сакля срубленная съ досокъ въ углы длиною 2^{-а} сажня широтою 1^{1/2} сажени, криша на ней покрыта дранью съ прибивкою деревянными гвоздями безъ пола и потолка, вѣтхая.

Е. Бегель, срубленная съ досокъ въ углы длиною 1^{1/2} саж., широтою въ 1-у сажень, на ней криша покрыта дранью, съ прибивкою желѣзными гвоздями, безъ потолка, полъ высланъ досками. Строеніе въ недавнемъ времени выстроенное.

ფ. Конюшня имѣющая длины 12-ть сажень, широты 2-е сажени и 2-а аршина, коей стѣны составлены изъ столбовъ врытыхъ въ землю между коими забрано тесаными досками, крыша надъ нимъ покрыта дубовою драбнью съ прибивкою деревянными гвоздями; строение недавно выстроенное, непрочное.

Заборъ двора состоящій изъ столбовъ врытыхъ въ землю, между коими забрано колѣнными дровами; старой. Имѣетъ длины 116 погонныхъ сажень, высота забора 5-ть футовъ—

Кутаисъ. Марта 15 дня 1820 года

Инженеръ Капитанъ фонъ-Тегеръ

Командиру 44-го Егерскаго полка Господину Полковнику и Кавалеру Пузыревскому 1-му.

Инженеръ Капитана
фонъ-Тегера

Рапортъ.

По словесному приказанію Вашего Высокоблагородія, осмотрѣвъ я домъ принадлежащій Царевнѣ Лараджанѣ, который по существующей нынѣ его прочности съ пристройками принадлежащими къ оному, по самой большой цѣнѣ полагать можно до 300 рублей Серебромъ. Касательно земли принадлежащей къ оному дому; коей находится квадратныхъ сажень 2116-ть и по неизвестности мнѣ здѣсь существующихъ цѣнъ на землю, назначить оной не могу. О чемъ Вашему Высокоблагородію довести честь имѣю.

Инженеръ Капитанъ фонъ Тегеръ.

№ 101.

20 марта 1820.
г. Кутаисъ.

ეს აღწერილობა იძლევა საკმაოდ ნათელს წარმოდგენას იმერეთის შემოღე თავადიშვილის ყოფა-ცხოვრების შესახებ ქუთაისში მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხედში. ცხოვრების პირობები, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო დასავლ. საქართველოს მე-17—18 საუკ. სიგრძეზე ეკონომიურად დაქვეითების გამო, იყო ძლიერ მარტივი. ჯერ კიდევ გულდენშტედტი 1772 წ., თავის მოგზაურობაში აღნიშნავდა ამ ცხოვრების წესების სიმარტივეს და სიღარიბეს. არჩილ ბატონიშვილის (იმერეთის მეფის სოლომონ I დიდის ძმის) ადგილსამყოფელის შესახებ, მაგალითად, ის ამბობს, რომ საზანოში, სადაც ბატონიშვილი ცხოვრობდა, მისი სახლკარი alles bestand aus einigen Scheunen ähnlichen schlechten

Gebauden (Reise... I, 316). ცოტა უკეთ ხასიათდება უფრო გვიანდელი ცნობებით თვით მეფის საცხოვრებელი ბინა ქუთაისში. «Около господских липок, к юго-западу от садов, в парке, на берегу реки, в 1859 г., 422), было обширное здание, состоявшее из 20 комнат, в которых жил царь Соломон Великий и которые после его смерти обращены были для приема приезжавших к царю князей и дворян... Собственно у последнего царя было два дворца—один Окрос-Чердахи, который сохранился и до сих пор (1859 г.) в прежнем виде, с той только разницей, что прежде вокруг него шла широкая крытая галерея, а внутри, вместо теперешних комнат, находилась одна обширная палата с обштукатуренными стенами и расположенными вокруг стен тахтами. Более ничего в этом дворце не было и царь никогда в нем не жил... Тот же дворец, в котором царь жил постоянно... состоял из двух этажей. Нижний—каменный, в котором помещались прислуга и некоторые из придворных лиц, а верхний—деревянный, в котором расположены были отдельно покои царя и царицы. В комнатах ничего не было особенно замечательного; роскоши и украшений тогда не знали. Стены состояли из простых, гладко выструганных досок, окна из деревянных, без стекол, решеток. Вдоль приемной комнаты, с одной стороны, протянута была тахта, служившая седалищем и обеденным столом царя»...

იმავე აღწერილობის მიხედვით სოლომონ II-ისავე დროს დავით II იმერტა მეფის ქვრივის ანა დედოფლის სასახლე ქუთაისში იყო „довольно обширный деревянный дом, крытый дранью и имеющий полы, потолки и каминны. Подобные здания назывались тогда дворцами (вода = ოდა, ოსმალური სიტყვაა, ი. ჯ.) и находились только у членов царского дома или самых значительных, первостепенных князей, а остальные жилища состояли из сакель, т. е. хижин, выстроенных из досок с соломенной крышей без потолка, пола и каминов. Бедные же люди устраивали себе жилища из плетня, называемые лорули (იქვე).

ამ ცნობებთან დაკავშირებით საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მე-19 საუკუნის დასაწყისში ზონის მთავარეპისკოპოსის სადგომი შესდგებოდა 1 ოთახიდან (ზემოდ, დ. გორდევეს წერილი, 198), ქუთათლის სადგომი სახლი ქუთაისში გორაზე შესდგებოდა „из одной деревянной комнаты с таковой же кладовой (ეს ცნობა მოთავსებულია 1825 წლის 1 იანვრისთვის შედგენილ „История груз. иерархии“, Москв., 1853 г., ст. 55). გენაოლებს გელათში ჰქონდათ მე-19 საუკუნის დასაწყისში ორი სადგომი — საზაფხულო, 1 დიდი და 1 პატარა ოთა-

ხისაგან შემდგარი ფართო, აივანით, ხოლო მეორე—სახამბრო, ერთი დიდი და 2 პატარა ოთახისაგან შემდგარი და შესასვლელი ადგილით (იქვე, 47). საინტერესოა, რომ ამავე დროს ნიკორწმინდელი მთავარეპისკოპოსის სახლი ნიკორწმინდას რაჰაში ხის და ერთხართულიანი იყო, მაგრამ 6 ოთახისაგან შესდგებოდა (იქვე, 56).

ყველა ამ ცნობებს აქვს თავისი მნიშვნელობა იმერეთის კულტურულ და ეკონომიურ ვითარების გასარკვევად მე-19 საუკუნის დასაწყისში.

М. А. Полиевктов.

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА И ВОСТОК В ЕВРОПЕ.

(Проф. Р. Ю. Виппер „Иван Грозный“).

До недавнего времени наши научные представления об историческом развитии Европы в Средние Века и Новое Время складывались, за очень малыми, исключениями на основании исторического материала так назыв. романо-германского мира, т. е. тех стран и народностей, главным образом, латинского и германского этнического корня, которые выросли на культурном наследии Рима, выработали в течение своей многовековой исторической жизни, в силу тождественности хозяйственных условий, однородный социально-политический уклад и создали европейскую культуру, основной фонд современной мировой культуры. В последнее время такое представление об историческом прошлом Европы, в целом, перестает, однако, повидимому, удовлетворять историческую науку. Если история так называемой духовной культуры продолжает еще черпать свой материал по преимуществу (да и то не исключительно) из культурных достижений главных стран Запада—Англии, Франции, Германии и Италии, то в области социально-экономической и политической истории и истории международных отношений все сильнее начинает ощущаться потребность включить в это представление и так называемую Восточную Европу. Более пестрая в этническом и культурном отношении, Восточная Европа, в силу особенности природных и хозяйственных условий, вырабатывает в течение Средних Веков и Нового Времени своеобразный вариант того социально-политического уклада, который слагается в это время на Западе, а восточно-европейские международные отношения сплетаются, в то же время, в очень сложный узел, составляющий весьма существенный момент в истории общеевропейской международной политики. Восточная Европа, как некоторое историческое целое, не в резком и безусловном противополжении Западу, но как существенная самостоятельная составная часть общеевропейской истории, такова очередная проблема, которая в наши дни начинает намечаться в исторической науке.

Весьма показательным в этом отношении было возникновение в Германии в 1910 году особого журнала, посвященного вопросам восточно-европейской истории, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“, при деятельном участии таких видных представителей исторической науки, как, ныне уже покойный, Шиман, Юберсбергер, а также и кое-кого из русских историков. В первые годы своего существования — нам неизвестно, какова в настоящее время судьба этого журнала — он ограничивал свою, в общем очень интересную, программу, главным образом, культурными и политическими взаимоотношениями восточно-европейских стран, Пруссии, Австрии, Польши, Швеции и России, почти не выходя за пределы собственно европейской истории. Проблема Восточной Европы, во всей своей широте, в такие рамки уложиться не может. На Западе своими резко-очерченными берегами Европа упирается в океан и преодолев водную стихию, поднимает своей культуре заморские страны. На Востоке она незаметно переходит в безграничные пространства Азии; здесь ее социально-экономический и политический уклад находит много аналогий в прошлом и современности азиатских культур и народностей; здесь, в Азии, завязываются в течение многих веков своеобразные узлы ее мировой политики, и через все это открывается широкий доступ в Европу культурным воздействиям настоящего азиатского Востока. Проблема Восточной Европы неразрывно связывается в исторической науке с проблемой Востока в Европе и в такой постановке открывает весьма широкие горизонты.

С такой точки зрения получают общеисторическое значение и многие явления русской истории. Восточная Европа в историческом отношении Россией не покрывается. Россия — часть Восточной Европы, но часть весьма крупная и во многих отношениях весьма показательная. Наиболее крупный политический организм Восточной Европы, русское государство, в своем основном историческом ядре, занимает ту область, восточно-европейскую низменность, которую прежде всего имеют в виду, когда говорят о географических особенностях Восточной Европы. В природных условиях этой области, в значительной степени, приходится искать объяснения своеобразных особенностей хозяйственного развития России, а то и другое, вместе взятое, дает здесь в наиболее ярких очертаниях тот вариант общеевропейского социально-политического уклада, который напрашивается на сопоставления и находит во многом себе объяснения в социально-политических структурах древнего и средневекового Востока. Международные устремления России на всем протяжении ее исторической жизни бо-

лее, чем какой либо другой европейской страны, обращаются, главным образом, на Восток. Возросшая на духовном наследии восточно-римской империи, Византии, русская общественность и государственность своеобразно преломляют в этом наследии культурные достижения Запада, широко впитывая, в то же время, в себя и культурные влияния азиатского Востока.

От такой постановки проблемы взаимно выиграют и русская история, и история Восточной Европы. Какие намечаются здесь возможности, видно из нового труда проф. Р. Ю. Виппера „Иван Грозный“ *). Этот труд обратил уже на себя внимание русских историков **); думаем, что познакомиться с ним будет не безынтересно и историкам Грузии и вообще кавказо-и востоковедам.

Новый труд проф. Виппера—не специальное исследование; мы не найдем здесь так называемого „научного аппарата“: книга не нестриг ссылками, нет критических и полемических экскурсов, очень мало цитат. Но это и не популярный очерк; многое предполагается известным, о многом автор говорит эскизно и намеками. „не раскрывая скобок“. Мы бы сказали— книга программа, результат большой суммы самостоятельных научных наблюдений и сопоставлений, подводящая итоги и намечающая путь дальнейших работ. Она с интересом прочтется „широкою публикою“; по достоинству ее оценит лишь специалист, которому она сослужит добрую службу, хотя, быть может, и вызовет с его стороны ряд возражений и оговорок. В своей основной теме, как видно уже из заглавия, проф. Виппер не выходит за пределы частного вопроса русской истории; его задача, в конечном итоге— характеристика Грозного, как исторического деятеля. Но эта характеристика дается здесь на очень широко задуманном и

*) Р. Ю. Виппер Иван Грозный. М. 1922; изд. „Дельфин“.

**) А. Е. Пресняков („Эпоха Грозного в общенациональном освещении“—Аналы 1923 кн. 2), со свойственными ему широтою постановки вопроса и мозаичностью отдельных дополнений, высказывает по поводу книги Виппера ряд интересных соображений. С. Θ. Платонов („Иван Грозный в русской историографии“—Русское Прошлое 1923 кн. I), в общем сочувственно отнесся к випперовской постановке вопроса о Грозном, напоминает о состоянии источников по этой эпохе и вытекающей отсюда необходимости быть осторожным в чересчур широких обобщениях и выводах. На одном из заседании Исторического Научно-Исследовательского Института при Петр. Ун-те, летом 1922 года, молодую представительницу русской исторической науки А. М. Стасович прочитан доклад о книге Виппера, вызвавший очень оживленные прения. Особняком от всех этих отзывов, вобщем благоприятных, стоит резко отрицательный отзыв одного из выдающихся русских историков марксистов М. И. Покровской (Красная Новь 1922—кн. IV), результат, как нам кажется, некоторого недоразумения; именно для подхода с экономической точки зрения к эпохе Грозного и вообще к истории Восточной Европы книга Виппера дает очень много.

интересно проработанном фоне, сообщающем новое освещение, а пожалуй даже намечающем новое построение целой эпохи, XV—XVI вв. русской истории, как определенному моменту в истории Восточной Европы.

Тематическая обособленность „русской истории“ от „всеобщей“ и игнорирование вопросов так называемой „внешней“ истории в их органической связи с историей „внутренней“—два застарелых недуга русской исторической науки, от которых она только что начинает излечиваться. „Всеобщий историк“, проф. Винпер освещает общеисторическим светом ряд явлений русской истории московского периода и намечает в области внешней политики и международных отношений, органически связывая их с другими сторонами исторической жизни, главные протоки культурного взаимоотношения Запада и России, создававшегося прежде всего, конечно, на экономической почве. Взяв за одни скобки явления русской и западно-европейской истории XVI века, он отмечает в то же время, не сходя со строго научной почвы, и особенности всего исторического развития России—большой вопрос, бывший до сих пор, за малыми исключениями, больше темой для метафизического остроумия, чем предметом научно-позитивной обработки.

Исходный пункт построения в винперовском „Иване Грозном“—начало XVI века, когда „европейцы начинают как бы нащупывать пути и средства, чтобы вырваться из тяжелых тисков, в которые христианский мир был задвинут на двести слишком лет азиатскими завоевателями“. Ведь „с тех пор, как татары разгромили Суздальскую и Киевскую Русь (1237—1239 г.), а франко-итальянские крестоносцы потеряли Иерусалим (1244 г.), Азия не переставала высылать новые и новые массы кочевников в Европу... Военные лагеря, крепости и замки кочевников глубоко врезались в области земледельцев и садоводов Европы... Особенно тяжелый урон терпели европейцы в торговле с богатыми странами Востока... Внеевропейские товары поднялись до цен баснословных, а золото из Европы уходило в руки счастливых завоевателей, сидевших у ворот азиатской торговли“. Выход из этих тяжелых тисков—искание государствами Запада новых путей в Индию, что открывает для Европы мир заокеанических колоний, и хронологически одновременное с этим поступательное движение восточно-европейских государств на магометанский Восток и Юг. Впервые, насколько нам известно, в новом труде проф. Винпера оба эти явления рассматриваются, как две стороны одного общеевропейского яв-

ления; направленные, казалось, в противоположные стороны, они приводят к установлению более тесной хозяйственной связи между Западом и Востоком Европы. „В то время, как западные нации увлечены заокеанскими предприятиями, восточно-христианская Европа занята борьбой со степняками и расширяет безпредельно свои сухопутные владения. Польско-литовское государство забирает земли когда то цветущего; потом совершенно опустевшего края Киевской Руси, черноземную полосу по Днестру и Днепру. Московское государство, образовавшееся между Волгой и Окой, бысто охватывает среднее и нижнее Поволжье, подчиняет себе кочевые племена обширных южных равнин, продвигает вперед за Окой полосу земледельческих поселений, а в то же время устремляется к морям... Оба порыва европейцев к расширению—завоевание заморских Индий и сухопутная борьба с турко-татарскими степняками; сопровождаемая усиленной разработкой громадных пустырей,—как нельзя более тесно связаны между собою... Путешествия англичан втянули и русские земли в водоворот открытий. В Англии заметили скоро, что Москва, помимо своего непосредственного значения в торговле, может служить транзитом к Средней Азии... а там и до самой Индии... Приморские народы, пускавшиеся по Атлантическому и Индийскому океанам, добираются непосредственно до редкостных товаров, пряностей, слоновой кости, фарфора, шелка и серебра... В то же время их предприятия втягивают в торговый оборот области средней и восточной Европы. Пруссия, Ливония, Австрия, Венгрия, Польша, Литва, Новгородская Русь доставляют Англии, Франции, Нидерландам, Испании хлеб, кожи, сало, дерево, поташ, селитру, мед, воск, которых не хватает приморским странам“.

Искание новых заморских путей, географические открытия, установление новых торговых связей между Западом и Востоком Европы и через последвий с Востоком азиатским, все это, вместе взятое, ускорило процесс развития в Европе денежного хозяйства. На экономической базе денежного хозяйства, разлагавшего средневековой феодальный строй, вырастает новое современное европейское государство. Столкновение интересов отдельных государств, что сводилось, в конце концов, к приобретению торговых монополий и преимуществ и захвату морских портов и выгодных проездов, создают сложный клубок международных отношений, опутывающий сетью все европейские государства; возникает современная международная политика и современная дипломатия. Все эти явления, однородные в своей сущности

на Западе и на Востоке Европы, получают здесь и там различные оттенки, вырабатывают различные стили, в зависимости от местных условий, как природных, так и внешнеисторических, и от той культурной подпочвы, на которой им в обоих случаях приходилось развиваться.

Уже с середины XV века, момент, когда вообще только что начинают завязываться в Европе международные отношения в современном смысле этого слова, далекая окраина Восточной Европы, Москва входит в общеевропейскую международную систему. На фоне международной политики большого общеевропейского радиуса начинают с этого момента развиваться ее отношения к ее непосредственным соседям—Швеции, Ливонии и Польши. Уже „при Иване III определился круг международных сношений и установились линии поведения с каждой державой: как быть с папою, как быть с германским императором, с Венгрией, Турцией, Данией, Швецией, Пруссией, Польшей, Ливонией“. Сбитое еще с конца XII века с юга к своим северным окраинам, русское государство в последующие века, после того, как были перерезаны черноморские торговые пути, начинает, как известно, ориентироваться на Север и Северо-Запад. Волжско-балтийский торговый путь делается с этого времени основным стержнем его развития. Балтийский вопрос с середины XV века—основной активный вопрос русской внешней политики вплоть до середины XVIII века. Ливония, Швеция и Польша—главные соперники Москвы в ее устремлении к Балтийскому морю. На почве борьбы с этими государствами, непосредственно прилегающими к Балтийскому морю, развиваются у Москвы сношения и налаживается союз и соглашение с могущественной в XV и XVI веках расположенной у противоположного конца моря Данией, державшей в Зунде ключи от Балтики и имевшей возможность всегда запереть выход, что в то время было угрозой для Польши, Швеции и Ливонии, но еще не для Москвы. Отношения к Польши осложнялись, кроме того, как известно, притязаниями Москвы на входившие в состав литовско-польского государства русские земли, „отчину московского государя“. Проф. Виппер лишь мимоходом упоминает об этом вопросе московской политики, не пытаясь, к сожалению, ввести его органически в общую схему своего построения, слагающегося, главным образом, на экономической базе. Против Польши Москве был нужен союз с австрийскими Габсбургами, а „в лице папы московское правительство очень рано усмотрело арбитра на случай важных усложнений с западными като-

лическими державами". Стремясь завести дружбу с Римом и Австрией, московское правительство делало вид, что оно идет навстречу идее крестового похода против неверных, и держала в этом заблуждении западные дворы, налаживая в то же время свои отношения к Турции. Южный, черноморский вопрос, в условиях международной конъюнктуры того времени не мог быть поставлен еще на очередь. Безумием было бы в то время думать об открытой борьбе с могущественной оттоманской империей, опережавшей по своей военной мощи и организации страны Запада! Лишь с середины XVI века прологом к этой драме отдаленного будущего явится поступательное движение Грозного на Казань и Астрахань. Но и на юге было дело для московской дипломатии: поддержание связей с древними культурными центрами христианского Востока, защита своих южных границ. С великим искусством она старается устранить непреодолимые, казалось бы, преграды для установления *modus vivendi* с Турцией. „Москве нужна была богословская опора Афонских монастырей, находившихся в подданстве Турции. Сближали Оттоманскую порту с Москвой и торговые интересы. Когда турки завладели Крымом и вытеснили оттуда генуэзцев, им очень важно было завести прямой обмен с Москвой: в свою очередь, великий князь был заинтересован в том, чтобы найти поддержку против крымского хана у его верховного государя, султана турецкого“.

Таковы, в общих чертах, те исходные пункты, с которых проф. Виппер дает в своей книге сжатый очерк внешней политики Москвы на фоне обще-и восточноевропейских отношений, доводя его до исхода Ливонской войны, в обстановке которой им обрисовывается характеристика Грозного. Этот очерк как бы итог того, что сделано в русской исторической науке, и программа дальнейших работ в этой области, в общем еще весьма мало затронутой, несмотря на ряд отдельных капитальных трудов — Форстена, Пирлинга, Любименко и др.

Не уступавшие своим западным собратьям в искусстве кабинетной борьбы, московские дипломаты, как выражается проф. Виппер, лишь „придерживались более старой школы византийского письма“, не знали еще „лозка светской рационалистической науки, возобладавшей в западных увиверситетах“. Это не мешало им, когда было нужно, „настоячиво защищать права и притязания своей державы“ и при этом орудовать „историческими ссылками и свидетельствами старых летописей с таким искусством, каким, пожалуй, не располагал никто больше в Европе“. Несмотря на разницу „письма“, московская

дипломатия XV и XVI веков — европейская дипломатия как по методам, так и по содержанию своей работы. Она — порождение тех же исторических условий, отражение той же стадии хозяйственного, социального и политического развития, в какую вступает в эту эпоху, вместе с Западом, и Восток Европы.

По мере того, как развевывались и усложнялись международные отношения, в Москве появлялись новые люди — архитектора, инженеры, знатоки металлургического дела, художники, оружейники, врачи, порою, хотя бы проездом, исследователи-географы, ученые гуманисты, вроде Герберштейна. Вместе с этим проникали и новые культурные и политические понятия. Дипломатия и в этом отношении, и прямо и косвенно, сыграла роль одного из главных протоколов. „Иван Грозный“ проф. Вишпера дает в этом смысле много весьма сочных иллюстраций. Новые понятия долгое время лишь выражались тяжеловесным архаическим языком. Замечание об отсутствии у московской дипломатии „лопка светской рационалистической науки“ можно распространить на всю культуру Москвы XV—XVI веков. Посвятивший в свое время свои труды западноевропейской культуре этой эпохи *), проф. Вишпер, учитывая эту особенность стиля, в своей новой книге смело берет московскую культуру, как одну из глав общеевропейской истории XV—XVI вв., проводя в этом отношении ряд интересных параллелей. В его изложении не звучит диссонансом, когда он говорит о ренессансе, протестантизме и контр-реформации в московском государстве обоих Иоаннов, и даже получает какую то особенную убедительность. Разматривая московскую культуру с общеисторической точки зрения, он, с другой стороны, не закрывает глаз и на ее особенности, как в ее социально-политическом базисе, так и в ее идеологии. Проникавшие с Запада в Москву социальные и политические идеи, сочетались здесь с идейным влиянием Востока и делались для отдельных общественных групп формулами, в которые укладывались их интересы и устремления, отражавшие социально-политический уклад московского государства во всем его своеобразии.

Единое международное целое, Восток и Запад Европы в Новое Время далеко не тождественны, хотя и не резко разнородны в своем социально-политическом укладе. Вырастающее на экономической базе

*) „Церковь и государство в Женеве XVI в. в эпоху кальвинизма“ М. 1894; „Общество, государство, культура XVI века на Западе“ — в „Мире Вождем“ 1897 г. и отдельно.

денежного хозяйства и пришедшее на смену средневекового феодального строя, государство Нового Времени складывается в XVI в. по преимуществу в форму абсолютной монархии. Запад и Восток Европы переживают в этом отношении одинаковый по существу процесс социально-политического перерождения. Но на Западе отчетливо кристаллизовавшийся в свое время средневековой феодальный уклад надолго налагает свой отпечаток на новые государственные формы. На Востоке Европы государство Нового Времени развивается в сторону военной деспотии. Наиболее полно и отчетливо этот процесс обрисовывается в социально-политической структуре московского государства, что позволяет сопоставлять это государство в XVI веке не только с абсолютными монархиями Запада, но и с социально-политическим укладом азиатских монархий древности и средневековья.

Эти своеобразные особенности восточно-европейского государства Нового Времени, вытекающие из местных условий их социально-экономического уклада, проф. Виппер в своем новом труде рассматривает, главным образом, по отношению к московскому государству. Более широко, в общем восточно-европейском масштабе, этот вопрос затрагивается в его „Новой Истории“. Правда, то, что он говорит там о восточно-европейских государствах, относится к несколько более поздней эпохе—XVII и XVIII вв. В некоторых отношениях, однако, и с некоторыми оговорками, это уясняет нам его точку зрения на государственный и социальный строй Москвы в XVI в. Особенностью восточно-европейских стран, Австрии, Пруссии, Польши и Москвы, является, по мнению проф. Виппера, то, что занятые ими области, были колониями, т. е. первоначально пустырями или слабо населенными пространствами, которые захватили пришлые поселенцы. Так, „Московское Государство, до 70-х годов XV в. не превышавшее размера нынешних 6 средних губерний, вместе взятых, увеличилось в следующие века втрое и вчетверо вследствие присоединения Поволжья, Северного края, Приуралья, Заокской земли; в эти области, слабо занятые инородцами, частью кочевниками, устремилась военно-земледельческая колонизация. Таким же краем колонистов-выходцев из Москвы и Польши была обширная страна по р. Днестру, среднему и нижнему Днепру и Дону, т. е. Малороссия и то, что позднее получило название Новороссии. Как в XV—XVI вв. поляками и русскими, так раньше в XIII—XIV вв. немцами были колонизованы земли по восточному и южному берегу Балтийского моря (нынешние прибалтийские губернии и Пруссия), по Карпатам

и Дунаю (часть Австрии и Венгрии)". Известное положение Ключевского: „история России есть история страны, которая колонизируется“ распространяется здесь, таким образом, на целую группу стран Восточной Европы.

Из этого основного факта вытекает в истории этих стран ряд весьма существенных последствий, особенно — прибавим от себя — с того момента, когда центр хозяйственной жизни Европы передвинулся на Запад, на берега Атлантического океана. Страны европейского Востока стали в экономическом отношении странами более отсталыми, странами сырьями и иноземной торговой эксплуатации — такова роль этих стран, как мы уже знаем, и в том тесном хозяйственном узле, какой завязался между Западом и Востоком Европы с эпохи океанических открытий. „Во всех этих странах города были слабо развиты *), не было обширной индустрии на сбыт, и торговля была большею частью пассивная, т. е. иностранные купцы являлись за приобретением сырого материала и ввозили фабrikаты. Главным занятием было земледелие, и при том экстенсивное, т. е. забирали обширные пространства земли, которые плохо распахивались и плохо удобрялись, а затем оставлялись под пар или забрасывались“. Отсюда — постоянная у этих стран „нужда в земле для своего избыточного земледельческого населения“, что, в свою очередь, питало здесь процесс экстенсивной сухопутной колонизации, отсюда и экстенсивная завоевательная политика этих стран, чему способствовали обширные равнинные пространства Восточной Европы. В то время, как странам Запада некуда было податься, и их самые крупные завоевания увеличивали их территорию в Европе на какую нибудь $\frac{1}{15}$ их размера, страны Востока Европы вырастают в течение XVI и XVII вв. вдвое и втрое.

В силу местных природных условий и соседства народов Азии, в странах Восточной Европы выработалась своеобразная военная система. „Франция и Голландия защищали свои границы поясом крепостей, держали на жалованьи массу наемных солдат, свое постоянное войско перевели на денежное вознаграждение. Восточные Государства, Австрия, Польша, Москва, устраивали широкие полосы военных границ, т. е. поселяли на вновь захваченной земле вооруженных людей, чтобы наблюдать за действиями врага и быстро давать ему

*) Срав. весьма много уясняющие сопоставления в истории развития города на Западе и в России у П. Маслова „Общедоступный курс истории народного хозяйства (прим. М. П.)

отпор... Земля... являлась главным вознаграждением за службу: военного не держали на жалованьи, не нанимали на срок; его помещали, наделяли участком с определенным доходом, по возможности недалеко от вероятного поля новой борьбы⁴. Наконец, необходимость обезпечить колониста и пограничного военного поселенца не только землю, но и рабочими руками заставляла правительства восточно-европейских стран помогать „хозяевам задерживать на своей земле перехожего земледельца и закреплять за собою барщину соседних крестьян“, т. е. содействовала установлению здесь крепостного права, а вытекавшие отсюда противоречия интересов крестьянства, как главной платежной массы, и дворянства, как кадра служилых землевладельцев-воинов, ставили на очередь вопрос крестьянский и вопрос об отношении дворянства к верховной власти. Различное разрешение этих вопросов в отдельных восточно-европейских странах приводило к установлению различных государственных порядков, как напр., в Польше—к торжеству дворянства над монархией и образованию шляхетской республики; в России и Австрии—к примирению интересов двух этих сторон в форме неограниченной монархии, сочетавшейся с широкими экономическими привилегиями дворянства⁵).

Такая концепция структуры восточно-европейских государств, намеченная в общих чертах проф. Виппером в его „Новой Истории“, лежит в основе того более детального анализа социально-политического строя Москвы в XVI в., который он дает нам в своем „Иване Грозном“. Этот анализ он проводит здесь без каких либо дальнейших сопоставлений между западно-и восточноевропейским общественным и государственным укладом данной эпохи. Сосредоточивая свое главное внимание на характеристике московского государства, он оттеняет, за то, эту характеристику сопоставлением с Польшею, точно также типичною *восточно-европейскою* страной, в которой, однако, основные элементы исторического развития, присущие всей восточно-европейской группе государств, слагаются в иную комбинацию, что и приводит к установлению здесь резко противоположного Москве социально-политического порядка. Эта параллельная характеристика Москвы и Польши—наиболее яркие места в новой книге проф. Виппера.

Эту часть своей работы проф. Виппер начинает одною предпосылкою, которая требует некоторых оговорок и разъяснений. В усло-

⁴) Проф. Р. Виппер „Новая История; 1500—1917“ 7-е изд., М. 1919, стр. 240—243. Дальнейшие цитаты—снова из „Ивана Грозного“.

виях развивающегося денежного хозяйства преобладавший в Средние Века землевладельческий класс, по его мнению, не сразу отступает на второй план перед новым классом денежного капитала—торгово-промышленной буржуазией. Вспомнив замечание Ф. Кнаппа о том, что прусские юнкеры в XVI в. впервые почувствовали в своей крови лихорадку предпринимательства, он находит, что „тоже самое можно было бы сказать о дворянах Дании, Швеции, Ливонии, Польши, Литвы, Венгрии, Чехии“. „Новая торговая политика, выгоды сбыта за границу произведений земледелия и скотоводства и их продажи приморским странам дали ему (рыцарю-землевладельцу—М. П.) неожиданный толчок. Владельцы имений не могли не прозреть, какой в их руках великолепный капитал: они принимают сами хозяйничать, вместо сдачи в аренду увеличивать господскую запашку, округлять имения, разрабатывать пустоши. Слагается фигура помещика, каким его знает Новое время“. В связи с такою интенсификацией сельского помещичьего хозяйства проф. Виппер ставит и усиление в эту пору крепостного права. Он не согласен с тем, что „крепостное право есть создание варварских Средних веков, оставшееся в виде досадного наследства Новому времени“. „Напротив, продолжает он, мы утверждаем, что те формы, которые дожили до XIX в., и которые мы знаем за крепостное право, беспощадное, суровое, требовательное, изнурительное принадлежат исключительно Новому времени... Как в новейшее время тайлоризм—последнее слово закрепощения труда на службе неистового фабричного производства, подгоняемого все больше и больше мировой конкуренцией, так точно и крепостное деревенское право вводилось в XVI веке под давлением международной политики, которая представляла поле все возрастающего спора за привозное золото. Введение крепостного права в прибалтийских странах, в Польше, Чехо-моравии, Венгрии—великий успех преуспевающего дворянства, которое давит на государственную власть, творит и поворачивает закон в свою пользу. Еще дальше идут его победы: в иных странах оно образует рыцарские и шляхетские республики, сводит монархию на призрачную тень; и как раз это—страны наибольшего процветания крепостного права: Дания, Венгрия, Польша, Померания и Лифляндия, последние две—автономные области под слабым протекторатом чужих государей“.

Все это—совершенно правильные положения; не надо только распространять их на хозяйственный строй всей Европы в целом, как это делает проф. Виппер. Интенсификация, в связи с развитием де-

нежного хозяйства, сельского помещичьего хозяйства, усиление крепостного права, а в некоторых отдельных случаях и проистекающий отсюда рост политического значения землевладельческого класса — столь же неоспоримый факт, вошедший, кстати сказать, уже в научный оборот у историков экономического строя, как напр. у И. Лукицкого, И. Кулишера и П. Маслова, как и явления противоположного порядка: перестройка аграрных отношений из подневольно-крепостных в свободно-договорные и экономический и политический рост торгово-промышленной буржуазии. Обе эти группы явлений развиваются на одной и той же хозяйственной базе — расширение рынка и усиление международного товарообмена, но характерны — последние для наиболее экономически развитых стран, стран обрабатывающей промышленности и океанической торговли, Англии, Голландии, Франции, а первая для континентальных стран сырья, полуобработки и земледелия, какими в международном масштабе с XVI в. становятся, главным образом, страны... Восточной Европы. Сам проф. Виппер, иллюстрируя общие положения указанной своей предпосылки, берет, по преимуществу, именно эти страны — Польшу, Швецию, Венгрию. В сущности говоря, в данном случае вся эта предпосылка нужна ему для дальнейшего анализа социально-политического уклада именно этих стран. Можно было бы даже вовсе не останавливаться на только-что сделанных к ней оговорках и пояснениях, если бы это не подтверждало лишний раз то основное положение, которое нас прежде всего сейчас интересует, и интерес к которому привел нас и к „Ивану Грозному“ проф. Виппера — Восточная Европа, как историческое целое, не в безусловном противоположении Западу, но как своеобразная разновидность общеевропейского исторического развития.

В приложении к странам Восточной Европы указанная предпосылка неоспорима; проф. Випперу она дает прочный базис для всего его дальнейшего построения. При той экономической конъюнктуре, какая, в условиях усилившегося международного товарообмена, сложилась в XVI в. для стран европейского Востока, при выше отмеченных особенностях их колонизационной политики и их военной системы, и при необходимости напряжения сил для внешней борьбы как на Востоке, так и на Западе, здесь получал особую остроту вопрос, как сложатся взаимоотношения между монархией и землевладельческим классом. В разных странах эти отношения складывались различно. В Польше одержали верх центробежные феодальные стремления. Попытка в XV в. Казимира VI Ягеллончика создать в стране

сильную монархическую власть потерпела неудачу: у монархии не оказалось сил стать притягательным и объединительным центром, и это подготовляло в будущем полное государственное разложение. Динамично-противоположно складывались отношения в Москве. „Иные условия открывались в пользу демократической монархии в восточно-европейских, полуазиатских странах, где верховная власть держала военных в строгой дисциплине“. „Блестящее по своей дипломатии, гибкое и искусное в религиозных усложнениях, московское правительство не менее поражает своей социальной политикой, своим умением управлять военными массами, дисциплинировать тот самый подвижной беспокойный класс, который в близком соседстве польско-литовского государства сломил все усилия монархии и утвердивши свою золотую вольность, разстроил в конце государственный организм. То, что не удалось в Польше Казимиру IV Ягеллончику — использовать в интересах монархической власти антагонизм между разными слоями землевладельческого класса, родовой аристократией и служилым дворянством, с успехом было выполнено московским правительством. „Между тем, как в соседнем государстве закреплялась могущественная аристократия, в Москве уничтожали возможность ее возникновения. Присоединяя удельные княжества, московский великий князь отнимал у подчинившихся сородичей почву под их ногами, заставлял их переезжать в Москву, превращая их в наместников областей и корпусных командиров своей армии. Они вступали в ряды старых слуг, растворялись в их среде, смешивались с обыкновенными придворными“.

Могучим оружием в руках московского правительства был в данном случае тот обширный земельный фонд, который ему удалось сохранить и приумножить, и пользуясь которым оно держало в руках низшие слои землевладельческого класса, сидевшие на государственных землях, служилое дворянство, распоряжаясь им в стратегических видах, пользуясь им и как орудием социальной борьбы против вотчинной земельной аристократии. Устанавливалась тесная связь и экономическая зависимость землевладельческой массы держателей государственной земли от крупнейшего в государстве землевладельца, государя двора, порядок, несколько напоминающий так называемый англонорманский феодализм Вильгельма Завоевателя, но получивший на почве Москвы гораздо более полное и прочное развитие. Таков политический смысл, по мнению проф. Вишпера, поместной системы московского государства. „Поместная система и вполне подчиненная мо-

сковскому правителю многочисленная конная дворянская армия создавались в то самое время, когда военный строй в польско-литовском государстве готов был совсем развалиться". Эта система „вступает в жизнь при Иване III вовсе не постепенно, а с какой-то внезапностью, в качестве всесторонне обдуманного государственного нововведения, конечно, добавим от себя, именно только как *система*, военная и политическая, а не как особый вид землевладения, корни чего надо искать в более отдаленном прошлом. В XVI в. в Москве поместье одерживает верх над вотчиной, государственное единство—над центробежными стремлениями феодальной знати. Дело, начатое при Иване III завершается при Грозном, когда все землевладельцы, вотчинники наравне с помещиками, превращаются в „подвижное пожизненно служащее воинство"... Опричнина Грозного, в свое время так блестяще выясненная проф. С. Ф. Платоновым в ее сущности, как орудие социальной борьбы московской монархии с феодальной знатью, и стоящие в связи с нею новые административные и военные порядки—„верх напряжения военно-монархического устройства".

Оставляем в стороне вопрос, поскольку порядок, установившийся в Москве, находит себе аналогии с порядками в других восточно-европейских странах. Судя по приведенным выше цитатам из его „Новой Истории", сам проф. Виппер не ответил бы на этот вопрос отрицательно. Интереснее другое. В чем разгадка и объяснение такой силы государства и монархии в Москве?

В русской исторической науке издавна пустила прочные корни мысль о сильном развитии в русской истории „государственного начала": государство противопоставлялось „обществу", и целый исторический период характеризовался, как период „закрепощения", в целях внешней борьбы, всех общественных классов государством. Самое понятие „государства" получало, при этом, через-чур абстрактный смысл, что должно было, конечно, вызывать все большее и большее смущение по мере того, как в исторической науке упорчивалась реалистическое истолкование исторического процесса. Попытка Милюкова в его „Очерках по истории русской культуры" реалистически истолковать „гипертрофию" в России государственной „надстройки" элементарностью экономического „фундамента" и сильным воздействием, при слабости внутренней социальной дифференциации, внешних условий (война и... торговля) не развеяли этого смущения. Марксистское направление подвергло этот вопрос коренному пересмотру. Интересной в этом отношении является перестройка всей концепции русской ис-

тории проф. М. Н. Покровского *). Открывающая широкое перспективы для дальнейших исследований, попытка проф. Покровского уложить историческое развитие России в общепринятую схему развития народного хозяйства заслонила, однако, в его изложении своеобразие этого процесса в московском государстве: выставляемое им положение: „древне-русский государь был собственником своего государства не хуже всякого другого собственника“ не вошло органически в его построение. Одновременно с проф. Покровским была дана другая концепция экономического и социально-политического развития России— Г. В. Плехановым в его „Истории русской общественной мысли“. Концепция Плеханова, вся построенная, в противоположность проф. Покровскому, на своеобразии исторического развития России, исходит, между прочим, в значительной степени, из мысли о значении государя, как крупнейшего собственника, сохранившего свои реальные права на всю землю в государстве и, как таковой, успешно поборовшего, в обстановке внешней борьбы, центробежные элементы **). Проф. Вишнер близко подходит к плехановской концепции, облекая его схему в плоть и кровь, давая яркий колорит четкому рисунку, и тем самым намечая путь дальнейших работ в этом направлении. Государство не как отвлеченное начало, но как реальный экономический фактор: государства казна и государев двор, как крупное и сложное хозяйственное предприятие, сперва, главным образом, земельное, держащее в своих руках держателей государевой земли и с их помощью успешно борящееся с крупной феодальной вотчинной аристократией, а позднее — и торгово-промышленное, не только тесно связанное с торгово-промышленными кругами, но доминирующее и здесь и превращающее других капиталистов в своих агентов ***), и в условиях напряженной

*) „Русская история с древнейших времен“ (изд. тов-ва „Мир“); „Очерк истории русской культуры“; „Откуда взялась теория внеклассового происхождения русского самодержавия“ („Вести. социалист. Академии“ № 1, 2 и 4); „Борьба классов и русская историческая литература“ (Петр. 1923).

**) В основе этой мысли лежит, в сущности, старое представление о „вотчинном“ характере московского государства, давно вошедшее в обиход русской исторической науки. Его повторяет Ключевский, говоря о московском государстве, как о „государевом хозяйстве“ и о соединении в одном существе верховной власти и царя, и вотчинника (Курс, ч III, стр. 16). Подход к этому положению не столько с социологической, сколько с юридически-нормативной точки зрения, оценка такого порядка, как известного рода „аномалии“, помешала Ключевскому взять это положение во всей его экономической обnoxiousности, как исходный пункт для всего его построения. Первые решительно стал на эту точку зрения Плеханов.

***) Эта часть настоящего положения высказана и М. Н. Покровским: „Концентрация капитала в царской казне далеко превышала его концентрацию в частных руках: и московские „гости“ были представителями торгового капитала не столько по

внешней борьбы, объединяющее и организующее отдельные общественные группы—вот тот отправной пункт, от которого должны исходить и дальнейший анализ, и дальнейший синтез структуры московского государства, проводя отсюда параллели с другими странами Восточной Европы и Азии.

Такая сопоставления московского государства с большими земельскими деспотиями Востока делает уже Плеханов—с Персией, где земля до недавнего времени составляла собственность шаха, с Халдеей эпохи кодекса Хаммураби, с древним Египтом *). Исходя из таких же сопоставлений, книга проф. Виннера изобилует указаниями на те заимствования, какие широким потоком вливались в жизнь Москвы, да и других восточно-европейских государств из Азии, при непосредственном соприкосновении этих государств с их азиатскими соседями. В своей пограничной обороне эти государства широко пользуются живою силою своего врага. „На московскую службу, начиная с середины XV в., переходит множество стенных кнезей со своими свитами, правительство привлекает их богатыми подарками, включает их в аристократию своего двора, награждает их поместьями и образует из новообращенных военную границу... в подражание мусульманскому востоку на обширной окраине степен появляется подвижная конница христианских ополчений. Польско-литовская шляхта, венгерская аристократия, московские служилые люди возникли из такого приспособления к военному порядку, сложившемуся в стенных равнинах Азии“. Московская поместная система находит себе аналогию в Турции, где „спахив, пожизненные владельцы небольших поместий, были обязаны являться по призыву султана и приводить с собою определенное количество всадников, смотря по доходности имения“. А в то же время в Стоглаве „параграф о вдовых боярынях удивительно напоминает статью одного старинного юридического памятника, именно судебника Хаммураби, где предусмотрена и доли поместья, оставляемого вдове убитого, если у нея на руках малолетний сын“. Напоминает Азию и организация в Москве „ямской гоньбы, служившей

своим личным достаткам, сколько как царские агенты для откупщины казенных доходов“ („Очерк истории русской культуры“ изд. 5-е, ч. I стр. 81)—мысль, гораздо глубже вошедшая во все его построение, чем его замечание о государе-собственнике всей земли. К этой мысли примыкает и проф. Виннер: „В этих больших державах (римская империя, арабский халифат—М. П.) государство было и кредитором, и заказчиком, и направителем торгового дела, а купечество выступало в качестве государственных чиновников. Такую же форму промышленности представляло и московское государство“—ор. cit. 68.

*) Ор. cit. 78, 246 и др.

наблюдению за краями, не вполне замиренными“, а также — добавим от себя — и огневой сигнализации с вышек, при помощи которой до столицы быстро доходили известия с южной границы о движении врага, система, которую мы встречаем в азиатских провинциях Византии. „Подобно завоевателям ассирийским и персидским московские строители имели обыкновение готовить занятие новой территории постройкой грозной крепости на краю границы или даже на самой вражеской земле“. Ивангород против Нарвы, Васильсурск и Свияжск против Казани, Ивангород на Себеже, Заволочье и Велиж против Литвы. Переносят нас в Азию, по мнению проф. Виппера, и многие придворные обычаи, хотя бы обычай „обелять“ от повинностей и налогов родство и близких властителю людей, при чем в Москву переходит и азиатское слово „тархан“, а также и тот суровый порядок, который московские правители провели внутри своей династии, не допуская ничего похожего на домашний совет единокровных князей и беспощадно истребляя своих ближайших родственников, чтобы устранить соперников себе и своему потомству. Наконец, выше мы уже привели взгляд проф. Виппера на организацию в московском государстве торгового дела, сближающий эту организацию с организацией торговли в странах азиатского Востока.

Особенно значительным представляется проф. Випперу влияние в московском государстве Турции, этого последнего звена в многовековой культуре азиатского Востока, Турции XV и XVI веков, эпохи апогея ее могущества, когда военная и административная организация османов возбуждала к себе интерес не только на Востоке, но и на Западе Европы. „Правда, московские государи любили ссылаться на римских и византийских императоров, на Августа и Константина; но в их придворном быту, в их управлении не было тех республиканских повадок, которые давали себя знать и в языческом Риме, и в христианской Византии. Московское самодержавие походило гораздо более на восточный халифат, на тогдашнюю Турцию. Сравнение с мусульманским востоком постоянно напрашивалось и русским и западным наблюдателям“. Весь московский быт в XV и особенно XVI веках как бы переживает своего рода туркоманию, вплоть до внешних форм этого быта, до костюма — все эти „тафьи безбожного“ Махмета, турецкие „шлыки и порты“, на которые постоянно сетуют ревнители старозаветных обычаев... „Не случайно Москва XV и XVI в.в. тянулась и подражанию Турции; в нем чувствовалась тяготение и Востоку старинному, сказывалась длинная цепь исторических преданий. От-

томанская Порта была только последним повторением того устройства, которое принесли с собою кочевники из Средней Азии, а это устройство имело за собою многовековой опыт. Военные громады, управляемые генеальными вождями вроде Чингис-Хана и Тимура, перенимали технику покоряемых ими культурных государств: и артиллерию с осадным искусством китайцев, и торговые уставы старинных вавилонских царей, и государственную почту с дорожной системой древнеперсидских Ахеменидов*.

Все эти сопоставления носят у проф. Виннера несколько случайный характер, не всегда отмечаются посредствующие ступени, и не всегда правильно намечаются пути восточных заимствований. Все это не лишает эти сопоставления большого интереса. Многие из них, как нам кажется, могли бы стать интересною проблемою для востоковедов, пожелавших с этой стороны осветить своими научными достижениями быт и социально-политическую структуру восточно-европейских государств.

Надо ли ставить вопрос: что такое московское государство — Азия или Европа? Современная наука не знает замкнутых „культурно-исторических типов“ в стиле Данилевского и Шпенглера. Если и существуют отдельные „культуры“, они не отграничены географически и хронологически друг от друга четкими линиями, но незаметными оттенками переходят одна в другую. Возросшая на культурном наследии, родственном тому, на котором возрос Запад, тесно связанная с ним своими историческими судьбами, Восточная Европа, в своем историческом развитии, являет нам иные комбинации тех же элементов, из которых складывается социально-политическая структура Европы Западной. Эти комбинации, в отдельных случаях, и ярче всего в Москве, приближаются к социально-политическим структурам Востока азиатского. Сложная совокупность географических, социальных, политических и международных условий открывает здесь доступ культурным влияниям и Западной Европы и Азии с перебивающимся перевесом то тех, то других в отдельных странах и в различные эпохи. Москва XV и XVI в.в., в своей социально-политической структуре наиболее приближающаяся к великим деспотиям Востока, с определенною окраскою азиатизма, живет под перекрестным воздействием и западно-европейских и восточных культурных влияний. На почве этих влияний и формулировалась идеология отдельных общественных групп московского общества.

Московское государство, как и все остальные, прошло свою стадию борьбы монархии с феодальною аристократиею, что привело в со-

седнем с нею польско-литовском государстве к торжеству центробежных элементов. Но результат этой борьбы оказался здесь диаметрально-противоположным. Центробежные феодальные стремления не были чужды и московскому обществу. Оно сложилось из тех же элементов, из коих сложилось общество и в других странах восточной и западной Европы. Ведь и в других странах государев двор и казна играли роль определенного экономического фактора; лишь удельный вес этого фактора был иным. В своих притязаниях и в своей борьбе с монархией московская феодальная аристократия в польско-литовской действительности находит готовые формулы своим социально-политическим притязаниям. „И в московском государстве высшие слои военно служилого класса, соблазненные примером соседей, были не прочь составить оппозицию монархии и ограничить ее в свою пользу... Московскому правительству приходилось управлять тем же самым мудреным классовым материалом под соблазнительным впечатлением достигнутой шляхтою свободы“. С другой стороны, монархия и группирующиеся вокруг нея общественные элементы обосновывали свою программу на идеях шедших с Востока. „Азиатское влияние переплетались в Москве со старой классической школой, доставшейся великорусским вассалам Золотой Орды в византийской оправе“. Реценция через Византию римского права, византийское законодательство иконоборческой и македонской эпохи, вошедшее через Номаконов и Кормячую в практику московской жизни и тщательно изучаемое в Москве, легло в основу московских теорий политического абсолютизма. „Монархисты... Московской Руси отыскивают подходящие для себя формы и доказательства в законах поздней византийской империи“. Современная действительность османской империи дает им пример практического осуществления их идеалов.

Политическая борьба в XVI в. в Москве нашла, как известно, свое литературное выражение в переписке Грозного с князем Курбским. Проф. Виппер для характеристики этой борьбы берет Курбского и Ивана Пересветова, типичного теоретика абсолютизма, как этот абсолютизм преломлялся в сознании мелкого служилого сословия, который в своем „Сказании о царе Константине“ формулировал взгляды, близкие тем, какие, в своей переписке, позднее высказывал Грозный, а в других сочинениях наметил целую программу внутренней и внешней политики.

Мировоззрение Курбского сложилось на почве идей западно-европейских „монархомахов“ и польского панства; не только его взгляды, но и его личное поведение находит себе аналогии на Западе.

„Его взгляды совершенно совпадают с мировоззрением крупных польских панов, немецких фюрстов и французских сеньёров XVI века, которые или заставляли монархию подчиниться своему правительственному давлению, или потерпевши на такой попытке неудачу, изменяли своей стране и объявляли себя вольными и самостоятельными вождами и как бы государями. Коннетабль Бурбон, принц крови и родственник французского короля, перешедший в 1521 г., вследствие личной обиды, к германскому императору Карлу V и принявший команду над войсками, сражавшимися против его отечества; курфюрст Мориц Саксонский, в 1548 г. верный слуга того же Карла V, изменивший в 1552 г. императору в пользу французов— вот наглядные западные параллели к Курбскому“. Для Пересветова, шляхтича и публициста, находившегося „под сильнейшим отрицательным впечатлением опыта, сделанного польско-литовским дворянством, и воспринявшего византийскую книжную мудрость, идеалом и примером для подражания является завоеватель Константинополя, „турецкий царь Махмет-салтан“, „философ мудрый по своим книгам по турецким“, прочитавший греческие книги, отчего „великие мудрости прибыло у царя“, который жестокою борьбою с „велможи“ „правый суд в царство свое ввел, а ложь вывел“. „Турецкий царь Махмет-салтан великую правду в свое царство ввел, иноплеменник, да сердечную радость Богу воздал; да к той бы правде да вера христианская, ино бы с ним ангели беседовали“.

Коллизия политических идей XVI в. обрисовывается проф. Виппером на антитезе социально-политических структур двух восточно-европейских стран—Польши и Москвы. Сама по себе, эта антитеза, в связи с международной конъюнктурой подводится им к тому моменту, когда обе эти державы, в борьбе за свое место в Европе нового времени, приходят в прямое столкновение. Рассматриваемая, в связи со всем ходом внутреннего развития Москвы и Польши, в сложной обстановке общеевропейских международных отношений, поскольку эти отношения сплетались в узел Балтийского вопроса, Ливонская война в обрисовке проф. Виппера получает надлежащую общен историческую оценку, разворачивается до размеров мирового события, выступает как бы прологом другой мировой войны—начала XVIII в. из-за того же Балтийского вопроса—Северной войны Петра Великого. На фоне, главным образом, Ливонской войны обрисовывается проф. Виппером и характеристика Грозного. „Когда речь идет о Петре Великом, замечает он, все готовы признать, что его реформы находятся в тесной

зависимости от тяжелой всепоглощающей войны. Страстным образом под этим углом зрения об Иване Грозном почти не судили; историки пока не осветили нам связи между внешней и внутренней его политикой“.

Но все это уже — частности, на которых здесь останавливаться не приходится, равно как и на всем том, в чем новый труд проф. Вишпера представляет интерес специально для русской истории. Мы подходим к этому труду только с точки зрения поставленной нами проблемы: Восточная Европа и Восток в Европе. Если эта проблема, в такой постановке, заслуживает научного внимания, заслуживает внимания, и по своему методу, и по общей своей концепции, и по отдельным замечаниям, и новый труд проф. Вишпера, при всей его местами импрессионистичности. Этот труд обратил уже на себя внимание в России, в среде русских историков. Во главе угла исторической науки в Грузии лежит востоковедение. В разработке проблемы „Восточная Европа и Восток в Европе“ востоковедению предстоит видная роль. С другой стороны, эта проблема намечает для востоковедения интересные перспективы и открывает своеобразные всемирно-исторические горизонты. Вот почему мы нашли уместным, с точки зрения этой проблемы, обратить внимание на „Ивана Грозного“ проф. Вишпера на страницах вновь возникающего органа грузинской исторической науки.

პატარა წერილები და შენიშვნები.

მოგუთა. მცხეთის ერთს ადგილს მტკვარზე ხიდესთან ერქვა, როგორც ცნობილია, მოგუთა, სახელი, რომელიც თავის წარმოშობით ერთგვარ ინტერესს იწვევს. „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორი მას მოგუთას უწოდებს. „მოიყვანა (ფარნაჯობმა) სპარსეთით ცეცხლის მსახურნი და მოგუთნი და დასხდეს იგინი მცხეთას, ადგილსა მას, რომელსა აწ ჰქუიან მოგუთა“ (მარ. ვარ., 24 — 25). ლეონტი მროველის რედაქციის ნინოს ცხოვრებაში, რომელიც შეტანილია მეფეთა ცხოვრებაში, იხსენიება მტკვარზე „ადგილი ერთი მიწურვილთა კიდის კარსა მოგუთისასა“ (მარ. ვარ., 97). საინტერესოა, რომ შატბერდის ხელნაწერის ნინოს ცხოვრებაში მოგუთა გადაკეთებულია მოგუთად („კარსა მოგუთისასა“, Опис. II, 786). აქ უკვე ჩვენ ვხედავთ ამავე სიტყვას ნაცვლად აფხაზურის შესატყვის ადგილის დაბოლოვებას თა ქართული დაბოლოვებით ეთა. ეს, რასაკვირველია, არის გადამწერთა შესწორება და შესაძლებელია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ მე-9 საუკუნეში უკვე ადგილი ჰქონია სახელის მოგუთა-ს ქართული დაბოლოვებით მოგუთა ხმა-რების ცდას.

თვით სახელი მოგუთა არის ფრიად საყურადღებო. ის, რასაკვირველია, დაკავშირებულია, როგორც ამას „მეფეთა ც.-ბის“ ავტორიც უჩვენებს, ცეცხლთაყვანისმცემლობის ოფიციალურად დამკვიდრებასთან ქართლში და წარმოადგენს მოგვების საცხოვრებელ უბანის სახელს. ამის მიხედვით შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ სახელი მოგუთა შეიძლება ადგილობრივ გაჩენილიყო მე-2 საუკ. ქრ. წ. და რადგანაც დაბოლოება მისი თა არის აფხაზურის შესატყვის კილოს ადგილის მაწარმოებელი სუფიქსი, ამიტომ ამ სახელის მიხედვით ჩვენ ვბოულობთ კიდევ ერთს დადასტურებას მე-2—1 საუკ. ქრ. წ. მცხეთის რაიონში სვანურის შესატყვის ერთ ძველ, პირობით ფოხურად წოდებულ კილოს არსებობისას.

ფხოელი — მოსოხი. ზემოდ, წერილში „ქართ. სახელმწ. გენეზისის საკითხები“, განვითარებულ აზრს მცხეთისა და მის მიმდებარე რაიონებში პირობით ფოხურად წოდებულ კილოს არსებობის შესახებ შეიძლება დადასტურებდეს ფშაველების ერთი სახელწოდება, რომელიც შენახულია ხუნძურ ენაში. სახელდობრ ხუნძურად ფშაველებს (და მათთან ერთად თუშ-ხევსურებს) უწოდებენ ეხლაც მოსოგ-ს (Услар, Аварск. яз., 26). ამგვარად დასტურდება ეთნიურ ტარპინის ფხ=ფოხ|ფუხ|ფასს დაკავშირება ტერმინთან მასს|მესს, არა მარტო ფონეტიურად, არამედ რეა-

ლურადაც. შეიძლება ამისდამხედვით ვიფიქროთ, რომ არაგვ-მტკვრის რაიონის იბერიის მეორე (ხუნძურის ძველი შესატყვისის შემდეგ) ფენის ტომები (სახლები), ლინგვისტურად პირობით სვანურის ძველი შესატყვის კილოს მონათესავედ აღიარებულნი, ატარებდნენ სხვადასხვა ვარიაციით სახლებს ფახს, ფუსს, ფსხს, მახსხს, მე(ს)ხს. ამ ტომების ნაშთად შემდეგ დარჩა ჩრდილოეთით გარიყული ტომი ფსჟალთა და სამხრეთით გეოგრაფიული ტერმინი სამხათა, რომელი სახელით აქამდის ქართველებში ცნობილია ტერიტორია სამხრეთიდან თითქმის ტფილისის მიდგომამდის. ეს სახელი სო-მეხი, პრეფიქსით სო (=სა) ქართულ ხალხოსნობის ჩამოყალიბების შემდეგ ქართულმა შეგნებამ გადიტანა არმენოპაიებზე, რომელთა ხალხოსნობის ჩამოყალიბების პროცესმა შთანთქა უდიდესი ნაწილი სო-მეხ-თა ტომისა (ხემოდ, გვ. 120).

ეტიმოლოგია სიტყვისა სპილენძი. აკად. ნ. მარრი როგორც თავის ადრინდელ, ისე უკანასკნელ შრომებში აძლევს სიტყვას სპილენძი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას უძველეს იაფეტურ ტომების კულტურულ ვითარების განხილვის თვალსაზრისით და უკავშირებს მას ეთნიურ ტერმინს სპერსპეტაბერ, რომელთანაც უნდა იყოს მისი აზრით დაკავშირებული ევროპიული ტერმინი ბრანზა-ფ. «Когда археологи-вещеведы, ссылаясь на Талиши, ТКПСИК. 1922 г., 9), отказывали Кавказу, с ссылкой на отсутствие в ней цинка, и в творчестве бронзовой культуры, перемещая ее начала то в Индию, то в Среднюю Азию, кавказская речь, и чистого яфетиды, и метиса яфетиды — ариевропейца иного термина для понятия «бронза», как яфетическое составное слово, не знает и не знала: звучит оно по-грузински სპილენძი древнелитер. [ს]პილენძი, по-армянски ծեփն (*სპილენძი), откуда и перс. ბრანჯ, и значит оно медь и цинк и иайский а-мარ-ან-ჟ-ან-სპილ-ა-ზ-უკ «браслет», собственно «бронзовый браслет», представляя диалектические разновидности того же термина «бронза», палеонтологически являются сверстниками и выразителями тех многочисленных «бронзовых браслетов», как бы бронзовиц, которыми полны кавказские могильники так называемой доисторической эпохи, собственно протоисторической».

სხვა უახლოეს თავის შრომაში აკად. ნ. მარრს თავის წინადადლი აზრი სიტყვის სპილენძის ეთნიურ ტერმინთან სპერსპეტა დაკავშირების შესახებ გამოთქმული აქვს შემდეგნაირად: „С этническим термином სპერსპეტა находится в связи первая часть составного металлургического термина груз. სპილენძი-სპილენძი арм. ծեփ-ინ (*სპილენძი) «медь + цинк?»

ოლოვო»; у армян и грузин термин означает то медь, в частности красную медь, то бронзу, но это собственно бронза и термин — разновидность прототипа европейского слова бронза и т. п. (Яфет. Кавк. и третий этнич. элем. в соз. средиземномор. культ., 52).

ამგვარად სიტყვა სპილენძ-ს ნ. მარტი უკავშირებს ეთნიურ ტერმინს სპაჲსჲმ, რომლის ტომობრივ წარმოებას მთავარ დარგს სათანადო მადნების დამუშავება შეადგენდა, რის გამოც სპილენძმა ყველა მეზობელ ხალხებში და შემდეგ თანდათან გადასვლით თვით ევროპიულ ხალხებშიდაც მიიღო ამ ეთნიურ ტერმინის შემცველი სახელი.

სიტყვის სპაჲსჲმ-ის წარმოშობის გამოსარკვევად ფრიად საინტერესოა ის გარემოება, რომ მეგრულში სპილენძს ეხლაც რქვია ლინჯი. საყურადღებოა, რომ გარეთ-კახეთში, გ. ბოჭორძის მიერ მოწოდებულ ცნობის თანახმად, სპილენძს ეძახიან ლაჲჯი. ექვს გარეშეა, რომ ლინჯი და ლაჲჯი ერთი და იგივე ძირის სიტყვაა, მეგრულში მხოლოდ მისთვის ჩვეულ ნახალიზაციით შენახული. ძირი მაშასადამე ამ სიტყვისა უნდა იყოს ლჯ. ამის მიხედვით, თუ სპაჲსჲმ|ქპაჲსჲმ რთული შემადგენლობის სიტყვაა, მისი დანაწილება საგულისხმებელია ამ გვარად: სპა|ქპა + ლჲსჲმ (=ლინჯი). ამასთან დაკავშირებით დიდად საინტერესოა ის, რომ ხუნძურში (ავარ.) სპილენძი იწოდება ჰჰჰ (Услар, Авар. яз., 252). ამ სიტყვის ჰჰჰ პროტოტიპი შეიძლება იყოს ქპა, ქპა|სპა. ამის მიხედვით დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ სპაჲსჲმ|ქპაჲსჲმ შესდგება ორი სიტყვისაგან. ერთი სპა, ქპა უნდა წარმოადგენდეს ხუნძურის შესატყვის ძველი კილოდან ნასესხებ და მეორე კი მეგრულში და გარეთ-კახურ კილოში ეხლაც შენახულ სიტყვის შესატყვისობას. სიტყვა ამგვარად არის ჰიბრიდული — სპა|ქპა + ლჲსჲმ (=ლინჯი). ეს სიტყვა არის აშენიარად ისეთივე ხასიათის ჰიბრიდული წარმოშობისა, როგორც ცხენი (ს. კაკაბ., ქართულ სახელმწ. გენეზ. საკითხ., 76), სადაც ჩვენ ვხედავთ ქართულ-პაიურ ჯგუფისთვის საერთო სიტყვის ხუნძურის ძველ შესატყვის კილოს ტერმინის შეერთებას (ც + ხენი).

საინტერესოა, რომ სომხურშიდაც *սպինձ* იმავე წარმოებისაა, როგორც ქართული სპილენძი. აღსანიშნავია ამასთანავე ის გარემოებაც, რომ მე-5 საუკ. ქართულ სახარების თარგმანში, რომელიც სომხურიდან არის წარმოებული და, როგორც უკვე ნაჩვენები იყო (ს. კაკაბ., საისტ. ძიებ.), მესხურ კილოზე ან ამ კილოს მიმდგამ ტერიტორიაზე, იხმარება სიტყვა ჰაჲსჲმ (მარკ. 8), ხოლო ბერძნულთან შეთანხმებულ ტექსტში კი (მე-6 საუკ.) ამის მაგივრად არის სიტყვა რჲჯი.

ზემოთ თქმულის მიხედვით ჩვენ ვღებულობთ კიდევ ერთს ფრიად საინტერესო მასალას ტომების გადაჯგუფების პროცესის დასახასიათებლად უძველეს ხანაში. სპილენძის მცნების გამოსახატავად ზოგად-ქარ-

თველ ტომების პროტოტიპისთვის საგულისხმებელია იმ ძირის სიტყვა, რომელიც ეხლა წარმოდგენილია მეგრულში ღინჯი-ს და გარეთ-კახურში ღაიჯი-ს სახით. სიტყვის ღაიჯის გარეთ-კახურში შენახვა ცხადად უნდა ამტკიცებდეს, რომ პროტო-ქართულ ტომების გადაჯგუფებას საკმაოდ შორს ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ აწინდელ გარეთკახეთის მიმართულებით უძველეს დროშივე ქონდა ადგილი. რის გამო ერთნაირ კულტურულ ტრადიციის მატარებელი ტომები ტერიტორიალურად ერთმანეთს საკმაოდ დაშორდნენ (მეგრულ-ქანურ კილოების ტერიტორია და გარეთ-კახეთის რაიონი). შუაში ამ ორ ტერიტორიალურად ერთმანეთისაგან დაშორებულ ტომებისა მცხეთა-სამცხეს ხაზზე მოხდა პრა-ჭაიურ და პრა-ქართულ წიაღში წარმომდგარ ჰიბრიდულ სიტყვის სპილენძის საბოლოოდ გამკვიდრება. სიტყვა სპილენძი თავისთავად ერთხელ კიდევ ადასტურებს ნ. მარბის მიერ წამოყენებულ დებულებას ხუნძურის შესატყვის ან მის ახლო მონათესავე კილოს ქრონოლოგიურ პრიორიტეტის შესახებ ქართველთა ისტორიულ მიწაწყალზე, რის შესახებ ჩვენც ზემოდ მოყვანილი გვქონდა ახალი სათანადო საბუთები (ქართულ სახელმწ. გენ. საკითხ.).

გაგე-სქუა. სიტყვა გაგე-სქუა მეგრულად ეხლა ნიშნავს მზარეულს და თავისი წარმოშობით ინტერესს არ უნდა იყოს მოკლებული. გაგე-სქუა არის გაგეს შვილი და შესაძლებელია ამის მიხედვით, რომ ეს ტერმინი იყოს დაკავშირებული ძალიან ძველ დროსთან, ჯერ კიდევ პატრიარქურ წყობილების ხანასთან. ამ შემთხვევაში გაგე შესაძლებელია განმარტებულიყო როგორც სახლის ან ტომის სახელი. მართლაც საყურადღებოა ამასთან დაკავშირებით გახსენებულ იქმნას ტერმინი გოგა-ზ-ენე, რომლის ძირი გოგ დაბოლოებათა არ, ენე გამოკლებით, წარმოდგენილია კიდევ გეოგრაფიულ ტერმინში გაგი (ზეჰოდ, 20). შეიძლება ამიტომ სიტყვა გაგე-სქუა წარმოადგენს ტერმინის გოგა-ზ-ენე, გაგ ისეთსავე მონაგონარს, როგორც გლახა, გლახი არის ტერმინის გოგლხი მონაგონარი. ამ შემთხვევაში ჩვენ მივიღებდით, რომ სიტყვა გაგე-სქუა თავისი ისტორიული მონაგონარით უკავშირებს მეგრული მოდემის ტომს ტერიტორიალური მეზობლობით და სიახლოვეთ გოგ-ის ტომის საბინადრო ქვეყანას. აქაც მაშასადამე ჩვენ თითქმის ვპოულობთ მეგრელების შესატყვის ძველი ტომის უძველეს ხანაში სამცხის ახლო ტერიტორიაზე ბინადრობის დადასტურებას უწინარეს მათი გადასვლისა მარგვის და შემდეგ ისტორიულ ოდიშს. საინტერესოა ისიც, რომ გაგე-სქუა მეგრულში შენახულია დაბალ საზოგადოებრივ მდგომარეობის პირის აღსანიშნავად. ეს გარემოება უნდა უჩვენებდეს მეგრელების შესატყვის ძველი ტომის პოლიტიკურ პრიორიტეტის ფაქტს შე-

დარბით გოგ|გაგ ტომთან ამ უკანასკნელთან ზეხვედრის ან მეზობლობის ხანაში.

აზნაური—ჟინოსქუა. ზემოდ (გვ. 89) უკვე მოყვანილი იყო ნ. მარრის ეტიმოლოგია სიტყვისა აზნაური, სადაც სუფიქსი ურ=ვერ უნდა იყოს წარმომავლობის აღმნიშვნელი, მაშასადამე შვილის ექვიალენტი. აზნა-ური=აზნისშვილი. ამ აზნას ჩინებულიად ადასტურებს მეგრულში აზნაურის აღმნიშვნელი სიტყვა ჟინო-სქუა, რომელიც ამავე ფორმით მოხსენებული აქვს მე-17 საუკ. არქანჯ. ლამბერტს (*Relatione della Colchide, 1654 წლ. გამოცემა, 30*). ჟინო-სქუა ნიშნავს ჟინო-ს შვილს, ჟინო კიდევ უნდა იყოს იგივე ზანა, აზნა. ჟინო-სქუა ამგვარად წარმოადგენს ეტიმოლოგიურადაც აზნა-ურის სრულს ექვიალენტს და მასთან ერთად ნიშნავს აზნის ანუ გვირის შვილს.

ტერმინს შეიძლება მიეცეს მნიშვნელობა მეგრულ და საკუთრივ ქართულ კილოების ერთმანეთისაგან გაყოფის *terminus post quem non* საზღვრებლად. მართლაც თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ტერმინის აზნ-ის, როგორც უცხო, შემოღება ჩვენში მეწინავე სახლების აღსანიშნავად უნდა მომხდარიყო სპარსულ სარწმუნოებრივ და კულტურულ გავლენის იბერიაში მტკიცედ დამკვიდრებასთან ერთად დაწინაურებულ გვარებში მაინც, ე. ი. მე-2 საუკუნის ქრ. წ. ახლო ხანებში (ზემოდ, 90—91), მაშინ ცხადი იქნება, რომ ამ დროს, ე. ი. მე-2 საუკ. ქრ. წ., მეგრულ და საკუთრივ ქართულ კილოების ერთმანეთისაგან ლინგვისტურად გათიშვა უკვე მომხდარი ფაქტი უნდა ყოფილიყო. მეწინავე სახლების, სპარსულ სახელწოდების დაგვარად—აზნ-ების, შვილნი იწოდებოდნენ სიტყვებით—საკუთრივ ქართულ კილოებში აზნა-ურა, ხოლო მეგრულში—ჟინო-სქუა, ხალხის ფართო მასისთვის კი დარჩა ტერმინი „მეფ. ც-ბის“ ავტორის გამოთქმით ქართლსაინა (ქ. ცხ. I, 33), ხოლო მეგრელებში—მარგალი.

იბერიის მოსახლეობის რიცხვი. ძველი ქართლის მოსახლეობის რიცხვის გაგებას სისწორით ჩვენ, რასაკვირველია, ვერასოდეს ვერ შევძლებთ, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ისტორიოგრაფია არ შეეცადოს მოსახლეობის დაახლოვებით მაინც სურათის წარმოდგენას. ასეთს დაახლოვებით სურათსაც ექვს გარეშეა აქვს თავისი მნიშვნელობა.

სტრაბონი გადმოგვცემს, რომ იბერია უმეტეს ნაწილად შეიცავს ქალაქებს და სხვა სამოსახლოებს (*ἑταιροὶς*), ასე რომ იქ არის კრამიტის სახურავები, ხელოვნების მოთხოვნილების მიხედვით აგებული სახლები, მოედნები (*ἀγοραί*) და სხვა საზოგადო დანიშნულების სახლები (*ἱερὰ*). Geogr. XI, 31. სტრაბონი ამგვარად იბერიის მოსახლეობას ათავსებს ქალაქებში და ცალკე სამოსახლოებში. *ἑταιροὶς* ნიშნავს ცალკე მოსახლეს, კოლონისტს. ამის მიხედვით შეგვიძლია ვიფიქროთ,

სტრაბონის დროს იბერიაში სოფლები ძლიერ პატარები ყოფილან და ისიც, როგორც ეს შეფუთვება ჯერ კიდევ პატარაქალაქურ წყობილების წესებს, ერთი მოზრდილ სახლის შემცველად. სტრაბონის წოდებულება იბერიის სოფლებისა ცალკე კოლონიტების აღმნიშვნელ ტერმინით ამას უნდა ნიშნავდეს. არა თუ სტრაბონის დროს, არამედ ბევრად უფრო გვიან, მაგალითად მე-6 საუკ. გასვლისთვის სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება სამცხეში იხსენიებს დაბას, რომელიც ორი წყალის შესაკრებელთან მდებარეობდა და წისკილ-სახლს წარმოადგენდა (სერაპ. ზარზმ. ც.-ბა, მ. ჯანაშ. გამ., 16). ასეთ „დაბაწისკილში“ მხოლოდ მცირე რიცხვი სულთა უნდა ბინადრებულიყო. ეფრემის მე 11—12 საუკუნის მიჯნაზე ცნობიდან, რომელი ცნობაც თავისი რეალური შინაარსით მე-8 საუკუნის ვითარებას ეხება, საგულისხმებელია, რომ ანტიოქიის პატრიარქისადმი მირონის ფასად მიკუთვნებულ ას სოფელში ათასი კომლი ირიცხებოდა (ქრონიკ. I, 76—77) და ამის მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მე-8 საუკუნეში სოფელი ორთა შუა რიცხვით ქართლში 10 კომლს შეიცავდა. რომ მართლაც მე-8—9 საუკუნისთვის სოფელზე ორთა შუა რიცხვით 10 კომლი ქართლში რეალურ სურათის სწორი გამომხატველი უნდა იყოს, ეს სჩანს კიდევ შემდეგი გარემოებიდან. იაყუბი მე-9 საუკ. დასასრულს უჩვენებს სომხეთში 18 ათას სოფელს, ხოლო ფაკიხის (900 წ. ახლ.) სიტყვით სომხეთის ხარკი შეადგენდა 2,336 ათ. ღირებებს (СМОМПК, вып., XXI, 23, 41). იბნ-ალკალის სიტყვით ქართლი მე-10 საუკუნეში იხდიდა 200 ათ. დრამას (M. Ghazarian, Armenien unter d. arab. Herrsch., 67. ციტატა მოჰყავს ივ. ჯავახიშვილს, საქართვეკ. ეკონომ. ისტორ., 80). რადგანაც ბელაძორის სიტყვით საქართველოში თითო კომლზე ერთი დინარი იყო დადებული (ლაზარიანის დასახ. წიგნიდან ივ. ჯავახიშვილის მიერ ამოღებული ცნობა, იქვე), ხოლო მე-10 საუკ.-ში ქართლში 1 დინარი უდრიდა 15—13 დრამას, ამიტომ ამის მიხედვით ივ. ჯავახიშვილი სამართლიანად უჩვენებდა, რომ მე-10 საუკუნეში ქართლში (აქ უნდა იგულისხმებოდეს ზემო და შიდა-ქართლი და აღბად ქვემო-ქართლიც) 14,285 კომლი მცხოვრები უნდა ყოფილიყო. რადგანაც ზემოდ მოხსენებულის მიხედვით სომხეთის 18 ათ. სოფელი 2,336 ათ. დრამას იხდიდა, ამიტომ ქართლის 200 ათ. დრამის რაოდენობის ხარკის მიქედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ქართლში ამ დროს ყოფილა 1,560 სოფელი. $1\frac{1}{2}$ ათასი სოფელი ამგვარად შეიცავდა $14\frac{1}{4}$ ათ. კომლს. თითო სოფელზე მოდის სწორედ ათი კომლი.

ზემოდ მოყვანილ მოსაზრებების შემდეგ რამოდენადმე ცხადია სოფლის განვითარების პროცესი ქართლში. სოფელი—პატარაქალაქურ წყობილების დაშლის დროსაც ერთი კომლისაგან შემდგარი (სტრაბო-

ნის დროს); სოფელი, — ორიოდ კომლისაგან შემდგარი (მე-6 საუკ.); სოფელი — 10 კომლისაგან შემდგარი (მე-8 საუკ.).

სტრაბონის დროს მოსახლეობა იბერიაში ამის მიხედვით ჯერ კიდევ მცირე იქნებოდა. ამ მოსახლეობის რიცხვის დაახლოვებით მაინც წარმოსადგენად საინტერესოა ის ცნობები, რომელიც ჩვენ მოგვცოვენ იბერიელების ჯარის შესახებ შედარებით ალბანელების შეიარაღებულ ძალასთან. სტრაბონის სიტყვით ალბანელებს იბერიელებზე მეტი ჯარი გამოყავდათ, ხოლო ალბანელების შესახებ სტრაბონი (XI, 4₅) ამბობს: *ἐπὶ τῷ ἑσθλῷ καὶ ᾧ πλείονος ἀνδρῶν ἡμετέρας καὶ ἡμετέρας — „იმათ (ალბანელებს) გამოყავთ შეიარაღებული 60 ათ. ქვეითი და 22 ათ. მხედარი“*. პლუტარხი (cap. 35) ამბობს: *„მდ. ავანტთან პომპეიუსი შეხვდა 60 ათ. ქვეითს და 12 ათ. ცხენოსანს, სამარ წესზე დარაზმულ (ალბანელს)“*... *καὶ ἡμετέρας ἡμετέρας ἐπὶ πλείονος, κονტექსტის მიხედვით შეიძლება მივიღოთ, რომ სტრაბონის ტექსტში 12 ათ. უნდა იყოს გადამიზინებული 22 ათასად (უნდა იყოს 22 ἡμετέρας) და პლუტარხის ტექსტში უნდა იყოს დაკლებული სწორი ციფრი პირველ წყაროს.*

ამგვარად ალბანელების ჯარი 1 საუკ. ქრ. წ. საგულისხმებელია 60 ათ. ქვეითი და 12 ათ. ცხენოსანი. მაგრამ ეს ციფრი პლუტარხს ნაჩვენები აქვს პომპეიუსის ალბანელების წინააღმდეგ მეორეჯერ გალაშქრების დროს, როდესაც ალბანელები მთელი თავისი ძალების მოზილიზაციას მოახდენდნენ და რომაელების წინააღმდეგ მეზობელ ტომებსაც მოიშველიებდნენ. იბერიელებიც საშიშროების დროს თავისს მეზობელ ჩრდილოეთ ხალხებთან ერთად გამოდიოდნენ და მათთან ერთად, სტრაბონის სიტყვით, მრავალ ათიათასეულ მეომრის დარაზმვას ახერხებდნენ. საინტერესოა, რომ პომპეიუსის ალბანიაში პირველად გალაშქრობისას ალბანელებმა პლუტარხის სიტყვით (cap. 34) მხოლოდ 40 ათ. კაცი გამოიყვანეს. მე მგონი, ეს ციფრი დაახლოვებით უნდა გვიჩვენებდეს საკუთრივ ალბანელების შეიარაღებულ ძალის რაოდენობას. რადგანაც იბერიელებს სტრაბონის სიტყვით ალბანელებზე ნაკლები ჯარი გამოყავდათ, ამიტომ მივიღებთ იბერიის ჯარის რიცხვს 1 საუკ. ქრ. წ., დაახლოვებით რასაკვირველია, 30 ათას კაცს. ქვეით და ცხენოსან ჯარს შორის პროპორცია ამ დროს ალბანიაში და ალბად იბერიაშიც საგულისხმებელია, ზემოდ გარჩეულ ციფრების მიხედვით, როგორც 5 : 1.

იბერიის შემდეგდროინდელ მოსახლეობის ვითარების თუნდაც საერთო მოცულობით განსახილველად შესაძლებელია შედარებითი მეთოდით გამოყენებული იქნას სონხეთის სამეფოს სამხედრო სიების ცნობები. ამ სიების მიხედვით შესაძლებელია ვთქვათ, რომ ქრისტიან არშაკიდების დროს, მაშასადამე მე-4 საუკ., სონხეთის სამეფოს შეეძლო

გამოეყვანა 120 ათ. ცხენოსანი (Н. Адонц, Арм. в эпоху Юстин., 251, pass... ძეგლის დათარიღებისთვის განსაკუთრებით გვ. 287). ჭითო ნახარას, ოლქის მკერობელს, შეეძლო გამოეყვანა, გარდა სიუნის მთავრისა, რომელს ხელქვეით 19,400 მხედარა ნაჩვენები, 50—1000 ცხენოსანი, ორთა შუა რიცხვით დაახლოვებით 500 მხედარი. ეს ციფრები შეეხება შემდეგდროინდელ სამარზანო სომხეთს, რომელიც გეოგრაფიულად ქართლის მეზობლად იყო. ორთა შუა რიცხვით მაშასადამე თითო ოლქში, ცალკე ნახარათა გვარეულობის სამფლობელოში, შეიძლება 500 მხედარი იქმნას ნაგულისხმევი. საყურადღებოა, რომ ამ სიის მიხედვით აშოცის მთავარს გამოყავდა 500 მხედარი, ხოლო გარდმანისას, ტაოსას და ჭტისას თითოვს 600 მხედარი (ნ. ადონცი, დასახ. შო., 251—252). იქვე გუგარქის პიტიაშხის მხედრობა (ცხენოსანი) ნაჩვენებია 4,500 კაცი, ხოლო გუგარქი ანონიმით 9 ოლქს შეიცავდა, თითო ოლქზე მაშასადამე ორთა შუა რიცხვით მართლაც 500 მხედარი მოდის. მთლად იბერია მე-4 საუკ.-ში გუგარქის საპიტიაშხოს შემოერთების შემდეგ, როგორც ვნახეთ (ზევოდ, გვ. 43—44), 30 ოლქს შეიცავდა. შესაძლებელია ამის მიხედვით იბერიის მხედრობა მე-4 საუკუნეში 15 ათას ცხენოსნად ვივარაუდოთ. მეფეთა ცხების ავტორი პირველ საუკუნეს ქრ. შ. ამბების თხრობაში იხსენიებს ჯარს—30 ათ. ქვეითს და 10 ათ. მხედარს. ჯუანშერი ვახტანგ გორგასლის შესახებ თხრობაში იხსენიებს ვახტანგის ოსეთზე ლაშქრობის დროს 60 ათ. ქვეითს და 100 ათას მხედარს (ქ. ცხ. I, 56, 105). აქ უნიშვნელობა აქვს რასაკვირველია ქვეით და ცხენოსან ჯარის პროპორციულ ურთიერთობას. 1 საუკ. ქრ. წ., როგორც ვნახეთ, ეს პროპორცია შეადგენდა 5:1, მეფეთა ცხების ავტორი თავისი თხრობისთვის სამართლიანად სთვლის პროპორციას 3:1, ჯუანშერი კიდევ უჩვენებს 1:1²/₃. პროპორცია ცხადად გვიჩვენებს საუკუნეების სიგრძეზე ქართლის ეკონომიურად წინსვლას, სამხედრო თვალსაზრისითაც მოსახლეობის უმთავრესად ცხენოსან ჯარად გამოსვლას და საერთოდ სამხედრო წყობილების განვითარებას. პირშიდად მატრიანებში დაცულ ციფრებზე დაყარება, რასაკვირველია, შეუძლებელია, მაგრამ ჩემის აზრით მაინც შესაძლებელია, ვინაიდან მეფეთა ცხების ავტორს თავისი თხრობა მე-4 საუკუნემდის მოყავს, მის მიერ თავის თხრობაში ნაჩვენები ციფრი ქვეითი და ცხენოსან ჯარის პროპორციულ ურთიერთობისა გამოყენებულ იქმნას მე-4 საუკუნის ჯარის რიცხვის გამოსარკვევად ქართლში. თუ ცხენოსანი ჯარი ქართლში დაახლოვებით 15 ათ. შეადგენდა, მაშინ გამოდის, რომ ქვეითი უნდა ყოფილიყო 45 ათასი, ხოლო სულ შეიარაღებული ძალა—60 ათასი კაცი. მე-4 საუკუნის ქართლის 30 ოლქთან 19¹/₂ წარმოადგენდა სტრაბონის დროინდელ იბერიის ტერიტორიის ნაწილებს, მაშასადამე სტრა-

ბონის დროინდელ იბერიის ტერიტორიას მე-4 საუკუნეში უნდა შე-
სძლებოდა დაახლოებით 39 ათ. კაცის გამოყვანა. რადგანაც 1 საუკ.
ქრ. წ. იბერიაში ზემოდ მოყვანილ ანგარიშით 30 ათ. მეომარია სა-
გულისხმებელი, გამოდის, რომ მე-4 საუკ. ქრ. შ., შედარებით 4 საუ-
კუნის გავლილ დროსთან, მოსახლეობა ქართლში რამოდენადმე მომა-
ტებული იქნებოდა.

როდესაც ჩვენ ვცდილობთ მოსახლეობის რაოდენობის გაგებას
ჯარის რიცხვის მიხედვით, ყოველთვის ამასთანავე მხედველობაში მისა-
ღებია ის გარემოება, რომ ჯარის რიცხვს ჩვეულებრივ აქვს გარდამე-
ტების ტენდენცია. ეს გარემოება ადვილგვს ჯარის რაოდენობის მი-
ხედვით მოსახლეობის ვითარების გარკვევას ისე, რომ ანგარიშის დროს
მხედველობაში არ იქმნეს მიღებული მამობრივი სქესის ერთი, პატრიარ-
ქალურ დროისთვის ფრიად მცირედ საგულისხმებელი, ნაწილი მამაკაც-
თა, რომელნიც უძღურების, სოფლის დაცვის აუცილებლობის ან სხვა
რამე მიზეზის გამო ლაშქრობის გარეშე რჩებოდნენ. ყველაფერი ამის-
თვის ანგარიშის გაწევა, რასაკვირველია, შეუძლებელია. ჩვენ მხოლოდ
შესაძლებლად ვსთვლით ლაშქრობაში მონაწილეობის არ-მიმღებ მამა-
კაცთა რაოდენობა დაფარულად ჩავთვალოთ ჯარის რაოდენობის ზე-
მოდმოყვანილ 'ციფრების აუცილებლად საფიქრებელ გარდამეტებით
რგვალი ანგარიშის ხმარების დროს.

ზემოდ ნაჩვენებ მეომართა რიცხვის რაოდენობით ალბად
საგულისხმებელია მოსახლეობის მამობრივი სქესის მთელი მოზარდი
ნაწილი. ეს გარემოება საშუალებას მოგვცემს, თუკა დიდის სიფრთხი-
ლით, დაახლოებით მაინც წარმოვდგენა ვიქონიოთ ძველი იბერიის მო-
სახლეობის რაოდენობაზე. მოზარდი მეომარი თაობა პატრიარქალურ
წყობილების ნორმების დროს ალბად საგულისხმებელია დაწყებული პირ-
ველ სრულ ასაკიდან, ე. ი. მე-16 წლიდან. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა
ჯუანშერიის ცნობა დახანგ გორგასალის შესახებ. ვახტანგი პირველად ომ-
ში გადის, როდესაც ის 15 წელს აღწევს (ქ. ცხ. I, 113 — 115). მე-19 საუკ.
ცნობები კერძოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შესახებ სა-
შუალებას გვაძლევს დაახლოებით გარკვეულ იქმნას 16 წლიდან დაწყე-
ბულ ჰასაკოვან მამრობითი მკვიდრთა პროპორციული ურთიერთობა დანარ-
ჩენ მოსახლეობასთან. მე-1870 წლებში მაგალითად აღმ. საქართველო-
ში, გარდა ტფილისისა, მე-16 წლიდან დაწყებულ ჰასაკის პირნი შედ-
გენდნენ მთელი მოსახლეობის 56,08%-ს (Сборник свед. о Кавк., т. VII, ტაბ. გვ. LI). ქალაქ ტფილისში მოსახლეობის იგივე კატეგორია
იძლეოდა უკვე 68,88%-ს. ამავე დროს სტატისტიკურ ცნობების მი-
ხედვით აღმ. საქართველოში მამობრივი სქესი შეადგენდა 54,4%-ს,
ხოლო დედობრივი — 45,6%-ს. რადგანაც სტრაბონის დროინდელ იბე-

რიაში, უკეთ 1 საუკ. ქრ. წ., 30 ათ. მეომარია საგულისხმებელი, ამიტომ ზემოდ მოყვანილ პროპორციის მაჩვენებელ ციფრების მიხედვით მივიღებთ 30 ათ. სრულ პასაკოვან მამაკაცზე 25 ათ. ქალს, მთელს მოსახლეობას კი მოზარდი თაობის და ბავშვების ჩათვლით 100 ათას სულს ორისავე სქესისას. ამ მოსახლეობის უმეტესობა სტრაბონის დროს სკითების და სარმატების მონათესავე იყო. აქ იგულისხმება, როგორც ზემოდაც ნაჩვენები იყო (გვ. 54, pass.), იბერიის უმეტეს მოსახლეობის, უმთავრესად ჩრდილოეთ ნაწილებში, ჯერ კიდევ ცხადი ლინგვისტური თვისება იბერიის იმ უძველეს ლინგვისტურ ფენასთან, რომლის ერთ-ერთ წარმომადგენლად შეიძლება ჩაითვალოს ეხლანდელი ხუნძური ენა. უმცირესობა კიდევ ჯერ თუმცა საბოლოოდ ჩამოყალიბებული არ იყო ერთ სახალხო ენის ნიადაგზე, მაგრამ ლინგვისტურ თვისებათა მიხედვით თავისი შემადგენელ ნაწილების სახით ახლოს იდგა ერთმანეთთან. ამ უმცირესობაში შედიოდნენ პროტაქართულად ან ქართულად და აგრეთვე ეგრედ წოდებულ ფოხურ ჯგუფის კილოებზე მოლაპარაკე სახლები. ამ სახლების წიაღში უკვე ჩამოყალიბების გზაზე იდგა მტკვარ-არაგვის რაიონში ქართული ხალხოსნობა. რადგანაც სტრაბონის მიხედვით ქართული ხალხოსნობის თვისების მატარებელი მოსახლეობა მის დროს იბერიაში უმცირესობას შეადგენდა, მას ეჭირა ბარი ადგილები, უმთავრესად მაშასადამე მტკვრის ხეობა, ამიტომ შეგვიძლია ქართული მოსახლეობა იბერიაში სტრაბონის დროს და 1 საუკ. ქრ. წ. ვივარაუდოთ 40 ათ. სული ორისავე სქესისა.

მე-4 საუკუნის ქართლში, როგორც ენახეთ, 60 ათასი მეომარია საგულისხმებელი. ამ დროინდელ ქართლში შედიოდა როგორც ძველი გოგარენე, ისე ხორძენე. რადგანაც სტრაბონის დროინდელ იბერიას ამ დროს 39 ათასი მეომარის გამოყვანა შეეძლო, ამიტომ გოგარენეს და ხორძენეს მოსახლეობა დანარჩენ იბერიასთან შედარებით საგულისხმებელია როგორც 1:2. მაშასადამე ხორძენე-სა და გოგარენე-ში 1 საუკ. ქრ. წ. შეიძლება ვივარაუდოთ 50 ათ. სული მოსახლეობა. ხორძენე (= ზემო-ქართლი) ქართული მოსახლეობის მქონი უნდა ყოფილიყო, ხოლო გოგარენე-ში კი, როგორც ზემოთაც იყო ნაჩვენები (ქართ. სახელმწ. გენეზ. საკითხ.), სხვადასხვა — უმთავრესად რე-ის ჯგუფის სახლების შემცველად არის საგულისხმებელი. ხორძენეს და გოგარენეს მოსახლეობა რომ თანაბრად ჩაითვალოს, მივიღებთ ხორძენესთვის 25 ათ. სულს. ორივეში კი, შესაძლებელია ქართული მოსახლეობა 30 ათ. სულად იქმნას მიღებული. სულ მაშასადამე ქართულ თვისებათა მატარებელ ტომების მოსახლეობა 1 საუკუნეში ქრ. წ. შეიძლება ვივარაუდოთ როგორც არმენიაზე მიკუთვნებულ, ისე საკუთრივ იბერიაში —

65—70 ათასი სული ორისავე სქესისა, მთელი მოსახლეობა კი იბერიის ორისავე ნაწილისა გვხვატება როგორც 150 ათ. სული ორ. სქ.

ქართლში მე-10 საუკუნეში, როგორც ვნახეთ, $1\frac{1}{2}$ ათასი სოფელი ირიცხებოდა. ქართლად აქ იგულისხმება ზემო-, შიდა-, და აღბად ქვემო-ქართლიც. 1908 წლის, მაგ., ცნობებით (Кавк. кал. 1910 г.) ამავე ტერიტორიაზე, ე. ი. რუსულ ადმინისტრაციულ დანაწილებით მაზრებში და ოლქებში—ბათუმისა (მთლად), ოლთისისა, არტაანისა, ახალქალაქისა, ახალციხისა. გორისა, დუშეთისა, ტფილისისა, ბორჩალოსა, ირიცხებოდა 2744 სოფელი, ხოლო ისტორიულ ტაოს ტერიტორიის მიმატებით კიდევ დაახლოვებით 3000 სოფლამდის. ამგვარად მე-10 საუკუნის ქართლში დასახლებულ პუნქტების რაოდენობა აწინდელ დროსთან შედარებით ერთიორად ნაკლები არის სავარაუდებელი. აღსანიშნავია, რომ სტრაბონის დროინდელ იბერიის ტერიტორიაზე ესლა ითვლება დაახლოვებით 1858 სოფელი (ახალქალაქის ნაზრის ნახევარი და უმეტესი ნაწილი, ბორჩალოს მაზრა ლოქის მთამდის, გორის მაზრა სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დუშ., ტფილ., თიონეთის მაზრები). ამავე ტერიტორიაზე მე-10 საუკ. მაშასადამე საფიქრებელია 900-მდის სოფელი. სოფლების რაოდენობის გამოსანგარიშებლად 1 საუკუნისთვის ჩვენ არავითარი საშუალება არ გვაქვს, მაგრამ თუ ვიგულისხმებთ 1 საუკუნეში დაახლოვებით იმდენივე დასახლებულ პუნქტს, რამდენიც მე-10 საუკუნეში იყო, მაშინ მივიღებთ 1 საუკ.-ში ქრ. წ. 900 იბერიის სოფელში მოხინადრედ 100 ათ. სულს. რადგანაც სტრაბონის ცნობის მიხედვით თითო სოფელი იბერიაში დაახლოვებით თითქმის თითო კომლისაგან შესდგებოდა, მივიღებთ კომლების საკმაოდ მრავალსულიანობას. სოფლების თითო კომლიანობა რასაკვირველია საზოგადო მოვლენა არ იქნებოდა, ამიტომ შესაძლებელია დაახლოვებით ვიფიქროთ თითო კომლზე ორთა შუარიცხვით 70—80 სული. ამ დასკვნას აქვს ის მნიშვნელობა, რომ დაახლოვებით მაინც წარმოდგენას გვაძლევს გვაროვნობით წყობილებაზე მომართულ იბერიის მოსახლეობის შესახებ 1 საუკ. ქრ. წ. და შ.

გოგარენესა და ხორძენეში 1 საუკ. ქრ. წ. შესაძლებელია 50 ათ. სული ვიგულისხმოთ. გოგარენესა და ხორძენეში ამ გვარად მოსახლეობა უფრო თხლად უნდა ყოფილიყო ვიდრე იმდროინდელ საკუთრივ იბერიაში. მართლაც სტრაბონი იბერიის აღწერილობაში სხვათა შორის ავბობს, რომ იბერიაში ბლომად არის ქალაქები და მოსახლეობის მქონე სხვა პუნქტებიო. ამ სიტყვებით დასტურდება ზემოდ მოყვანილი ანგარიშები, რომლის მიხედვით საკუთრივ იბერია მართლაც უფრო მჭიდროდ დასახლებულად სჩანს შედარებით გოგარენესა და ხორძენესთან.

რაც შეეხება მე 4 საუკუნის ქართლს, მასში სამხედრო ძალთა რაოდ.

დენობის მიხედვით $\frac{1}{3}$ -ით მეტი მოსახლეობაა შედარებით 1 საუკ. იმავ მოცულობის ტერიტორიასთან. რაღვანაც საკუთრივ იბერ. ასა, ხორძენესა და გოგარენეში 1 ს. ქრ. წ. საგულისხმებელია 150 ათ. სული ორ. სქ., ამიტომ მე-4 საუკ. ქართლში შეიძლება ყოფილიყო 200 ათ. სული ორ. სქ., ანდა ოდნავ მეტიც (200—220 ათ. ს. ორ. სქ.).

საყურადღებოა, რომ დაახლოვებით ამავე ტერიტორიაზე 1254 წ. საგულისხმებელია 720 ათ. სული ორ. სქ. (ს. კაკაბ., წერ. და მას. საქართვე. ისტორ., 21—31). ამდენი სული საგულისხმებელია ამ დროს ორი, თუმცის ტერიტორიაზე ქართლსა და სამცხე-ჯავახეთს აღმართ კარნუ-ქალაქმდის. შედარებით მე-4 საუკუნის ქართლთან აქ მიმატებულია რაო და მისი მიმდებარე ქვეყნები, მაგრამ სამაგიეროდ გამოკლებულია ქართული სამხრეთი და ტაშირი, ასე რომ 720 ათ. სული შეიძლება 1254 წლისთვის ნაგულისხმევ იქმნას მე-4 საუკ. მოცულობის ქართლის ტერიტორიისთვისაც. მე-10 საუკ. ქართლში, როგორც ვნახეთ, ირიცხებოდა ტაოს მიმატებით, მაგრამ ქართულ სამხრეთის და ტაშირის გამოკლებით $14\frac{1}{4}$ ათ. კომლი. რამდენი სული ითვლებოდა ორთა შუა რიცხვით ამდროინდელ კომლში, არ სჩანს, მაგრამ რადგან სულობრივი რიცხვი ყოველს შემთხვევაში ზემოდ ნაჩვენებ 200 ათასზე მეტი იქნებოდა, ამიტომ თითო კომლზე ამ დროს საგულისხმებელია სულ ცოტა 15—20 სული მაინც. ეს ციფრი, შედარებით 1 საუკუნის სახლის წევრთა რაოდენობასთან, ცხადი მაჩვენებელია პატრიარქალურ სახლის (კომლის) დარღვევის პროცესის თვალსაჩინოდ შესრულებისა მე-10 საუკუნისათვის.

თავისთავად იგულისხმება, რომ ზემოდ მოყვანილს ანგარიშებს აქვს მხოლოდ დაახლოვებით ხასიათი, ქართლის მოსახლეობის განვითარების საერთო სურათის წარმოსადგენად უძველეს ხანაში. ასეთს დაახლოვებით სურათსაც აქვს, რასაკვირველია, თავისი მნიშვნელობა უპირველეს ყოვლისა ძველი ქართლის ეკონომიურ ვითარების და შინაგან პოტენჯიის გამოსარკვევად. ასეთი, სურათი იძლევა კიდევ, როგორც ვნახეთ, ფრიალ საინტერესო ცნობებს ქართველ ხალხის სოციალურ განვითარების შესახებ.

სარგის კაკაბაძე.

საარქივო საქმის შესახებ საქართველოში. საარქივო საქმის უკანასკნელი წლების ისტორია საქართველოში იმ დიდ და აუნაზღაურებელ დაზარალებისა გამო, რომელიც ამ მხრივ განიცადა როგორც ჩვენი მეცნიერების ინტერესებში, ისე აგრეთვე პრაქტიკულ საქმიანობის საქროებაში, მომავალში მოითხოვს გულდამშვიდებულ აღწერილობას. ამ ემად ჩვენ დავკმაყოფილებით მხოლოდ ზოგიერთ მთავარ მომენტების აღნიშვნით, რომელიც ზოგადად მაინც ცხად ყოფს საარქივო საქმის მოსაწყობად ჩვენში უკანასკნელ წლების სიგრძეზე წარმოებულ მუშაობას.

1917 წ. თებერვლის რევოლიუციის შემდეგ სადმინისტრაცია და საზოგადოდ მმართველ აპარატის დაწესებულებათა არქივები როგორც ტფილისში, ისე პროვინციაში ამ დაწესებულებათა ლიკვიდაციის ან გარდაქმნის გამო დარჩნენ უპატრონოდ. მთავარი არქივები ჯერ კიდევ 1915 წლის დასაწყისის საოპარ ფრონტის სიახლოვის გამო მათი სრულიად უზრუნველყოფის მიზნით გატანილი იქმნენ ევაკუაციის წესით ჩო. კავკასიაში და იქ დაბინავებულ სხვადასხვა პუნქტებში. მაინც 1917 წლის განმავლობაში საარქივო საქმეს ჯერ კიდევ თვალსაჩინო ზიანი მიეცემებული არ ქონდა. არქივები უმთავრესად იყო თავისი ადგილას, ჩრდ. კავკასიაში გატანილ არქივებს თვალყურს დევნებდნენ სპეციალური მოხელეები, რომელნიც კიდევ განაგრძობდნენ ჯამაგირის მიღებას ტფილისიდან. 1918—1919 წლებში ჩრდილ. კავკასიაში მოთავსებულ არქივები უკვე საფრთხეს განიცდიდნენ, რაც 1920—1921 წლებში გამოიხატა მათი ნაწილობრივ ან სრულ დაღუპვაში. 1920 წ. სტანიცა კავკასიაში დაიღუპა ტფილისის საგუბერნიო მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი, სადაც, სხვათა შორის მოთავსებული იყო აღმოს. საქართველოს მონასტრების სიგელ-გუჯრები დაწყებული მე-11 საუკუნიდან. ამავე 1920 წლიდან სეროიზულ საფრთხეში ვარდება ქ. ეკატერინოლარში მოთავსებული ძვირფასი არქივი რუსეთის დროინდელ ტფილისის ცენტრალურ დაწესებულებებისა (კავკ. ნამესტნიკის კანცელარიის და სხ.). პარალელურად ამისა ჩვენშიდაც 1919 წ. გაიყიდა თითქმის მთლიანად (გარდა საგლეხო საქმეთა უწყებისა) ქუთაისის საგუბერნიო სამმართველოს არქივი, რომელიც შეიცავდა უძვირფასეს მასალებს მთელი მე-19 საუკუნის დასავლ. საქართველოს შესახებ ავტონომიურ სამთავროთა საქმეებითურთ. ეს გაყიდვა მოხდა თვით ამ არქივის არქივარიუსების შუამდგომლობით და ადგილობრივი ხელისუფლების დასტურით. არქივი იმდენად დიდი იყო, რომ როდესაც ორი წლის შემდეგ მისი გაყიდვისა 1921 წ. ივნისში ამ სტრიქონების დამწერმა შესძლო სპეციალური მივლინების მიღება ქუთაისში ამ არქივის ნაშთის გადაჩენის მიზნით, ქალაქში ჩხრეკის მოხდენის და მოვაკრე-

ბისათვის ცოტად თუ მეტად მნიშვნელოვან საქმეების ჩამორთმევით კიდევ შესაძლებელი შეიქნა ერთგვარი საარქივო ფონდის შექმნა.

დიდი ზიანი პოვა საარქივო საქმემ ჩვენში 1921 წლის თებერ.— მარტში. ხელისუფლების შეცვლის დროს უპატრონოდ დარჩენილი ძველი და ახალი არქივები ნადგურდებოდნენ. პროვინციაში ეს იყო ჩვეულებრივი პოვლენა, ტფილისში კიდევ დაიღუპა უძვირფასესი და იმავე დროს ჭლიერ დიდი არქივი კავკასიის სამხედრო ოლქის შტაბისა, რომელ არქივს ჰქონდა როგორც ჩვენი ქვეყნის, ისე საზოგადოდ კავკასიის წარსულისთვის მრავალმხრივანი მნიშვნელობა. ამ არქივის გატეხა და გატაცება დაიწყო 1921 წლის თებერვლის მიწურულში და მიუხედავად თუმცა დაგვიანებით, მაგრამ შემდეგ მაინც მიღებულ ზომებისა, ერთხელ გატაცების გზაზე დამდგარ არქივის სახსენლად ყოველგვარი საშუალება უკვე აღმოჩნდა. საარქივო სამმართველომ მაინც შესძლო 1921 წლის ზაფხ. ლში ამ არქივის მცირეოდენ ნაშთის გადარჩენა.

მთავარი მიზეზი საარქივო საქმის საფრთხეში ჩაყარდნისა იყო ჯერ ერთი სრული შეუგნებლობა ამ საქმის მნიშვნელობისა და მეორე საერთო ეკონომიური კრიზისი, რომელიც თანდათან ვითარდებოდა და დაწესებულებებს საბაზს აძლევდა ყველა საარქივო ქაღალდები გაურჩევლად გამოეყენებინათ თავისი რესურსების გასაუფჯობესებლად. თუმცა დაგვიანებით, მაგრამ ხელისუფლებამ მაინც ყურადღება მიაქცია საარქივო საქმის ინტერესებს და 23 აპრ. 1920 წ. საქართველ. დამფუძნებელმა კრებამ მიიღო კანონი საქართველოს ცენტრალურ სამეცნიერო არქივის დაარსების შესახებ. სამწუხაროდ ცენტრ. არქივის საქმე თავიდანვე ვერ წავიდა სასურველად. მის სათავეში მოყვა ნაცვლად დირექტორისა დამფუძნ. კრების წევრი, როგორც მთავრობის თავმჯდომარის რწმუნებული, რაც ერთგვარ უხერხულობას წარმოადგენდა, შტატი აგრეთვე ვერ იქნა სათანადოდ შერჩეული. ამიტომაც ცენტრ. არქივის მუშაობა გამოიხატა რამოდენიმე, ჯერ კიდევ წესრიგში მყოფ არქივის უწყსრივად გადმოტანასა და მის არევაში. ტფ. საგუბერნიო სამმართველოს არქივი, მაგ., იმდენად უწყსრივად იქნა გადმოტანილი, რომ მასში მოთავსებული ძველი ქართულ საბუთების პიონის შემცველი წიგნები, რომელნიც წინად არქივში, მათი მნიშვნელობის გამო, ყოველთვის ფაქიზად და ფრთხილად ინახებოდნენ, გაბნეულ იქმნენ სხვადასხვა ოთახებში იატაკზე დაყრით და მხოლოდ 1921 წ. აპრილში, ცენტრალურ არქივის სათავეში ახალ პირთა დანიშვნის შემდეგ, ისინი შეკრებილ იქმნენ, მაგრამ 69-ის მაგივრად (თითო წიგნში დაახლოებით 200 საბუთის პირი იყო შეტანილი), აღმოჩნდა მხოლოდ 56. ეს ფაქტი, საილუსტრაციოდ მოყვანილი, სამწუხაროდ არის იმავე დროს საერთო სურათის გამომხატველი.

1921 წლის აპრილიდან მოხდა ცენტრ. არქივის შტატის გადახ-
ლისება და საარქივო საქმესაც 1921 წლის 1 ივლისის დეკრეტით მიე-
ცა ჩვენში ახალი საფუძველი. დეკრეტის თანახმად საქართველოს ტე-
რიტორიის ყველა დაწესებულებათა როგორც ძველი, ისე მომქმედი არ-
ქივები წარმოადგენენ ერთს მთლიან სახელმწიფო საარქივო ფონდს,
რომელსაც განაგებს და კონტროლს უწევს საქართველოს საარქივო
სამმართველო—ცენტრარქივი. ამ დეკრეტზე დაყრდნობით შესაძლებელი
შეიქმნა მოქმედების თანდათან განვითარება საარქივო საქმის მოსაგვა-
რებლად საქართველოში. თავდაპირველად ცენტრარქივის ყურადღება
უმთავრესად მიპყრობილი იყო საფრთხეში მყოფ არქივების გადარჩე-
ვისაკენ და გადარჩენილ არქივების აღრიცხვისაკენ. პარალელურად ამისა
ცენტრარქივის მთავარ შენობაში სწარმოებდა მნიშვნელოვან ან უპატ-
რონოდ დარჩენილ, უმეტეს ნაწილად მთლიან დაშლილ არქივების კონ-
ცენტრაცია. არქივები უმეტეს ნაწილად იყო მთლიან დანგრეულ მდგო-
მარეობაში და მათი წესრიგში მოყვანა თხოულობდა აუარებელ დროს,
ენერგიას და მტვერში მუშაობას. ამასთანავე ერთად ცენტრარქივი აწ-
ყობდა არქივების მეთვალყურე აპარატს, რასაც მოუწია აგრეთვე არა-
მცირედი შრომა და ცდა, რადგან აქაც ცენტრარქივს უხდებოდა არა
მარტო ცალკე დაწესებულებათა გულგრილობის და ინერტობის დაძლე-
ვა, არამედ ზოგიერთ შემთხვევაში როგორც სახელმწიფო, ისე საზოგა-
დოებრივ დაწესებულებათა წინააღმდეგობასთან ანგარიშის გაწევა. მაინც
ცენტრარქივმა შესძლო საქართველოში ყველა მნიშვნელოვან არქივე-
ბის აღრიცხვაზე აღება და მმართველ მომუშავე და მეთვალყურე აპა-
რატის მოწყობაც. ამ ჟამად ცენტრარქივს აქვს ტფილისში ორი გან-
ყოფილება—სამხედრო და იურიდიული არქივებისა, აგრეთვე განყოფი-
ლება ქუთაისსა და ზუგდიდში, სადაც განყოფილების ფუნქციები შე-
ერთებულია ადგილობრივ მუზეუმების შტატის მუშაობასთან. განყოფი-
ლება არსებობს აგრეთვე ბათუმში. ცენტრარქივის რწმუნებულები კი-
დეც, რომელნიც ადგილობრივ აღმასკომებთან კონტაქტით აღვენებენ
თვალყურს ადგილობრივ არქივებს, ითვლებიან თელავში, გორში, ახალ-
ციხეში, დუშეთში, ონში, ცაგერში და ოზურგეთში. ცენტრარ-
ქივმა მიიღო აგრეთვე ზომები თავისი მთავარი შენობის ეზოში სპე-
ციალურ, ცეცხლისაგან უზრუნველყოფილ შენობის ასაგებად, რაც
1923 წ. ზაფხულსა და შემოდგომაზე კიდევ შესრულებულ იქმნა. ეს
შენობა განზარახულია უფრო მნიშვნელოვან საბუთების და საარქივო
საქმეების დასაცავად.

ცენტრარქივი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ძველ ქარ-
თულ საბუთების შეკრებას, რისთვისაც ის ყოველგვარ ზომებს ღებუ-
ლობდა. ამ ჟამად ცენტრარქივში დაცულია 5 ათასამდის ქართული

საბუთი, რომელთაგან ათასამდის არის სხვადასხვა არქივებში შეკრებილი, დანარჩენი კიდეც კერძო პირთა შორის მოგროვილი. ბევრი ქართული საბუთი გადმოეცა ცენტრარქივს პოლიევქტო კარბელაშვილისაგან, რომელსაც მათი შეგროვებისთვის წინაღ შრომა და ცდა არ დაუკლია.

მაგრამ მთელი ცდა საარქივო საქმის მოგვარებისა საქართველოში თავიდანვე სრული არ იქნებოდა, უკეთეს ცენტრარქივი არ მიიღებდა ზომებს ჩრდილოეთ კავკასიაში დიდ ომის დროს გატანილ და ჯერ კიდევ არ დაღუპულ არქივების უკან დასაბრუნებლად. ამ მხრივ ცენტრარქივს წერილობითი შუამდგომლობით თუ, სადაც ჯერ იყო, სიტყვიერი მოგონებებით ცდა არასოდეს არ დაუკლია. სამწუხაროდ, როგორც არქივების ისე სამუზეუმო კოლექციითა რუსეთიდან უკან დაბრუნების საქმე თავიდანვე ვერ წავიდა სასურველად. ჯერ კიდევ 1920 წ. საქართველოს დემოკრატი. მთავრობამ ამ მიზნით გაგზავნა მოსკოვს სათანადო ნდობით აღჭურვილი პირი, რომელმაც არა თუ არავითარი ზომები არ მიიღო საქმის დასაძრავად, არამედ არც კი შეიარა გზად ქალაქ გეორგიევსკსა და რომანოვსკში ამ ადგილებში დაცულ საქართველოს მონასტრების სიგელ-გუჯრების ბედის გასაგებად. მოსკოვიდან უკან დასაბრუნებელ სიძველეთა აღსანუსხავად მაშინ არავითარი ნაბიჯები არ იქნა გადადგმული. 1921 და 1922 წლებში საკითხი არქივების და სამუზეუმო კოლექციების რეევაკუაციის შესახებ არაერთხელ იქმნა დასმული, მაგრამ რადგან პირველ თათბირზე 1922 წ. ივნისში ცენტრარქივის გამგე არც იყო განზრახული მოსაწვევად, თუმცა ამ თათბირზე მოწვეული იყვნენ გარეშე პარნიც, ამიტომ, როდესაც 1922 წ. აგვისტოს პირველ რიცხვებში მოსკოვს გამგზავრებულ პირველ სარეევაკუაციო კომისიის დაბრუნების შემდეგ, სახელდობრ 1922 წ. ნოემბერში, ისევ დაისვა საკითხი რუსეთში ახალი კომისიის გაგზავნის შესახებ და ეხლაც, სამეცნიერო საბჭოს წარდგენით, კომისიაში საარქივო საქმის წარმომადგენელი არ ინიშნებოდა, ცენტრარქივმა, იმ თვალსაზრისის მიხედვით, რომელსაც თავიდანვე ადგა სამეცნ. დაწესებულებათა მთავარგამგე და შემდეგ განათ. სახ. კომისარიც, დასვა საკითხი განათლ. სახ. კომისარიატის წინაშე ცენტრარქივის რწმუნებულის შეყვანის შესახებ კომისიაში, საარქივო საქმის ინტერესების დასაცავად და ფაქტიურად ჩრდილ. კავკასიიდან საქართველოს კუთვნილ არქივების რეევაკუაციის დასაწყებად. წინააღმდეგ შემთხვევაში, სწერდა ცენტრარქივი თავის შუამდგომლობაში (ნდეკ. № 607), „ის პირნი, რომელნიც ამ ჟამად სდგანან საარქივო სამმართველოს სათავეში, ვერ იკისრებენ პასუხის მგებლობას არქივების რეევაკუაციის პრაქტიკულად განხორციელების საქმეში, ვერც საერთოდ საარქივო საქმის დაწინაუ-

რებასა და მისი იმ გვარად მოგვარებაში, როგორც ამას მოითხოვს ჩვენი ქვეყნის მეცნიერული და პრაქტიკული ხასიათის საჭიროებანი“. შედეგად ამ შუამდგომლობის მთავრობის გარდაწყვეტილებით ცენტრარქივის გამგე დანიშნულ იქნა ხსენებულ სარევევაუციო კომისიის წევრად, მაგრამ მან მოასწრო მოსკოვში ჩასვლისას მხოლოდ სათანადო მანდატების მომარაგება, რადგან, თანახმად მაშინვე ტფილისიდან მიღებულ განკარგულებისა, ის საქართველოსთვის დასაბრუნებელ ხელნაწერების და სიგელ-გუჯრების შესახებ სჯაში მონაწილეობის მიუღებლად გაემგზავრა ჩრდილ. კავკასიაში არქივების და სამუზეუმო კოლექციების რევევაუციის განსახორციელებლად. არქივები, უმეტეს ნაწილად დაღუპული, საშინელ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. რაც დაღუპვისაგან გადარჩენილი იყო, ისიც უწყსრიგოდ და დაშლილად ეყარა სხვადასხვა ადგილას, თუ სარდაფებში. არქივების სახითათო მდგომარეობას ცხადად ამტკიცებდა ის გარემოებაც, რომ ქ. გეორგიევსკში ქუთაისის გუბ. მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი და მასთან ერთად დასავლეთ საქართველოს მონასტრების სიგელ-გუჯრების ნაწილი (მათ შორის ყველა ტყვის სიგელები), აგრეთვე ისეთი ძვირფასი საბუთები, როგორც ფხვ. საკათალიკოზო გლეხების დეჟარირი და სხ., დაღუპულიყო ეხლახან 1922 წ. სექტ-ში. ჩრდილ. კავკასიაში მოთავსებული არქივების დარჩენილი ნაწილები, მთლად დაშლილი და დანგრეული, მოითხოვდა თავის წამოსაღებად დიდს დროს და შრომას. საჭირო იყო დაშლილ, სხვადასხვა ადგილას მოთავსებულ, ზშირად სარდაფებში ჩაყრილ საარქივო საქმეების შეკრება, დალაგება და შეკვრა. მთელი ეს კოლონასაღური სამუშაო შესრულებულ იქნა ფრიალ მოკლე ხანში, ჩრდ. კავკ. ხელისუფლების წარმომადგენელთა ატესტაციით ამერიკული სისწრაფით და იმავე დროს ძლიერ მომჭირნედ. მართლაც, მთელი ამ საქმის შესრულებას, აუარებელ შესახვევ მასალების, ყუთების ხარჯის და მუშა-ხელის გასამრჯელოს თანმივლით. მოუწდა სულ, გარდა რკინიგზის ფრახტის ხარჯისა, დაახლ. 1,700 მან. ოქროთი. ამ ფულით სულ ჩამოტანილ იქნა სხვადასხვა პუნქტიბიდან 14 ვაგონი საარქივო და სამუზეუმო კოლექციები. განათლების სახალხო კომისარიატის მიერ ყურადღებით მოპყრობის მეოხებით ცენტრარქივს შტატის გადიდებით საშუალება მიეცა ახლა მეტი სიცხოვლით განვეითარებინა მუშაობა. 1923 წლის განმავლობაში ცენტრარქივი აწარმოებდა მუშაობას დაღუპვისაგან გადარჩენილ და მთლად დაშლილ არქივების წესრიგში მოსაყვანად.

ცენტრარქივს ჯერ კიდევ ბევრი რთული სამუშაო უდევს წინ. საჭიროა საარქივო ფონდების წესრიგში მოყვანის დამთავრება, მათი კლასიფიკაციის და კატალოგიზაციის გატარება და პარალელურად მეცნიე-

რული მუშაობის წარმოებაც. მაგრამ მთავარი სიძნელენი მას უკვე გადალახული აქვს და შეთანხმებული მუშაობით, იმედია, ის დანარჩენ სიძნელეთა დაძლევისაც შესძლებს.

ჯერჯერობით ჩვენ დავკმაყოფილებით ამ მოკლე მიმოხილვით. აქვე ვათავსებთ ოდნავ შემოკლებით ჩვენს მოხსენებას, წარდგენილს განათ. სახალხო კომისიარის სახელზე ჩრდილ. კავკასიიდან არქივებისა და სამუზეუმო კოლექციების რეევაკუაციის შესრულების შესახებ.

ბ. კაკაბაძე.

მოხსენება ს. კაკაბაძისა, განათლ. სახალხო კომისიარის სახელზე წარდგენილი, ჩრდილ. კავკასიიდან არქივებისა და სამუზეუმო კოლექციების რეევაკუაციის შესახებ 1923 წ.. მოსკოვში სანადო ფორმალურ მხარეების შესრულების შემდეგ, ჩრდილ. კავკასიაში გატანილ საარქივო და სამუზეუმო კოლექციათა რეევაკუაციის ფაქტიურად შესრულების მიზნით მე გავემზავრე სამხრეთით პირდაპირ ქ. კრასნოდარს (ყოფ. ეკატერინოდარს). თან მე მქონდა სამუშაოს დასაწყებად მოცემული თანხა, სახელობრ საქართვე. განათ. სახ. კომისიარიატის რწმუნებულმა აკადემიურ საქმეთათვის დამ. ჯგუზიამ გადმომცა სამოცი ათასი მანეთი ფული (რუსეთის 1923 წლის ნიშნებით).

კრასნოდარში ჩასვლისთანავე (11 იანვარს) იმავე დღეს და შეიძლება ითქვას იმავე საათშივე შევუდექი საქმიანობას. ვინახულე ადგილობრივი საოლქო საარქივო სამმართველოს გამგე ივ. ჩირკოვი და მასთან და მის თანამშრომლებთან ერთად დავაწყე გეგმა მუშაობისა. პირველი დღე გავიდა სარეევაკუაციო არქივების მდგომარეობის გაცნობაში და საორგანიზაციო ხასიათის მუშაობაში. გამოირკვა პირველ დღესვე, რომ ტფილისიდან გატანილ ცენტრალურ დაწესებულებათა არქივები დაზიანებულა სამოქალაქო ომის წარმოების პერიოდში 1919—1921 წელში ფრიად თვალსაჩინოდ. კავკასიის სანამესტინკო სამმართველოს სხვადასხვა განყოფილებათა არქივები ნაწილობრივ დაღუპულიყო. უნდა ითქვას ამასთანავე, რომ არც ტფილისიდან წამოღებული ნუსხა, შედგენილი 1920 წ. დასაწყისს, როდესაც ტფილისის არქივები ჯერ კიდევ დანგრეული არ იყო (მათი დანგრევა დაიწყო 1920 წ.), შეიცავდა სრულ სიას ტფილისიდან ჩრდ. კავკასიაში გადმოტანილ არქივებისა და არც კრასნოდარში არსებულ ყუბანის და ჩერნომორის ოლქის საარქივო სამმართველოს ჰქონდა დაწვრილებითი ცნობები ამის შესახებ. უკვე ტფილისში ჩამოსვლის შემდეგ ცენტრარქივში წინადაც დაგროვილ მასალის გადარჩევის დროს აღმოჩნდა საქმე „ქ. ეკატერინოდარში ნამესტინკის არქივისთვის დაქირავებულ ბინის შესახებ (1915 წ.)“, საიდგანაც გამოირკვა, რომ ტფილისიდან 1915 წ.

გატანილი ნამესტიკის არქივი შეიცავდა საქმეებს 1795—1910 წლებსა 45 სხვადასხვა დაწესებულებისას, 350 ათასზე მეტს საქმეს, რომელიც 9863 შეკვრად ირიცხებოდა და გარდა ამისა სხვადასხვა წიგნებს და კანონების ცალებს 5 ათასზე მეტ ეკზემპლარს 2752 შეკვრად. მთელი ამ მასალის გადატანას მოუწია 2008 ტომარი და 27 ყუთი. ამისთან ერთად გადატანილ იქნა კანცელიარიის საქმეები 100 ტიუკი და ყუთი, სამიჯნაო განყოფილების პლანშეტები, 11 ტიუკი და 34 ყუთი და კავკ. არქეოგრაფ. კომისიის გამოცემა „აქტები“ 11 ყუთი.

ამის გარდა კიდევ ტფილისში ცენტრარქივის კანცელარიაში დაცულ და 1920 წ. დასაწყისს შედგენილ ცნობების მიხედვით კრასნოდარში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული არქივი მიწათმოქმედების და მიწათმოქმედების მთავარ მმართველის რწმუნებულის კანცელარიისა და მის ქვემდებარე ცენტრალურ დაწესებულებათა, რომელიც გატანილი ყოფილა 1915 წ. სულ 169 ადგილი (ყუთი და ტიუკი), წონით 670 ფუთი. კრასნოდარშივე უნდა ყოფილიყო მოთავსებული ტფილისიდან გატანილი შინათმრეწველობის მუზეუმის კოლექციები (აბრეშუმის ნაკსოვები, ხალები, შალის, ბამბის, ნაბდის ნაწარმოები, ინსტრუმენტები და სხვადასხვა ნივთები)—1,077 ეგზემპლარი. კრასნოდარშივე იყო 1915 წ. გატანილი ტფ. სახაზინო პალატის არქივი—სულ 46 ადგილი (44 ტიუკი და 2 ყუთი).

კრასნოდარში არსებობს როგორც საოლქო საარქივო სამმართველო, ვერც წოდებული არხბიურო, ისე საოლქო სამუზეუმო სამმართველო. არხბიუროს კანცელარიაში იყო შემდგარი მთელი საქმეც ტფილისიდან გატანილ არქივების შესახებ, რომელიც მე გადავწერინე მთლიანად. სამუზეუმო სამმართველოს კი სრულიად არაფითარი ცნობები ტფილისიდან გატანილ კოლექციების შესახებ, კერძოდ შინა-მრეწველობის მუზეუმის შესახებ არ ჰქონდა. ადგილობრივ საარქივო სამმართველოში (არხბიუროში) მოიპოვებოდა ცნობები მხოლოდ ნამესტიკის არქივის შესახებ. გადარჩენილი ნაწილი ამ არქივისა მოთავსებული იყო არხბიუროს საწყობში უწყესრიგად და დაბნეულად. იქვე იყო მოთავსებული რამოდენიმე ტიუკი ტფ. სახაზინო პალატის არქივისა. შემდეგ არხბიუროში აღმოჩნდა კავკ. სამოსწავლო ოლქის სახაზინო პალატის არქივიც. მიწათმოქმედების სამინისტროს რწმუნებულის არქივი-კი არსად სჩანდა. არსად სჩანდა აგრეთვე შინა-მრეწველობის მუზეუმის კოლექციებიც. ადგილობრივ სამუზეუმო სამმართველოს, რომლის სათავეში იმ დროს იდგა გამგის მოადგილე ალ. ტოუქაჩი, ამის შესახებ, როგორც მოხსენებულია, არაფითარი ცნობები არ ჰქონდა. მე მივიღე მაშინვე ყოველგვარი ზომები როგორც სამუზეუმო კოლექციების აღმოჩენად, ისე დაკარგულ არქივების გაბნეულ ნაწილების შესაკრებად, უკე-

თუ ეს შესაძლებელი აღმოჩნდებოდა. ამისათვის მიემართე როგორც ადგილობრივ ხელისუფლებას (გუბერნიის აღმასკომის თავმჯდომარეს, პოლიტიკურ მართელობას, რომელმაც ჩემს განკარგულებაში ორი აგენტიც დანიშნა), ისე ადგილობრივ ინტელიგენციის წარმომადგენელთ, როგორც პარტიულთ (კომუნისტებს), ისე უპარტიოთ, რომელთაც კი რაიმე კავშირი ჰქონდათ წინააღმდეგობრივ კრახნადარში საარქივო ან სამუზეუმო საქმესთან. ასეთი პირნი იყვნენ: პროფ. ბორის გოროდეცკი, პროფ. მ. კლოჩკოვი (კლოჩკოვმა ჩემი თხოვნით გადმომცა მის მიერ შეგროვებულ მასალების მიხედვით შედგენილი მიმოხილვა ნამესტნიკის არქივის ბედის შესახებ 1919—1920 წლებში), დობროსკოვი, — უკრაინულ შკოლების ინსპექტორი სლავენსკის ოტელში — ენტუზიასტი, რომელსაც 1922 წ. ზაფხულს ადგილობრივ მოვაჭრეებისათვის მილიციის დახმარებით ჩამოურთმევია მათ მიერ შეძენილი ნამესტნიკის არქივიდან დაპარული საქმეები, ივ. გლადკი, ყუბანის მუზეუმის გამგე, და სხვა. ენერგიულმა ძიებამ და დაკითხვამ ვერავითარი შედეგი ვერ იქონია, და ვერ მომცა ახალი ცნობები გარეშე იმისა, რაც არხიუროს კანცელარიაში იპოვებოდა. შინამრეწველობის მუზეუმის კოლექციების კვალიც კი აღარ სჩანდა. ის საზღვარგარეთ გატანილი აღმოჩნდა სამოქალ. ომის დროს თეთრ-გვარდიელების მიერ. სამიჯნაო განყოფ. და მიწათმ. სამინისტროს რწმუნებულის სამმართველოს პლანშეტებიდან დარჩენილი იყო რამოდენიმე წყება საპლანშეტო ფიკრებისა. თვით ნამესტნიკის არქივის შესახებ კი გამოირკვა შემდეგი.

ეკატერინოდარში ჩამოსვლისას ეს არქივი მოთავსებული იქნა საავდმოყოფოს მოედანზე აკურისაგან გაშენებულ საწყობის 4 განყოფილებაში, საარტელერო უწყების შენობათა ახლოს. ამ მეზობლობას სამხედრო უწყების შენობასთან მოყვა არქივისათვის საბედისწერო შედეგები. პირველად არქივი კარგად იყო დაცული, ყველა ტიუჟი და ყუთი დანომრილი იყო და აღნუსხული, არქივს ტფილისიდან მიჩენილი ყავდა სპეციალური მოხელე არქივარიუსი ა. სივუხინი და მწერალი მილლერი. მაგრამ მალე, სამხედრო უწყების მოთხოვნით, არქივი მოათავსეს ორს საწყობში, ამ გადატანის დროს ტიუჟების ნუმერაცია რამოდენადმე დაზიანდა კიდევ. 1918 წლიდან ყუბანის ოლქი გახდა სამოქალაქო ომის ასპარეზად და ამ გარემოებამ იქონია გავლენა ნამესტნიკის არქივის ბედზე. 1919 წლის იანვარში ყუბანის საოლქო მთავრობის (краевое правительствო) მოთხოვნით ნამესტნიკის არქივის უდიდესი ნაწილი ჩაყარეს ყოფილ სამხედრო საკრებულოს სარდაფებში (ამ შენობაში ეხლა მოთავსებულია პირველი საბჭოთა სასტუმრო). ეს სარდაფები პირდაპირ სამარეს წარმოადგენდა არქივისათვის. ბნელი, ვენტილაციის სრულიად მოკლებული, სამხედრო დაწესებულების შენობა-

ში და იმავე დროს ცულ მდგომარეობაში მყოფი. ერთს განყოფილებასში კერძოდ ჩამოდიოდა ფეხისადგილის სითხე და სხვადასხვა სიბინძურე. ამ სარდაფებში სულ გადატანილ იქმნა 1598 ტიუკი და 76 ხის ყუთი. დანარჩენი ნაწილი კი ნამესტნიკის არქივისა (437 ტიუკის უმეტესი ნაწილი) გადარჩა დაღუპვას და სამოქალაქო ომის მინჯლების შემდეგ 1920 წ. ზაფხულში გადატანილ იქმნა საარქივო სამმართველოს საწყობში კრასნაია ქუჩაზე. რაც შეეხება ყოფ. სამხედრო საკრებულოს სარდაფებში მოთავსებულ ნამესტნიკის არქივის უმეტეს ნაწილს (მათ შორის იყო, როგორც სჩანს, ბლომად — 5.000 ცალი — წიგნი) ეს არქივი დაიდუბა თითქმის მთლად. მას არ ჰყავდა მეთვალყურე, ადგილობრივი არქივისტებიც, როგორც სჩანს, ამის დაცვას, მეტის მეტ გართულებულ პირობების გამო — ბინის კრიზისი, დიდი გაჭირვება საერთოდ და სხ., უკვე სათანადო ყურადღებას ვერ აპყრობდნენ და შედეგად მოყვა ყველაფერს ამას ნელა-ნელა არქივის დაღუპვა. ტომარები და ჩუქალები, რაშადაც საარქივო საქმეები შეკრული იყო, მიდიოდა გამოსაყენებლად როგორც მასალა, საქმეები კიდევ ქაღალდით. სარდაფი მოკლებული იყო გასაღებსაც, არ ჰქონდა მას გასაღები ეზლაც, როდესაც მე მივედი სარდაფის დასათვალიერებლად და იქ კიდევ დარჩენილ საქმეებს შესაკრებად (ეს საქმეები გამოვიდა დაახლოებით ოცი ტიუკი. როდესაც არქივის უდიდესი ნაწილი ფაქტიურად დაღუპული იყო, ამის შემდეგ მხოლოდ ადგილობრივმა საარქივო სამმართველომ გადაიტანა თავის ბინაზე დარჩენილი ნაწილი საქმეებისა სულ დაახლოებით 150 ტიუკი, საერთოდ კი დაახლოებითი ანგარიშით ნამესტნიკის არქივიდან გადარჩენილი უნდა იყოს (წიგნები დაიკარგა) 40%, დანარჩენი 60% კი დაღუპულად სჩანს.

გადარჩენილი მასალის შეკრებას, გადარჩევის და შეკვრას ტიუკებად მე შეეუდებე ჩასვლის შემდეგ მეორე დღესვე. მუშაობდნენ არქივისტები, ინტელიგენტი — ახალგაზრდები და მუშები დაახლოებით 31—36 კაცი. ექვს დღეში, ენერგიან მუშაობის შემდეგ, ყველაფერი მზად იყო. საქმეები შეკრებილ იქმნა, შეკრულ და შემდეგ ჩაწყობილ იქმნა ცალკე თავებად (ტიუკებად). მთელი შეკრებილი მასალა გამოვიდა სულ 983 ადგილი, რომელიც ოთხი ვაგონით გავაზავენ ტფილისს 22 იანვარს. ვაგონებს თან გავაყოლე ორი კაცი — ერთი პათვანი კრასნოდარის საარქივო ბიუროს მდივანი პოგულიაევი.

უნდა ითქვას, რომ როგორც ნამესტნიკის არქივის ნაწილობრივ დაღუპვის, ისე აგრეთვე მიწა-მოქმედების სამინისტროს რწმუნებულის სამმართველოს არქივის და შინა-მრეწველობის სამუხეუმო კოლექციების უკვალოდ დაკარგვის პასუხისმგებლობისაგან ვერ იქნებიან განთავისუფლებულნი ადგილობრივი საარქივო და სამუხეუმო დარგში მო-

მუშავენი, უმთავრესად არქივისტები, უმეტესად ზნეობრივად და ზოგიერთ შემთხვევაში ფორმალურადაც. საზოგადოდ კრასნოდარში მე მოგზადი საარქივო საქმესთან დაახლოვებულ პირთა შორის არსებულ მტრულ განწყობილებასა და ინტრიგების ქსელში. ეს ქსელი ნამდვილი პრავინციალურა სიმძაფრისა იყო და მასში თავის გარკვევა არც თუ ისე ადვილი საქმე იყო. საერთოდ კიდევ არქივის მოხელენი არ იყვნენ კმაყოფილნი არქივების კრასნოდარიდან წაღებით და ვინაიდან ცენტრის წინაშე უკვე აღძრული იყო საკითხი ჩვენი არქივების მოსკოვში გადატანის შესახებ, ამიტომ რამოდენიმე თვით კიდევ დავვიანებას შეიძლება ყოველს შემთხვევაში საქმის განხორციელება თვალსაჩინოდ გაერთულებინა.

კრასნოდარში მუშაობის ვათავების შემდეგ მე ჩამოველ სადგ. კავკასიაში და ქ. კრაპოტკინში (ყოფ. რომანოვსკი). აქ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული ტფ. საგუბერნიო მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი—სულ 51 ადგილი, მათ შორის 4 ყუთი ძველი ქართული სიგელ გუჯრებით აღმოს. საქართველოს მონასტრებსა დაწყებული მე-11 საუკუნიდან. ჩამოსვლისთანავე იმავე საათში შევეუდღეპი მუშაობას, ორი დღის განმავლობაში მიუხედავად ყოველგვარ ენით გამოუთქმელ ძიებათა და ცდის, აღმასკომის და პოლიტ. მართველობის ორგანიზაციებას დახმარებით, სრულებით ვერაფერს ვაგზდი. ყველას უკვირდა მხოლოდ, რომ ასეთი ძვირფასი საბუთებისათვის აქამდის არავის მოეკითხა. შემოვიარე ეტლით ქ. კრაპოტკინის ახლო მახლო 10 ვერსის რადიუსზე სტანიცები, მაგრამ ვერაფერს ვაგზდი. მე უკვე გარდაწყვეტილი მქონდა სადგ. კავკასიიდან წასვლა, რომ შემთხვევით ახლად ვაჩენილ თანამგზავობთა დახმარებით წაფაწყდი კვალს, სამწუხაროდ კვალს გუჯრების საბოლოოდ დაღუპვისას. ბევრი დაკითხვის და გამოძიების შემდეგ გამოირკვა, რომ გუჯრები სხვა ტფილისიდან მოტანილ საარქივო მასალასთან ერთად თავდაპირველად 1915 წ. მოთავსებულ იქმნა ქ. კრაპოტკინში (ყოფ. რომანოვსკი) მოქ. პაპოვის სახლში. ტფილისიდან ის ღებულობდა სახლის ქირას, დრო გამოშვებით მას აკითხავდა სპეციალურად მიჩენილი მოხელე. რევოლიუციის შემდეგ მოხელე გაიქცა, სახლის ქირასაც არავინ იძლეოდა. 1919 წ. იანვარში პაპოვმა, პასუხისგების თაიდან ასაცილებლად, განუცხადა არქივის არსებობა კავკასიას ოტდელის ატამანს გენ. რენიკოვს, რომლის ბრძანებით ყველა ყუთები გადატანილ იქმნა სტანიცა კავკასიაში (სადგ. კავკასიიდან 8 ვერსზე), ვერედ წოდებულ ძველს ციხეში მდებარე ერთ ერთ შენობაში იქ დასაცავად. 1919 წ. თებერვალში (დაახლოვებით 12-ში) სტანიცა კავკასია აიღო წითელმა ჯარმა. ციხის შენობაში დაბინავდნენ სტანიცაზე გამვლელი ჯარები, არქივები გადმოყრილ იქმნენ და

ჩაყრილ ციხის გარეშემო მყოფ ფართო თხრილისაგან დარჩენილ ჩაღმა-
 ვებულ ადგილებში. ქარი იყო, სიგელ-გუჯრების ნაგლეჯები ქარს მაჰ-
 ქონდა და ჯარისკაცები მცხოვრებლებსაც ნებას არ აძლევდნენ ქა-
 ლაღების აკრეფისას—მაიამეს მე სტანიცაში ამ ამბის მნახველებმა.
 ასე განიავდა და დაიღუპა უდიდესი განძეულობა. ორიოდ ნაგლეჯი
 ამ ორმოებიდან მოტყუებით წამოიღო მოქაბრამ ევანგულოვმა, რო-
 მელმაც ეს ნაგლეჯები შეინახა და ეხლა გადმომცა. „ცხენი მიშყავდა
 ვითომ მოსაძიებლად და ისე ჯარისკაცების დაუნახველად ავკრიფე
 რამოდენიმე ნაფლეთიო“, სთქვა მან. ერთი ამ გვარი ნაფლეთი არის ხე-
 ლის დაღება ნაგლეჯი დავით აღმაშენებლის ანდერძისა, რომლის სიგრძე
 2 მეტრი იყო. ასეთივე ნაფლეთია ევანგულოვის მიერ გადარჩენილ
 მე-11 საუკუნის გიორგი მეფის $1\frac{1}{4}$ მეტრიან სიგელისაგან. გული მიკვდებოდა,
 როდესაც ამ ნაფლეთებს ეყუყრებდი, ნაშთს 3.000 ძვირფას
 სიგელ-გუჯრისას. თუმცა არაფრის აღმოჩენის იმედი არ იყო, მაგრამ
 მაინც ვცდილობდი რისამე გახდომას. არ დამიზოგავს არავითარი სა-
 შუალება, რომ რამე აღმომიჩინა. მისკლა-მოსვლა ქარ-ბუქში და თოვლში
 დაუზარებლივ, სტანიცა კავკასიაში აღმასკომს განცხადებანი გამო-
 ვაკრეფინე მოწოდებით, რომ თუ ვისმე ასეთი ნაგლეჯები ქონდა, წარ-
 მოედგინა, ჯილდოდ ფულს ვპირდებოდი, მიტინგი—კრება იყო, გა-
 მოვდი, ვილაპარაკე, აგენტად გუჯრების ნაგლეჯების შესაკრებად სტა-
 ნიცაში კიდევ ევანგულოვი დავსვი. მაგრამ მიუხედავად მიღებულ ზო-
 მებისა, შესაძლებელი შეიქმნა მხოლოდ 2 მთელი ტყავის სიგელის აღ-
 მოჩენა (ერთი მათგანი ქ. კრაპოტკინში) და აგრეთვე რამოდენიმე ნა-
 ქერის და ნაგლეჯისა.

ამ ძვირფას გუჯრების დაღუპვა არის უპირველეს ყოვლისა ჩვენი
 ბრალი. სამწუხაროდ თავის დროზე (1918—19 წლებში) პასუხისმგებელ
 პირთა შორის არავინ აღმოჩნდა, თანამდებ. და მდგომარეობის მქონე, არც
 რომელიმე საზოგადო თუ სამეცნიერო დაწესებულება, რომ დროულად
 ვისიც ჯერ იყო ამ საკითხზე ყურადღება მიეპყრო *. 1920 წ. სხვათა
 შორის ამ მიზნით რუსეთში გაგზავნილი იყო პ. ინგოროყვა, რომელ-
 მაც დაყო მოსკოვში რამოდენიმე თვე, საქართველოში საბჭოთა წეს-
 წყობილების დამკვიდრებამდე, მაგრამ ჩრდილ. კავკასიაში არც იქით
 მკვარობისას, არც შემდეგ არ შეუვლია. თუმცა, ამ დროს გუჯრების
 კოლექცია სტ. კავკასიაში განადგურებული იყო, მაგრამ ოჯახებში

*) ამ სტრუქტურების დამწერი ოფიციალურად ცდილობდა ორგზის 1918 და
 1919 წ. აქ საკითხზე ვისიც ჯერ იყო მათი ყურადღების მიპყრობას, მაგრამ ამ
 შუამდგომლობას კერძო მოქალაქისას, არ გამავრებულს სამსახურის მდგო-
 მარეობით ანდა რომელიმე სამეცნიერო ორგანიზაციაზე დაყრდნობით, რასა-
 კრველია, არ შეიძლებოდა შემდეგი მოყოლოდა.

კიდევ მოიპოვებოდა ბლომად გაბნეული საბუთები. ეს საბუთები კიდევ ბლომად ყოფილა უკანასკნელ (1922 წ.) გაზაფხულამდის და ზაფხულამდისაც, მაგრამ შედეგ, რასაკვირველია, ესეც დაიღუპა. სამწუხაროდ საბჭოთა წესწყობილების დროსაც არ მოხერხდა თავის დროზე ჩრდილ. კავკასიაში არქივების და გუჯრებას მოსაკითხავად ვინმეს გაგზავნა, ჩემი ჩასვლა კი 1923 წ. იანვარში მეტის მეტად დაგვიანებული აღმოჩნდა.

გუჯრებთან ერთად დაიღუპა ტფ. გუბ. მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი. რამოდენიმე პლანშეტის ნაშთი, სუფთა ფიცარი, იმ არქივიდან მე ვნახე სტან. კავკასიას აღმასკოპის საწყობში.

ქ. კრაპოტკინიდან მე გავეგზავნე ქ. სტავროპოლში, სადაც გატანილი იყო სამხედრო-საისტორიო მუზეუმის (ყოფ. დიდების ტაძრის) კოლექციები. ჩასვლისთანავე მე შევეუდღეი საქმიანობას. კოლექციები მოთავსებული იყო პრავეს სახელობის ქალაქის მუზეუმში და საკმაოდ დაცული. გუბერნიის აღმასკომთან საჭირო დასტურის მიღების შემდეგ, რაც უდავოდ არ მომხდარა, მე მუზეუმის თანამშრომელთა და კერძოდ დაქირავებულ ადგილობრივ ინტელიგენტების დახმარებით შევეუდღეი სიით ნივთების და სურათების ჩალაგებას ყუთებში, რომლებსაც ამზადებდა სპეციალურად ამისთვის დაქირავებული დურგა-თა არტელი, 12 კაცისაგან შემდგარი. 5 დღის დღე და ღამ მუშაობის შემდეგ ყველაფერი მზად იყო. სამხედრო-საისტორიო მუზეუმის ძვირფასი ნივთები (ოქრო-ვერცხლის) უმთავრესად წაღებული აღმოჩნდა რუსეთის სამუზეუმო სამმართველოს განკარგულებით მოსკოვში სახელმწიფო საგანძურში (гохран) მოსათავსებლად. ეს ნივთები გადაეცა 1921 წ. იანვარში სტავროპოლის საგუბერნიო ფინანსიურ განყოფილებას შესანახავად, ხოლო იქიდან კი შემდეგ გადაგზავნილ იქნა მოსკოვში სახელ. საგანძურში. სია ამ ნივთებისა გავუგზავნე საქართ. წარმომადგენელს აკადემიურ საქმეთათვის დამ. ჯგუშაის მოსკოვში.

სტავროპოლშივე აღმოჩნდა ქუთაისის სამიჯნო ოლქის პლანშეტები და მოულოდნელად ქუთაისის გუბ. მომრიგებელ მოსამართლეთა არქივები, რომელიც მოთავსებული იყო სტავროპ. საგუბერნიო სასამართლოს შენობაში. არქივი დაზიანებული აღმოჩნდა, კერძოდ ის ყუთები, რომელშიაც დაცული იყო საგნობრივი დამამტკიცებელი ნივთები— вещественные доказательства, დაცარიელებული იყო. როგორც გამოირკვა, ყუთები დაუცარიელებია და ნივთები—მათ შორის იყო ოქრო-ვერცხლის ნივთები, ძვირფასი იარაღი და სხვა—მიუთვისებია არტურ პეტ. ბერნარდს, რომელიც საბჭოთა წესწყობილების საბოლოოდ დამყარებისას სტავროპოლში 1920 წ. მარტში დანიშნული იყო საგუბერნიის იუსტიციის განყოფილების გამგედ. როგორც მოხელეთ დაკით-

ზვიდან გამოიკვია, ბერნარდი მთელს ღამეებს ატარებდა ქვედა სართულში, სადაც ქუთაისის არქივი იყო მოთავსებული, ყუთებს ნახვრეტებს უკეთებდა, რომ ნივთების მქონ ყუთებისათვის მიეგნო (ასეთი ნახვრეტი ყველა ყუთს ჰქონდა) და შემდეგ ნივთებს ეზიდებოდა. ბერნარდი უკვე დიდი ხანია სტავროპოლში არ არის. მისი წინააღმდეგ ზომების მიღება სტავროპოლში ჩვეთვის ამ მიზეზის გამო შეუძლებელი აღმოჩნდა.

როგორც სამუზეუმო კოლექციები, ისე საარქივო მასალა 5 თებერვალს უკვე ჩაწყობილი იყო 6 ვაგონსა და ერთს პლატფორმაზე, რომელიც სპეციალურად რკინით გადასურულ იქნა დიდ სურათების და ჩარჩოების მოსათავსებლად და ვაგონების გამყოლების თანხლებით (ესენი იყვნენ სტავროპოლის მუზეუმის თანამშრომელნი ხადარინი და ვ. პრავე) ყველაფერი გამოგზავნილ იქნა რკინის გზის მთავარ ხაზის მიმართულებით. სად. კავკასიაიდან ვაგონები გამყოლთა თანხლებით გამოუშვი ტფილისისკენ, მე კი ეტლით გავემგზავრე სტანიცაში (8 ვერსზე სადგურიდან), რათა გამეგო გუჯრების ნაგლეჯების შემკრებ აგენტად ჩემ მიერ დატოვებულ ევანგელოვის მუშაობის შედეგი. სამწუხაროდ, ევანგელოვს ვერაფერი შეეკრიბა. მე კვლავ დევტოვე ის აგენტად ამ საქმეში, მივეცი დოკუმენტები და შედეგ გავემგზავრე პიატიგორსკს.

პიატიგორსკში ჩემი გამგზავრების მიზეზი იყო ის გარემოება, რომ რადგან თერგის ოლქის საარქივო ბიურო იქ იმყოფებოდა, ამიტომ მე წინააღმდეგ დეპეშით შევეკითხე ჯერ კიდევ კრასნოდარიდან ბიუროს გაეგეს ქუთაისის გუბ. მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივის ბედის შესახებ. ეს არქივი თავის დროზე გატანილი იყო 18 ყუთში 100¹/₂ ფუთი სიმძიმისა. ბიუროს გამგე ესევ. აპუტინი პირველს დეპეშაზე მიპასუხებდა, რომ საქმეები საქართ. კომპარტიის ცეკას მოთხოვნილებით ტფილისშია გაგზავნილიო, მეორე დეპეშაზე-კი მიპასუხა, რომ ქართული ქაღალდები კომპარტიის კომიტეტის ბინაზე ინახებაო. თუმცა დეპეშიდან არ სჩანდა, რომელი ქაღალდები იყო იქ ნაგულისხმევი, მაგრამ ვინაიდან არქივის ბედის გარკვევა საერთოდ საარქივო ბიუროს დახმარებით უფრო ადვილი იყო, ამიტომ მე მაინც გარდავწყვიტე პიატიგორსკს წასვლა.

პიატიგორსკში მართლაც აღმოჩნდა გუბერნიის პარტკომის ბინის სხვენზე ყუთში ჩაყრილი დასავლ. საქართველოს მონასტრების გუჯრების ერთი ნაწილი. ეს გუჯრები გატანილი იყო ქუთაისიდან მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივთან ერთად ქ. გეორგიევსკში. 1922 წ. სექტემბერში ეს არქივი განადგურდა და გუბ. საარქივო ბიუროს გამგე ეს. აპუტინს ეს გუჯრები ენახა ერთი დუქნის იატაკზე დაყრილი (ამ დუქანში ყოფილა მოთავსებული ქუთაისის არქივი), შეე-

კრიბა ის და წამოეღო პიატიგორსკში, სადაც ჩაებარებინა პარტკომისათვის. ნაწილი გუჯრებისა მათ შორის ყველა ტყავის გუჯრები არ აღმოჩნდა. შეიძლება ის გატაცებული იყოს კერძო პირთა მიერ.

ფორმალურ მხარეების შესრულებით მე ჩავიბარე საბუთები და იმავე დღეს აპუტინის თანხლებით გავემგზავრე ქ. გეორგიევსკს, ქუთაისის დანარჩენ არქივის ბედის საბოლოოდ გაოსარკვევად, თუმცა უკვე ცხადი იყო ამ არქივის მთლიანად დაღუპვის ფაქტი. სადგურზე მოხდა სამწუხარო ფაქტი. ადგილობრივ პოლიტ. მართელობის განკარგულებით მე დამაპატიმრეს და წამიყვანეს სამმართველოში, სადაც ბეჯითი დაკითხვის შემდეგ მართალია განთავისუფლებულ ვიქმენი, მაგრამ ამ გარემოებამ რამოდენადმე გამძინელა მარშრუტის შესრულება.

ქ. გეორგიევსკში მე ადგილობრივ დავრწმუნდი ქუთაისის მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივს მთლიანად დაღუპვაში. ეს არქივი გეორგიევსკში პირველად მოუთავსებიათ ნოვიკოვის სახლში, ხოლო შემდეგ, როდესაც ნოვიკოვის სახლი საბავშო თავშესაფარად გადაუქცევიათ, არქივი გადაიტანიათ ვინმე ბელოვის მალაზიაში. ნოვიკოვის სახლის სხენზე მე ვნახე ქუთაისის არქივის ქაღალდების ნაგლეჯები. ბელოვის მალაზია გახდა სამარედ ამ არქივისა. მალაზიის ქვევით სარდაფი იყო. ამ სარდაფში 1922 წ. სიმბოლოს დროს ზაფხულს და მის მიწურულს მოთავსებული იყვნენ უბინაოდ მოხეტიალე პირნი (ბასიაკები). ბასიაკებმა გარღვიეს სარდაფის ჭერი და იქიდან ეზიდებოდნენ ქაღალდებს. ქაღალდები იყადებოდა ბაზარში ყველას თვალწინ. ამ მალაზიის იატაკზე მოუსწრო ხსენებულმა აპუტინმა დასავ. საქართველოს გუჯრებს, რომლებიც გამოსახვევ ქაღალდად არ ვარგოდნენ და ამიტომ როგორც საუტილიზაციოდ გამოუსადეგარი ქაღალდები იატაკზე ეყარნენ. ამგვარად გადარჩნენ ისინი საბოლოოდ დაღუპვას.

ქ. გეორგიევსკიდან მე გავემგზავრე ქ. კავკასს, სადაც წინასწარ შეკრებილ ცნობების მიხედვით, იყო მოთავსებული ბათუმის არქივი, რომლის გატანა პირველად განზრახული იყო სტანიცა ლაზინსკაიაში. სტანიცა ლაზინსკაიაში კრასნოდარის არხბიუროს ცნობებით არავითარი არქივი არ იყო და ამიტომ იქ წასვლას აზრი ეკარგებოდა. კავკასში ჩასვლისას 9 თებერვალს მე ვინახულე ადგილობრივი საარქივო სამმართველოს გამგე მოქ. ძაგუროვი და ჩავიბარე მისგან ბათუმის არქივი. ეს არქივი აღმოჩნდა ბათუმის მომრიგებულ მოსამართლეთა და ნაწილობრივ უკვე დაშლილი იყო. მე შევკრიბე დაშლილი ნაწილები, ჩავაწყობინე ყუთებში და გამოვეგზავნე ტფილისაკენ.

ამის შემდეგ მე გამოვეგზავრე ტფილისისაკენ.

22 თებერვლისათვის ყველა გამოგზავნილი საარქივო და სამუხეუმო კოლექციები უკვე ტფილისში ჩამოტანილი იყო.

ტფილისში საარქივო მასალები ჩაიბარა ცენტრარქივმა, ხოლო სა-
მუზეუმო კოლექციებიდან კი განათლ. სხ. კომისარის მიერ დანიშნულ
სპეციალურ კომისიის მიერ გამოყოფილ იქმნა საქართველოს საისტო-
რიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმისათვის გამოსადეგი ნივთები, რომელ-
ნიც გადაეცა მუზეუმს, სამხატვრო ღირებულობის სურათები ჩაიბარა
ეროვნულ სამხატვრო გალერეაში, დანარჩენი კიდევ მოთავსებული იქმნა
ცენტრარქივში.

ჩრდილ. კავკასიიდან საარქივო და
სამუზეუმო კოლექციების რეევაკუა-
ციის საქმეთა გამო. განათლების სა-
ხალხო კომისარიატის რწმუნებული ს. კაკაბაძე.

პრიტიკა და გიგლიოგრაფია.

კორ. კეკელიძე—ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები,
ტფ. უნივ. მოამბე, III, 1—32; ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსი,
ჩვენი მეცნიერება № 4—5, 17—47.

ტფილ. უნივერსიტეტის მოამბეში № 3 დაბეჭდილ ისტორიულ
ფილოლოგიურ ხასიათის წერილების გარჩევას პროფ. კ. კეკელიძის
ზემოდ დასახელებულ წერილიდან დავიწყებთ. მასთან უშუალო კავში-
რი აქვს ჩვენი მეც-ბა“-ში № 4—5 დაბეჭდილ პროფ. კეკელიძის
სავე წერილს ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსის შესახებ, რადგანაც
პროფ. კეკელიძე მათიანის ამ ორ ნაწილს აერთებს და თვლის ერთი
მთლიან ნაწარმოებად, რომელიც მისი აზრით ერთს ავტორს—ლეონტი
მროველს ეკუთვნის. ლეონტი მროველი, ამის მიხედვით, გვევლინება
ავტორად მთელი ძველი ქართულ მათიანისა ვიდრე მე-7 საუკუნის
ამბების თხრობამდის.

ჩვენ ვერ დავეთანხმებით პროფ. კ. კეკელიძეს მის არსებით
დებულებებში. ჩვენი შეხედულება ძველი ქართულ მათიანეების შესა-
ხებ ეწინააღმდეგება ამ დებულებათ (ს. კაკაბ., საისტორიო ძიებანი,
93—191), ამიტომ ჩვენ დავკმაყოფილებით პროფ. კეკელიძის
შრომის ზოგიერთი მომენტების აღნიშვნით.

პირველად აქ ჩვენ წინაშე დგას საკითხი თვით ლეონტის სალიტე-
რატურა მოღვაწეობის შესახებ, სახელდობრ—არის ის მართლაც მათი-
ანის ავტორი თუ არა. იმ პერსპექტივის დასადატურებლად, რომელიც
ჩვენ განვითარებული გვაქვს ზემოდ დასახელებულ შრომაში და რომელიც
უარყოფს არა თუ ვახტანგ გორგასალის ც-მის, არამედ მეფეთა ც ბის ავ-
ტორობასაც ლეონტი მროველის მხრივ, საჭიროა აქ დამატებით კიდევ აღ-
ნიშნულ იქნას, რომ უძველესი, ბეჭდვით ცნობილი რედაქცია მათიანისა—
მე-12 საუკ. მისი სომხური თარგმანი უარყოფს სრულიად ცნობილ მინა-
წერს ლეონტის მოხსენებით (Brosset, Additions..., Chron. arm., 49—50).
ხოლო ამ რედაქციის მათიანე მართლაც უძველესია, მაგალითად, მარი-
ამ დედოფლის ხელნაწერში წარმოდგენილ რედაქციასთან შედარე-
ბით, რადგანაც სომხურ თარგმანში წმ. ნინოს შესახებ თხრობა შეტა-
ნილია პირველი პირით, მაშინ როდესაც მარ. ხელნაწერის რედაქციაში
კი ის მოიპოვება უკვე მესამე პირით. ანა დედოფლისეული და საქართვ.
მუზეუმის ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერი მათიანეთა პროფ. ივ. ჯა-

ვახიშვილის ხელთ არის და ჩვენ არ გვინახავს, მაგრამ როგორც სჩანს (პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართლის ც-ბა, ტფ. უნ. მ. III, 196), ორივე ეს ხელნაწერი ამ ნაწილში უდგება მარიამის ვარიანტს. ამგვარად სომხური თარგმანი მართლაც წარმოგვიდგენს ამ ნაწილში მატიანის უკურო ძველს რედაქციას შედარებით ყველა სხვა ვახტანგის უწინარეს ხელნაწერებთან. შეიძლება თუ არა ამის შემდეგ ვიფიქროთ, რომ თვით ამ ძველი რედაქციის ავტორი, რომელიც ჩვენ ლეონტი პროველად გვქონდა წარმოდგენილი (საისტ. ძიებ., 178 pass.), ნამდვილად იყო სხვა უცნობი პირი და არა ლეონტი პროველი. ამ შემთხვევაში ჩვენ წარმოგვიდგებოდა შატბ. და ქელ. ხელნაწერების წმ. ნინოს ც-ბის მატიანეში შემტანად უცნობი, ალბად სასულიერო პირი, ლეონტი პროველი კი მატიანის ამ ნაწილის მხოლოდ მეორე რედაქტორად, ნაცვლად იოანე დეკანოზისა. მაშინ ლეონტი უფრო მე-12 საუკუნის სიგრძეზე იქნებოდა საძებარი, უკეთ ამ საუკუნის ნახევარსა ან მეორე ნახევარში, წმ. ნინოს მეტაფრასტულ ცხოვრების შემდგენლის არსენის შემდეგ, რომელი არსენი ამ შემთხვევაში მართლაც დიპტრი I-ის თანამედროვე გამოვიდოდა. როგორც ამას ფიქრობს კორნ. კეკელიძე (ქარ. ლიტერატურის ისტ. I, 317). საინტერესოა, რომ ლეონტი პროველის შესახებ მინაწერი არ არის ქ. ც-ბის ახლად აღმოჩენილ ხელნაწერში (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. შრომა, 197), თუმცა ამ გარემოებას ვერ მიეცემა გარდამწყვეტი მნიშვნელობა, რადგან ამ ხელნაწერის რედაქციულად მონათესავე სხვა ხელნაწერებში, ანა და მარიამ დედოფლებისაში, ეს მინაწერი წარმოდგენილია (იქვე).

ზემოთ მოხსენებულის მიხედვით ჩვენ ვფიქრობთ, რომ, 'გარეშე მატიანეების კრიტიკულ გაჩევისა (ს. კაკაბ., საისტ. ძიებ.), თვით ფაქტი ზოგიერთ ძველი რედაქციების შემცველ მატიანის ვარიანტებში და უპირველეს ყოვლისა სომხურ თარგმანში ლეონტის მოუხსენებლობის შესახებ უნდა ადასტურებდეს ჩვენ მიერ წამოყენებულ დებულებას, რომ ლეონტი არ არის მეპატიანე, არამედ მხოლოდ რედაქტორი. ამ შემთხვევაში პროფ. კ. კეკელიძის დებულება, რომ ლეონტის ეკლესიის არა მარტო მეფეთა ც-ბა, არამედ ვახტანგ გორგასალის ც-ბაც, უნდა მოიხსნას.

გარეშე ამ საკითხისა, პროფ. კ. კეკელიძის ორი ზემოთ მოხსენებული წერალი შეეცავეს რამოდენიმე ახალს მიღწევას. ფარნავაზის ც-ბის ერთი ნაწილის ლიტერატურულ წყაროდ არის ნაჩვენები და გარკვეული ფსევდო-კალისტენის ალექსანდრიანი (გვ. 23—28). პარალელები, უმთავრესად სტილისტური ხასიათისა, მეფეთა ც-ბას და ვახტანგ გორგასალის ც-ბას შორის ამოწურვით არის მოყვანილი, რაც ყოველს შემთხვევაში საბოლოოდ ადასტურებს აზრს საერო მწერლო-

ბისტვის ძველს დროშივე ძლიერი სალიტერატურო ტრადიციის არსებობის შესახებ ჩვენ ში. ამ თვალსაზრისით ფრიად საყურადღებოა აგრეთვე ის პარალელები, რომელიც პროფ. კ. კეკელიძის მოყვას მეფეთა ც-ბასა და ამირან-დარეჯანისა შორის. ჩვენ ვერ დავთანხმებით კ. კეკელიძის აზრს, თითქოს მეფეთა ც-ბა დამოკიდებული იყოს ლიტერატურულად ფირდოუსის შაჰ-ნამესა და მოსე ხორენელზე. ფირდოუსისაგან მეფეთა ც-ბის ავტორის დამოკიდებულების საკითხი, ჩვენ გვგონია, უნდა საბოლოოდ მოიხსნას, მოსე ხორენელის გავლენაც მეტის მეტად პრობლემატურია (ს. კაკაბ., დასახ. შრ., 144—150). ასევე შეიძლება ითქვას მეფეთა ც-ბის მეთოდოლოგიურად აპოკრიტზე „თარგმანი დაბადებისთვის ცისა და ქუეყანისა და აღამისათვის“ დამოკიდებულების შესახებ.

საზოგადოდ სასიამოვნოდ უნდა ჩაითვალოს პროფ. კ. კეკელიძის მიერ მატთანების პრობლემაზე სერიოზულ ყურადღების შეჩერება. თუმცა არსებითად ჩვენი მეცნიერი მატთანების შედგენის დათარიღების შესახებ ისევ ძველს გზას ადგია, რომელსაც საფუძველი მოუზადა პროფ. პატკანოვმა ჯერ კიდევ 1883 წ. თავისი ცნობილი უარყოფითი კრიტიკით, მაგრამ თვით ფაქტი მატთანებისადმი ინტერესს განცხადებულებისა ექვს გარეშეა ამტკიცებს, რომ ამ საკითხში ჩვენ ვდგევართ დიდი გარდატეხის აუცილებლობის წინაშე. ამ გარდატეხის ნიშნები ეტყობა თვით კ. კეკელიძის გამოკვლევასაც, როდესაც ის ამბობს, რომ „უძველესი ისტორიული შრომა, რომელიც (მე-11 საუკუნის მწერალს) ლეონტის თავისი ისტორიის პირველ ნაწილში გადმოუწერია, დაწერილი უნდა იყოს მე-7 საუკუნის გასულს, თუ მე-7-ის დამდეგს“ (ლეონტი პროფ. ლიტ. წყარ., 31). მაშალაც აზრი, თითქოს ისეთი ძველი კულტურის მქონე ხალხს, როგორც ქართველი ხალხი, ჩამოყალიბებული მატთანები შეიძლება მხოლოდ მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარში გაჩენოდეს, ძნელად დასაჯერებლად სჩანს.

ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ დაწყებული ცდები მატთანების საკითხის გადასინჯვისა, რომლის ერთ ნიმუშს წარმოადგენს პროფ. კ. კეკელიძის დასახელებული წერილები, ბოლოს მიგვიყვანს საკმაოდ გარკვეულ დასკვნებამდის.

გიორგი ჩუბინაშვილი — საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრების რამდენიმე ნიმუში ტფ. უნივ. მოამბე III, 107—126.

იდსახელებული წერილი წარმოადგენს საინტერესო ცდას აქამდის მეცნიერულ ყურადღების თითქმის გარეშე მდგარ ქართულ საერო ხუროთმოძღვრების რამდენიმე ნიმუშის განხილვისას. ავტორი ამ განხილვას იწყებს კახეთის ძეგლებიდან, როგორც სჩანს, გარკვეული მიზნით.

ნით. „კახეთი, ამბობს ის, ხუროთმოძღვრების მხრივ წარმოადგენს საქართველოს მეტად მნიშვნელოვან კუთხეს, რომლიდანაც — გვერდია ეს უნდა ჩაითვალოს სრულიად გამორკვეულად — შემოქმედებითი იმპულსების ნაკადული მთელს საქართველოში ვრცელდებოდა. აქ შენახულია სხვათა ზორის რამდენიმე ნანგრევი საერო შენობისა, რომელთა შორისაც ზოგი ეკუთვნის ადრეულ ხანას, მე-9 — 10 საუკუნეს. ეს შენობებია — ფეოდალებისა და ეპისკოპოსების სასახლეები ნეკრესსა, კერესსა, ვანთას, ვაჩნაძიანს და კვეტრაში და აგრეთვე აკადემია იყალთოში“.

ყველა ეს სასახლეები ავტორს მოკლედ, მაგრამ მთავარი სახების მხრივ საკმაოდ ამოწურვით აქვს განხილული. ავტორი მათ სახუროთმოძღვრო გეგმას უკავშირებს, საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში თარიღიან ძეგლების არსებობის გამო, მისთვის საკმაოდ გამორკვეულ განვითარების ცალკე საფეხურებს და ამის მიხედვით დასახელებულ სასახლეებს ის ათარიღებს მე-9 — 10 საუკუნით, კერძოდ ნეკრესის სასახლის აშენებას პროფ. გ. ჩუბინაშვილი აკუთვნებს მე-9 საუკ. პირველ ნახევარს, ვაჩნაძიანისა და კვეტრისას მე-10 საუკ., ხოლო იყალთოს აკადემიას მე-11 საუკუნეს ან მე-12 საუკუნის დასაწყისს.

ფრიად სასიამოვნოდ უნდა ჩაითვალოს, რომ ქართულ საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლებიც ბოლოს იწყებენ სერიოზულ შესწავლის საგნად გახდომას.

ივ. ჯავახიშვილი. ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე, აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება.

ტფ. უნივ. მოამბე, III, 186 — 216.

ქართლის ცხოვრების ახლად პოვნილი ხელნაწერი, რომელიც საქართველოს მეზეულის წიგნთსაცავში აქამდის ჩაუწერლად ყოფილა და რომელიც მიუწოდებიათ პროფ. ივ. ჯავახიშვილისთვის, წარმოადგენს ფრიად საინტერესო მოპოვებას ჩვენი საის ორიო მეცნიერებისათვის. განსაკუთრებით საინტერესოა ამ ხელნაწერში ის ვარემოება, რომ თამარ მეფის მატთან იქ წარმოდგენილი ყოფილა ვახტანგის კომისიის მიერ ქართლის ცხოვრებაში მე-18 საუკ. დასაწყისში ახლად შეტანილი მოცულობით, რომელი მოცულობის მატთან აქამდის დაკარგული იყო, მაგრამ საკმაოდ კარგად ვახტანგის კომისიის ჩედაქციის ქ. ცხ.-ბიდან გამოყოფით აქამდის წარმოდგენილი იყო ე. თაყაიშვილის გამოცემის სქოლიებში (მარ. ვარ., 362 — 369). ხსენებულ თავის წერილში პროფ. ივ. ჯავახიშვილი ფართოდ და დაწვრილებით არჩევს მოპოვებულ ხელნაწერს, შემდეგ გადადის მასში მოთავსებულ თამარის მატთან განხილვაზე და ფიქრობს, რომ ეს მატთან დაწერილი უნდა იყოს თამარ მეფის ვარდაცვალების უშალ, ანუ მისი აზრით 1210 — 1213 წლებში.

როგორც ეს თარიღი, ისე საერთოდ სქემა პროფ. ივ. ჯავახიშვილისა თამარ მეფის მემკვიდრეობის შესახებ, ჩვენი აზრით, თხოულობს შესწორებას. როგორც ცნობილია, პროფ. ივ. ჯავახიშვილი მთელს მატრიანეს თამარ მეფისას სთვლიდა ერთი პირის ნაწარმოებად, მხოლოდ ორ სხვადასხვა დროს დაწერილად. პირველი ნაწილი მისი აზრით დაწერილი უნდა ყოფილიყო თამარის მეფობის მე-11—12 ინდიკტიონს, ხოლო მეორე—კარგა ხნის შემდეგ ამისა (ივ. ჯავახიშვილი. ძვ. ქართ. საისტ. მწერლ., პირვ. გამ., 165—190). ახლად აღმოჩენილ მატრიანეს თამარ მეფისას პროფ. ჯავახიშვილი ამიტომ უწოდებს მეორე მატრიანეს. მაგრამ ნამდვილად თამარის მატრიანე, იმ სახითაც როგორც ის მარ. ვარიანტშია წარმოდგენილი, გარეშე ვახტანგის კომისიის მიერ ქ. ცხ.-ბაში ნაწყვეტ-ნაწყვეტად შეტანილ თამარ მეფის სხვა მატრიანისა, რომლის სრული ტექსტი ეხლა-ხან აღმოჩნდა, ან უნდა წარმოადგენდეს ერთი ავტორის და არც ერთი ეპოქის ნაწარმოებს. ამ უამად ჩვენ აქ არ შევუდგებით სიმოკლისთვის საკითხის ვრცლად განხილვას და დავყავთ იმ დასკვნათა გადმოცემით, რომელიც თამარ მეფის მემკვიდრეობის შესახებ ჩვენ მიერ გატარებული იყო ჯერ კიდევ 1909 წლის დასაწყისის პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმ. ფაკულტეტში წარდგენილ საპრემიო შრომაში (რუსულად) და შემდეგ განვითარებული 1914 წლისთვის ქართულად დასაბეჭდად გამზადებულ შრომაში თამარ მეფის მემკვიდრეობის შესახებ (С. Какабадзе, Год смерти груз. ц-ны Там. Вел., Изв. Тиф. Выс. Жен. Кур. кн. I, вып. I, 164).

ამ დასკვნათა მიხედვით, თამარის მატრიანე მარიამის ვარიანტში დატულ მოცულობით, მიმატებით ვახტანგის კომისიის მიერ გამოყენებულ და ეხლა-ხან აღმოჩენილ ცალკე ნაწარმოებისა, წარმოადგენს სტილის, ენის და თვით ისტორიულ რეალების თვალსაზრისით სამს სხვადასხვა ნაწარმოებს, დაწერილს სამი სხვადასხვა პირის მიერ სხვადასხვა ეპოქაში. პირველი ნაწარმოები — „ისტორიანი და აზმანი“ — თავდება თხრობით ლაშას დაბადების შესახებ ანუ, რადგანაც ლაშას დაბადება უნდა მიეწეროს 1194 წ. (С. Какабадзе, დასახელებ. წერილი), მაშასადამე ამავე ხანაზე — მარ. ვარიანტი, გვ. 362—450 სიტყვებამდის „იზმნა ძლევა, იზმნა ნათელი“. ამას მიყობა ცალკე ნაწარმოები, წარმოდგენილი ქ. ცხ.-ბაში ნაწყვეტად, რომელიც შეიცავს უმთავრესად თხრობას შამქორის ომის შესახებ, მარ. ვარ. გვ. 450 სიტყვებამდის: „ხოლო მე მორიდმან განგრძობასა წყინობისასა“ ვიდრე გვ. 476 ბოლომდის — „არცა იგი უმადლოდ იპ(ო)ებოდა გამმარჯუებ(უ)ლობისა მისისა“. ამ ნაწარმოებს — შამქორის ომის თხრობას — მიყობა მეორე მატრიანე თამარ მეფისა — შამქორის ომის თხრობის შემდეგ ბოლომდის, მარ. ვარ. გვ. 477—535. ამ ორ მატრიანეს და შამქორის

ომის თხრობის გარდა კიდევ ვახტანგ VI-ის და ვახუშტის დროს არსებობდა მესამე მათიანე თამარ მეფისა, შეტანილი ნაწყვეტებად ვახტანგის კომისიის მიერ თამარ მეფის ისტორიაში და წარმოდგენილი ე. თაყაიშვილის გამოცემაში, მარ. ვარ. გვ. 632—539 სქოლიებში. ეს ის ნაწარმოებია, რომლის სრული ტექსტი ეხლა-ხან აღმოჩნდა. ყველა ეს ნაწარმოებები გან ხვადლებიან ერთმანეთისაგან თავისი ნიშანდობლივ თვისებათა მიხედვით სრულიად გარკვევით და მკაფიოდ.

პირველი, მაღალ რიტორული სტილით დაწერილი ნაწარმოები — „ისტორიანი და ახმანი“ შედგენილი უნდა იყოს, როგორც ეს თავისი დროზე აღნიშნული ქონდა თ. ქორდანისა (ქრონიკ. I, წინასიტყვაობა), თამარის მეფობის მე-11—12 ინდიქტიონს, მაშასადამე 1195 წელს. მისი ავტორის ვინაობის შესახებ შეიძლება მოყვანილ იქნას შემდეგი მოსაზრება. თამარის პირველ საქმოს გამორჩევის დროს, სწერია ამ მათიანეში, „გამოვიწმე[ვიდა] ჩუენდა მეტყუელი მკუიდრთა ტვილისისათაგანი თავადი და მეფეთმეფისაგან წყალობა კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტვილისისა სახელით აბულასან და მეტყუელმან თქუა“... (მარ. ვარ., 415). ამ სიტყვებიდან საგულისხმებელია, რომ ავტორი მათიანისა იყო არა თუ წარჩინებული და სამეფო კართან დაახლოებული პირი — ეს ცხადი ხდება მისი თხზულების საერთო ხასიათის მიხედვითაც, არამედ ის არის ერთი იმ „შემჭირნეთაგანი“ (მარ. ვარ., 413) და ვეზირთაგანი, რომელთა წინაშე „გამოვიდა“ აბულასან მეტყველად. ავტორი, ამ სიტყვების მიხედვით, თათბირის დროს მსხდომარეთა შორის არის საგულისხმებელი. ხოლო ამავე მემათიანის მიხედვით თამარმა ამაზუდ წინ ანტონ მწიგნობართ-უზუცესის და ამირსპასალარის სარგის მხარგრძელის შემდეგ „განაჩინა და უბოძა ჭიბერსა მანდატურთუხუცესობა და მისცა არგანი ოქროსა კელთა მისთა და შთააცვეს საკრამანგი ტანსა მისსა და დასვეს სელებითა ოქროქედილებითა რომელიმე მარჯვენით მისსა და რომელიმე მარცხენით“ (მარ. ვარ., 410). შემდეგ ჩამოთვლილი არიან მანდატურთუხუცესის მარჯვენით და მარცხნით მსხდომარენი: მექურქუთუხუცესი „დიდი და გვარიანი კაცი“ კახაბერ ვარდანისძე, მახატურთ-უზუცესი — ვარდან დადიანი, ჩუზჩერახი მარუშინი, ამოლახორი გამრეკელი თორელი, „რომელი ამირსპასალარიცა იქნა შექდომად სარგის მკარგრძელისა“. ამათ მიყოლა ერისთავთა დამტკიცება „და სხუანი კელისუფალნი, ტაძრისა და საყდრისა სამეფუთა წინაშე მდგომელნი განაჩინეს წესისაებრს სახლისა“ (მარ. ვარ., 411). ამგვარად სამეფო დარბაზში მჯდომეთა შორის აქ იგულისხმებიან გარკვეული თანამდებობის პირნი, დანარჩენები არიან „მდგომელნი“. ამის მიხედვით მათიანის ავტორიც განსაზღვრულ წრეში არის საქმობარი. ჯდომის უფლების მქონე პირთა შორის ანტონ ჭყონდიდელი სასულიერო

პირი იყო, მემკრიანე კი, მისი ნაწარმოების მიხედვით, ერისკაცად სჩანს. სარგის მკარგრძელი † 1187 წ., გამორეკელი თორელი მემკრიანეს თითონ ყავს მკვლად მოხსენებული (მარ. ვარ., 444), ვარდან დადიანს ავტორი იცნობს როგორც მისთვის გარეშე პარს და, როგორც მონაწილეს გიორგი რუსის მიერ მოწყობილ აჯანყებაში, არც თუ სიმშატიით იხსენიებს (მარ. ვარ., 435, 442). ამ აჯანყების შემდეგ ვარდან დადიანის მაგივრად მსახურთ-უზუცესად ივანე მხარგრძელი ინიშნება. რჩება ამ გვარად მანდატურთ-უზუცესი ჭიბერი და ჩუბჩერახი მარუშიანი. უკანასკნელს მემკრიანე გაკვრით იხსენიებს, ჭიბერის კარიერა კი მემკრიანეს ძალიან აინტერესებს. ის მოხსენებულია როგორც მეჯინბეთ-უზუცესი თამარის მამის გიორგი მეფის სიკვდილისას (მარ. ვარ., 396). მისი მანდატურთ-უზუცესად დანიშვნა, როგორც ზემოდ ვნახეთ, საზეიმო კილოთი არის მოთხრობილი, ჭიბერის ერთგულობა თამარისადმი ხაზგასმით არის ნაჩვენები (მარ. ვარ., 440), აგრეთვე მისი დასაჩუქრება ამ ერთგულობისთვის ქნვანის და მთიულეთის ბოძებით (მარ. ვარ., 444). ყველა ეს ფაქტები გვაფიქრებინებდა, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი უნდა იყოს მანდატურთ-უზუცესი ჭიბერი.

„ისტორიათა და აზმათ“ მიყობა აზრობა შამქორის ომის შესახებ. ეს თხრობა, რომელშიდაც შამქორის ომის ამბავი წინ და უკან გადაბმულია სხვა ფაქტებთან, თავისი აგებულობით და შინაგანი თვისებებით თანამედროვეს მიერ დაწერილის მთაბეჭდილებას სტოვებს. ეს მტკიცდება ერთი გამოთქმითაც, რომელიც შენარჩუნებულია მოღწეულ ტექსტში. სახელდობრ თამარზე იქ ერთს ადგილას აწმყო დროთი ნათქვამია „რომელი დავით წინასწარმეტყუელითგან ოთხმეოცდაერთობს შეილაღ ცხებულად“ (მარ. ვარ., 465). შესაძლებელია შამქორის ომის შესახებ თხრობა მის წინ და უკან მოყოლილ ამბების თხრობით ამოღებული იყოს ცალკე მკრიანესაგან, რომლის დანარჩენი ნაწილები დაკარგულია სჩანს.

თხრობა შამქორის ომის შესახებ, ჩვენი აზრით, დამოუკიდებელ ნაწარმოებებიდან უნდა იყოს ამოღებული. თვით შამქორის ომის თარიღი ჯერ გამორკვეული არ არის. მისი გამორკვევა ალბად შესაძლებელი იქნება, როდესაც გამოქვეყნდება ლაშას დროინდელი მემკრიანის თხულები, რომელიც იგი ჯავახიშვილის ხელთ არის. ჩვენი აზრით შამქორის ომის თარიღი იმ ორ თარიღს შორის, რომელიც თავისს დროზე წამოაყენა თ. ქორდანიამ (ქრონიკ., I, წინასიტყვ.)—1195 და 1200 წელი, უფრო 1200 წელს უნდა ეკუთვნოდეს, სხვათა შორის იმ მოსაზრებითაც, რომ ამ შამქორის ომის წინად რუსუდანის დაწინდვაზე იყო ლაპარაკი, ხოლო რუსუდანი დაიბადა ლაშას შემდეგ, ლაშას დაბადება კი უნდა მიეკუთვნოს 1194 წ., მაშასადამე რუსუდანის და-

ბადების თარიღი 1195 წელი უნდა იყოს. შეუძლებელია ამავე წელს და ისიც იენისამდის რუსულანის დაწინდვაზე ყოფილიყო ლაპარაკი. შესაძლებელია, რასაკვირველია, რომ შამქორის ომის თხრობა თამარის პირველ მემკვიდრის მიერვე იყოს თავისი შრომის გაგრძელების სახით შედგენილი, მაგრამ ამის დასამტკიცებლად საჭირო იქნება ახალი საბუთების მოპოვება.

მეორე დიდი მატრიანე თამარის მეფობის შესახებ შეიცავს თხრობას შემდეგ შამქორის ომის ამბებისა ვიდრე თამარის სიკვდილამდის (მარ. ვარ., 477—535). ეს ნაწარმოები ძლიერ ღარიბია ფაქტიური ცნობებით და შეიცავს მთელს რიგს ანაქრონისტულ შეცდომათა. ამ შეცდომათა შორის საყურადღებოა მთავარი — თვით თამარ მეფის სიკვდილის დროის შესახებ. თამარი მატრიანეთი გარდაიცვალა შემდეგ ზაქარია მხარგძელის სიკვდილისა, ხოლო ზაქარია მე-13 საუკუნის სომეხ ისტორიკოსთა ერთხმზე ჩვენებით მოკვდა 1212 წ.. ნამდვილად კი თამარი გარდაიცვალა ბევრად ადრე, რის საბუთები მე თავისს დროზე უკვე მოკყვანილი მქონდა (С. Какабадзе, Год смерти груз. ц-цы Там. Вел., ИТВЖК. кн. I, вып. I, 163—168). მართლაც, ქრონიკული ცნობები უჩვენებენ თამარ მეფის სიკვდილს უმთავრესად 427 ქორონიკონს და მხოლოდ ერთს შემთხვევაში 426 ქორონიკონს. მარ. მეტის წარწერა კიდევ იხსენიებს 1206 წ. საქართველოს მეფედ ლაშას. ამ მოსაზრებების მიხედვით მე მაშინ უპირატესობა მივეცი თამარის სიკვდილის თარიღათ 1206 წ. (დასახ. წერილი). მაგრამ მარმეტის წარწერის თარიღი შესაძლებელია სწორედ წაკითხული არ იყოს და ნაცვლად *ძბ* (=1206 წ.) იქ იყოს *ძბტ* (=1208 წ.). მაშინ ჩვენ მივიღებდით თამარის სიკვდილის თარიღს საბოლოოდ 18 იანვარს 1207 წ. (427 ქორონიკონს), რომელი ქორონიკონი მოხსენებულია ქრონიკულ ცნობებში და, რაც უფრო საყურადღებოა, გიორგი ლაშის მემკვიდრის მიერაც.

რადგანაც მემკვიდრე არ იცის კარგად თამარის სიკვდილის დრო, ამიტომ მისი ნაწარმოების ბოლო ნაწილი შეიცავს მთელს რიგს შეცდომებისას. მაგ., სპარსეთზე გალაშქრება, რომელიც ფაქტიურად ლაშას დროს შეიძლება მომხდარიყო, თამარის მეფობაშია შეტანილი, ასევე ივანე მხარგძელის ათაბაგად დანიშვნა ვითომ თამარის დროს და სხ.. მატრიანის ავტორი, რომელსაც ძალიან აინტერესებს სასულიერო საქმეები, — ამ მხრივ საინტერესოა მისი გრძელი თხრობა ქართველ-სომეხთა პაქ-რობის შესახებ, — უნდა იყოს სასულიერო პირი და კერძოდ ვარძიის მონასტრის ძმთაგანი, როგორც ამას უნდა გვიჩვენებდეს მის მიერ ვარძიის ღვთისმშობლის მადლის ხშირად მოხსენება (მარ. ვარ., 494, 500, 504). ავტორი, ამგვარად არც თუ დიდი განათლების მქონი,

ცხოვრობდა თამარის ეპოქაზე საკმაოდ დაშორებულად. მისი ცხოვრების დროის გამოსარკვევად საინტერესოა შემდეგი გლოსა მისსავე თხზულებაში. ივანე ათაბაგის ლაშქრობის შესახებ მთიულეთში ნათქაზია, რომ ათაბაგი „წარდგა მთასა ფხოველთასა და დიდოთასა, რომელი არავის ექნა არცა პირველ არცა შემდგომად“ (მარ. ვარ., 528) ეს ფრაზა უნდა გვიჩვენებდეს 1297 წელზე ჯერინდელ დროს, რომელ წლის შემდეგ მეფე დავით დიმიტრის ძე მთიულეთზე დაყრდნობით იწყებს ბრძოლას მონგოლების წინააღმდეგ. მთებში ჯარების დაჯგუფებას და გამაგრებას მოყვებოდა საერთოდ მთიულეთისადმი ქართველ ხელმძღვანელ წრეებში ინტერესის გაცხოველება და ძნელი დასაჯერებელია ამის შემდეგ მემკთიანეს დაეწერა წარდგომაზე მთასა ფხოველთასა „რომელი არავის ექნა არცა პირველ, არცა შემდგომად“ — „ო. რაც შეეხება terminus ante quem non თამარის მკითხვის დაწერისა, ამის გამოსარკვევად მხედველობაში მისაღებია, რომ ეს მკითხვენი ფაქტიურად დამოუკიდებელი წარმოშობილად არა სჩანს, არამედ ის გაჩნდა თამარის მეფობის სრული მკითხვის საჭიროებისათვის ანგარიშის გაწევის დროს. კიანურის მკითხვენი მხოლოდ განსაზღვრულ დრომდის იყო მოყვანილი. ის ნაწარმოებიც, საიდანაც შამქორის ომი და მისი წინა-უკან მიმყოფი ფაქტები ამოღებული, აგრეთვე, ეტყობა, თამარის მთელს მეფობას არ ეხებოდა. ამიტომაც ხსენებულ ვარძიელ მოძღვარს თუ ბერს მიზნად ჰქონდა დასახული კიანურის მკითხვისთან სხვა ნაწარმოებიდან ამოღებული შამქორის ომის თხრობის მიკერების შემდეგ თამარის ისტორიის გაგრძელება მისი სიკვდილამდის, რაც მან თავისი ძალღონის მიხედვით შეასრულა კიდევ. ხოლო ვარძიელი ბერის რედაქციის ქვეშ გავლილ თხრობაში შამქორის ომის შესახებ თამარი მოხსენებულია, როგორც ენახეთ, დავით წინასწარმეტყველის შემდეგ მე-81 შვილად. ულუ-დავითის დროს კი ქართველ სამღვდელოების უმაღლეს წრეებში ლიტერატურული გადმოცემის ანუ ქართლის ცხოვრების მიხედვით თამარის შვილის შვილი ულუ-დავითი მე-75 შვილად ითვლებოდა, იგულისხმება დავით წინასწარმეტყველითგან (ქრონიკ. II, 165, სამღვდელოების დადგენილება, იქვე მოხსენება ქ. ცხ.-ბისა). საყურადღებოა, რომ დავით აღმაშენებლის მემკთიანე არსენი ბერი დავითს უწოდებს ამავე მნიშვნელობით მე-72 თუ მე-71 შვილს (მარ. ვარ., 287, შეად. საეკლ. მუხ. ხელნაწ. № 131, ქრონიკ. II, 165, შენ.), რაც რამოდენადმე, თუმცა არა პუნქტუალურად, უდგება ულუ-დავითის მე-75 შვილად მოხსენებას. ყოველს შემთხვევაში ცხადია, რომ სამღვდელოების ხსენებულ აქტის შემდგენელნი ქ. ცხ.-ბაში ულუ-დავითის დროს ჯერ კიდევ არ კითხულობდნენ თამარის დავით წინასწარმეტყველითგან მე-81 შვილად მოხსენებას, მაშასადამე, ჯერ ამ დროს არ უნდა ყოფილიყო თამარის

სრული მატთანე იმ მოცულობით შედგენილი, როგორც ეს მარ. ვარიანტშია წარმოდგენილი და რომლის რედაქცია უცნობ ვარაუდებს ბერს უნდა ეკუთვნოდეს. ამის მიხედვით ვარაუდობთ ბერის მატთანე ულუღავითის († 1272 წ.) შემდეგ უნდა იყოს შედგენილი, დაახლოებით მასალად 1270—1295 წლებში, უფრო ახლოს, მის მიერ დაშვებულ ანაქრონიზმების გამო, უკანასკნელ თარიღთან, ე. ი. 1295 წელთან.

რაც შეეხება მესამე მატთანეს თამარ მეფისას, რომლის დამოუკიდებელი არსებობა ჩვენთვის ცხადად სჩანდა, როდესაც ის წარმოდგენილი იყო ვახტანგის კომისიის მიერ ქ. ცხ.-ბაში შეტანილი ნაწყვეტებით (მარ. ვარ., 362—539, ტექსტი სქოლიებში) და ეხლა კიდევ ქ. ცხ.-ბის ახლად აღმოჩენილ ხელნაწერის მიხედვით უეჭველ შეიქმნა, ის დაწერილი უნდა იყოს თამარის თანამედროვეს მიერ. ის თვით იყო „მოწამე“ თამარის მეფობისა (მარ. ვარ., 533, ტექსტი სქოლიოში). მას თავისი თხოვნა დაწერილი უნდა ჰქონდეს, როგორც სამართლიანად უჩვენებს პროფ. ჯავახიშვილი, „თამარ მეფის გარდაცვალების უმალ“, ე. ი., ზემოდ მოყვანილ ქრონოლოგიის მიხედვით, დაახლოებით 1207—1210 წლებში. ის უნდა ყოფილიყო სასულიერო პირი, დაახლოებული ანტონ ჭყონდიდელთან, რომელსაც ის ქებით იხსენიებს და ადვილად შესაძლებელია ის მართლაც იყო ბასილი ეზოსმოდგარი, როგორც ამას ჰიპოტეზურად დასაშვებად სთვლის პროფ. ივ. ჯავახიშვილიც (გვ. 208).

თამარ მეფის მატთანეებს ჯერ კიდევ ბევრი დამუშავება დასჭირდება, უპირველეს ყოვლისა საჭირო იქნება ტექსტის კრიტიკული აღდგენა. ჯერ-ჯერობით ვისურვებდით იმას მაინც, რომ თამარ მეფის მესამე მატთანის აღმოჩენილი საინტერესო ტექსტი რაც შეიძლება მალე დაბეჭდილიყო.

აკ. შანიძე—ჰაიმეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ტფ. უნივ. მოამბე, III, 354—388.

პროფ. აკ. შანიძის ეს შრომა წარმოადგენს გაღრმავებას იმ საკითხებისას, რომელიც წამოიჭრა საზოგადოდ ქართულენობის მეცნიერების წინაშე ჰაიმეტი ტექსტების წაკითხვის შემდეგ. ავტორს მოყვას მის მიერ წაკითხული ჰაიმეტი ტექსტების ნიმუშები, რომლებზე დაყრდნობით ის აკვევს ჰაიმეტი ფორმების მნიშვნელობას და ადგილს ქართულ ენის ფონეტიკაში. პროფ. აკ. შანიძის აზრით ჩვენი პრეფიქსების საკითხში საერთო ქართული ნიშანი უნდა იყოს ჰაე და არა ხანი. ეტყობა ამ მხრივ მას თავისი აზრი შეუცვლია, რადგან, როგორც ცნობილია, ამას წინად ის ქართულისთვის პირვანდელ ნიშნად სწორედ ხანს სთვლიდა (ტფ. უნივ. მოამბე, II, 399 pass.). საყურადღებო

ბოა, რომ ხანმეტ ტექსტების აღმოჩენიდანვე ამავე აზრისა იყო, სახელ-
დობრ ხანის ქართულისთვის ძველადგანვე საერთო ნიშნად მიუღებლო-
ბის შესახებ, რამდენადაც საენათმეცნიერო საზოგადოებების კრებებზე
აზრთა გაცვლა-გამოცვლიდან სჩანდა, პროფ. გ. აბჯღელისაძის
საკითხის ასე დაყენება ეჭვს გარეშეა გაადვილებს მთლიან ისტორიულ
პერსპექტივის შემუშავებას. შესაძლებელია მხოლოდ, რომ უძველეს
დროშიაც ზოგ ქართულ კილოებში ჰყავდა გადაგვარებულად ყოფი-
ლიყო წამოყენებული. მაშინ ჩვენ მივიღებდით უძველეს ქართულ ლი-
ტერატურულ ენისთვისაც ჰაე-მეტობას არც თუ აუცილებელ ნიშან-
დობლივ თვისებად, არამედ ჰაემეტობა იქნებოდა მხოლოდ განსაზღვრულ
კილოს დამახასიათებელ ნიშნად, სწორედ ისე როგორც ხანმეტობა
დაახლოებით მცხეთა-ბოლნისის ხაზზე გავრცელებულ კილოს კუ-
თვნილებად იხატება. მომავალში, როდესაც გაღრმავდება ქართულ კი-
ლოების შესწავლის საქმე და გამოირკვევა აგრეთვე მთავარი ძველი
ქართული სალიტერატურო ცენტრები, შესაძლებელი იქნება საკითხის
ცოტათ თუ ბევრად გადაჭრით გარდაწყვეტა.

პროფ. აკ. შანიძე — *Miscellanea*, ჩვენი მეცნიერება № 8,
47—52.

ჟურნალ „ჩვენი მეცნიერების“ № 8-ში პროფ. აკ. შანიძის მო-
თავსებული აქვს ორი პატარა შენიშვნა. პირველი ეხება „დავით აღმა-
შენებლის მიერ შიო მღვიმისათვის დაწერილი ანდერძის დასაწყისი
სიტყვებს“. ამ ანდერძის დასაწყისი სიტყვები პირველად წაკითხული
ჰქონდა თ. ჟორდანიას (Завещ. на Дав. Возм., 34) ამგვარად:
ნებთაჲ ღთისათაჲ შედაჲს შეწყის. თუ რამდენად ძნელი იყო ამ დასაწყ-
ისის წაკითხვა იქიდანაც სჩანს, რომ თ. ჟორდანიამ, ქართულ პა-
ლეოგრაფიის მართლაც კარგმა მცოდნემ, ვერ შესძლო მისი წაკითხვა.
უმთავრეს სიძნელეს წარმოადგენდა სიტყვის შედაჲს შესწორება. ჩვენ
წაკითხვას შე დტს მაწყაჲს ეხლა აკ. შანიძე ასწორებს — შე დტს მიწყ-
აჲს. მე შევადარე ეს წაკითხვა პალეოგრაფიულად ჩემ მიერ თავის
დროზე დედნიდან გადმოღებულ პირს და შესწორება ეჭვს გარეშეა
სამართლიანი არის. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ დეფექტიან ნაწილში,
შესასწორებლად თავის დროზე ჩვენ მიერ გამოთქმულ წაკითხვისა
(ს. კაკაბ., ანდერძი დტ აღმ., 3), უნდა იკითხებოდეს, პალეოგრაფიულ
კაპიოში შერჩენილ ხაზების მიხედვით, [წ]ბითა, ან [ნე]ბითა. მთელი
დასაწყისი მაშასადამე იკითხებოდა ამგვარად (დედანი ეხლა უკვე და-
კარგულია): [წ]ბითა ღთისათაჲ შე დტს მიწყაჲს. პირველ სიტყვის მა-
გივრად აქ შეიძლება იყოს აგრეთვე — [ნე]ბითა.

პროფ. აკ. შანიძის მეორე შენიშვნა, იქვე მოთავსებული, შეე-
ხება ვეფხისტყაოსნის მოხსენებულ დიონოსს. დიონოსი მისი აზრით არის

გადამახინჯებული დიანოზი, სათაური ასტროლოგიურ-მეტეოროლო-
გიურ ტრაქტატისა, რომელიც მიეწერება ეზდრა წინასწარმეტყველს.
განმარტება არის მისაღები.

ამას დავუმატებთ მხოლოდ, რომ ზემოდ მოყვანილ (გვ. 135)
ვ.-ტყ.-ნის ხელნაწერების და რედაქციების სქემის მიხედვით B ამ ად-
გილას (ტ. 161, ს. კაკაბ. გამ.) იძლევა წაკითხვას დიონისი, C—დეო-
ნისი, EF—დეკანოსე და G—დიკანოსი. უკანასკნელი წაკითხვა თითქმის
უფრო უახლოვდება დიკანოსს. მაინც ხელნაწერებში ეს სიტყვა დამა-
ხინჯებულად არის წარმოდგენილი.

საქართველოს ისტორიული რუკა, შედგენილი ტაბოგრაფ ე.
ბარამიძის მიერ, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით. შინ. სახ.
კ-ტის გამოცემა, 1923 წ. ძალიან სასიამოვნოდ უნდა ჩათვალოს ში-
ნაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის ეს ინიციატივა საქართველოს
ისტორიულ რუკის გამოცემის ცდის შესახებ. ტექნიკურად რუკა კარ-
გად და ლამაზად არის შესრულებული. რედაქციულ თვალსაზრისით რუკაში
მოიპოვება ზოგიერთი შეცდომა. რუკისთვის აღებულია სამი ქარ-
გა: ქარველ ტომების მიწაწყაო 1 საუკ. ქრ. წ., საქართველო მე-12
საუკ. ქრ. შ. და საქართველო 1783 წლის საზღვრებში. პირველ ქარ-
გაში იბერიის დასავლეთი საზღვარი ნაჩვენებია მუხტური-სვირის ხაზზე,
მაშინ როდესაც ეს საზღვარი აღმოსავლეთისკენ, ლიხის მთისკენ იყო
წამოწეული და ცნობილი ციხე შორაპანი შედიოდა არა იბერიაში,
როგორც ეს რუკაზე არის ნაჩვენები, არამედ კოლხიდაში. აქარა ნაჩ-
ვენებია კოლხიდის საზღვრებში და პარალელურად კლარჯეთი იბერია-
ში. ესეც შეცდომაა, რადგან როდესაც აქარა კოლხიდაში შედიოდა,
მაშინ მთელი შავი ზღვის აღმოს. სანაპირო ტრაპეზუნტამდის და ტრა-
პეზუნტის იქითაც კოლხიდას ეკუთვნებოდა, ხოლო როდესაც იბერია
ქოროხის მიდამოში შავს ზღვას აწევდა, მაშინ აქარაც მის ფარგლებში
შედიოდა. პირველ შემთხვევაში ივულისხმება კოლხიდა უმთავრესად
კრებითი გეოგრაფიული მნიშვნელობით, მეორე შემთხვევაში — რეალუ-
რი პოლიტიკური რუკა 1—2 საუკ. ქრ. შ., როდესაც კოლხიდის სამ-
ხრეთი საზღვარი მდ. ფაზისზე ან ცოტათი მის სამხრეთით არის საგუ-
ლისხმებელი. რუკაზე კიდევ ტაო ნაჩვენებია იბერიის საზღვრებში. პარ-
ხალი მართალია იბერიაში ითვლებოდა, მაგრამ ტაო ქოროხის აღმოსავ-
ლეთით იბერიის ფარგლებში საეჭვოდ სჩანს. იბერიის აღმოს. ფარგლებში
შეტანილია არა თუ კამბეჩოვანი, არამედ ალაზანს გაღმა შემდეგდროინდე-
ლი ქარ-ელისენიც, რაც სრულს გაუგებრობას წარმოადგენს, რადგან იბე-
რიის აღმოსავლეთი საზღვარი საკმაოდ კარგადაა ცნობილი. რედაქტო-
რი ჰერეთს იბერიის ნაწილად სთვლის, მაგრამ ნამდვილად ჰერეთი სხვა
იყო და ძველი ქართლი (იბერია) სხვა. ამ მიზეზით ალბანიის ტერი-

ტორიაც რუკაზე შეცდომით არის ნაჩვენები. ძალიან უცნაურად სჩანს, რომ ზენა-სოფელი ნაჩვენებია სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე, მაშინ როდესაც ზენასოფლად გარკვევით შიდა ქართლი იწოდებოდა. შიდა-ქართლი კიდეც პროფ. ივ. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს როგორც შიდა-სოფელი. ჯავახიშვილი გეოგრაფიული სახელი ჩვენ არსად შეგვხვებოდა. სახელი ქვენა-სოფელი ქვემო-ქართლის ექვივალენტად აგრეთვე ხელოვნურად აღდგენილად სჩანს. აღსანიშნავია, რომ რუკაზე კუხეთი სრულებით არ იხსენიება, ხოლო მოვაკანი ხორანთას გვერდით 10 კილომეტრზე არის ნაჩვენები. ამის დამტკიცება, ჩვენის აზრით, თუ შეუძლებელი არა, ყოველს შემთხვევაში ძლიერ ძნელი იქნება (შეად. ს. კაკაბ., საისტ. ძიებანი 112, სადაც განმარტებულია მოვაკანის საზოგადო გეოგრ. მნიშვნელობა ჰერეთის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნებისთვის).

რაც შეეხება მე-12 საუკ. ისტორიულ რუკის ქარვას, არზრუმი და მისი რაიონი მასში შეტანილია საქართველოს ფარგლებში, რაც ისტორიულ სინამდვილეს არ შეეფერება, ჩრდილოეთის საზღვრებიც კავკასიის ქედის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნების მიმართ მხოლოდ პირობით შეიძლება იქმნას მიღებული, სინამდვილით ჩრდილოეთ საზღვრების გამოარკვევა, რასაკვირველია, შეუძლებელია. უკეთესი იქნებოდა რედაქტორს ცალკე აღენიშნა საქართველოს გავლენის ქვეშ მყოფი ქვეყნები და ქარვის მოხაზულობის ქვეშ მოეთავსებინა, როგორც ეს ჩვეულებრივ არის მიღებული, საკუთრივ საქართველოს სამეფოს კუთვნილი ტერიტორია. აქაც ზოგი დეტალი თხოულობს შესწორებას. მდ. ბერდუჯი ნაჩვენებია, ვახუშტის მიხედვით, დებედას ექვივალენტად, მაშინ როდესაც ბერდუჯი არის იგივე საგიმი (ქ. ცხ. I, 347; თათარნი „დაბანაკებულნი წყალსა ზედა ბერდუჯსა და აწ საგიმად წოდებულსა“). საგიმი „გაგის ბოლოს“ (იქვე, 346) იგულისხმებოდა, ის არის მასხადაძე, როგორც ეს პროფ. ჯავახიშვილსაც აქვს აღნიშნული რუკაზე, იგივე ძეგამი*). ბერდუჯი უნდა იყოს იმავე დროს იგივე

*) ამის მიხედვით, რის აღნიშვნა ჩვენს წერილებში „საისტ. ძიებ.“ და „ქართ. სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები“ შემთხვევით გამოტოვებულად სჩანს, ძველი ქართლის საზღვარი „მამ. და ნათ. ც-ბის“ მიხედვით (ქართლოსის წილი) აღმოსავლეთით უწყვედა მდ. ბერდუჯამდის, ანუ საგიმ—ძაგე-მამდის. გარდაბოსის წილიც „მამ. და ნათ. ც-ბის“ მიხედვით ამის შემდეგ ცხადად სჩანს. „მისცა (ქართლოსმა) გარდაბოსს ხუნანი და უჩინა საზღუარი, აღმოსავლით მდინარე ბერდუჯისა, დასავლით ქალაქი გაჩინი და სამხრით მთა პირველ კსენებული და ჩრდილოთ მტკუარი“ (მარ. ვარ., 6). ქალ. გაჩინის მდებარეობა უკვე გამოარკვეულია (ს. კაკაბ. ქართ. სახელმწ. გენ. საკითხ., 75). ამის მიხედვით ქართული გარდაბანი (ხუნანი) მოდიოდა წოფო-ფორ, კოლბო-ფორ და ძორო-ფორის ფარგლებში. ანონიმი გარდაბანს იხსენიებს უტი-

ქურდვაჰრისხევი. შეად. შამქარის ომის შესახებ თხრობაში გამოთქმა: „მტკვრის პირი, ალგეთის პირი, კციის პირი და ქურდვაჰრის პირი, ესე ოთხნივე მდინარენი ტფილისით ყარაღაჯამდის“ (ქ. ცხ. I, 302). იქვე მეორე ადგილას: „აღივსო სპითა თამარისათა მტკვრისპირი, ტფილისით ყარაღაჯამდის, ალგეთის პირი, კციის პირი და ბერდუჯის პირი, ესე ოთხნივე მდინარენი“... (ქ. ცხ. I, 304). ამის მიხედვით შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ ქურდვაჰრის ხევი არის იგივე ბერდუჯი, ხოლო ბერდუჯი=საგომი. პროფ. ევ. ჯავახიშვილს კი რუკაზე ქურდვაჰრის ხევი სხვა ადგილას, ლორეში აქვს აღნიშნული მდ. ტაშირის ანუ ლორეს (რუსული რუკების კამენკას) ექვივალენტად. ჩვენ არ შევეჩებით სხვა დეტალებს, როგორც, მაგ., ნიკოფსის ჩვენებას ბიჭვინტის დასავლეთით 40 კლმზე, მაშინ როდესაც, თუკი ვახუშტი მას ბიჭვინტის ადგილას უჩვენებს, ნიკოფსია უნდა იყოს ეხლანდელ ახალათონის რაიონში, სადაც გადმოცემა უჩვენებს სვიმონ კანანელის საფლავს (შეად. ქ. ცხ. I, 47 და Абхазия и в ней ново-афон. сим.-канан. монастырь, 112, pass.). აღნიშნავთ მხოლოდ 1783 წლის ქარგასთან დაკავშირებით ზოგიერთ მთავარ ფაქტებს, რომელნიც საშუალო და ახალ საუკუნეების საქართველოს ახასიათებენ.

უპირველეს ყოვლისა აქ აღსანიშნავია. რომ 1783 წლის საქართველოს პოლიტიკური საზღვრები რუკაზე გარკვეულად არა სწანს. მოხაზულობის მიხედვით განჯა და ქარ-ელისენი შიგნით საზღვრებშია მოქცეული. განჯა მართალია ერეკლე II-ის დროს ქართლ-კახეთის ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა, მაგრამ ქარ-ელისენი გარკვევით ქართლ-კახეთის პოლიტიკურ საზღვრებს გარეშე იყო. რადგანაც 1783 წლის საზღვრები ძლიერ კარგადაა ცნობილი, ამიტომ შესაძლებელია აქ იყოს ტეხნიკურად შესრულების დროს დაშვებული კორექტირული შეცდომა. ისტორიულ რუკას შეიძლება ნაკლად ჩავთვალოს, რომ მე-18 საუკ. ქართულ სამეფო-სამთავროთა საზღვრები არ არის ნაჩვენები. შიგადაშიგ ოლქების ჩვენებაში მოიპოვება შეცდომები. მაგ., სამურზაყანო ნაჩვენებია ენგურსა და კოდორს შუა, ნამდვილად კი სამურზაყანო მე-18 საუკუნეშიც ენგურიდან მდ. ეგრისის-

შიდაც, ამიტომ გარდაბანი ორად გაყოფილ ტერიტორიის შემცველად სწანს: გარდაბანის ერთი ნაწილი „მამ. და ნათ. ც ბის“ შედგენს დროს კარგახანია ქართლის საზღვრებში ითვლებოდა, მეორე და აღბად მთავარი ნაწილი უტის საზღვრებში დარჩა. ეს გარემოება რამოდენადმე ცხად უნდა ყოფილიყო წოფოფორ, კოლბოფორ და ძორაფორის თავდაპირველ ეთნიურ შემადგენლობას. ეს მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო გარდაბანის ტომისა, შენდგე ჰაურ კულტურულ გავლენის ქვეშ მოყოლილი, როგორც ამას ამტკიცებს ანონიში დაცული სახელწოდება ქართულ გარდაბანის ოლქების ჰაურად აღნიშვნით (ფორ). შეად. ზემოდ გვ. 31, 33, pass. 51, 103.

წყლამდის უწევდა, ხოლო ეგრისის-წყალიდან კოდორამდის მდებარეობდა აბჟუა ანუ შუა-ქვეყანა (ს. კაკაბ. საქარ., ისტორ., ახალ საუკ. ეპოქა; 103). შუა-ქვეყანას ექვივალენტად შვა-სოფელი ნაჩვენები აქვს რუკაზე პროფ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს ა ც. საღადიანო დადის-წყლის აუზში და მის დასავლეთით—მოქვის-წყალსა და კოდორს შუა—საფხაზო გაუგებრობაზე უნდა იყოს დამყარებული. ამ ტერიტორიების ნაჩვენებ ფარგლებში გამართლება ისტორიულად ძლიერ ძნელი იქნება. ზუფუ ნაჩვენებია ბიჭვინტის დასავლეთით, ნამდვილად კი ზუფუ არის იგივე ლიხნი, რომელიც რუკაზე ნაჩვენებია შეცდომით როგორც ლუხუნი. ზუფუ აგრეთვე არის მთელი მხარის სახელიც. ამ სახელით ცნობილია აფხაზეთის დასავლეთი ნაწილი აბჟუას (შუაქვეყანას) იქით.

ქოროხის შესართავში ნაჩვენებია ოლქი ეგრი. ეს სახელი აღდგენილია, როგორც სჩანს, სომხურ უსახელო გეოგრაფიის მიხედვით (შეად. ივ. ჯავახიშვი., ქართვ. ერ. ისტ. II, 329). ეგრი როგორც ოლქის სახელი, ჩვენის აზრით, გაუგებრობაზე უნდა იყოს დამყარებული. ანონიმი ამბობს, რომ ქოროხი „მიმდინარეობდა ციხე თუხარ(ის)ზე, კლარჯეთში და შემდეგ ეგრ-ში—ნიგალ, მრულ, მრიტ ოლქებით პონტოს ზღვაში“ (სუკრის გამ, 35: *ანგანს აი მრქსარაი ქსრქიქ ჰ ჰყარდა ხლ ანსიქ ქეყრ, ერე ზეყაქ, ერე შრქიქ, ერე შრქიქ ყაყაია ჰ მრს. ათი ბიქ*). ეგრი აქ პირდაპირ უნდა ნიშნავდეს იმავე ანონიმის ეგერ-ს ანუ კოლხიდას, რომლის ფარგლებში შედიოდა ანონიმის მიხედვით შავი ზღვის მთელი აღმოსავლ. სანაპირო.

თემობრივ საზღვრებშიც გვხვდება ზოგი რამ ექვის აღმძვრელი გარემოება. ოდიშის ჩრდ.-დასავლეთი ხაზი ნაჩვენებია მდ. ლალიძგაზე. თუ აქ იგულისხმება მე-17 საუკუნის ან ამის წინანდელი დროის ოდიში, მაშინ საზღვარი კოდორის დასავლეთით ახლოს უნდა იყოს ნაჩვენები, რადგან ცნობილია, რომ მე-17 საუკ. 1 ნახევარში ოდიშის ჩრდ.-დასავლ. საზღვარი მდ. კოდორს უწევდა და დრანდასაც იტანებდა. ხოლო თუ აქ მე-18 საუკ. ოდიშია ნაგულისხმევი, მაშინ სამურზაყანოს ჩათვლითაც—თუმცა სამურზაყანო ყოველთვის არ აღიარებდა დადიანის ბატონობას—ხაზი მდ. ეგრისის წყალზე უნდა გადიოდეს. შიგნით ოდიშში სალიპარტიანო სინამდვილესთან შედარებით უფრო ფართო და სამხრეთით არის ნაჩვენები. გურიის თემობრივ საზღვარს შიგნით ნაჩვენებია ქობულეთ-მახინჯაურის ხაზის ტერიტორიაც, მაგრამ ეს მხარე ბათუმის რაიონთან ერთად ქობულეთს შეადგენს. ხოლო თუ მივიღებთ მხედველობაში გურიის პოლიტიკურ საზღვარს მე-1770 წლებზე ადრიდელ ხანაში, მაშინ საზღვარი დამხოვეებით სწორად არის ნაჩვენები. ჯავახეთში შეტანილია ერუშეთიც, როგორც შემაღლენელი ნაწილი. ეს გარემოება ჩვენთვის გაუგებარია.

რუკის ღირსებებს შორის შეიძლება აღნიშნულ იქმნას ზოგიერთი მთავარი მომენტი. ძალიან კარგად არის, მაგ., რუკაზე გარკვეული ქალ. ანისის ეკონომიური როლი საშუალო საუკუნეებში საქარავნო გზების ჩვენებით. ქალ. ბარდასკენ მიმავალი საქარავნო გზების ჩვენებაც ამ ქალაქის დიდ ეკონომიურ მნიშვნელობას თვალსაჩინოდ ცხად უფს. საერთოდ რუკის რედაქციის გაკეთების დროს სჩანს მისწრაფება მნიშვნელოვან კულტურულ-ეკონომიურ პუნქტების ხაზგასმით ჩვენებისა, რაც ფრიად სასიამოვნოდ უნდა ჩაითვალოს. რაც შეეხება რუკის დეტალებს, ამ მხრივ ძალიან კარგად არის დამუშავებული აღმოს. საქართველო. აქაც დიდ ღირსებად უნდა ჩაითვალოს მნიშვნელოვან ისტორიულ პუნქტების გამოყოფათ ჩვენება. სხვათა შორის ძალიან კარგია გუგარქის (=გოგარენეს) სახელის ვადატანა ქართულ ნიდაგზე გუგარეთის სახით. ასევე საფუძვლიანად და კარგად არის შესრულებული სამხრ.-დასავლ. საქართველოს (მესხეთის) რუკა, მნიშვნელოვანი პუნქტები დაკვირვებით არის ნაჩვენები. ბევრად უფრო ღარიბია ცალკე პუნქტების ჩვენების მხრივ დასავლ. საქართველო, რაც სამწუხაროა.

ჩვენ აქ შევეხეთ მხოლოდ მთავარ ფაქტებს, დეტალებზე სიმოკლისათვის არ გავჩერებულვართ. კერძოდ საკუთარ სახელების ტრანსკრიპციაში ზოგ ადგილას, თუმცა არც თუ ხშირად, არის შეცდომები, მაგრამ ასეთ შეცდომების თავიდან აცილება, გარეშე კორექტურულ ხასიათის ლაპსუსებისა, ისტორიულ რუკის პირველ გამოცემისას თუ შეუძლებელი არა, ყოველს შემთხვევაში ძნელი იქნებოდა.

ძალიან სასურველია, რომ ისტორიულ რუკის გამოცემის ამ პირველ დიდს ცდას მოყვებოდეს საქართველოს კარგად დამუშავებულ ისტორიულ ატლასის გამოცემა.

ს. კაკაბაძე.

იანვრის და თებერვლის სიგრძეზე გამოვიდა პროფ. კ. კეკელიძის ქართული ლიტერატურის ისტორია, I ტომი, ძველი მწერლობა და სარგის კაკაბაძის საისტორიო ძიებანი. გარდა ამისა ჟურნალ „ჩვენი მეცნიერებაში“ მე-4—5 ნომიდან იბეჭდება პროფ. ივ. ჯავახიშვილის ქართველ ერის ისტორია, წიგნი მე-4, რომლის ბეჭდვა მე-8 ნომერშიდაც (იანვ. 1924 წ.) გრძელდებოდა და ჯერ დამთავრებული არ არის. პროფ. კ. კეკელიძის წიგნის რეცენზა დაიბეჭდება შემდეგ ნომერში, პროფ. ივ. ჯავახიშვილისა კი—იმის დამთავრების შემდეგ.

ესლაზან გამოსულ ჟურნ. „კავკასიონის“ № 1—2-ში მოთავსებულია პ. ინგოროყვას—ჩახრუხაისძე. პოეტი. მოგზაური. ეს წერილი ჯერ დამთავრებული არ არის.

შეცდომის გასწორება

დაბეჭდილია:		უნდა იყოს:
83.	51 ₁₃	კუმურდოელი
	52 ₁₈	"
	150 ₄	გაძლიერება ის
	155 (კლიშეს ქვეით)	მხარგრძლის ძისის
	178 ₂₉	ჯანა-სა მეთოფე
		თურქ. ყაჟა-სა—მე-
		ზარბაზნე

გვ. 150, 155

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემიის
ბიბლიოთეკა